

Курс лекцій з макроекономіки

Тема 1. Предмет, методи та функції макроекономіки

1. Предмет макроекономіки. Суб'єкти, об'єкти макроекономіки
2. Економічні системи
3. Методи та моделі макроекономіки
4. Моделі економічного кругообороту
5. Виникнення та розвиток макроекономічної науки. Сучасні теорії макроекономіки

1. Предмет макроекономіки. Суб'єкти, об'єкти макроекономіки

Сучасна економічна теорія містить у собі дві складові частини: політичну економію і економікс (економіку). Термін «політична економія» походить із книги французького економіста, меркантиліста Антуана Монкретьєна «Трактат політичної економії» (1615). Виникнення терміна «економікс» (економіка) зв'язано з ім'ям англійського економіста другої половини XIX в. Альфреда Маршалла.

Основною проблемою, яку має вирішувати будь-яке суспільство є визначення, ефективності використання обмежених ресурсів, щоб максимально задовольнити необмежені потреби. Цим і обумовлене визначення поняття “економіка”.

Економіка – це дисципліна, яка вивчає як ефективно організувати виробництво, обмін, розподіл створених продуктів, щоб максимально задовольнити потреби людей за умов обмеженості ресурсів.

Система економічних знань економічної науки досліджується на різних її рівнях: мікро-, мезо-, макро-, мега-.

Мікроекономічний рівень економічної системи вивчає мікроекономіка. Вона досліджує поведінку окремих економічних суб'єктів – покупців або фірм, вивчає питання організації підприємницької діяльності, аналізує окремі товари та ресурси, галузі й ринки.

Мезоекономіка вивчає окремі галузі й структуру та поведінкові функції підсистем національної економіки (агропромисловий комплекс, військово-промисловий комплекс, торговельно-промисловий комплекс, територіально-економічні комплекси, вільні економічні зони та ін.).

Макроекономіка вивчає закономірності функціонування господарства в цілому, тобто на рівні національної економіки.

Мегаекономіка вивчає закономірності функціонування і розвитку світового господарства в цілому, зміст, структуру суб'єктів на рівні міжнародних господарських зв'язків.

Усі рівні економічної науки перебувають у єдності та органічному зв'язку, а це у свою чергу забезпечує цілісність економіки, її самодостатність та динамічність, що притаманне національному та загальносвітовому рівнях.

Більш детально зупинимось на розділі економічної теорії, який досліджує економіку як єдине ціле – макроекономіка.

Як самостійний науковий напрямок **макроекономіка** стала формуватися з початку 30-х рр. XX в., у той час як формування мікроекономіки відноситься до

останньої третини XIX сторіччя (Л. Вальрас, К. Менгер, А. Маршалл). Основи макроекономіки були закладені Дж. М. Кейнсом. Дж. Кейнс у своїй книзі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936) довів можливість існування в ринковій економіці стійкого стану великого безробіття і недовикористаних виробничих потужностей, але при цьому правильна **податково-бюджетна і грошово-кредитна політика держави може впливати на виробництво, скорочуючи тим самим безробіття і зменшуючи тривалість економічних криз.** Отже, **Кейнс обґрунтував необхідність державного регулювання економіки** як єдиного цілого. Кейнсіанська економічна теорія стала домінуючою в сфері макроекономіки і державної політики. Починаючи з післявоєнного періоду й аж до 60-х рр. будь-який аналіз макроекономічної політики ґрунтувався на кейнсіанських постулатах.

Термін макроекономіка походить від старогрецьких слів “макрос” – великий, “ойкос” – дім, господарство, “номос” – правило, що в перекладі означає певну систему організації національного господарства.

В сучасному розумінні **макроекономіка** є складовою економічної теорії, що вивчає національну економіку – процеси і явища, що відбуваються в економіці країни в цілому. Вона намагається виявити шляхи збільшення національного обсягу виробництва для найповнішого задоволення потреб населення.

У науковій літературі можна зустріти різноманітні визначення цієї дисципліни. Приведемо два найбільш вдалих.

Макроекономіка – це галузь економічної науки, що вивчає функціонування економіки в цілому з точки зору забезпечення умов стійкого економічного росту, повної зайнятості ресурсів і мінімізації рівня інфляції.

Можна виділити сім основних макроекономічних проблем і макроекономічну “чудову сімку”:

- національний продукт;
- зайнятість (безробіття);
- інфляція;
- економічне зростання;
- економічний цикл;
- макроекономічна політика;
- зовнішня взаємодія національних економік.

Завданнями макроекономічної теорії:

1. вивчення впливу поведінки економічних суб’єктів та економічної політики: на обсяг споживання та інвестиції, валютні курси і рівень інфляції, торговельний баланс;

2. виявлення факторів, що впливають на: зміну рівня цін, зміну рівня заробітної плати, обсяг грошової маси, стимулюючу фіскальну та грошово-кредитну політику тощо,

3. виявлення причин кон’юнктурних коливань в економіці як у короткостроковому періоді, так і в довгостроковому: вивчення впливу кон’юнктурних коливань на динаміку національних обсягів виробництва, рівень інфляції та безробіття тощо; визначення впливу макроекономічної політики на ефективність економіки у коротко-, та довгостроковому періодах; дослідження впливу світогосподарських зв’язків на державний бюджет, відсоткову ставку,

державний борг тощо.

Щоб уміти впливати на економіку для підвищення її ефективності, потрібно знати механізм її функціонування. Тому **предметом дослідження макроекономіки** є механізм функціонування національної економіки. Або **предмет макроекономічної теорії** – поведінка макроекономічних суб'єктів на рівні економіки як єдиного цілого.

Розрізняють *позитивну* і *нормативну* макроекономіку.

Позитивна макроекономіка вивчає реальні макроекономічні процеси і явища і їх взаємозв'язки, які пояснюють сучасний стан економічного розвитку країни. Або ж аналіз фактичного функціонування економіки.

Нормативна макроекономіка визначає, які умови або аспекти бажані або небажані, тобто обґрунтовує рекомендації щодо шляхів подальшого розвитку економіки. Або ж носить рекомендаційний характер, визначає, які умови чи аспекти бажані чи небажані.

Макроекономічний аналіз має два рівні:

ex post – базується на дослідженні макроекономічних параметрів минулого періоду з метою отримання інформації про функціонування національної економіки та про досягнення результатів. Або ж оцінка економічними суб'єктами придбаного досвіду, фактичні оцінки, оцінки минулого.

ex ante – прогнозне моделювання економічних явищ і процесів на основі теоретичних концепцій.

У макроекономіці виділяють чотири основні цілі:

1. *Стабільне зростання обсягу національного виробництва*, що передбачає збільшення випуску на значний відсоток без значних відхилень, які можуть біти викликані природними катаклізмами та циклічністю розвитку економіки.

2. *Стабільний рівень цін* – ціни визначаються вільною ринковою конкуренцією і не зростають швидкими темпами.

3. *Високий рівень зайнятості* – кожен, хто має бажання набути відповідної спеціальності і отримати роботу по цій спеціальності, знаходить її, отримуючи заробітну плату за виконану роботу, при цьому виключається примусове закріплення працівника за підприємством де він працює.

4. *Підтримання зовнішньоторговельного балансу* – наявність відносної рівноваги між імпортом та експортом, що формується на основі вільного продажу внутрішніх товарів одних країни на ринках інших країн та стабільного обмінного курсу національної валюти.

Досягнення вище зазначених цілей здійснюється шляхом використання макроекономічних інструментів, які дозволяють суспільству впливаючи на макроекономічний механізм, підтримувати стабільне зростання обсягів національного виробництва, стабільний рівень цін, високий рівень зайнятості населення, баланс зовнішньоекономічної діяльності. Досконала конкуренція здатна саморегулюватися, однак вплив зовнішніх чинників та монополізація не дають змоги у короткостроковий період здійснити ефективний розподіл ресурсів.

Існує *чотири основні макроекономічні інструменти*:

1. *Фіскальна політика*, означає використання податків і державних витрат із цілю впливу на економіку. Податки впливають на економічну ситуацію двома

способами: 1) скорочення доходів домогосподарств. Так податки зменшують суму грошей, яку населення витрачає на купівлю товарів та послуг, в результаті чого скорочується попит на блага, що у свою чергу зменшує об'єм ВВП; 2) впливає на ціни благ і факторів виробництва. Так, підвищення податків на прибуток сприяє зниженню стимулів у підприємств до інвестицій в нові капітальні блага. За допомогою державних витрат здійснюється вплив на загальні витрати країни, що стимулює або гальмує виробництво.

2. *Монетарна політика* – пов'язана із можливостями Національного банку змінювати кількість грошей в країні, що у свою чергу призводить до зміни відсоткової ставки, розмірів капітальних вкладень, які прямо впливають на обсяги національного виробництва.

3. *Політика “заробітна плата – ціна”* – політика обмеження доходів населення через заморожування заробітної плати і ціни. У економічно розвинених країнах цей інструмент використовується для приборкання інфляції у короткостроковий період. Сучасна економічна теорія вважає його неефективним, адже він зумовлює викривлення цін і обмеження дії вільного конкурентного ринку.

4. *Зовнішньоекономічна політика* – включає в себе тарифи, квоти, ліцензування зовнішньої торгівлі, управління обмінним курсом для регулювання експорту та імпорту, корегування обсягів виробництва у середині країни.

У кожній країні функціонує економіка із відповідним типом виробничих відносин, що формують відповідну їм економічну систему. **Об'єктом** макроекономічного аналізу виступає економічна система в цілому та її агреговані параметри.

Економічна система охоплює економіку в цілому, або її агрегати: уряд, приватний сектор. Дослідження агрегатів, макроекономіки дає загальну картину структури економіки і зв'язків між цими агрегатами.

Хоча в економічній науці існують кілька підходів до типізації економічних систем та механізмів їх формування, переважна більшість учених дотримується спільної думки про існування ринкової, командно-адміністративної та змішаної моделей економіки.

До ознак національної економіки слід віднести:

1. наявність тісних економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами з врахування розподілу праці;

2. загальне економічне середовище для суб'єктів, в якому існує єдине господарське законодавство, єдина грошова та фінансова системи;

3. загальний економічний центр (держава), який контролює діяльність суб'єктів;

4. система економічного захисту, яка включає національну політику протекціонізму, політику квотування, політику ліцензування тощо.

Окремими секторами національної економіки, які функціонують за власним вибором відповідно до правил гри та регламентуються законодавством країни являються **суб'єктами макроекономіки**.

Завдяки тому, що макроекономіка оперує агрегованими величинами, в національній економіці виділяють такі основні макроекономічні суб'єкти: сектор домашніх господарств, підприємницький сектор, державний сектор, сектор

фінансових установ, зовнішньоекономічний сектор.

1. *Сектор домашніх господарств* включає усі приватні господарства країни, діяльність яких направлена на задоволення власних потреб.

Домашні господарства пропонують фактори виробництва (трудові ресурси, нерухомість, гроші), що знаходяться у їхній приватній власності. Отримують дохід від продажу факторів виробництва – заробітна плата, рента, відсоток, прибуток. Одну частину доходу споживають, купуючі споживчі блага, а іншу – заощаджують, купуючи цінні папери і нерухомість.

2. *Підприємницький сектор* – це сукупність усіх фірм у країні, створених для виробництва і реалізації благ, які пред'являють попит на фактори виробництва, пропонують продукт своєї діяльності на ринку благ, за що одержують доходи, одну частину котрих споживають, а іншу – заощаджують, інвестують тощо;

3. *Державний сектор* – усі державні інститути та установи, що виробляють суспільні блага і надають їх споживачеві безкоштовно, тобто без безпосередньої оплати кожної споживчої одиниці блага. До числа найважливіших благ належать: безпека, досягнення фундаментальної науки, послуги державної, соціальної та виробничої інфраструктури.

Основні цілі державного сектору – задоволення потреб у суспільних благах, а не отримання прибутку; зростання суспільної продуктивності праці та зниження витрат на споживання домашніх господарств.

Для забезпечення своєї діяльності державний сектор проявляє такі види активності:

- збирає податки;
- здійснює державні закупки товарів і послуг;
- надає пропозицію грошей.

4. *Сектор фінансових установ* – інституційні одиниці, що проводять фінансові операції на комерційній основі. Це – банки, страхові компанії, різні фонди, які випускають та придбавають, зберігають, розподіляють фінансові кошти, оперують з цінними паперами, надають кредити тощо.

5. *Сектор “закордон”* – усі економічні суб'єкти, які перебувають за межами певної країни, у тому числі іноземні державні інститути. Якщо є сектор “закордон” і частка експорту складає більше як 10 %, то національна економіка вважається відкритою.

Макроекономіка досліджує господарську діяльність і взаємодію усіх економічних суб'єктів, тому вона має формувати наукові уявлення про функціонування економічної системи на національному рівні.

Основними **функціями макроекономіки** являються:

Науково-пізнавальна – на основі наукового пояснення макроекономіка допомагає зрозуміти, чому усі країни стикаються з діловими циклами, безробіттям, інфляцією; які чинники високих темпів розвитку одних країн світу і бідності – інших; що сприяло успішному здійсненню ринкових перетворень у країнах Центральної Європи і, що уповільнює їх хід в Україні.

Практична – розробка практичних рекомендацій на основі економічного процесу (теоретична основа економічної політики).

Методологічна функція – вироблення понять і категорій, сформульовані

теорії.

Прогностична – виявлення і оцінка перспектив економічного розвитку та економічної кон'юнктури.

Світоглядно-виховна – сприяє формуванню економічного мислення, психології, поведінки, які відповідають вимогам сучасної економічної системи. Характерними рисами такої поведінки, мислення, психології є прагматизм, економічне використання ресурсів і доходів, дисциплінованість, відповідальність за власні економічні рішення тощо.

Місце макроекономіки в системі наук визначається її зв'язками з іншими науками. Макроекономіка пов'язана зі *статистикою*, яка не тільки надає інформацію про агреговані показники економічного розвитку, а й забезпечує статистичними методами обробки інформації, виявлення тенденцій тощо.

Крім того, макроекономіка пов'язана з *демографією*, яка забезпечує її інформацією про народження, його структуру, очікувані зміни у народжуваності населення, його структури, здатності до мобілізації тощо.

Макроекономіка відчуває на собі вплив *політичної ідеології*. Крім того, вона ґрунтується на певній *філософії*. Ціла низка економічних процесів відчутно реагує на психологічні мотиви поведінки господарюючих суб'єктів, і в цьому плані макроекономіка пов'язана з *психологією*.

Макроекономіка пов'язана з *економічною соціологією*. Як зазначав видатний австро-американський економіст Й. Шумпетер, економічне дослідження здійснюється для того, щоб дізнатися, як поведуть себе у будь-який момент люди та до яких наслідків приведе їхня поведінка; економічна соціологія відповідає на питання як, яким чином люди прийшли до того, щоб вести себе так, як вони це зроблять.

Макроекономіка пов'язана з *екологією*. У людства з'являється все більше і більше підстав для того, щоб проблеми довкілля висунути на перший план, підпорядкувавши власне економічні проблеми збереження природи та людського духу.

Найтісніший зв'язок існує між *макроекономічною та математичним моделюванням*.

2. Економічні системи

Економічна система – це певним чином упорядкована система зв'язків між виробниками і споживачами матеріальних та нематеріальних благ та послуг.

Основними елементами економічної системи є:

Соціально-економічні відносини, які базуються на відповідних формах власності на економічні ресурси та результатах господарської діяльності.

Організаційні форми господарської діяльності: поділ праці, спеціалізація, кооперування виробництва.

Господарський механізм – спосіб регулювання економічної діяльності на макрорівні.

Конкретні економічні зв'язки між господарськими суб'єктами.

Економічна система записується таким чином:

$$ES = f(A_1, A_2, \dots, A_n),$$

де ES – економічна система, яка визначається властивостями A_i , які

виступають критеріями при визначенні типу економічної системи.

Наукове узагальнення суспільного розвитку дає можливість підійти до думки, що класифікація економічних систем здійснюється за двома ознаками:

за формою власності на засоби виробництва (матеріальні, капітальні);

за механізмом регулювання економічної діяльності

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: *ринкову, традиційну, командно-адміністративну, змішану.*

Ринкова економіка. В основі її лежить приватна власність на засоби виробництва та ринковий механізм регулювання економіки. У такій економічній системі спостерігається свобода учасників економічної діяльності, поведінка кожного індивідуума мотивується особистими інтересами, бажанням максимізувати свій дохід на основі індивідуальних рішень. Але індивідуальний інтерес може бути реалізований лише за умови, що він водночас є носієм суспільного інтересу. Отже, кожний економічний суб'єкт здатний реалізовувати свій особистий інтерес лише в тому випадку, якщо він є носієм суспільного інтересу. Узгодження індивідуальних інтересів із суспільним здійснюється через ринок.

Ринок виконує роль координатора економічної діяльності всіх суб'єктів. Згідно з принципом “невидимої руки” Адама Сміта кожний індивідуум, який реалізує свій приватний інтерес через ринок, не усвідомлюючи цього, водночас працює і на задоволення суспільного інтересу.

Ринкова економіка – це економіка, з вільною конкуренцією, в якій панує споживач. Регулятором ринкової економіки є ціна, яка вільно формується на конкурентних ринках під впливом попиту і пропозиції. Вільні ціни урівноважують попит та пропозицію і завдяки цьому узгоджують виробництво товарів і послуг із платоспроможними потребами суспільства та розподіляють ресурси відповідно до цих потреб. Деякі економічні теорії стверджують, що дана економічна система сприяє найефективнішому використанню ресурсів, економічній стабільності та високим темпам економічного зростання.

Ринкова економіка має такі риси, що забезпечують їй здатність до автоматичного саморегулювання. Тому ринкова економіка – це чистий ринок, який функціонує без державного втручання. У такій економіці роль держави обмежується лише захистом приватної власності та встановленням правової системи, сприятливої для вільного функціонування ринку.

Адміністративно-командна (планова) система заснована на державній власності на всі матеріальні ресурси, управління економікою здійснюється за допомогою централізованого державного планування. Таке планування має директивний (обов'язковий) характер щодо всіх суб'єктів економічної діяльності. Державний план установлює для кожного підприємства обсяги виробництва продукції, розподіл і використання ресурсів, ціни і витрати на виробництво, використання ресурсів, розподіл доходів на споживання та нагромадження тощо.

Отже, командно-адміністративна економіка – це планова економіка, в якій регулятором економічної діяльності є державний план. У такій економічній системі ринок сам стає об'єктом державного планування. Держава заздалегідь планує ціни, заробітну плату, банківський відсоток тощо. Тому ринок в такій системі є допоміжним засобом державного плану.

Основні ознаки:

- державна власність на засоби виробництва;
- монополізація та бюрократизація економіки;
- централізоване планування та управління виробництвом;
- централізований розподіл матеріальних, трудових та фінансових ресурсів.

Змішана економіка. У сучасному світі панує змішана економіка, яка поєднує в собі поєднує у собі різні форми власності на матеріальні ресурси (державну, приватну, колективну) і два механізми регулювання економічної діяльності (ринковий і державний). Суб'єктами змішаної економіки є домашні господарства, підприємства й держава. Кожний із суб'єктів виконує відповідні функції.

Роль домашніх господарств полягає в тому, що вони є власниками економічних ресурсів (робочої сили та матеріальних ресурсів). Проте самі вони не використовують економічні ресурси, а продають їх підприємствам, щоб отримати грошовий дохід за ринковими цінами для купівлі споживчих товарів і послуг. Функція підприємств полягає в тому, що вони використовують економічні ресурси для виробництва товарів і послуг та реалізують їх на ринку з метою одержання прибутку. До основних економічних функцій держави відносять:

- затвердження правових засад функціонування ринкової економіки;
- створення умов для стабільного економічного розвитку;
- захист конкуренції як головного “двигуна” ринкового механізму;
- перерозподіл національного доходу з метою дотримання в країні бажаних параметрів соціального розвитку;
- фінансування виробництва суспільних благ.

Змішана економіка спирається на певне співвідношення між ринковим і державним регулюванням. Але в кожній країні таке співвідношення є неоднаковим. В одних країнах держава відіграє більшу, а в інших – меншу роль в регулюванні економіки. Залежно від рівня державного втручання в економічну діяльність з ішана економіка кожної країни має свої особливості – в одних країнах можуть переважати елементи лібералізму, тобто ринкове регулювання, в інших – дирижизму, тобто державне втручання. В науковій літературі вчені виділяють американську, японську, шведську та інші моделі змішаної економіки.

Проміжним варіантом економічної системи є **перехідна економіка**. перехідною є економіка постсоціалістичних країн, яка знаходиться в процесі зміни командно-адміністративної (або планової) економіки на змішану. Основними рисами перехідної економіки є такі:

- трансформування відносин власності та створення сприятливого підприємницького сектору;
- на основі демонополізації формування конкурентного середовища та сприятливих умов для розвитку конкуренції;
- вільний процес ціноутворення, лібералізація зовнішньої торгівлі та міжнародних фінансових відносин;
- перевага у державному регулюванні непрямих методів над прямими;
- запровадження ефективної системи соціального захисту населення.

3. Методи та моделі макроекономіки

Сфера економічного життя суспільства досить складна. Якщо її досліджувати без керованого початку, то отримаємо не систему знань про макроекономіку, а нагромадження не пов'язаних між собою факторів, понять, явищ. Для того щоб дослідити систему знань про макроекономіку, слід бути забезпеченим науковими методами, за допомогою яких можна встановити внутрішні закономірності даної науки. Лише набір наукових методів дає змогу проникнути у суть усіх явищ.

Термін “метод” походить від грецького слова “методас”, що у перекладі означає шлях дослідження, теорія, вчення. У широкому розумінні **метод** – це шляхи, способи і засоби пізнання дійсності, сукупність органічно взаємопов'язаних принципів та прийомів дослідження процесів, явища і предметів у природі та в економічному житті суспільства.

Система наукових знань про шляхи та методи, засоби, інструменти пізнання істини становить **методологію**.

Методологія макроекономіки ґрунтується на системі найбільш загальних принципів, методів та способів пізнання економічних систем.

Методологія макроекономіки ґрунтується на двох основних складових: **загальнонаукових методах** пізнання, які включають *діалектику* та *логіку*, та **специфічних**, що включають *агрегування*, *принцип рівноважності*, *економіко-математичне моделювання*, *прогнозування* тощо.

До загальнонаукових методів відносяться:

Логічний принцип макроекономічного дослідження пов'язаний з тим, що логіка понять, категорій, принципів і законів макроекономіки як науки є теоретичним відображенням логіки об'єктивних макроекономічних явищ і процесів.

Діалектика як метод пізнання передбачає розгляд усіх явищ і процесів з моменту їх виникнення у певних формах до моменту їх переходу в іншу форму. *Діалектичний метод*, у свою чергу, має складну структуру: єдність конкретного й абстрактного, аналізу та синтезу, індукції й дедукції, логічного і історичного, кількісного і якісного аналізу.

Єдність конкретного й абстрактного. Пізнання економічної системи як єдиного цілого вимагає, щоб суб'єкт відштовхувався від конкретної економічної системи конкретної держави в конкретний історичний період її розвитку. Отже, пізнання починає свій рух від *конкретного*. Але конкретне, зокрема макроекономічна система, досить складний об'єкт. Пізнати його в усій складності в принципі неможливо, тим більше, що система перебуває в постійному русі, постійно змінюється, змінюються одні форми і набувають інші, вони переходять із коротко- у довгостроковий період, і навпаки. Для того, щоб пізнати цю мінливу цілісність, треба *абстрагуватись* від багатьох чинників. Будь-яке поняття чи категорія (система, ринок, рівновага, інвестиція, дохід тощо) – не що інше як абстракція. Пояснюється це тим, що поняття чи категорія завжди виступають у певній формі, ця форма змінна, що на все в світі впливають як внутрішні так і зовнішні чинники. В усіх цих змінних прагнення збагнути об'єкт є безнадійним. Немає іншого шляху для пізнання як звільнення (абстрагування) від несуттєвого, випадкового, а спочатку просто будь-чого зовнішнього і розгляд об'єкта на основі виділення в ньому суттєвого, типового, стійкого. Результатом такого виокремлення є наукові поняття, категорії, закони. Тому виклад пізнання явища чи процесу завжди

починається з абстрактного і рухається до конкретизації. Конкретне – найбагатше за своїм змістом, абстрактне – найбідніше. Але пізнати складний об'єкт неможливо без цього спрощення. Тому метод пізнання і називають “єдність конкретного і абстрактного”.

Метод аналізу і синтезу та їх єдність. *Аналіз* – це метод дослідження, при якому об'єкт дослідження розкладається на складові частини, кожна з яких вивчається окремо. *Синтез* – це метод дослідження, який базується на поєднанні різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними.

Метод індукції та дедукції – уявне виділення найбільш суттєвих сторін досліджуваного явища й ігнорування несуттєвих його ознак. *Індукція* – рух думки від конкретного до всезагального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. *Дедукція* – рух думки від загального до одиничного;

Метод єдності історичного і логічного. Будь-яка економічна система діє в певних історичних умовах, які накладають на неї свої особливості. Так, Україна, яка здійснює перехід до ринку від пострадянської системи, має свою логіку цього переходу порівняно з країнами Балтії, які значно менший час знаходились в радянському просторі. Не дивлячись на специфіку рух усіх пострадянських країн до ринку об'єднує одна спільна логіка економічного процесу (перехід до приватної власності, розширення меж економічної свободи і відповідальності, зміни частки функцій держави в економіці й т. ін.).

Єдність кількісного і якісного. Макроекономіка оперує кількісними параметрами, які необхідні для виявлення: поведінкових функцій макроекономічних суб'єктів, пропорцій у розвитку економіки, тенденцій та фаз економічної кон'юнктури, темпів економічного зростання тощо. Водночас макроекономіка апелює до якісних показників, що не мають кількісного визначення, але досягнення яких вимагає вирішення певних проблем, що мають чітку визначеність кількісних параметрів. Так, рівень економічної свободи визначається опосередковано через якісні показники. Соціальна справедливість не має кількісного визначення, але через диференціацію доходів, споживання, тривалість життя ми можемо судити про наявність чи відсутність соціальної справедливості. Єдність кількісного і якісного проявляється при визначенні природного рівня безробіття та інфляції, гранично безпечного рівня дефіциту державного бюджету та державного боргу тощо.

Окрім названих вище, в макроекономіці застосовують **метод аналогії** (враховує єдність історичного і логічного та якісного і кількісного аналізу) та **метод порівняння**.

Специфічні методи дослідження

Метод агрегування – метод, який оперує агрегованими показниками, вивчає агреговані суб'єкти та об'єкти. Даний метод досліджує поведінку агрегованого суб'єкта – сектора домогосподарства, підприємницького сектора. Оперує такими агрегованими величинами як ВВП, ВНП, НД і т. д.

Метод (принцип) рівноважності. Взаємопов'язаним ринкам благ, грошей, цінних паперів та ринку праці природно властива рівновага. І хоч вона може порушуватись, ринкова економічна система має дієві механізми її самовідтворення. Таким регуляторами є вільні ціни, прибутковий відсоток, ставка заробітної плати.

Найпоширеніший специфічний метод пізнання макроекономічних явищ і процесів – це **економіко-математичне моделювання**.

У макроекономіці існує безліч усіляких моделей: модель кругових потоків; хрест Кейнса; модель IS–LM; модель Солоу; модель Домара; модель Харрода; модель Самуельсона–Хікса й ін. Усі вони виступають як загальний інструментарій, не маючи при цьому національних особливостей.

Макроекономічні моделі – математичні рівняння, за допомогою яких у спрощеному вигляді відображають макроекономічні процеси.

Створити модель – це означає знайти функцію, яка пов’язує ендогенні (внутрішні) та екзогенні (зовнішні) змінні макромоделі.

Ендогенні параметри формуються в середині моделі в процесі рішення висунутої задачі, є результатом її рішення. До них належать, наприклад, величина заробітної плати, національного доходу, відсоткової ставки, рівня цін тощо. **Екзогенні параметри** – це зазвичай вихідна інформація, яка вводиться в модель ззовні, вони задаються до побудови моделі: технологічний рівень виробництва, поведінка суб’єктів на різних ринках, рівень оподаткування, обсяг пропозиції грошей, обсяг державних закупівель тощо.

Метою моделі є з’ясування того, як екзогенні змінні впливають на ендогенні. Іншими словами, значення екзогенних змінних вводять із зовні, тоді як ендогенні змінні визначаються всередині моделі, і є результатом побудови моделі.

Часто в макроекономічних моделях використовують іншу класифікацію економічних змінних, яка пов’язана із способом виміру їх у часі.

Змінні запасу – це змінні, які *обліковуються в певний момент часу* та характеризують стан об’єкта дослідження на певну дату – початок або кінець року тощо (наприклад: державний борг, обсяг капіталу в економіці, кількість зайнятих, чисельність безробітних тощо).

Змінні потоку – це змінні, які вимірюються протягом певного проміжку часу (місяць, рік) та характеризують протікання економічного процесу в часі (обсяги виробництва за рік, обсяг інвестицій на рік, споживчі витрати за місяць тощо). Або ж величина, вимірювана як кількість в одиницю часу. Для вимірювання потоку і запасу застосовують різні одиниці. *Запас* може вимірюватися в гривнях, \$, літрах, а *потік* – в \$/год., грн/рік, л/сек.

При побудові моделі використовують чотири види функціональних залежностей між ендогенними та екзогенними змінними:

Поведінкові виражають залежність поведінки макроекономічних суб’єктів від конкретних макроекономічних параметрів. Так, функція споживання, яка залежить від доходу: $C = C(Y)$ і заощадження $S = S(Y)$, де Y – дохід домашнього господарства, або функція інвестиції $I = I(i)$, де i – відсоткова ставка.

Технологічні відображають технологічні та організаційно-технічні залежності в економіці. Прикладом може слугувати виробнича функція, яка відображає

функціональну залежність обсягу виробництва від факторів виробництва: землі, праці, капіталу, технічним прогресом та ін.:

$$Q = f(L, N, K)$$

Інституціональні відображають інституціонально встановлені залежності. Наприклад, податкова функція, яка відображає залежність податкових надходжень (Т) до бюджету від доходу (Y) та від встановленої податкової ставки (T/Y):

$$T = f(T(Y), (\frac{T}{Y}))$$

Дефініційні виражають зміст явищ або їх структуру. Наприклад, сукупний попит на ринку благ (Y) складається із споживчого попиту домашніх господарств (C), інвестиційного попиту підприємницького сектора (I), витрат держави (G) та закордону (E):

$$Y = C+I+G+E$$

Метод прогнозування – це те, що можна передбачити, що буде в майбутньому. *Прогноз* – це науково обґрунтована гіпотеза про вірогідний стан економічної системи або окремого її явища у майбутньому. Розрізняють *пошукове* та *нормативне прогнозування*. При розробці макроекономічних прогнозів необхідно врахувати, що на макроекономічну впливають три групи чинників: *зовнішні* (клімат, погода, катаклізми в природі, війни тощо); *політичні*, які включають урядовий вплив на економіку; *спонукаючі*, тобто ті цілі, яких суспільство намагається досягти.

В макроекономіці використовують різні типи моделей, які можуть бути класифіковані за різними критеріями:

за *способом відображення досліджуваного об'єкта* моделі поділяються на **логічні, табличні, графічні та економіко-математичні;**

за *тривалістю досліджуваного процесу* – на **короткострокові** та **довгострокові;**

за *кількістю задіяних в аналізі економічних суб'єктів* – на **прості та повні моделі.**

Прості моделі містять лише два макроекономічних суб'єкти – сектор домашніх господарств та підприємницький сектор.

Повні моделі враховують вплив державного сектору на макроекономічні процеси;

за *ступенем охоплення сектору закордон* моделі поділяються на **закриті** та **відкриті.**

Закриті моделі включають тільки три макроекономічних суб'єкта – сектор домашніх господарств, підприємницький сектор та державний сектор – і не враховують впливу закордону на національну економіку.

Відкриті моделі враховують вплив сектору закордон на національну економіку і зображують взаємозв'язок чотирьох макроекономічних суб'єктів – домашніх господарств, підприємницького сектору, державного сектору і сектору закордон;

за *характером відображення фактора часу* макроекономічні моделі поділяються на **статичні** і **динамічні.**

Статичні моделі фіксують економічний процес на початку та в кінці певного періоду і не зображують перехід від одного стану до іншого.

Динамічні моделі зображають економічні процеси з урахуванням фактора часу.

3. Моделі економічного кругообігу

В основі макроекономічного аналізу покладено модель кругообігу, яка відображає взаємопов'язаний і безперервний рух ресурсів, виготовлених товарів і доходів між економічними суб'єктами.

До головних суб'єктів макроекономіки належать: сектор домогосподарств; підприємницький сектор; державний сектор; сектор "закордон".

Сектор домогосподарств представляють усі приватні підприємства, діяльність яких спрямована на задоволення їхніх власних потреб. Їм властиві такі види ділової активності: пропонування факторів виробництва на ринку ресурсів; отримання доходу від реалізації факторів виробництва; пред'явлення попиту на ринку благ і споживання частини одержаного доходу; заощадження частини отриманого доходу.

Підприємницький сектор – це сукупність усіх підприємств (фірм), зареєстрованих у межах країни, котрі діють з метою одержання прибутку.

Для цього сектору характерні такі види ділової активності: пред'явлення попиту на ринку ресурсів; пропонування результатів діяльності на ринку благ; отримання доходу від реалізації вироблених благ; розподіл доходу на споживання та заощадження; інвестування.

Державний сектор економіки представляють усі державні інститути (організації й установи). Йому притаманні такі види ділової активності: виробництво суспільних благ, що надаються для споживання безкоштовно (чисті) або на платній основі (змішані); пред'явлення попиту на фактори виробництва на ринку ресурсів з метою створення суспільних благ; первинне пропонування грошей; стягнення податків з економічних суб'єктів; інвестування.

Метою економічної діяльності держави є задоволення потреб у суспільних благах, зростання суспільної продуктивності праці та зниження трансакційних витрат домогосподарств.

Сектор "закордон" (інший світ) – усі економічні суб'єкти, які перебувають за межами певної країни, у тому числі іноземні державні інститути.

Вплив "закордону" на вітчизняну економіку здійснюється за допомогою таких різновидів ділової активності, як обмін ресурсами, товарами та послугами, національними валютами.

Макроекономічні суб'єкти ухвалюють економічні рішення під впливом власних переваг; кон'юнктури; дій інших макроекономічних суб'єктів.

В теорії макроекономіки розрізняють три моделі кругообігу.

1. Модель кругообігу в закритій економіці або модель економічного кругообігу в умовах чистого ринку, в якій беруть участь лише дві групи економічних суб'єктів: домашні господарства та підприємства. В цій моделі відсутнє державне втручання, а також зв'язки із зовнішнім світом рис. 2.1.

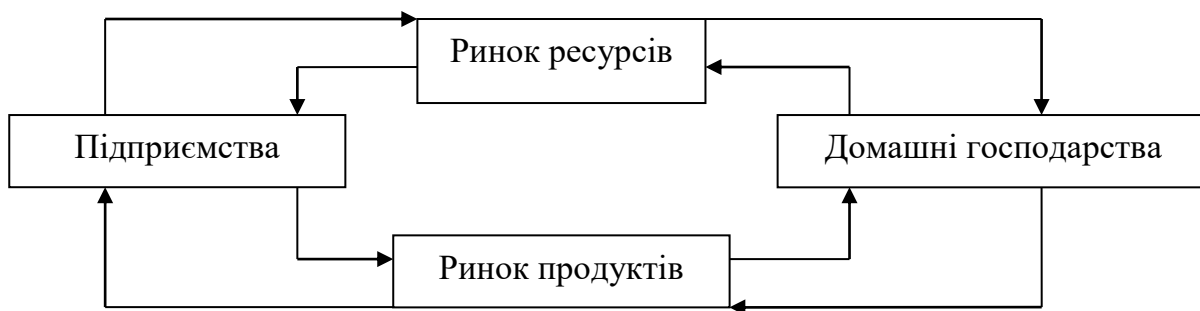

Рис. 1.1. Модель економічного кругообігу в умовах чистого ринку

Із рис. 2.1. видно, що економіка являється замкнутою системою, в якій доходи одних економічних суб'єктів є витратами інших економічних суб'єктів.

Наприклад, домашні господарства постачають підприємствам свої ресурси (працю, землю, капітал), які використовують їх для виробництва товарів та послуг для ринку, за ринковими цінами. В процесі купівлі-продажу витрати підприємства на ресурси одночасно виступають доходами (заробітна плата, рента тощо) домашніх господарств. З іншого боку, споживчі витрати утворюють дохід (виручку) підприємства від реалізації готової продукції.

Потоки “доходи-витрати”, “ресурси-продукція” здійснюються одночасно у протилежних напрямках і безмежно повторюються. Висновком даної моделі є рівновага об'єму реалізації підприємств і об'єму доходів домашніх господарств. Це означає, що в закритій економіці без державного втручання, без зв'язків із зовнішнім світом величина об'єму виробництва в грошовому виразі дорівнює величині грошових доходів домашніх господарств.

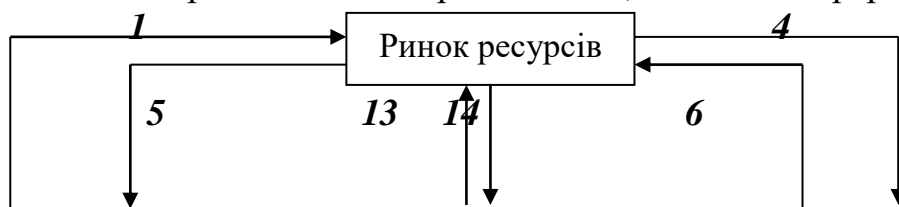
Для того, щоб в даній моделі спостерігалася рівновага, необхідно наступне:

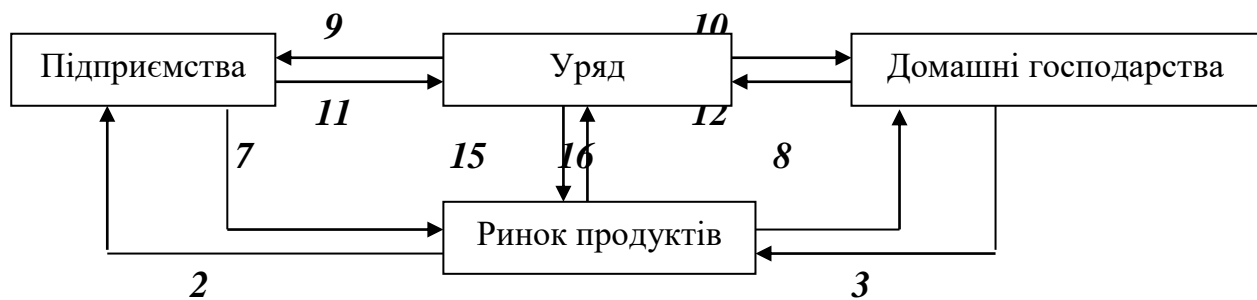
а) національний дохід повинен дорівнювати витратам на його купівлю: $Y = \text{споживчі витрати} + \text{планові інвестиції}$. Якщо крім запланованих інвестиційних витрат існують незаплановані інвестиції, то економічна система виходить із рівноваги;

б) виконання тотожності інвестицій і заощаджень на фінансовому ринку: $S + I = S + C$, $I = S$, оскільки витрати на ВВП і доходи, отримані в результаті виробництва, рівні.

2. Модель кругообігу з участю держави

Досі ми розглядали модель економічного кругообігу умовах чистого ринку, суб'єктами якого є лише домогосподарства і підприємства. Але в світовій практиці не існує чистого ринку, а є змішана економіка, в якій поряд із суб'єктами приватного сектора економіки велику роль виконує держава. Держава відіграє активну роль у ринковій економіці, сприяючи її економічній стабільності і зростанню, забезпечуючи її деякими товарами послугами, які виробляються в недостатній кількості або взагалі не виробляються приватними підприємствами, здійснює перерозподіл доходів.

1 – виробничі витрати, 2 – грошові доходи, 3 – споживчі витрати, 4 – грошові доходи, 5 і 6, 14 – ресурси, доходи, 7 і 8, 9 і 10, 16 – товари та послуги, 11 і 12 – чисті податки, 13 і 15 – витрати.

Рис. 2.2. Модель економічного кругообігу в умовах змішаної економіки

На рис. 2.2. відображено незмінні потоки, які показують взаємовідносини між підприємствами і домашніми господарствами та наявність нового суб'єкта – “держава” в особі уряд. Наявність уряду, означає, що домашні господарства і підприємства взаємодіють уже не тільки між собою, а й з урядом, від заходів якого теж залежить рівновага в економіці.

Держава бере участь у регулюванні економіки трьома основними способами:

1) уряд формує державні доходи *через систему оподаткування*: прибутковий податок з громадян, податки на прибуток підприємств, продуктові (непрямі) податки тощо. Це все є *валові податки*. Але поряд з цим уряд має справу з податками зворотними. До них відносяться трансфертні платежі (пенсії, стипендії, виплати по безробіттю та страхуванню, дотації, субсидії). Валові податки за мінусом трансфертних платежів є *чистими податками*.

2) *державні закупки* (рух грошових потоків на ринок благ). На рис. 1.2 це відображають потоки по вертикалі. Державні закупівлі містять: платежі уряду за придбані ресурси, товари та послуги; заробітну плату всіх державних службовців.

3) *держава здійснює соціальні виплати* (стипендія, пенсія), надає домашнім господарствам і підприємствам колективні (суспільні) блага, пов'язані із утриманням бюджетної сфери (освіти, науки, культури, медицини, національної армії, міліції тощо). Це відображають верхні горизонтальні потоки, які поєднують уряд із суб'єктами приватного сектора економіки.

4) *державними запозиченнями*, потреба в яких виникає, коли обсяг державних закупівель перевищує обсяг чистих податків, тобто коли є дефіцит державного бюджету. Ці запозичення держава здійснює на фінансових ринках. Особливість такої операції полягає в тому, що тут відбуваються продаж і купівля державних цінних паперів.

Держава взаємодіє не лише на ринку ресурсів та продуктів, а являється активним учасником фінансового ринку. Він не завжди може збалансувати свій бюджет (доходи і витрати) і внаслідок цього виникає бюджетний дефіцит, що має покриватися за рахунок позичок на фінансовому ринку. Так ці позички здійснюються через продаж державних облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і домашнім господарствам. Не так часто чисті податкові надходження до бюджету можуть перевищувати урядові витрати. Це сприяє повернення урядом отриманих позичок більшою вартістю, ніж отримання нових, що сприяє чистому припливу грошових ресурсів на фінансовий ринок. Так, державні закупки товарів та послуг залежать не лише від доходів уряду, а й від позичок у суб'єктів приватного сектора

економіки.

Державні витрати мають два головні складники: державні закупівлі (G); трансфертні виплати (Tr). Урядові трансферти є формою перерозподілу, тому вони не входять до складу вартості ВВП, ВНД і ЧНД.

Отже, кругообіг дає загальне уявлення про функціонування ринкової системи з урахуванням держави, дає змогу зрозуміти його роль в національній економіці.

З потоку “доходи-витрати”, здійснюються “вилучення” та одночасного до нього залучаються додаткові кошти у вигляді “ін’єкції”.

“Вилучення” – це дохід, який не використовується домашніми господарствами для купівлі виготовленої в країні продукції.

“Ін’єкції” – витрати на фінансування національного продукту.

У цій моделі вилучення утворюють заощадження та чисті податки, тобто ($S + T_u$), а ін’єкції – інвестиції та державні витрати, тобто ($I + G$).

Якщо $S + T_u = I + G$, тобто сума інвестицій і державних витрат урівноважена із сумою заощаджень і чистих податків, то система не порушує кругового потоку ресурсів, продуктів і доходів.

Моделі на рис. 2.1 та 2.2 є замкнутими моделями економічного кругообігу. Якщо в модель додати сектор “закордон”, то економіка перетворюється у відкриту, а модель має назву “модель відкритої економіки”.

3. Модель кругообігу з участю закордону або модель відкритої економіки.

Модель ще складнішою становиться, якщо в неї вводять сектор закордон, який замкнуту систему перетворює у відкриту економіку.

Зв’язок національних економічних систем з іншим світом (з сектором закордон) здійснюється шляхом *експорту* (продаж іншому світові) й *імпорту* (купівля в іншого світу) товарів і послуг, а також за допомогою світових *фінансових ринків* (купівля-продаж іноземних валют та іноземних цінних паперів).

Реальні і грошові потоки здійснюються вільно, якщо сукупні витрати домашніх господарств, підприємств, держави, закордону дорівнюють сукупному об’єму виробництва.

Різниця між експортом і імпортом утворює **чистий експорт**, який направлений на ринок благ, але не є складовою сектору майна. Якщо експорт не покриває імпорт, то різниця повинна бути оплачена позиками іноземних фінансових посередників або шляхом продажу реальних або фінансових активів іноземними покупцями. Такі операції мають назву **чистий притік капіталу**.

Притік капіталу – величина, отримана позиками іноземних фінансових посередників, а також в результаті продажу реальних або фінансових активів іноземними покупцями.

Відтік капіталу – величина кредитів, видана іноземними позичальниками, і засобів, використаних для купівлі реальних або фінансових активів у іноземних продавців.

В ринковій економіці витрати одного суб’єкта є доходами іншого, і навпаки. У зв’язку з цим усі бюджети економічних суб’єктів взаємозв’язані, а в економіці країни виникає кругообіг грошей. З таких позицій кругообіг являє собою сукупність бюджетів всіх економічних суб’єктів в їх взаємозв’язку.

У відкритій моделі кругових потоків *вилучення* з потоку “доходи-витрати”

доповнюються ще одним компонентом – імпортом – і дорівнюють сумі заощаджень, чистих податків, і витрат на покриття імпорту, тобто

$$\text{Вилучення} = S + T_q + Z.$$

Ін'єкції, у свою чергу, теж мають ще один додатковий складник – експорт, тобто

$$\text{Ін'єкції} = I + G + E.$$

Реальні грошові потоки здійснюються без перешкод за таких умов:

а) сукупні витрати сектору домашніх господарств (С), підприємницького сектору (І), державного сектору (G) і сектору “закордон” (NE) дорівнюють сукупного обсягу виробництва (Y), тобто

$$C + I + G + NE = Y;$$

б) вилучення з потоку “доходи-витрати” дорівнюють ін'єкціям, тобто

$$I + G + E = S + T_q + Z.$$

5. Виникнення та розвиток макроекономічної науки. Сучасні теорії макроекономіки

Окремі макроекономічні ідеї були осмислені ще в стародавньому світі, зокрема Платон (бл. 427-347 р. до н. е.) та Аристотель (384-322 рр до н.е.) піднімали питання про здійснення заходів, які б сприяли процвітанню держави, і залишаються актуальними нині, проте як самостійна наука, макроекономіка почала формуватися у 30-та роки ХХ ст. Зародження макроекономіки спостерігається у наукових працях представників школи меркантилістів У. Стаффорда (1554-1632), Т. Мена (1571-1641), А. Монкретьєа (1575-1621) та ін. Саме ця школа першою звернулася до макроекономічних проблем торгівлі, балансу зовнішньої торгівлі та внутрішньої економічної політики.

Проте початок макроекономічна наука бере у ХVІ ст. У 1576 р. француз Жан Боден обґрунтував проблему інфляції, здійснив спробу сформулювати теорію грошей. Подальший розвиток макроекономічна теорія отримала у працях У. Петті (1623-1687), який уперше у світовій практиці здійснив розрахунок національного доходу Англії і дослідив вплив системи оподаткування на економіку та розподіл доходів, тобто передбачив створення системи фіскальної політики.

Із цього часу починається формування макроекономічних шкіл. Серед них виділяється **школа фізіократів**, представниками якої є Франсуа Кене (1694-1774), А. Тюрго (1727-1781), В. Мірабо (1715-1789). Франсуа Кене в праці “Економічна таблиця” (1758 р.) розробив макроекономічну модель господарського кругообігу. Ця таблиця відображала загальну картину кругообігу товарів і послуг для основних секторів національної економіки та класів суспільства й давала уявлення про механізм функціонування економіки держави. Але вона була побудована на ряді концепцій, які не витримали перевірку часом.

Ф. Кене був одночасно і лікарем і економістом. Тому свою модель господарського кругообороту він побудував за аналогією з циклом кровообігу людини. Вчений виходив з того, що в процесі кровообігу органи людського тіла нерозривно пов'язані один з одним. При цьому кожний орган, виконуючи в кровоносній системі свою особливу функцію, еквівалентно обмінюється своєю “роботою” з іншими органами і завдяки цьому бере участь у відтворенні всього організму.

За аналогією з людським організмом Ф. Кене поділяє суспільство на три класи:

- 1) продуктивний (селяни);
- 2) заможний (землевласники);
- 3) безплідний (ремісники).

Ці класи у Ф. Кене обмінюються між собою результатами своєї праці і тим самим відтворюють себе, тобто свою продуктивну силу.

Розробляючи “Економічну таблицю”, Ф. Кене виходив із двох принципів:

1. Господарський кругообігу має базуватися на природному економічному порядку без зовнішнього, тобто державного, втручання. Отже, Ф. Кене був прихильником економічного лібералізму.

2. Аналогія економічних процесів із кровообігом сама по собі підводила Ф. Кене до думки про можливість виникнення певних порушень у господарському кругообігу, аж до появи кризових явищ за аналогією з інсультом чи інфарктом.

Ф. Кене вже тоді вбачав можливість інфляційного збільшення вартості потоків економічного обороту. Особливо небезпечним він вважав підвищення рівня споживання заможним класом предметів розкоші, які купуються у безплідного класу. Вчений висловлював побоювання, що це може викликати скорочення видатків для продуктивного класу. Проте теоретична база фізіократів, у тому числі й їхня концепція державного невтручання, не давала відповіді на запитання, як можна протистояти цьому явищу.

Дослідницький потенціал Ф. Кене є неоціненним до наших часів, адже саме дослідження економіки, як складного організму, є важливим кроком до розгляду макроекономічної системи, чинники якої є універсальними і впливають на всю систему одночасно.

Головний недолік “Економічної таблиці” Ф. Кене полягав у тому, що вона не давала пояснення, як в економіці забезпечуються “природні закони”, тобто вчений не розкрив механізму саморегулювання ринкової системи.

На це запитання відповідали представники **класичної теорії**. Згідно з класичною теорією здатність ринку до саморегулювання, до досягнення природного порядку в економіці забезпечується за допомогою механізму ціноутворення. Найяскравішим представником цієї теорії був Адам Сміт, який зробив прорив у світовій теорії ринкового саморегулювання, показав роль ринку в регулюванні економіки на основі механізму конкуренції, попиту та пропозиції, що дало можливість згодом дослідити проблему рівноваги в економіці.

А.Сміт розглядає дві ціни:

- 1) природну, що покриває витрати і дає середню норму прибутку;
- 2) ринкову, тобто фактичну ціну, за якою товар продається на ринку.

Регулююча роль цін при цьому виявляється таким чином.

Під впливом конкуренції і залежно від співвідношення між попитом і пропозицією ринкова ціна відхиляється або вгору, або вниз від природної ціни. Якщо попит вищий ніж пропозиція, а ринкова ціна відхиляється вгору від природної, то в галузі, де виробляється даний товар, забезпечується прибуток на рівні, вищому від середньої норми. Це спонукає економічних суб'єктів переміщувати капітал більш прибуткову галузь. І навпаки, якщо попит нижчий ніж пропозиція, ринкова ціна менша від природної, а прибуток нижчий від середнього рівня, то капітал вилучають із

малоприбуткової галузі.

Зазначені переміщення капіталу за своєю тенденцією забезпечують рівновагу в економіці, тобто такий розподіл ресурсів між окремими галузями, який відповідає суспільним потребам. У даному перерозподілі капіталу кожний дбає лише про власні інтереси – одержати найбільший прибуток. Але цією дією кожний забезпечує також дотримання суспільних інтересів, не усвідомлюючи того. Таким чином, ринок через ціновий механізм автоматично забезпечує досягнення макроекономічної рівноваги.

Протилежний підхід до оцінки регулюючих можливостей ринку пропонує **марксистська теорія**. К. Маркс розробив дві моделі господарського кругообігу – моделі простого й розширеного відтворення. Він дійшов висновку, що в умовах постійного нагромадження капіталу норма прибутку має тенденцію до зниження (закон тенденції норми прибутку до зниження). Ця обставина, на думку К. Маркса, позбавляє капіталістів бажання перетворювати неспожиту частину додаткової вартості в інвестиції. Внаслідок цього процес господарського кругообігу гальмується, скорочується виробництво, виникає криза, відбувається зубожіння людей, що зрештою руйнує капіталістичну ринкову систему.

З огляду на це прибічники марксизму пропонували змінити приватну власність на засоби виробництва державною власністю, а ринкове регулювання на директивне державне регулювання.

Ці ідеї в країні були реалізовані на практиці в ХХ ст. та зазнали поразки.

Станом на початок ХХ ст. макроекономіка розвивалася в основному згідно з класичною теорією. Але світова економічна криза в 1929-1933 рр. не підтвердила також основного постулату класичної теорії – здатності ринкової економіки до швидкого самовидужання, що викликало недовіру до неї. Виникла необхідність у новій макроекономічній теорії. Її засновником став англійський економіст Джон Мейнард Кейнс, а його теорія дістала назву **кейнсіанської**. Дж. М. Кейнс піддав гострій кришці класичну теорію. Якщо класики стверджували, що ринкові ціни здатні автоматично встановлювати в економіці рівновагу, а тому державне втручання в економіку не потрібне, то Дж. М. Кейнс уперше висунув ідею про, те, що ринкова рівновага – це не благо для економіки. Він довів, що в ринковій економіці може бути “рівновага за неповної зайнятості” і що для усунення необхідне державне втручання. До основних важелів такого втручання Кейнс відносить фіскальну й грошову політику, а об’єктом впливу вважав сукупний попит. Свої погляди за проблеми регулювання ринкової економіки Кейнс виклав у книзі “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936 р.) де показав, що держава, впливаючи на окремі макроекономічні показники, зокрема, на такі як загальний доход, споживання, інвестиції, заощадження та ін., може ефективно здійснювати регулювання економіки. Ця теорія стала домінуючою протягом кількох десятиліть.

У цей час внесок у розвиток макроекономічної теорії і практики, зокрема макроекономічного аналізу, зробив англійський вчений К. Кларк, американський економіст українського походження С. Кузнец, американський вчений А. Джилльберг, американський економіст російського походження В. Леонт'єв та ін. У своїх працях вони теоретично обґрунтували склад і зміст важливих макроекономічних показників, таких як національний продукт, доход і багатство, валовий випуск, зробили їх розрахунки; конкретизували ряд положень щодо оцінок

неринкових послуг органів державного управління, концепцій кінцевого і проміжного споживання, використання міжгалузевого балансу для визначення зв'язків між галузями і прогнозування та регулювання економіки на національному рівні.

Проте в період нової світової економічної кризи 70-х років ХХ ст. виявилось, що державне втручання в економіку не завжди дає очікуваний, тобто позитивний, результат і що вплив держави на сукупний попит у період економічного спаду не забезпечує збільшення виробництва, а лише породжує інфляцію. Вперше у світовій практиці виник такий феномен, як стагфляція, тобто коли водночас має місце спад виробництва і зростання цін. Це істотно вплинуло на авторитет кейнсіанської теорії.

На цьому тлі почала інтенсивно розвиватися **“неокласична” теорія**. Неокласична теорія виникла в 70-х роках ХІХ ст. її виникнення, з одного боку, було реакцією на марксизм з його критикою капіталізму, з іншого – спробою вписати в неокласичну теорію ряд нових положень, висновків, що підтверджували б саморегулюючу здатність ринку. Зазначимо, що неокласична теорія має багато різних напрямків. Так, теорія добробуту вперше ввела до наукового обігу поняття “суспільні блага”, “зовнішні ефекти”, “монополії”, з якими ринок справитися не може, а тому потрібна допомога держави. На це спирається зокрема й теорія державних фінансів (П. Самуельсон). Отже, як реакція на недоліки кейнсіанської школи. Вона включає ряд теорій, що суперечать кейнсіанській. Серед них на сучасному етапі виділяються **монетаристська теорія, теорія раціональних очікувань, теорія економіки пропозиції** та ін. Кожна з них має як позитивні так і уразливі сторони. Зокрема, в основі **монетаристської теорії**, яка була обґрунтована американським економістом Мілтоном Фрідменом, лежить ідея про те, що головна роль в регулюванні економіки належить грошово-кредитній, а не фіскальній політиці. При цьому основним інструментом є гроші. Збільшуючи чи зменшуючи пропозицію грошей, держава може здійснювати регулюючий вплив на економічну активність. Проте деякі вчені із США (М. Фельдштейн, Г. Гільдер і А.Лаффер) вважають, що глибокі порушення економічного зростання та зайнятості не можуть бути розтлумачені тільки або сукупним попитом, що є недостатнім для використання виробничого потенціалу, як це стверджують кейнсіанці, або регулюванням грошової маси, як це стверджують монетаристи. Причиною цього, на їхню думку, є недооцінка сукупної пропозиції. Зокрема держава, збільшуючи податки та соціальні виплати і гарантії, тим самим пред'являє надмірні вимоги щодо механізму пристосування ринкової економіки, в результаті чого індивідуальна ініціатива та гнучкість ринку суттєво зменшуються.

Прихильники **теорії економіки пропозиції** вважають кейнсіанську теорію односторонньою, яка враховує тільки попит і недооцінює необхідність регулювання пропозиції. Вони обстоюють ідею про те, що стагфляція пов'язана з надмірним оподаткуванням, адже зниження податкового тиску позитивно впливає на ділову активність фірми. Відповідно об'єктом впливу з боку держави має бути не попит, а пропозиція, яку слід стимулювати.

Представники **теорії раціональних очікувань**, що з'явилася у 70-х рр. ХХ ст., дотримуються ідеї про те, що люди в економічній системі поводять себе

раціонально, а це саморегулює попит та пропозицію в секторах економіки.

На основі огляду зазначених концепцій макроекономічної теорії можна зробити висновок, що макроекономічні ідеї різних шкіл не збігаються між собою і це свідчить про те, що становлення макроекономіка як самостійної науки ще не завершилося.

В Україні макроекономічна думка та економічна практика в сучасних умовах зазнала змін, що зумовлено особливостями перехідної економіки. Проте слід відзначити, що вона розвивається в контексті із загальносвітовими і пов'язана із розвитком макроекономіки на глобальному рівні.

Серед українських учених, які досліджували макроекономічну думку можна назвати С. Десницького, М. Балудянського, І. Вернадського, М. Зібера, С. Подолинського, М. Туган-Барановського, Є. Слуцького.

Семен Десницький (1740-1789) був учнем Адама Сміта – творця теорії трудової вартості. До його прихильників відносять **Михайла Балудянського** (1769-1847), який вважається першим українським професійним економістом. Його праця “Економічна система” за своїм змістом є класичною і може сприяти розвитку сучасної неокласичної макроекономіки в Україні. В ній він обґрунтував принципи і основи розбудови національної економіки з позиції вільних ринкових відносин.

До цієї ж когорти класиків належить **І. Вернадський**, який видавав журнал “Економічний показник” – унікальне видання в якому критикував кріпосницькі та доринкові форми виробництва, велику поміщицьку земельну власність. Він був прихильником економіки вільної конкуренції, не сприймав комуністичні ідеї. Його діяльність пов'язана з дослідженням проблем обмеженості закритої самодостатньої економічної системи, що була основою економічної ідеології того часу.

Особливе місце в економічній науці посідає **М.І. Зібер** (1844-1888), який досліджував економічні чинники трудової теорії вартості, яка сприяла переосмисленню національної економічної теорії.

С. Подолинський (1850-1891) у своєму дослідженні “Праця людини та її відношення до розподілу енергії” синтезував макроекономіку з макроекологією, тобто за допомогою організованої людської праці можна гармонізувати взаємини суспільства й природи, уникнути енергетичної кризи, оскільки праця здатна поглинати, зберігати і накопичувати енергію. Його вчення і нині є актуальним, сприяє розвитку ідей про чинники національної економіки.

Значне місце у макроекономічній науці посідає вчення **М.І. Туган-Барановського** (1865-1919). Наукові інтереси вченого поширилися на проблеми поєднання трудових чинників і граничної корисності, кооперації, процесів саморуйнації, що виникають в ринкових системах. Також вчений глибоко дослідив механізм та джерела економічних криз. Науковець зробив багато для розвитку макроекономіки, про що свідчить його аналіз проблем грошового обігу та економічної кон'юнктури. Це дало йому можливість зайняти почесне місце серед відомих економістів світу.

Аспекти нового сприйняття макроекономічних явищ продемонстрував **Є. Слуцький** (1880-1948), який багато зробив для розвитку економіко-математичного моделювання економічних процесів. Є. Слуцький не тільки поєднав математику і макроекономіку, його наукова теорія пов'язана з соціологією, він є

засновником української макроекономічної прaxeології. Йому належить також встановлення зв'язку між функцією корисності та рухом цін і грошових доходів населення, що розвинуло неокласичну теорію.

Нині після функціонування командної економіки макроекономіка Україна зробила досить вагомий крок вперед. Збільшується попит на макроекономічні дослідження, що мають змогу допомогти у розбудові національної економіки.

Сучасна українська макроекономічна наука спирається на світові досягнення, досліджує загальні та специфічні проблеми національної економіки.

Тема 2. Макроекономічні показники у системі національних рахунків

1. Система національних рахунків як нормативна база макроекономічного рахівництва
2. Основні макроекономічні показники та їх характеристика
3. Номінальні та реальні показники. Індекси цін

2. Система національних рахунків як нормативна база макроекономічного рахівництва

Ефективне функціонування економічної системи на макрорівні потребує систему показників. Використання системи макроекономічних показників покликано відображати складні взаємопов'язані процеси, що відбуваються в економіці й безпосередньо визначають динаміку економічного зростання та важливі пропорції розширеного відтворення. Отже, система макроекономічних показників дає повноцінну картину господарського життя. Потреба в системі макроекономічних показників з'явилася у 20-30 рр. ХХ ст. Так, в колишньому СРСР вперше у світовій практиці була складена система показників, яка мала назву **баланс народного господарства (БНГ)**. Показники, що входять до БНГ, за певний проміжок часу, давали змогу аналізувати ефективність функціонування економіки, будувати прогнози на майбутнє. Згодом дана система застаріла, адже давали лише змогу здійснювати розрахунки у сфері матеріального виробництва, а сферу нематеріального ігнорувала і не була зорієнтованою на ринкову економіку. Після другої світової війни у розробці системи макроекономічних показників брали участь міжнародні економічні організації. У 1953 р. в ООН був опублікований документ під назвою "Система національних рахунків і допоміжних таблиць", яка із часом переглядалася й нині діє варіант 1993 р.

СНР дає можливість зрозуміти взаємов'язки мікроекономічних та макроекономічних процесів, виступає основою прийняття управлінських рішень з ціллю поліпшення стану економіки. З оголошенням державної незалежності в Україні із врахування рекомендацій ООН було запроваджено СНР, яка розробляє національні рахунки та веде розрахунки усіх макроекономічних показників.

Розрахунки макроекономічних показників та важливих пропорцій розширеного відтворення здійснюються на основі відповідних економічних моделей, що відображають річний економічний оборот на макрорівні. Вони є також важливим інструментом державного регулювання і прогнозування національної економіки. Країни з ринковою економікою, а також ті, що здійснюють перехід до ринкових відносин, як таку економічну модель використовують систему

національних рахунків, що затверджена ООН і рекомендована для використання з метою забезпечення міжнародних зіставлень, порівнянь та ін.

Система національних рахунків – це система взаємопов'язаних показників, яка відображає загальні умови та результати існування національної економіки.

Система національних рахунків (СНР) – це система взаємопов'язаних економічних показників, які відображають загальні та найбільш важливі аспекти економічного розвитку, пов'язані з виробництвом і споживанням продуктів та послуг, розподілом і перерозподілом доходів, формуванням національного багатства країни.

СНР базується на принципах, основними з яких є:

1. **Продуктивною являється будь-яка економічна діяльність, яка приносить доход суб'єктам у сфері матеріального і нематеріального виробництва.** Цей принцип визначає межі виробничої сфери, тобто сукупність видів економічної діяльності, які створюють національний дохід. Економічна теорія соціалізму, яка спиралася на марксистську теорію, продуктивно вважала лише працю у сфері матеріального виробництва. Згідно з СНР національний дохід створюється не лише в галузях матеріального, а й галузях нематеріального виробництва, до яких належать освіта, культура, охорона здоров'я, державне управління тощо.

2. В основі економічної діяльності існує **тотожність між виробленим продуктом та доходом отриманим від його реалізації.**

Це означає, що вартість продукту, з одного боку – це сума витрат факторів виробництва (праці, природних ресурсів, капіталу), з іншого боку – це сума доходів, одержаних власниками виробничих факторів. Отже, одна й та сама величина для виробників продукту є витратами, а для власників виробничих факторів – доходами. Тому витрати дорівнюють доходам. Такий стан свідчить про рівновагу в економічній системі.

3. У процесі відтворення економіка знаходиться в **постійному кругообігу, якому притаманне безперервне перетворення витрат у доходи, а доходів у витрати.** Цей принцип лежить в основі економічної динаміки і свідчить про те, що доходи є функцією витрат, а витрати залежать від розподілу доходів.

Основними категоріями системи національних рахунків являються: додана вартість, інституційна одиниця, сектор, операція, рахунок.

Додана вартість – це внесок конкретної сукупності факторів виробництва у створення вартості в масштабах економіки в цілому. Необхідно зазначити, що додана вартість в СНР розглядається стосовно виробника, а не продукту.

Технічно макроекономічне рахівництво базується на запозиченому з бухгалтерського обліку **принципі подвійного запису**, згідно з яким СНР є взаємопов'язана сукупність двосторонніх рахунків (балансових таблиць), а кожний економічний показник (економічна операція) записується у дебеті одного рахунку й кредиті іншого, що кореспондує з ним. Тобто кожний рахунок сам по собі має вигляд балансової таблиці, одна сторона якої характеризує ресурси, а інша – їхнє використання.

Інституційна одиниця – це економічна одиниця, що функціонує на певній території впродовж тривалого часу.

Усі інституційні одиниці об'єднуються у **сектори**. Розрізняють п'ять секторів:

– нефінансові корпорації (реальний сектор) – інституційні одиниці, що займаються виробництвом товарів і не фінансових послуг, з метою їх реалізації, за цінами, що мають змогу покрити витрати виробництва та отримати прибуток. До них відносять приватні, державні та спільні підприємства, асоціації підприємств, торгові палати;

– фінансові корпорації комерційні підприємства, що спеціалізуються на фінансових операціях (банки, страхові компанії тощо);

– органи загального державного управління, займаються виконанням політичних функцій, здійснюють регуляторну діяльність економіки, надають послуги, перерозподіляють доходи та багатство країни (органи державної та регіональної місцевої влади, державні цільові та позабюджетні фонди) .

– домашні господарства – фізичні особи як споживачі, а також інші некорпоративні суб'єкти (ремісники, кустарі), в яких важко відрізнити витрати від доходів;

– некомерційні організації, які займаються обслуговуванням домашніх господарств та забезпечують їх політичні, релігійні та професійні інтереси і надають соціально-культурні послуги.

Операція – це обмін економічними цінностями або передавання певної кількості економічних цінностей від однієї інституційної одиниці до іншої. Усі операції поділяються у СНР на чотири групи:

– операції з товарами та послугами характеризуються походженням та використанням товарів й послуг, які є результатами виробничої діяльності в країні або за її межами в поточному та базисному роках;

– розподільчі операції включають операції за допомогою яких додана вартість, що сформована у виробництві розподіляється між робочою силою, капіталом і урядом та операції, що пов'язані з розподілом та перерозподілом доходів, трансфертів, податків з доходів, майна;

– операції з фінансовими інструментами купівля фінансових інструментів – позики, кредитів, приросту банківських депозитів;

– інші операції включають операції по споживанню основного капіталу і придбання за мінусом невироблених фінансових активів, економічні потоки невироблених активів (відкриття або вичерпання родовищ корисних копалин), економічна наслідки від стихійного лиха, політичного збурення, операції щодо збільшення або зменшення активів, пов'язаних із змінами цін.

Рахунки – це балансова таблиця, що складається із двох частин – ресурсів та використання. Усі рахунки класифікують по групам. У СНР-93 виділяють такі групи:

– для економіки в цілому;

– для секторів економіки;

– для галузей економіки;

– для окремих економічних операцій.

Вагоме місце в СНР займають рахунки для економіки і рахунки для секторів економіки, які в свою чергу поділяються на поточні рахунки і рахунки нагромадження. У свою чергу поточні рахунки налічують у своєму складі рахунки виробництва, утворення доходу, первинного і вторинного розподілу доходу, використання наявного

та скоригованого доходу. Рахунок нагромадження включає: рахунок капіталу, фінансовий рахунок, рахунок інших змін в активах і пасивах.

3. Основні макроекономічні показники та їх характеристика

Основні показники, які використовуються в макроекономічному аналізі, поділяють на три групи: потоки, запаси, показники економічної кон'юнктури.

Потоки – показники, що дають кількісну характеристику виробництва, закупівель, виплат тощо.

Потокові показники відображають передавання цінностей від одних суб'єктів економічної діяльності іншим; вони вимірюються за певний проміжок часу (між двома часовими точками).

До *потоківих величин* відносяться: національне багатство (НБ), валовий випуск (ВВ), валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), чистий національний продукт (ЧНП), національний дохід (НД), особистий дохід (ОД) тощо.

Запаси – показники, що характеризують наявність ресурсів на ту чи іншу дату, наприклад, наявність основного капіталу на кінець року.

Показники запасів – це економічні змінні, що відображають, як економічні суб'єкти нагромаджують і використовують цінності. Їх визначають на певну дату.

До *показників запасів* відносяться: майно, національне багатство, реальні грошові залишки.

Майно (активи) – будь-яке джерело законного нетрудового доходу: реальний капітал, земля, цінні папери, ліцензії, патенти тощо.

Національне багатство – це сума активів у власності домогосподарств, фірм і держави, нагромаджена за всю історію існування людства. Вартісна оцінка національного багатства визначається на початок і кінець року. У складі НБ виділяють *суспільне* (створене працею) багатство і *природне* (природні ресурси). Також розрізняють *матеріальне і нематеріальне багатство*.

Головними *елементами матеріального багатства* є: основні фонди (виробничі та невиробничі); матеріальні оборотні фонди (запаси сировини, матеріалів, палива, залишки незавершеного виробництва, запаси виробленої продукції); товарні запаси народного господарства; державні резерви; предмети тривалого користування у населення (транспортні засоби, меблі); природні ресурси (земля, ліси, води, багатства земельних надр).

До *нематеріального багатства* відносять: науковий потенціал, освітній потенціал, кваліфікаційний потенціал, культурний потенціал. НБ є найважливішим узагальнюючим показником економічної могутності країни.

Реальні грошові (касові) залишки – запаси засобів платежу, які економічні суб'єкти бажають тримати у формі *готівки*.

Показники економічної кон'юнктури – це змінні пов'язані з коливанням ділової активності.

Показниками економічної кон'юнктури є: ставка відсотка (i), рівень цін (P), інфляція (\dot{P}), рівень безробіття (u) тощо.

Розглянемо найважливіші макроекономічні показники ретельніше.

Первинним показником результатів функціонування економіки країни, одним

з показників СНР є **валовий випуск** – сумарна вартість усіх економічних благ, вироблених економікою за певний проміжок часу. Він містить усі товари та послуги, у тому числі й ті, що використовуються з метою виробництва інших товарів і послуг, тобто проміжне споживання.

Валовий випуск включає:

товари, вироблені одиницями – резидентами країни, незалежно від того як вони використовуються;

послуги, надані іншим інституційним одиницям, зокрема неринкові послуги органів державного управління і некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства;

послуги домашніх господарств за проживання у власному житлі і домашні послуги, які надаються оплачуваною домашньою прислугою.

Валовий випуск обчислюється в цінах виробника або в основних цінах.

Ціни виробника менші за ціни кінцевого покупця на величину торговельно-транспортних націнок і ПДВ:

$$\text{ЦВ} = \text{ЦКВ} - (\text{ТТН} + \text{ПДВ}),$$

де ЦВ – ціни виробника, ЦКВ – ціни кінцевого покупця, ТТН – торговельно-транспортні націнки, ПДВ – податок на додану вартість.

Основні ціни – менші за ціни виробника на величину ПДВ, але містять субсидії на продукти, тобто

$$\text{ОЦ} = \text{ЦВ} - \text{ПДВ} + \text{СП},$$

де ОЦ – основні ціни, СП – субсидії на продукти.

В операціях, які характеризують використання товарів і послуг, застосовують *ринкові ціни* (ціни покупців). Такі ціни включають всі податки за мінусом субсидій на продукти. Це означає, що ринкові ціни відображають усі витрати покупців на придбання продукції.

Серед показників, які характеризують результати економічної діяльності країни, центральне місце посідає **валовий внутрішній продукт (ВВП)**.

ВВП – вартість кінцевих товарів та послуг, створених у межах національної території певної країни в певний період (місяць, квартал, рік) як резидентами так і нерезидентами.

$$\text{ВВП} = \text{ВНП} - \text{чистий експорт},$$

де ВНП – валовий внутрішній продукт, ВВП – валовий національний продукт.

Резиденти – юридичні та фізичні особи, які постійно зареєстровані або постійно проживають в певній країні, незалежно від громадянства.

До *резидентів* відносять:

фізичні особи країни з постійним місцем проживання в цій країні (в тому числі ті, хто тимчасово знаходиться за її межами);

юридичні особи країни з місцезнаходженням у цій країні;

підприємства та організації – не юридичні особи, які створені відповідно до законодавства країни, але знаходяться за її межами;

дипломатичні та інші представництва країни за її межами;

закордонні філіали і представництва резидентів країни.

Нерезиденти – фізичні та юридичні особи, які знаходяться поза територіальними межами певної країни, тобто працюють за кордоном. До них

належать дипломатичні, консульські, зовнішньоторговельні представництва тощо.

Кінцева продукція – це всі вироблені товари і послуги, які остаточно виходять із сфери виробництва, тобто не використовуються для подальшого виробництва. Кінцева продукція є продукцією кінцевого використання, до якої відноситься та частина випуску, що спрямовується на кінцеве споживання, інвестування та експорт. ВВП не враховує ту частину випуску, яка є *проміжною продукцією* (проміжним споживанням). До *проміжної продукції* відносять товари та послуги, що купуються з метою подальшого перероблення, оброблення чи перепродажу: сировина, матеріали, паливо, електроенергія. *Вартісна оцінка проміжної продукції* – це вартість товарів і послуг, які використані інституційними одиницями для виробничих потреб, мінус вартість споживання основного капіталу.

Як уже зазначалося, для обчислення валового випуску, в тому числі і ВВП, використовуються відповідні ціни. Проте деякі товари і послуги не продаються на ринках і не мають реальної ціни. У такому разі обчислюючи ВВП, застосовують *умовне оцінювання*. Умовну оцінку називають приписаною вартістю. Вона застосовується у таких випадках.

По-перше, це стосується житлової сфери. Як відомо, особа, котра наймає житло, платить орендну плату. вона входить до складу ВВП як дохід власника будинку і витрати наймача. Проте більшість людей проживає у своїх власних будинках. вони не платять орендної плати, але отримують такі самі послуги, що наймачі житла. для врахування послуг, якими користуються власники будинків, у ВВП включають вартість цих послуг на рівні орендної плати, яку власник будинку ніби сплачує сам собі.

По-друге, приписана вартість застосовується у разі оцінювання послуг, які надає держава. Це стосується послуг державного управління, армії, міліції тощо. Такі послуги не продаються на ринку і не мають ринкової ціни, а фінансуються за рахунок державного бюджету. Система національних рахунків ураховує такі послуги у ВВП згідно з бюджетними видатками на їх фінансування. Тому заробітна плата бюджетної сфери розглядається як вартість їхньої продукції.

Не всі кінцеві товари та послуги можуть бути враховані у ВВП. Наприклад, оренда автомобіля та інших благ тривалого користування, за аналогією з орендою житла, мала б врахуватися у ВВП за приписаною вартістю. Але на практиці зробити це неможливо. Відомо також, що домашні господарства виробляють і самі споживають у домашніх умовах страви, які не потрапляють на ринок. Проте вартість, що додається у процесі приготування домашніх страв, у ВВП не враховують. Неможливо також врахувати у ВВП і приписану вартість товарів і послуг, що виробляються і продаються у тіньовій економіці. Наведені приклади підтверджують, що ВВП не є абсолютно точним показником результатів економічної діяльності, але з усіх можливих показників він є найбільш точним.

З метою виключення подвійного рахунку при вимірюванні ВВП на кожній стадії підсумовують додатну вартість.

Додана вартість – це вартість, яка створена в процесі виробництва на даному підприємстві і визначає його реальний внесок у створенні вартості конкретного продукту. *Додану вартість визначають* як різницю між доходом підприємств та матеріальними витратами на виробництво та реалізацію продукції.

ВВП є не лише виробленим продуктом, а й показником первинних доходів, які утворюють резиденти всередині країни. Проте дохід країни залежить і від результатів їх економічних відносин із зовнішнім світом. Це означає, що ВВП не повною мірою відбиває доходи, які може мати країна у своєму розпорядженні. Тому із ВВП у СНР застосовуються і інші показники, які повніше відбивають величину доходу країни. До інших показників обсягу національного виробництва належить валовий національний дохід.

Валовий національний продукт (ВНП) – це вартість усіх кінцевих товарів та послуг, вироблених національними факторами виробництва як у межах своєї країни, так і за її межами за певний проміжок часу (як правило за рік).

Показники ВВП і ВНП близькі за змістом і за кількісними визначеннями. Вони відрізняються тим, що *ВНП* – показник річного обсягу національної економіки, а *ВВП* – внутрішньої. ВНП розраховується як і ВВП, проте відрізняється від нього на величину чистих факторних із-за кордону:

$$\text{ВНП} = \text{ВВП} + \text{чисті факторні доходи з-за кордону (ЧФД)}$$

Чисті факторні доходи із-за кордону (ЧФД) – це різниця між доходами, отриманими громадянами даної країни за кордоном, і доходами іноземців, отриманими на території даної країни.

Факторні доходи поділяються на:

- винагороду за працю найманим робітникам (зарплата, премії тощо);
- доходи власників (доходи некорпоративних підприємств, товариств, фірм тощо);
- рентні доходи (земельна рента та всі орендні платежі);
- прибуток корпорацій, який залишається після оплати праці, та процентів за кредит. *Прибуток корпорації* включає *дивіденди*, які виплачуються акціонерам, *нерозподілений прибуток* як джерело розширеного відтворення капіталу фірми, *податок на прибуток корпорацій*, який надходить державі;
- відсоток (різниця між відсотковими платежами, які сплачує підприємницький сектор іншим макроекономічним суб'єктам, та відсотковими платежами, які отримує підприємницький сектор від інших макроекономічних суб'єктів (домашніх господарств, держави).

З урахуванням руху поточних трансфертів у грошовій і натуральній формах формується валовий національний дохід у розпорядженні (або наявний валовий національний дохід) ВНДР визначається за формулою

$$\text{ВНДР} = \text{ВВП} + \text{ЧФД} + \text{T}_ч + \text{Tr}_ч,$$

де $\text{T}_ч$ – чисті податки, $\text{Tr}_ч$ – чисті трансферти.

$$\text{Tr}_ч = \text{Tr}_z - \text{Tr}_E,$$

де Tr_z – отримані від інших країн трансферти, Tr_E – передані іншим країнам трансферти.

$$\text{T}_{нч} = \text{T}_н - \text{C}_б,$$

де $\text{T}_{нч}$ – чисті непрямі податки, $\text{T}_н$ – непрямі податки на бізнес, $\text{C}_б$ – субсидії бізнесові.

Трансферти (Tr) – це економічні операції, за допомогою яких одні інституційні одиниці безоплатно та безповоротно передають іншим товари, послуги, активи чи права власності.

Трансферти поділяються на *поточні та капітальні*.

До *поточних* належать: поточні податки на доходи та власність, відрахування на соціальне страхування, соціальні виплати, страхове відшкодування, інші платежі (штрафи, пені тощо).

Капітальні трансферти – це витрати на безоплатній і безповоротній основі на: капітальні вкладення та капітальний ремонт; ліквідацію надзвичайної ситуації і запобігання їм; геологорозвідувальні роботи; інші одноразові витрати.

Субсидії – урядові платежі, що надаються окремими підприємствам і домогосподарствам, які виробляють або споживають певні товари та послуги.

ВНП перевищує ВВП, якщо доходи від власників факторів, використовуваних за кордоном, перевищують доходи іноземців від використання належним їм факторів в економіці даної країни, і навпаки.

В закритій економіці $ВНП = ВВП$. У відкритій економіці відмінності в обсягах ВНП і ВВП пояснюють головним чином функціонуванням іноземних підприємств на території даної країни і вітчизняних підприємств на території інших країн.

До основних макроекономічних показників слід також віднести кінцеве споживання та національні заощадження. **Кінцеве споживання** – це вартість товарів і послуг, використаних для задоволення як індивідуальних, так і колективних потреб людей. Воно складається з витрат на кінцеве споживання домашніх господарств, органів державного управління та некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства.

Національні заощадження – це та частина валового національного доходу, яка не використовується на кінцеве споживання, а може бути спрямована на здійснення нагромадження.

У більшості країн світу використовуються три методи обчислення ВВП, як і ВНП:

- 1) за доданими вартостями (виробничий метод);
- 2) за витратами (метод кінцевого використання);
- 3) за доходами (розподільчий метод).

1. Розрахунок ВВП (ВНП) **виробничим методом** дорівнює сумі валової доданої вартості на кожній стадії виробництва кінцевої продукції виробленої в країні. Таким чином:

$$ВВП = \sum VA + T_c$$

де $\sum VA$ – сума доданої вартості по всіх секторах економіки, T_c – чисті податки.

Додана вартість – це різниця між вартістю вироблених товарів і послуг і вартістю товарів і послуг повністю спожитих в процесі виробництва.

Чисті податки визначають як різницю між податками і субсидіями на продукти та імпорт.

2. При розрахунку ВВП (ВНП) **методом витрат** здійснюється сумування всіх видів кінцевого використання:

$$ВНП = C + I_B + G + NE,$$

де ВНП – валовий національний продукт; C – споживчі витрати; I_B – валові приватні інвестиції; G – державні витрати; NE – чистий експорт.

Витрати на споживання (C) включають витрати домашніх господарств на

різноманітні товари та послуги: предмети споживання довгострокового використання, предмети поточного споживання, споживчі витрати на послуги.

Валові інвестиції (I_В) складаються з: інвестицій на заміщення капіталу, який був зношений у процесі виробництва протягом року (амортизація), чистих інвестицій (чистого приросту обсягів основного капіталу).

$$I_B = I_n + A_m,$$

де **I_n** – чисті інвестиції, тобто такі, які спрямовуються на приріст капіталу та запасів; **A_m** – амортизація, тобто інвестиції, які йдуть на відновлення зношеного капіталу.

Державні витрати (G) об'єднують усі витрати держави на виробництво товарів та послуг (електроенергія, школи, лікарні, бібліотека тощо), а також на оплату праці державних службовців та працівників бюджетних установ (послуги державного сектору оцінюються не за їхньою ринковою вартістю, а за витратами).

Державні трансфертні платежі, хоч і є частиною державних витрат, проте не включаються до ВВП, тому що ті, для кого вони призначені, не виробляють і не надають послуг.

Державні (урядові) трансфертні платежі – це державні виплати індивідам, що не обумовлюються безпосередньою їхньою участю в суспільному виробництві.

До урядових трансфертів належать:

- допомога на випадок безробіття;
- пенсії ветеранам;
- допомога престарілим і хворим та інші види допомог, визначених законодавчо.

Чистий експорт (NE) – це різниця між обсягами експорту й імпорту, або:

$$NE = E - Z,$$

де NE – чистий експорт; E – експорт; Z – імпорт. Чистий експорт може бути від'ємною величиною.

3. Розрахунок ВВП (ВНП) **методом доходу** визначається як сума всіх видів факторних доходів (заробітна плата, усі види прибутку, рентні доходи, відсотки) плюс два компонента, що не являються доходами, – амортизація, непрямі податки:

$$ВНП = W + p + i_c + R + T_n + A,$$

де W – заробітна плата, R – рента, *i* – чистий відсоток, p – прибуток, A – амортизація основного капіталу, T_n – непрямі податки (акциз, мито, ПДВ).

Розраховуючи ВВП за доходами, слід знати суму таких складових:

Заробітна плата (W) – це грошова винагорода за працю робітників і службовців, яка включає основну заробітну плату, додаткові виплати до заробітної плати, виплати на соціальне забезпечення, соціальне страхування, виплати з приватних пенсійних фондів.

Рента (R) визначає рентні доходи, отримані домашніми господарствами за здані в оренду землі, приміщення, житло тощо.

i – доходи від грошового капіталу, заощаджуваного домашніми господарствами.

Прибуток (Pr), який отримують власники одноосібних господарств, товариств (*p*₁ – некорпоративний прибуток), корпорації (*p*₂ – корпоративний прибуток) та дивіденди акціонерам (*D*): $p = p_1 + p_2 + \text{дивіденди}$.

Амортизація (А) – це еквівалент величини знецінення основного капіталу за рік.

Непрямі податки (НП) – встановлюються в цінах товарів та послуг, їхній розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів (акцизи, мито, податок на додану вартість).

Макроекономічна тотожність, що характеризує два методи обчислення ВВП – “за доходами” і “за витратами”, має вигляд:

$$C + I_B + G + NE = W + R + i + p + A + T_n,$$

Похідними показниками від ВВП та ВВП є показники, обчислені не на валовій, а на чистій (за вилученням амортизації) основі.

Це насамперед ЧНП (чистий національний продукт) та ЧВП (чистий внутрішній продукт = ВВП – А). Найчастіше в статистиці та макроекономічних дослідженнях використовується показник ЧНП.

Чистий національний продукт (ЧНП) являє собою найбільш точний показник створених та куплених населенням даної країни товарів та послуг за визначений період часу (місяць, квартал, рік).

ЧНП розраховується як відрахування від ВВП амортизаційних відрахувань:

$$\text{ЧНП} = \text{ВВП} - A$$

Національний дохід (НД) – макроекономічний показник сукупних доходів (заробітної плати, ренти відсотка і прибутку) всього населення даної країни за визначений період часу (рік):

$$\text{НД} = W + R + i + p$$

Також **Національний дохід** розраховується як вилучення із вартості чистого національного продукту непрямих податків:

$$\text{НД} = \text{ЧНП} - T_n,$$

де НД – національний дохід; ЧНП – чистий національний продукт; T_n – непрямі податки.

Таким чином, $\text{ЧНП} = \text{НД} + T_n$, $\text{ВВП} = \text{ЧНП} + A$

У результаті перерозподільних відносин формуються такі види доходів:

- особистий;
- особистий дохід кінцевого використання.

Особистий дохід (ОД) – це дохід отриманий приватними особами:

- за участь у процесі виробництва (основна і додаткова заробітна плата);
- як власники факторів виробництва (дивіденди, відсотки, рента);
- шляхом перерозподілу національного доходу (через виплату трансфертних платежів).

Особистий дохід розподіляється на споживання, заощадження та виплату податків.

ОД = НД – виплати на соціальне страхування – податок на прибуток корпорацій – нерозподілений прибуток + трансфертні платежі

Особистий дохід можна обчислити ще одним способом:

ОД = Урядові трансферти + трудові доходи + розподілені прибутки (дивіденди)

Особистий дохід кінцевого використання (ОДКВ) – це частина особистого доходу, яка залишається після сплати індивідуальних податків і розподіляється на

споживання та заощадження. Розраховується за формулою:

$$\text{ОДКВ} = \text{ОД} - \text{T}_{\text{інд}},$$

де ОДКВ – дохід кінцевого використання, ОД – особистий дохід, $\text{T}_{\text{інд}}$ – індивідуальні податки.

Індивідуальні податки містять: особисті прибуткові податки, податки на особисте майно, податки на спадщину.

ВВП (ВНП) – головні індикатори економічного розвитку і найбільш повни показник сумарного обсягу виробництва товарів і послуг за певний період. Він використовується при міжнародних порівняннях розвитку різних країн, вимірюванні національного добробуту населення, вимірюванні продуктивності праці. Але він також має ряд недоліків, адже не включає: вартість витрат матеріальних ресурсів, працю домашніх господарств та домогосподарок, надання послуг господарським одиницям, фінансові операції, перепродаж товарів, тіньову економіку, якість продукції, контрабанду, нелегальну торгівлю зброєю, якість урбанізації, результати економічного відтворення та стан навколишнього середовища.

У 1972 році дослідники із Єльського університету (США) Уїльям Нордхаус та Джеймс Тобін запропонували новий макроекономічний показник – “Чистий Економічний Добробут” – ЧЕД, який за їхньою думкою, долає перелічені недоліки ВВП (ВНП).

ЧЕД = ВВП – негативні екологічні наслідки промислового розвитку суспільства у грошовому еквіваленті + позаринкова діяльність у грошовому вимірі + результати діяльності тіньової економіки у грошовому вимірі + грошовий еквівалент вільного часу та якості відпочинку

Під *тіньовою економікою* розуміють економічні процеси, які приховуються їх учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються в повному обсязі офіційною державною статистикою.

Тіньова економіка охоплює як тіньову економічну діяльність, пов’язану з виробництвом товарів та послуг, так і незаконний перерозподіл доходів і активів.

Незаконна економічна діяльність включає незаконне виробництво товарів та послуг і незаконний перерозподіл доходів та активів.

Неофіційна економіка охоплює всі не декларовані легально дозволені види економічної діяльності зареєстрованих і незареєстрованих економічних суб’єктів, що приховуються або просто не обліковуються державою.

Рівень тонізації економіки – показник, що обчислюється за формулою

$$PT = \frac{ВВП_T}{ВВП_L} \cdot 100\%, \text{ або } PT = \frac{ВНД_T}{ВНД_L} \cdot 100\%,$$

де $ВВП_T$ ($ВНП_T$) – обсяг ВВП або ВНП тіньового сектору, $ВВП_L$ ($ВНП_L$) – обсяг ВВП або ВНП легального сектору.

Тіньова економіка призводить до того, що темпи інфляції можуть бути занижені, можливі помилки у політиці зайнятості. Вона деформує структуру економіки, викликає зростання інвестиційних ризиків, зниження інвестиційної активності, зменшення попиту на ресурси тощо. В такій економіці стимул одержують ті сектори, які обслуговують осіб із надприбутками.

4. Номінальні та реальні показники. Індeksi цін

Для вимірювання ринкової вартості товарів і послуг використовують ціни, які можуть змінюватися. Інфляція з року в рік підвищує ціни. Розрізняють номінальний і реальний ВВП (ВНП). Номінальний ВВП визначають у поточних цінах. Це ціни того ж року, який є предметом обчислення. Номінальний ВВП відображає фізичний обсяг виробництва та рівень цін в економіці. Цей показник не придатний для вимірювання динаміки фізичного обсягу виробництва. З цією метою використовують реальний ВВП. Реальний ВВП вимірюється у постійних цінах (у цінах базового року). Тобто у фактичних цінах того року, що приймається за базу розрахунків.

Номінальний ВВП (ВНП) – це вартісний показник, який визначається за поточними ринковими цінами.

$$\text{Номінальний ВВП (ВНП)} = \sum_{i=1}^n p_1 \cdot q_1$$

де q_1 – обсяг виробництва i -го товару в поточному році, p_1 – ціна i -го товару в поточному році

Номінальний ВВП (ВНП) може збільшуватися за рахунок обсягу виробництва усієї продукції та за рахунок росту рівня цін. На реальний ВВП (ВНП) рівень цін не впливає. Тому реальний ВВП (ВНП) виступає основним показником фізичного обсягу товарів та послуг.

Реальний ВВП (ВНП) – це вартісний показник, який визначається у постійних (базисних) цінах:

$$\text{Реальний ВВП (ВНП)} = \sum_{i=1}^n p_0 \cdot q_1$$

де p_0 – ціна i -го товару в базисному році.

Для зведення номінального ВВП (ВНП) до реального ВВП (ВНП) застосовують – дефлятор ВВП (ВНП).

Взаємозалежність номінального і реального ВВП (ВНП) показано формулою:

$$\text{Дефлятор ВВП} = (\text{Номінальний ВВП} / \text{Реальний ВВП}) \cdot 100\%,$$

Якщо величина дефлятора менше одиниці, то відбувається коригування номінального ВВП у бік збільшення, тобто спостерігається *інфлювання ВВП*. Якщо величина дефлятора більше одиниці, то відбувається коригування ВВП в бік зниження, тобто *дефлювання ВВП*.

Будь-яка економіка прагне до стабільних цін від яких залежить поведінка економічних суб'єктів. Зростання цін в економіці країни призводить до безладдя та інфляції. Динаміку цін визначають за допомогою індексів цін – індекс Ласпейреса, Пааше та Фішера.

Індекс цін показує відношення зміни середнього рівня цін широкої групи товарів за визначений період:

$$\text{Індекс цін поточного року} = (\text{Ціни поточного року} / \text{Ціни базисного року}) \cdot 100\%.$$

Індекс цін Ласпейреса (P_L) показує, як змінився рівень цін упродовж певного проміжку часу, за умови що структура виробництва і споживання не змінилися. Він обчислюється:

$$P_L = \frac{\sum p_1 \cdot q_0}{\sum p_0 \cdot q_0}$$

де p_1 , p_0 – ціни відповідно в поточному й базисному періодах, q_0 – обсяг виробництва в базисному періоді.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) відображає зміни цін репрезентативного споживчого кошика, тобто сукупність товарів і послуг, що характеризують типовий рівень і структуру річного споживання домогосподарств і використовуються для розрахунку прожиткового мінімуму. Склад споживчого кошика фіксується на рівні базисного року.

У макроекономічній літературі **індекс споживчих цін (ІСЦ)** називають індексом Ласпейреса, який обчислюється для незмінного кошика споживчих товарів і послуг:

$$P_L = \frac{\sum p_1 \cdot q_0}{\sum p_0 \cdot q_0},$$

де p_1 , p_0 – ціни відповідно в поточному й базисному періодах, q_0 – споживчий кошик товарів і послуг.

Недоліком цього індексу є те, що він не враховує зміни в структурі споживання в поточному періоді, беручи за основу споживчий кошик базисного року.

Індекс цін виробника (ІЦВ) відображає зміну цін, які їх визначають виробники для продажу товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках. Ціни виробників не враховують ПДВ та акцизний збір.

Для визначення динаміки загального рівня цін використовують також індекс Пааше.

Індекс Пааше, або дефлятор ВВП (ВНП) – показник рівня цін, де змінними вагами є обсяг і структура виробництва розрахованого року і частково усуває обмеження індекса Ласпейреса. Обчислюється за формулою:

$$I_{II} = \frac{\sum p_1 \cdot q_1}{\sum p_0 \cdot q_1},$$

де p_1 , p_0 – ціни відповідно в поточному й базисному періодах, q_0 – обсяг виробництва в розрахованому періоді.

Недолік індексу Пааше аналогічний індексу Ласпейреса, тобто, не враховуються зміни в структурі валового продукту, проте за основу аналізу береться товарна структура виробництва поточного періоду.

Індекс Фішера (I_{Φ}) – зменшує неточності в оцінці зростання загального рівня цін, притаманні індексам Ласпейреса та Пааше, усереднюючи їх значення:

$$I_{\Phi} = \sqrt{I_L \cdot I_{II}}.$$

Відношення величини поточного економічного показника до його значення в попередньому періоді, взятому за базу підрахунку, **називається темпами економічного зростання.**

Відношення приросту величини економічного показника за певний проміжок часу до його попереднього рівня, що приймається за базу підрахунку, **називається темпом приросту.**

Для показників економічної кон'юнктури часто використовують саме темп приросту. Так, наприклад, рівень інфляції визначається як темп приросту цін, тобто

$$\hat{P} = \frac{P_1 - P_0}{P_0},$$

де p_1 – середній рівень цін поточного року, p_0 – середній рівень цін базового року.

Із нових макроекономічних показників розглянемо індекс людського розвитку (ІЛР), індекс економічної свободи (ІЕС) та рівень глобалізації (РГ).

Індекс людського розвитку (ІЛР) – інтегральний показник, який акумулює: тривалість життя; грамотність і зацікавленість в навчанні; ВВП на одну особу за параметрами валют, співвідношення цін на споживчий кошик, який складається з кількох сотень товарів і послуг. ІЛР вимірюється у відносних величинах:

$$0 < \text{ІЛР} < 1.$$

Індекс економічної свободи (ІЕС) – агрегований показник, що включає 10 факторів, які, у свою чергу, мають складну структуру й показують рівень втручання уряду в економіку. Чим сильніший буде урядовий вплив на економіку, тим меншим буде рівень економічної свободи, або чим вищий показник будь-якого фактора, тим нижчий буде рівень свободи, і навпаки.

Фактори, що визначають ІЕС: торговельна політика, політика оподаткування, втручання уряду в економіку, грошова політика, потоки капіталів та іноземних інвестицій, банківська справа, контроль за цінами та рівнем заробітної плати, права власності, державне регулювання економіки, чорний ринок.

Рівень глобалізації – агрегований показник, що має чотири параметри:

1. *рівень економічної інтеграції*, що визначається обсягом зовнішньої торгівлі, іноземних інвестицій і “закордонних виплат”, у тому числі заробітної плати;
2. *персональні контакти*, у тому числі: кількість міжнародних поїздок, кількість туристичних поїздок, чисельність користувачів міжнародною поштою й інтенсивність обміну інформацією цим способом, міжнародні телефонні зв'язки;
3. *технологією*, тобто: загальну кількість інтернет-серверів, чисельність користувачів Інтернетом;
4. *міру участі країни в міжнародних зв'язках і діяльність міжнародних організацій*.

Тема 3. Сукупний попит та сукупна пропозиція

1. Сукупний попит: зміст, структура, фактори, що на нього впливають. Крива AD
2. Сукупна пропозиція: зміст, фактори, що її визначають. Короткострокова та довгострокова криві сукупної пропозиції
3. Рівновага сукупного попиту (AD) та сукупної пропозиції (AS)

1. Сукупний попит: зміст, структура, фактори, що на нього впливають. Крива AD

При розгляді попиту і пропозиції як мікроекономічних явищ передбачалось, що на ринку конкретного товару (послуги) зустрічаються два контрагенти – покупець і продавець. Між ними зав'язувались товарні відносини, які проявлялись у

формуванні індивідуального попиту на окремий товар. Сукупність індивідуальних попитів на певний товар утворювала ринковий попит на нього.

Обсяги пропозиції та попиту на товарних ринках залежать від ціни, а ціна, в свою чергу, залежить від обсягів попиту та пропозиції.

На відміну від мікроекономічного рівня, макрорівень передбачає розгляд попиту та пропозиції як агрегованих показників в межах національного ринку. За цих умов **обсяг товарів, що пропонуються**, – сукупна пропозиція – набуває форми річного ВВП (річного обсягу національного виробництва), який може визначатись поточними або зіставними цінами.

Попит на макрорівні набуває форм **сукупного платоспроможного попиту** домогосподарств, підприємств, держави та закордону на запропонований річний вироблений національний продукт.

Залежність між сукупним попитом і рівнем цін обернена, а між сукупною пропозицією і рівнем цін – пряма, як і в залежностях попиту і ціни та пропозиції і ціни на окремий товар.

Покупцями на ринку благ виступають чотири суб'єкти макроекономіки: домогосподарства, фірми, держава, закордон.

У **закритій економіці сукупний попит** визначається як загальна кількість товарів та послуг, на які виявляють попит вітчизняні резиденти за певного рівня цін. Цей показник дорівнює сумі споживчого попиту домогосподарств (С), інвестиційного попиту підприємницького сектору (І) та попиту держави (G). Взаємозв'язок складових сукупного попиту описується тотожністю:

$$AD = C + I + G$$

У **відкритій економіці сукупний попит** – це загальний обсяг вітчизняних товарів, попит на які за певного рівня цін виявляють як вітчизняні, так і іноземні покупці. Структура сукупного попиту у відкритій економіці відображається тотожністю:

$$AD = C + I + G + NE,$$

де С – **споживчий попит** домогосподарств (витрати домогосподарств на товари і послуги споживчого призначення). Він залежить від: доходу населення, податків і трансфертних платежів, величини майна та доходів від нього, чисельності населення;

І – **інвестиційний попит** (інвестиційні витрати) пов'язаний зі збільшенням реального капіталу (засобів виробництва) і залежить від рівня цін на засоби виробництва. Включає витрати на будівництво, нагромадження запасів, купівля устаткування. Залежить від обсягу виробництва, витрат на капітал, циклічних коливань економіки, сподівань на майбутнє;

G – **попит держави** це витрати держави закупівлю товарів і послуг, пов'язаних зі створенням суспільних благ (національна безпека, на утримання апарату управління, на заробітну плату державним працівникам, транспорт, зв'язок, судочинство, охорона здоров'я, освіта, житлове будівництво тощо); інвестиції; формування державних резервів; виплачування соціальних трансфертів (пенсій, стипендій, субсидій, допомога на безробіття тощо); відсоткові платежі пов'язані з обслуговуванням державного боргу;

NE – **попит закордону, або попит на чистий експорт** – різниця між експортом

та імпортом товарів та послуг, тобто $NE = E - Z$, де E – експорт, Z – імпорт. Залежить від співвідношення цін на вітчизняні та імпортовані товари, валютного курсу.

Складність визначення сукупного попиту у відкритій економіці полягає в тому, що на цей показник впливає ряд чинників: система обмінних курсів (плаваючі чи фіксовані); ступінь взаємозамінності у споживанні вітчизняних та зарубіжних товарів; ступінь відкритості економіки міжнародному руху капіталів тощо.

Детальний аналіз сукупного попиту для вітчизняної економіки розглянемо далі. А зараз ретельніше розглянемо складові сукупного попиту.

Споживчий попит домогосподарств є платоспроможним попитом домогосподарств на товари та послуги споживчого призначення. Залежність споживчого попиту (C) від рівня цін (P) обернена. Це означає, що зі зростанням рівня цін (за інших однакових умов) споживчий попит зменшиться, і навпаки. Графічно ця залежність зображена на рис. 3.1.

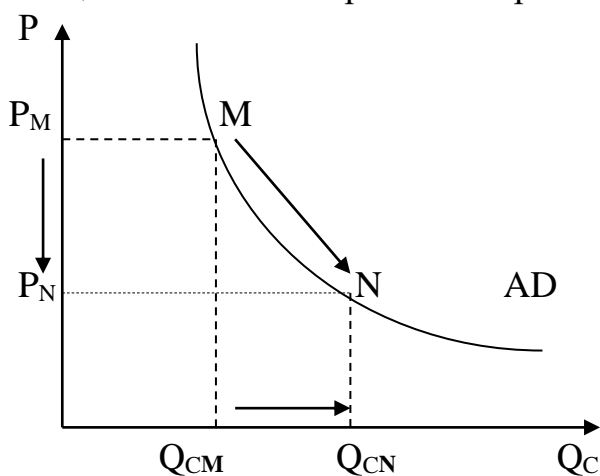

Рис. 3.1. Залежність споживчого попиту домогосподарств від рівня цін

На осі абсцис відкладається значення реального обсягу споживання. На осі ординат – рівень цін (дефлятор, індекс цін). Будь – яка точка кривої споживчого попиту вказує на значення номінального обсягу споживчого попиту.

Рух про кривій від точки M до точки N означає збільшення споживчого попиту на величину ΔQ_C ($\Delta Q_C = Q_{CN} - Q_{CM}$), зумовлену зменшенням рівня цін від P_M до P_N .

Якщо ж ціни зростатимуть від точки N до M , то споживчий попит зрушиться ліворуч (від точки Q_{CN} до точки Q_{CM}) і означатиме зменшення цього на величину ΔQ_C . Наслідком зменшення споживчого попиту буде скорочення реальної грошової маси на руках у домогосподарствах (реальних грошових залишків). Зниження рівня купівельної спроможності населення внаслідок зменшення реальних грошових залишків називається *ефектом реальних залишків*, або *ефектом багатства*. Цей ефект пояснює від’ємний нахил кривої споживчого попиту.

На *споживчий попит* впливають такі *нецінові чинники*: чисельність населення; рівень факторних доходів; рівень податків і трансфертних платежів; рівень добробуту, який визначається фінансовими активами (акціями, облігаціями, та іншими цінними паперами), нерухомістю (землями, будівлями тощо) і доходами від них; наявність або відсутність заборгованості споживачів; оптимістичні та

песимістичні очікування.

На криву споживчого попиту впливають *нецінові чинники*, що приводять до її зміщення рис. 3.2.

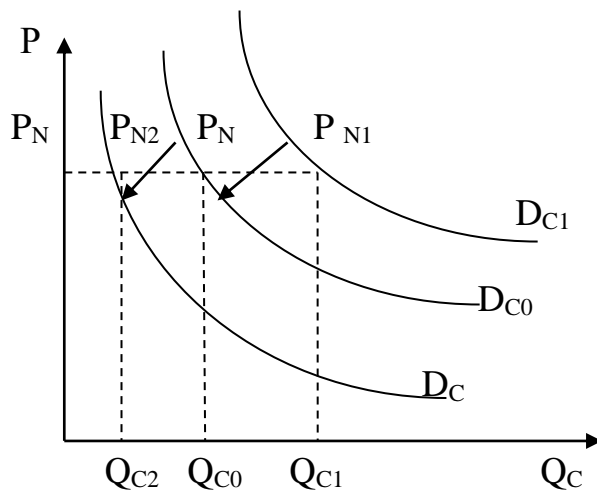

Рис. 3.2. Зміна споживчого попиту домогосподарств, зумовлена неціновими чинниками

Як видно з рис. 3.2., точки P_{N2} , P_N та P_{N1} відображають однаковий рівень цін, але різний споживчий попит (відповідно точки Q_{C2} , Q_{C0} і Q_{C1}).

Зміщення кривої споживчого попиту вгору праворуч означає зростання його, а ліворуч вниз – зменшення сукупного попиту.

Розглянемо детальніше *вплив кожного із нецінових факторів* на споживчий попит домогосподарств. Чисельність населення, рівень факторних доходів та рівень соціальних трансфертів прямо пропорційно впливають на споживчий попит. Збільшення цих показників зміщує криву споживчого попиту праворуч, і навпаки.

Чим більші податки, тим менша купівельна спроможність домогосподарств, і навпаки, чим менші податки, тим більший споживчий попит. Отже, зменшення цього показника зміщує криву споживчого попиту праворуч, а зростання – ліворуч.

Розглядаючи *вплив добробуту на споживчий попит*, слід вказати на його відмінність від впливу багатства та матеріальних цінностей як цінового чинника, який змінює обсяг попиту рухом по кривій. На відміну від останнього, вплив добробуту на споживчий попит проявляється через різку зміну цін на фінансові активи та нерухомість. Різке зростання цін на нерухомість та цінні папери підвищує попит на них, що зумовлює зменшення попиту на споживчі товари та послуги (крива змінюється *ліворуч*), і навпаки.

Глибока диференціація доходів у суспільстві зменшує обсяг споживчих витрат і зміщує криву споживчого попиту ліворуч. Це пояснюється тим, що, *по-перше*, глибока диференціація доходів означає, що частка осіб із досить високими доходами незначна, а частка з низькими доходами – велика. *По-друге*, у міру стрімкого зростання доходів схильність до споживання зменшується (це стосується найбагатших), а можливості бідних розширювати споживання обмежені їхніми низькими доходами.

Наявність заборгованості та її обсяг щодо старих зобов'язань зменшує поточний споживчий попит, зміщує криву ліворуч. Зменшення боргу або його відсутність зміщує її праворуч.

І, накінець, **очікування споживача** впливають на його поведінку, залежно від того, які вони: оптимістичні чи песимістичні. Так, якщо споживачі очікують падіння рівня реальних доходів, то їх попит буде зменшуватись, і навпаки. Таким чином, оптимістичні очікування зміщують криву споживчого попиту праворуч, а песимістичні – ліворуч.

Розглянемо другий структурний елемент сукупного попиту – **інвестиційний попит (інвестиційні витрати)**. Інвестиційні витрати пов'язані зі збільшенням реального капіталу (засобів виробництва) і залежить від рівня цін на засоби виробництва. Крім того, на нього впливають і **нецінові чинники**: обсяг виробництва, величина відсоткової ставки, величина податкової ставки, технологічні зміни, надлишкові потужності, коливання ділової активності, очікування.

Інвестиційний попит перебуває в прямій залежності від обсягу виробництва, оскільки нарощування обсягів як споживчих, так і інвестиційних товарів вимагає збільшення закупівель засобів виробництва як для першого, так і для другого підрозділів суспільного виробництва. Цей чинник зміщує криву інвестиційного попиту праворуч при зростанні обсягів виробництва, і навпаки.

Відсоткова ставка (i) може виступати і як **ціновий фактор** (за умови незмінної пропозиції грошей), і як **неціновий** (якщо змінюється пропозиція грошей).

Зміна величини відсоткової ставки в другому випадку пов'язана не зі зміною рівня цін, а зі зміною пропозиції грошей. Зростання позичкової ставки означає подорожчання грошей, а як наслідок – обмеження кредиту, що зменшує інвестиційний попит і зміщує криву ліворуч, зменшення процентної ставки – праворуч.

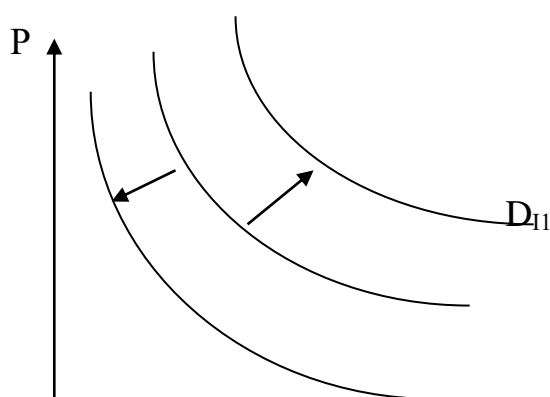
Аналогічно на інвестиційний попит впливають податки. Зростання податків зменшує інвестиційний попит і зміщує криву ліворуч, та навпаки.

Технологічні зміни впливають, як правило, на інвестиційний попит на користь його зростання (зміщення кривої праворуч).

Наявність надлишкових потужностей стримує фірми від здійснення інвестицій. Зменшення або відсутність їх збільшує інвестиційний попит.

На інвестиційний попит впливає ступінь ділової активності. Пожвавлення активності господарських суб'єктів стимулює і збільшує інвестиційний попит, зміщуючи криву праворуч, і навпаки.

Очікування підприємців стосовно економічної кон'юнктури впливають на користь зростання (зміщення праворуч) інвестиційного попиту, якщо вони оптимістичні, і ведуть до зниження (зміщення ліворуч), якщо вони песимістичні (рис. 3.3).

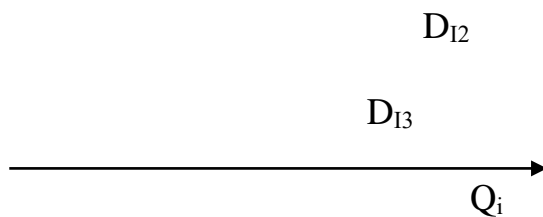

Рис. 3.3. Зміщення кривої інвестиційного попиту підприємницького сектору під впливом нецінових факторів

Попит держави (урядові витрати (G)) виступають як *екзогенна, наперед задана величина*, визначена державним бюджетом. Тому функція попиту держави на ринку благ має вигляд: $G = Const$.

У найзагальнішому вигляді – це витрати держави на:

- закупівлю товарів та послуг, пов'язаних зі створенням суспільних благ (національна безпека, транспорт, зв'язок, судочинство, охорона здоров'я, освіта, житлове будівництво тощо);
- інвестиції;
- формування державних резервів;
- виплачування соціальних трансфертів (пенсії, стипендії, субсидії, виплати у зв'язку з безробіттям тощо);
- відсоткові платежів, пов'язаних із обслуговуванням державного боргу.

Величина сукупного попиту перебуває в прямо пропорційній залежності від перших чотирьох елементів та в оберненій – від відсоткових платежів на обслуговуванням зовнішнього боргу.

Попит закордону виявляється як попит на чистий експорт, за умови, що попит на імпорт належить до попередніх компонентів сукупного попиту (споживчий, інвестиційний та попит держави).

Попит закордону на благо певної країни залежить від реальних умов обміну (θ), тобто від співвідношення цін на вітчизняні та закордонні товари та обмінного курсу національної валюти. Цей зв'язок виражається формулою:

$$\theta = \frac{P}{qP_z}$$

де θ – реальні умови обміну; P – рівень цін на національному ринку, P_z – рівень цін за кордоном; q – обмінний курс вітчизняної валюти.

Чим більший цей показник, тим сприятливіші умови обміну для певної країни, оскільки за одиницю вітчизняних благ стає можливим отримання більшої кількості імпортних благ. Але для країн-імпортерів це означає відносно подорожчання товарів, що зумовлює зменшення експорту.

Функція попиту закордону можна представити формулою:

$$E = E_0 + q \theta$$

де E_0 – величина експорту, автономна від q ; q – гранична схильність до експорту, яка характеризує реакцію експорту на зміни реальних умов обміну (θ).

Ми розглянули структурні елементи сукупного попиту та їх складові. одні із них відносно стабільні (споживчі витрати), інші – динамічні (інвестиційні витрати).

Якщо дохід покупця (домашніх господарств, фірм, держави) зростає, то його попит на конкретний товар також збільшується.

Крива сукупного попиту (AD) показує, яку кількість товарів і послуг споживачі готові купити за певного рівня цін. Вона дає такі комбінації об'єма випуску і загального рівня цін в економіці, при яких товарний і грошовий ринки знаходяться в рівновазі. Це геометричне місце точок, коли кожна точка, розміщується по кривій, демонструє різну комбінацію обсягу випуску та величину попиту за такого загального рівня цін рис. 3.4.

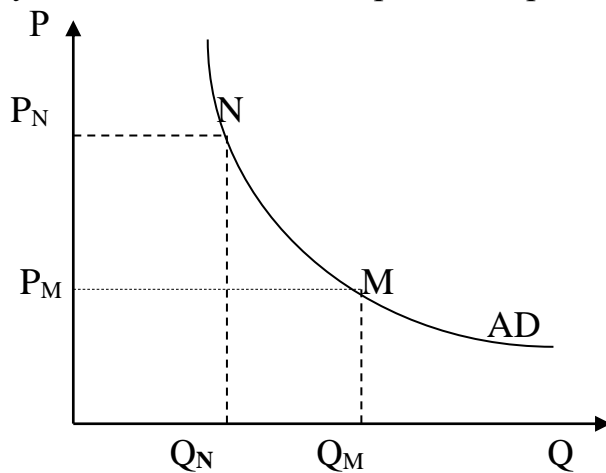

Рис. 3.4. Крива сукупного попиту AD

На осі абсцис відкладають значення *реального обсягу* виробництва (ВНПр), яке на графіку позначено символом Q. На осі ординат – *рівень цін* (дефлятор, індекс цін). Будь-яка точка кривої AD відображає значення номінального ВНП.

Рух вздовж кривої AD відображає зміни обсягу сукупного попиту залежно від зміни загального рівня цін. Як видно з рис. 3.4, ця залежність обернена. Отже, сукупний попит залежить від рівня цін в економіці.

Зв'язок між рівнем цін та сукупним попитом відбиває кількісне рівняння грошового обігу (рівняння Фішера):

$$M \cdot V = P \cdot Q$$

З наведеної формули $P = MV / Q$

Звідси сукупний попит (AD):

$$AD = MV / P$$

де M – кількість грошей в обігу; V – швидкість обігу грошей; P – рівень цін; Y – реальний обсяг доходу.

Таким чином, на сукупний попит впливають величина грошової маси та швидкість обігу грошей між секторами економіки. Вплив усіх інших факторів (інфляційні очікування, смаки споживачів, ціни на товари – замітники) можна звести до змін грошової маси і швидкості обігу грошей між всіма секторами економіки. В цілому на рівень сукупного попиту, тобто на положення кривої AD, впливають тільки два основних фактори – грошова маса і швидкість обігу грошей між секторами економіки.

Крива AD будується на основі припущення, що пропозиція грошей (M) і швидкість їхнього обігу (V) залишаються незмінними, то кількість вироблених у державі товарів і послуг залежить від рівня цін.

Ця ж модель пояснює і нахил кривої сукупного попиту праворуч – вниз: якщо грошова маса та швидкість обігу грошей незмінні, то обсяг ВВП повинен скорочуватися в міру зростання цін. Справді, якщо ціни збільшилися, то для купівлі кожного виробленого блага необхідна більша кількість грошей. Отже, якщо грошова маса незмінна, то зменшиться кількість товарів і послуг, що купуються.

Крива сукупного попиту направлена вниз, оскільки зростання цін скорочує реальні запаси грошових коштів. Отже, попит на товари й послуги скорочується (ВВП зменшується). Саме цим пояснюється обернена залежність між величиною сукупного попиту та рівнем цін (за умови, що пропозиція грошей і швидкість їх обігу фіксовані).

Обернена залежність AD від P виникає з рівняння $P = MV / Q$.

Від'ємний нахил кривої математично пояснюється рівнянням $AD = MV / P$, з якого випливає: чим вищий рівень цін (P), тим меншими будуть реальні залишки грошових коштів (M/P). Це означає, що населення виявить менший попит на товари і послуги (Q).

Таку направленість (спадаючу траєкторію) кривої сукупного попиту можна пояснити трьома ефектами: 1) ефектом реальних грошових залишків, або багатства (ефект Пігу); 2) ефектом відсоткової ставки, обсяг (ефектом Кейнса); 3) ефектом імпортних закупівель.

Ефект реальних грошових залишків. Домогосподарства тримають певну частку активів у вигляді готівки, грошей на поточних рахунках та фінансових активів із фіксованими доходами (наприклад облігацій). Запас грошей є багатством. Підвищення цін зменшує багатство, тому що зменшується купівельна спроможність грошей. Усвідомивши, що їхнє багатство зменшилось, люди починають більше заощаджувати й менше витратити. Обсяг сукупного попиту скорочується. Припустимо, що сім'я може купити телевізор, якщо купівельна спроможність її фінансових активів становить 1500 грн. Проте внаслідок інфляції купівельна спроможність цих активів зменшилася до 700 грн, відтак сім'я може відкласти купівлю телевізора до кращих часів. І навпаки тоді, коли загальний рівень цін знижується, реальна вартість активів населення, а відтак і споживчі витрати зростають. А це означає, що сукупний попит також зростає.

2. Ефект відсоткової ставки. Якщо рівень цін зростає, то продаж і купівля попередньої кількості товарів вимагають більшої кількості грошей. Попит на гроші збільшується. При незмінній пропозиції грошей це веде до зростання відсоткових ставок. Підвищення відсоткових ставок скорочує інвестиції та споживання за рахунок кредиту. Величина сукупного попиту зменшується. Отже, вищий рівень цін збільшує попит на гроші і підвищує відсоткові ставки, внаслідок чого споживчі та інвестиційні витрати зменшуються, а значить зменшується й обсяг сукупного попиту.

Підприємство, яке сподівається на 12 % доходу від купівлі капітальних благ, візьме кредит в банку, якщо процентна ставка буде становити 8 %. Проте, якщо відсоткова ставка зросте до 15 %, то підприємство відмовиться від купівлі нового обладнання.

3. Ефект імпортних закупівель. Підвищення рівня внутрішніх цін при незмінних світових цінах зменшує зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні

товари. Внутрішній попит на імпортовані товари, навпаки, збільшується, тому що вітчизняні товари стають дорожчими за іноземні. Чистий експорт і сукупний попит таким чином скорочуються. Наприклад, якщо рівень цін в Україні зростає порівняно з Польщею, то українці купуватимуть більше польських товарів, ніж товарів власного виробництва. Поляки ж будуть купувати менше українських товарів, а відтак експорт України зменшиться. У цих умовах чистий експорт та сукупний попит зменшуються, і навпаки.

Розглянуті вище чинники є ціновими факторами сукупного попиту, які опосередковано реалізують обернену залежність сукупного попиту від ціни. Їх вплив на сукупний попит відтворюється на графіку з допомогою руху економіки вздовж нерухомої кривої сукупного попиту.

Слід зазначити, що крім рівня цін на реальний обсяг виробництва впливають зміни в кожному з компонентів сукупного попиту (попит домашніх господарств на споживчі товари, попит фірм на інвестиційні товари, попит держави на товари й послуги та попит закордону), котрі спричиняють пересування кривої сукупного попиту праворуч (у випадку збільшення) або ліворуч (у випадку зменшення).

На величину сукупного попиту, крім рівня цін, впливають також **нецінові фактори**, які змінюють характер сукупного попиту. Під впливом цих чинників крива AD може переміщуватися вправо або вліво (рис. 3.5).

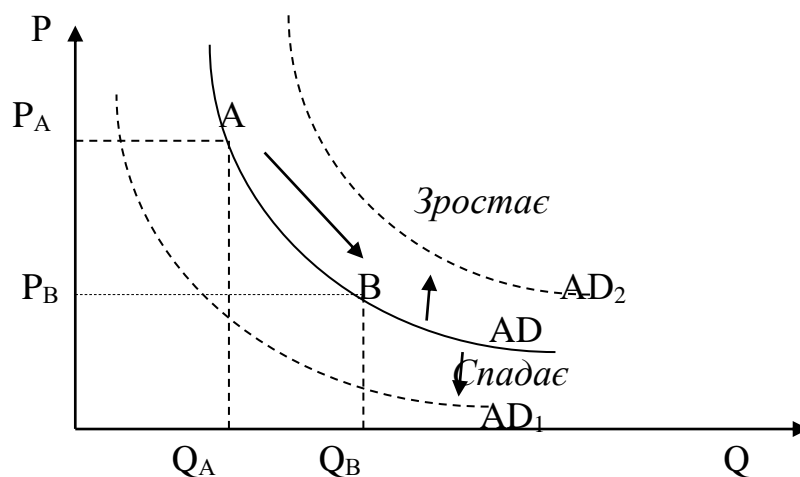

Рис. 3.5. Вплив цінових і нецінових чинників на сукупний попит

До **нецінових чинників** належать:

1. *Зміни у споживчих витратах.* Причиною змін у споживчих витратах є: багатство споживача, сподівання споживачів, заборгованість споживача, податки.

2. *Зміни в інвестиційних витратах.* Причиною змін у інвестиційних витратах є: відсоткова ставка, сподівання прибутки від інвестицій, податки з підприємств, технології, надлишкові виробничі потужності.

3. *Зміни в державних витратах* викликаються здебільшого політикою держави.

4. *Зміни у витратах на чистий експорт* – національний дохід інших країн, валютні курси.

Вплив *цінових і нецінових факторів* на сукупний попит AD графічно зображено на рис. 3.5. Зміна *цінових факторів* відображається рухом уздовж кривої сукупного

попиту (від точки А до точки В). А зміна *нецінових факторів* – зміщення кривої AD ліворуч ($AD \rightarrow AD_2$), якщо сукупний попит спадає, і праворуч, якщо AD зростає ($AD \rightarrow AD_1$).

2. Сукупна пропозиція: зміст, фактори, що її визначають. Короткострокова та довгострокова криві сукупної пропозиції

Сукупна пропозиція (AS) – це обсяг товарів і послуг, який може бути запропонований, тобто вироблений підприємствами, в економіці за певного рівня цін.

Залежність пропозиції від середнього рівня цін у країні описується кривою (AS) (рис. 3.6). Вона відображає, який обсяг сукупного виробництва може бути запропонований на ринку виробниками при різних значеннях загального рівня цін в економіці. Високий рівень цін стимулює підприємства виробляти і продавати більше товарів і послуг, а низькі ціни змушують виробників скорочувати виробництво. Отже, залежність між рівнем цін та обсягом вироблених товарів і послуг являється прямою, або позитивною, тому крива AS має вигляд позитивної кривої.

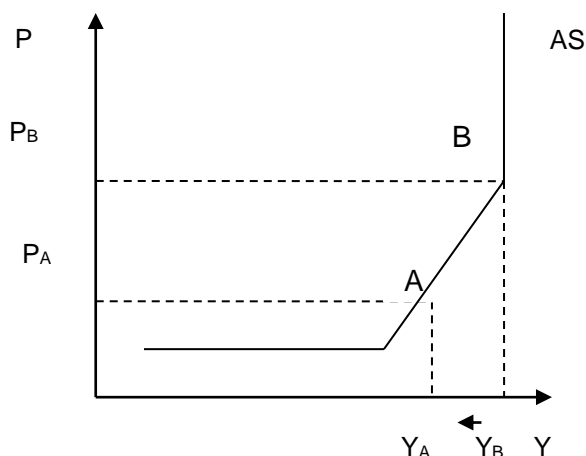

Рис. 3.6. Короткострокова крива сукупної пропозиції

Величина сукупної пропозиції визначається в економіці капіталом, працею, технологією, і може бути описана на основі виробничої функції. Класична виробнича функція відображає зв'язок між чинниками виробництва та реальним ВВП або сукупною пропозицією:

$$Y = f(L, K, T)$$

де Y – реальний ВВП, L – праця, K – капітал, T – технологічний прогрес, f – функціональна залежність.

На характер кривої AS впливають цінові та нецінові фактори.

Ціновими факторами, які змінюють об'єм сукупної пропозиції (*переміщення вздовж кривої AS*) є зміни відсоткової ставки та рівня цін (рис. 3.7).

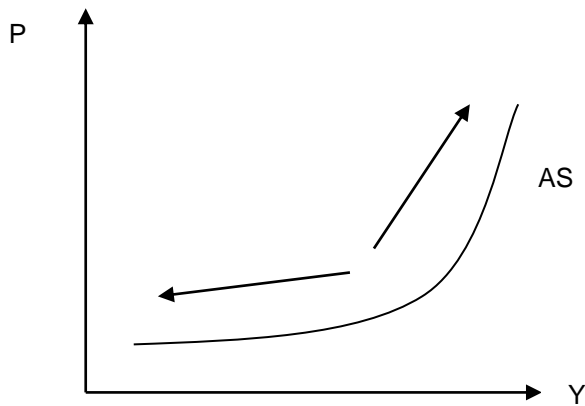

Рис. 3.7. Цінові чинники сукупної пропозиції

До **нецінових факторів**, що впливають на *переміщення кривої сукупної пропозиції AS вправо – вниз або вліво – вгору* (рис. 3.8), належить:

Зміна цін на ресурси (ціна на робочу силу – зарплата, матеріальні ресурси). Якщо ціна на паливо підвищилася, то сукупна пропозиція зменшиться, крива сукупної пропозиції AS переміщується вліво – вгору (AS₁).

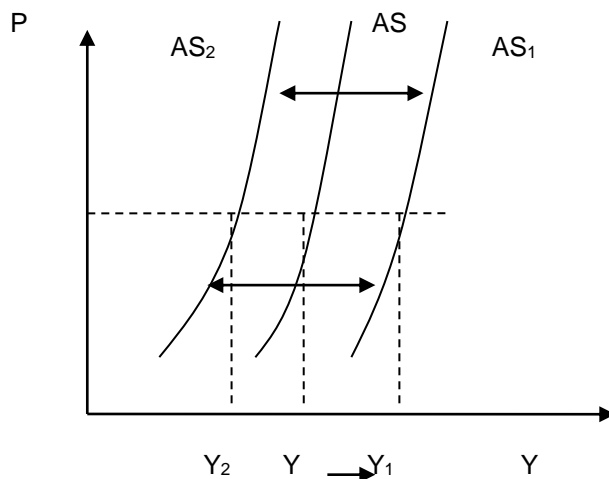

Рис. 3.8. Переміщення кривої сукупної пропозиції під впливом нецінових факторів

Зміна продуктивності праці. Виробити більший обсяг національного продукту тими самими ресурсами. Якщо продуктивність праці збільшиться, то сукупна пропозиція теж збільшиться, крива сукупної пропозиції AS зміститься вправо – вниз – AS₂.

Зміна правових норм – податки, субсидії, дотації, державне регулювання. Якщо податки збільшаться, сукупна пропозиція – зменшиться, крива сукупної пропозиції AS переміщується вліво – вгору – AS₁.

Якщо *нецінові фактори* вплинули на збільшення сукупної пропозиції, то крива сукупної пропозиції AS переміщується вправо – вниз – AS₂. І навпаки, якщо нецінові фактори вплинули на зменшення сукупної пропозиції, крива сукупної пропозиції AS переміщується вліво – вгору – AS₁.

Форма кривої сукупної пропозиції розглядається по-різному класиками та

кейнсіанцями. Так, зміна одного й того ж фактору може бути неоднаковою, що обумовлено тим, який період (коротко- чи довгостроковий) береться до уваги.

Класична модель сукупної пропозиції – це модель, згідно з якою сукупна пропозиція не залежить від рівня цін, оскільки заробітна плата й ціни є абсолютно гнучкими.

Класична модель описує економіку в довгостроковому періоді. *Довгостроковий період* – це період, протягом якого ціни на ресурси встигають пристосуватися до цін на товари таким чином, щоб у економіці підтримувалась повна зайнятість.

Довгострокова крива сукупної пропозиції відображує виробничі можливості країни й будується на таких умовах:

- а) обсяг виробництва обумовлений лише кількістю факторів виробництва та існуючою технологією і не обумовлений рівнем цін;
- б) зміни у факторах виробництва й технології відбуваються поступово;
- в) економіка функціонує за умов повної зайнятості факторів виробництва, отже, обсяг виробництва ВВП дорівнює потенційному;
- г) ціни та номінальна заробітна плата є гнучкими, їх зміни підтримують рівновагу на ринках.

За даних умов крива сукупної пропозиції вертикальна (рис. 3.11).

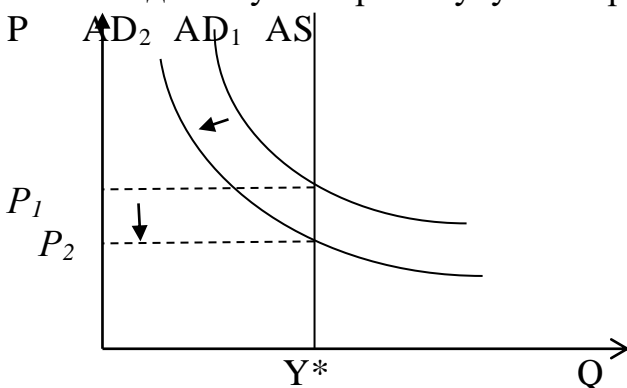

Рис. 3.11. Класична модель AS

Як видно із рис. 3.11, сукупна пропозиція у довгостроковому періоді не залежить від рівня цін. На неї в довгостроковому періоді впливає величина *відсоткової* ставки. Зростання її обумовлює подорожчання, а отже, обмеження кредитних ресурсів, зменшуючи можливості розвитку виробництва і, відповідно, сукупну пропозицію.

Сукупна пропозиція характеризує потенційний рівень обсягу виробництва (тобто обсяг виробництва за умов повної зайнятості, при якому ресурси економіки використовуються повністю, а безробіття перебуває на природному рівні).

Потенційний ВВП – це такий рівень ВВП, який виробляється в країні за умов повної зайнятості, тобто коли фактична норма безробіття дорівнює природному рівню безробіття (6% робочої сили).

Таким чином, довгострокова крива сукупної пропозиції – крива, що відображує незалежність сукупної пропозиції від цін у довгостроковому періоді й набуває вигляду вертикальної лінії, яка починається в точці потенційного ВВП.

Головним положенням класичної теорії є те, що економіка постійно тяжіє до потенційного рівня виробництва, який визначає межу її виробничих можливостей. У верхній точці економічного циклу економіка може дещо перевищувати межу виробничих можливостей; у періоди падіння вона, навпаки, досягає параметрів, величина яких набагато менша від межі її виробничих можливостей. Але всі ці коливання тимчасові. Ринок володіє механізмом швидко повертати економіку до потенційного рівня виробництва. Головним механізмом, що виконує цю роль, є механізм гнучких цін і заробітної плати. Графічно класичну модель сукупної пропозиції можна показати на прикладі падіння сукупного попиту.

Кейнсіанська модель сукупної пропозиції виникла на основі конструктивної критики класичної моделі. Кейнсіанська модель сукупної пропозиції – це модель, згідно з якою між рівнем цін і сукупною пропозицією існує пряма залежність, оскільки заробітна плата є негнучкою в короткостроковому періоді.

Кейнсіанська модель пояснює зв'язок між рівнем цін і сукупною пропозицією в короткостроковому періоді (зазвичай протягом року) та базується на таких передумовах: а) неповна зайнятість у економіці; б) ціни на товари та номінальна заробітна плата жорсткі (не гнучкі). Тобто особливість кейнсіанської моделі кривої сукупної пропозиції полягає в тому, що вона показує неоднаковий зв'язок між цінами й сукупною пропозицією в умовах різних рівнів зайнятості.

Вона ґрунтується на положенні про негнучкість заробітної плати (ЗП) протягом короткострокового періоду.

Якщо економіка перебуває у короткостроковому періоді й загальний рівень цін залишається незмінним, тоді короткострокова крива сукупної пропозиції **горизонтальна** і позначається **SRAS**.

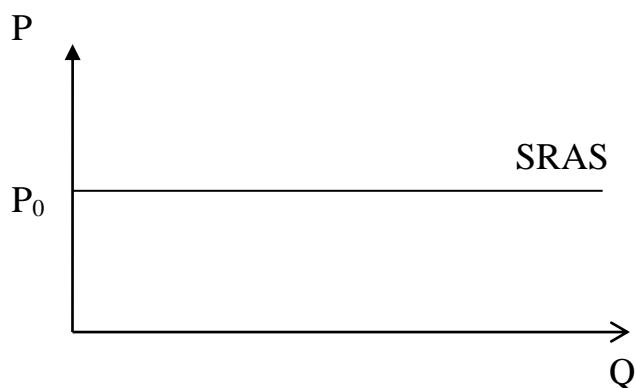

Рис. 3.9. Короткострокова крива AS за незмінного рівня цін

Це означає, що за цінами, що відповідають P_0 , фірми готові запропонувати стільки товарів та послуг, скільки споживачі готові купити за даного рівня цін.

Ціни вільно формуються ринком і тому є еластичними стосовно сукупного попиту. Це пояснюється існуванням колективних угод між профспілками й підприємцями, а також небажанням підприємців зменшувати заробітну плату, щоб уникнути послаблення мотивації до праці та соціальних конфліктів. Цьому сприяє закон про мінімальну заробітну плату. В короткостроковому періоді гнучкими є лише ціни. Це пояснюється ефектом конкуренції.

Якщо сукупний попит падає відносно потенційного ВВП, то знижуються лише ціни, а заробітна плата тимчасово залишається стабільною. За цих умов

прибутковість виробництва зменшується, що стимулює підприємців до скорочення сукупної пропозиції. Звідси висновок кейнсіанської моделі: в короткостроковому періоді, протягом якого заробітна плата не змінюється, сукупна пропозиція перебуває в прямій залежності від товарних цін. Тому крива сукупної пропозиції має вигляд позитивно похилої лінії. Вищі ціни стимулюють виробництво додаткової кількості товарів. Навпаки, нижчі ціни ведуть до зменшення виробництва товарів.

За таких умов крива сукупної пропозиції має три відрізки: горизонтальний (кейнсіанський); проміжний (висхідний) та вертикальний (класичний) (рис. 3.12).

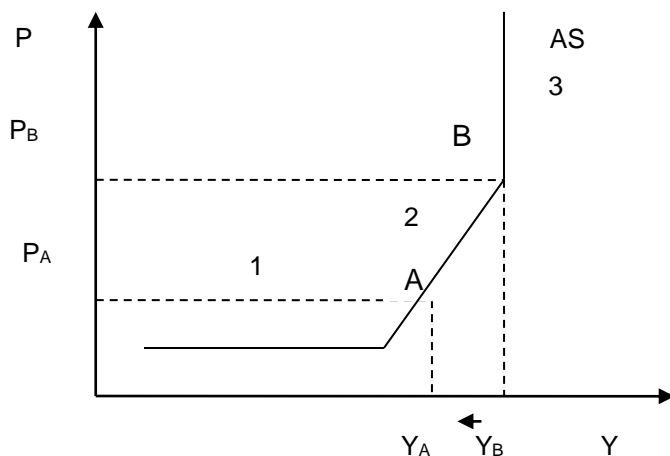

Рис. 3.12. Крива сукупної пропозиції складної конфігурації

I. Горизонтальний (кейнсіанський) відрізок (1) відображає ситуацію депресії в економічній системі (зміни в обсягу виробництва за умов неповної зайнятості, незмінної ціни, неповної завантаженості виробничих потужностей). Обсяг реального ВВП тут нижчий від потенційного (тобто обсягу за умов повної зайнятості, де ресурси використовуються повністю, а безробіття перебуває на природному рівні). На цьому відрізку існують значні не використані потужності та безробіття. Він показує, що підприємства постачатимуть на ринок той обсяг товарів, який матиме попит за існуючого рівня цін. Наявність безробіття змушує підприємців наймати на роботу працівників скільки їм необхідно, за відповідну плату. При цьому витрати підприємства залишаються незмінними незважаючи на зміну обсягу виробництва, підприємці випускатимуть за існуючого рівня цін стільки товарів, скільки потребують споживачі.

II. Проміжному (висхідному) (2) відрізку відповідає ситуація, що наближається до умов повної зайнятості, коли зростання реального обсягу національного виробництва супроводжується підвищенням цін, що пояснюється нерівномірним розвитком окремих галузей економіки. Причина зростання цін і реального ВВП полягає в тому, що повна зайнятість виникає не водночас. На цій ділянці окремі галузі вже можуть відчувати нестачу ресурсів, що призводить до збільшення витрат на одиницю продукції та до зростання цін.

III. Вертикальний (класичний) (3) відрізок вказує на ситуацію в економіці, коли повна зайнятість і повне та раціональне використання всіх різновидів ресурсів. За таких умов окремі підприємства можуть розширити виробництво, пропонуючи

вищі ціни на ресурст, але цим вони обмежують можливості інших підприємств для збільшення обсягів виробництва. Зростання конкуренції на ринках ресурсів зумовлює інфляційне підвищення цін, оскільки в короткостроковому періоді неможливо домогтися збільшення обсягу випуску. Вертикальний відрізок означає, що економіка працює на повну потужність, і тому будь-яке підвищення цін не призведе до збільшення обсягу виробництва.

3. Рівновага сукупного попиту (AD) та сукупної пропозиції (AS)

Рівновага економічної системи передбачає урівноваження сукупного попиту та сукупної пропозиції. Така ситуація властива точці перетину кривих сукупного попиту (AD) та сукупної пропозиції (AS). Їй відповідає рівноважний рівень цін (P_0) та рівноважний рівень національного виробництва (Q_0) див.рис. 3.15.

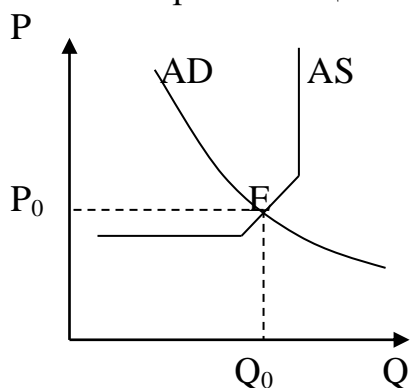

Рис. 3.15. Рівновага сукупного попиту та сукупної пропозиції

Оскільки крива сукупної пропозиції має складну конфігурацію, то виникає потреба розглянути різні варіанти перетину кривою сукупного попиту (AD) різних відрізків кривої сукупної пропозиції (AS).

Приклад 1. Нехай крива AD перетинає криву AS на горизонтальному відрізку (рис. 3.16).

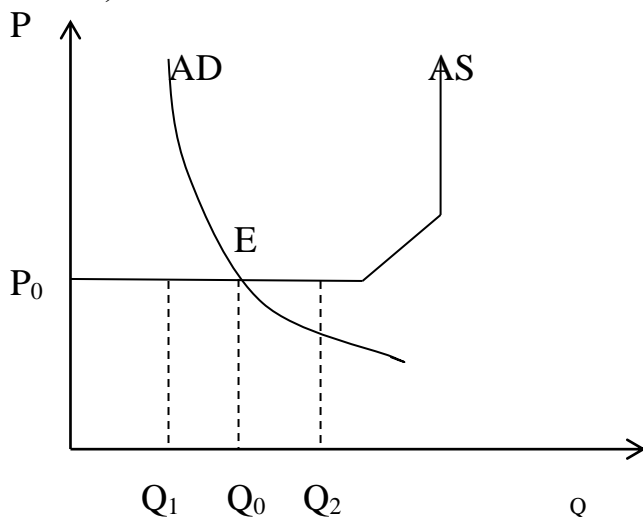

Рис. 3.16. Рівновага AD і AS на горизонтальному відрізку кривої AS

Нагадаємо, що таке положення AS властиве депресивному стану економіки. Як видно із графіка, у цій ситуації рівновага не залежить від рівня цін. Якби обсяг виробництва зріс до Q_2 то спостерігалось б перевиробництво товарів та послуг,

обсяг запасів зріс би і система змушена була б повернутись у точку Q_0 . Якби обсяг виробництва відповідав точці Q_1 , це означало б, що затоварювання почало зменшуватись і система прямувала знову ж таки до точки Q_0 . Отже, рівноважний обсяг виробництва завжди виявляється через перетин кривих AD і AS .

Тепер розглянемо, як зміщення кривої сукупного попиту впливає на стан макроекономічної рівноваги (рис. 3.17).

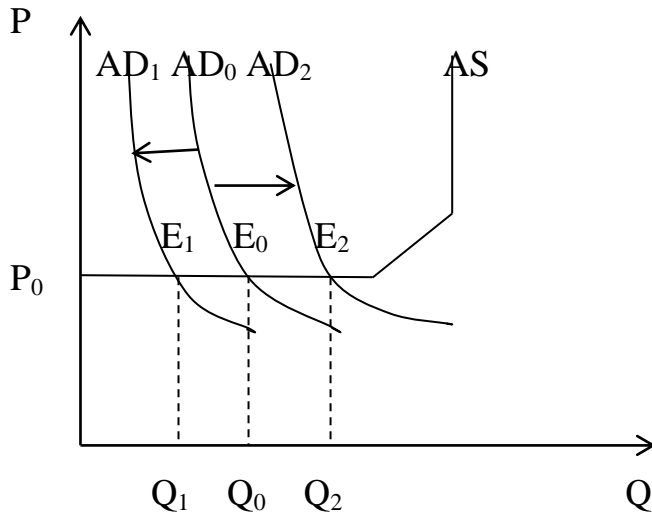

Рис. 3.17. Вплив зміщення кривої AD по горизонтальному відрізку кривої AS на макроекономічну ситуацію

Фактори, що зумовлюють зміщення кривої AD , описані в першому параграфі теми. Припустимо, що крива AD зміститься ліворуч. Рівновага переміщується із точки E_0 в точку E_1 . Рівень цін залишається незмінним, а обсяг виробництва зменшується до Q_1 , а рівень безробіття зростає. І навпаки, зміщення кривої AD_0 праворуч до AD означає зростання сукупного попиту і призводить до зростання обсягу виробництва від Q_0 до Q_2 при незмінному рівні цін та зростання рівня зайнятості. Це свідчить про те, що в умовах депресії (горизонтальний відрізок) будь-яке стимулювання сукупного попиту є бажаним, оскільки воно веде до збільшення обсягу виробництва за незмінного рівня цін, що проявляється також у зменшенні товарних запасів та зростанні рівня зайнятості.

Приклад 2. Крива сукупного попиту (AD) перетинає криву сукупної пропозиції (AS) на висхідному відрізку (рис. 3.18).

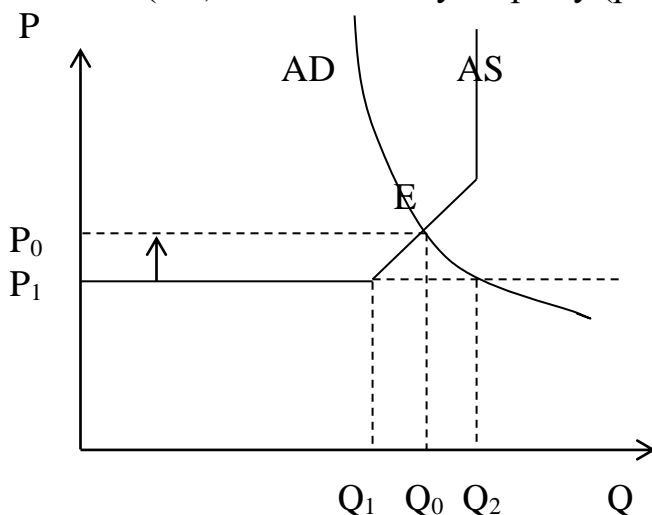

Рис. 3.18. Рівновага сукупного попиту і сукупної пропозиції на висхідному відрізку AS

За такої ситуації рівноважний рівень цін відповідає точці P_0 , а рівноважний обсяг виробництва – точці Q_0 . Щоб зрозуміти, чому саме в точці E формується макроекономічна рівновага, припустимо, що рівень цін визначається величиною P_1 . Крива сукупної пропозиції AS показує, що за рівня цін P_1 підприємства не перевищать обсяг виробництва Q_1 . Суб'єкти макроекономіки готові за рівня цін P_1 виявити сукупний попит в обсязі Q_2 . Але оскільки за такої ситуації пропозиція буде менша за попит, конкуренція серед покупців підвищить рівень цін до P_0 . Це змусить виробників збільшити обсяг виробництва з Q_1 до Q_0 , а споживачів – зменшити обсяги закупівель з Q_2 до Q_0 . Обсяг випуску і закупівель урівноважиться в точці E . Це означає, що на проміжному відрізку зміна рівня цін виключає перевиробництво або недовиробництво товарів.

Вплив зміщення кривої сукупного попиту (AD) на стан макроекономічної рівноваги на висхідному (проміжному) відрізку кривої AS зображено на рис. 4.19.

Як видно із графіка, збурення сукупного попиту, проілюстроване зміщенням кривої AB праворуч до AD_1 , зміщує точку рівноваги з E_0 до E_1 . Новій точці рівноваги відповідає більш високий рівень цін P_1 та більший обсяг виробництва Q_1 . Це означає, що зростання сукупного попиту на проміжному відрізку зумовлює зростання реальних обсягів національного виробництва, яке супроводжується зростанням рівня цін. При цьому слід підкреслити, що зростання сукупного попиту є свідченням інфляції попиту.

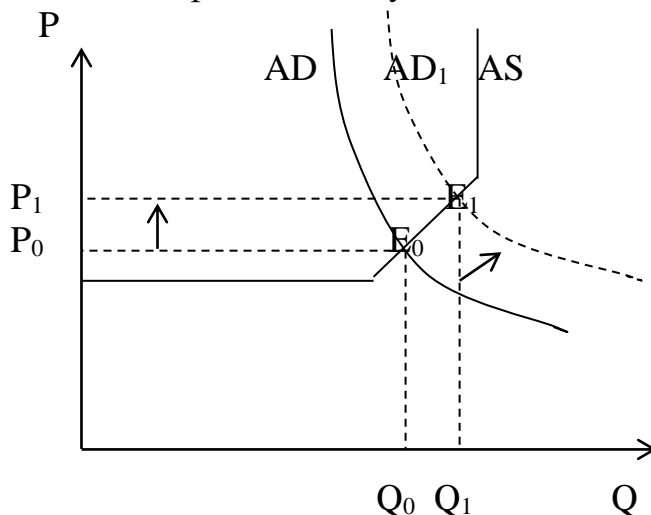

Рис. 3.19. Вплив збурення попиту на висхідну відрізку кривої AS на макроекономічну ситуацію

Приклад 3. Крива сукупного попиту (AD) перетинає криву сукупної пропозиції на класичному відрізку (рис. 3.20).

На класичному (вертикальному) відрізку збурення сукупного попиту зумовлює інфляційне зростання цін (інфляція попиту), але економіка не може вийти за межі потенційного обсягу національного виробництва, якому властивий природний рівень безробіття та повне і раціональне використання усіх видів

ресурсів. Тому будь-яке зростання сукупного попиту в такій ситуації є вразливим для економіки, оскільки спричиняє інфляцію.

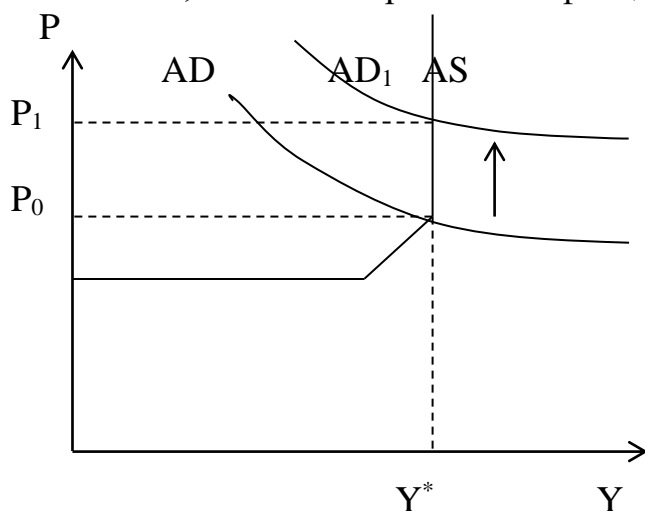

Рис. 3.20. Вплив збурення попиту на висхідну відрізок кривої AS на макроекономічну ситуацію

Розглядаючи кейнсіанський (горизонтальний) відрізок, ми аналізували вплив зміщення кривої AD праворуч (в бік зростання) та ліворуч (в бік скорочення) на рівновагу. Враховуючи, що таке зміщення AD ліворуч не впливає на рівень цін, але зменшує обсяг національного виробництва, слід розглянути вплив зменшення виробництва (зміщення ліворуч кривої сукупного попиту (AD) на проміжному та класичному відрізках). На перший погляд ніякої проблеми для розуміння впливу зміщення кривої AD на макrorівновагу не має. На класичному відрізку ціни зменшуються, а обсяг виробництва залишиться незмінним. А на проміжному відрізку відбудеться зменшення і реального виробництва, і рівня цін. Насправді зміщення кривої AD ліворуч на класичному та висхідному відрізках **по-особливому** впливає на макроекономічну рівновагу. Ця особливість пояснюється тим, що ціни раз піднявшись, не можуть просто знизитись, оскільки продавцям непросто відмовитись від більшого доходу (рис. 4.21).

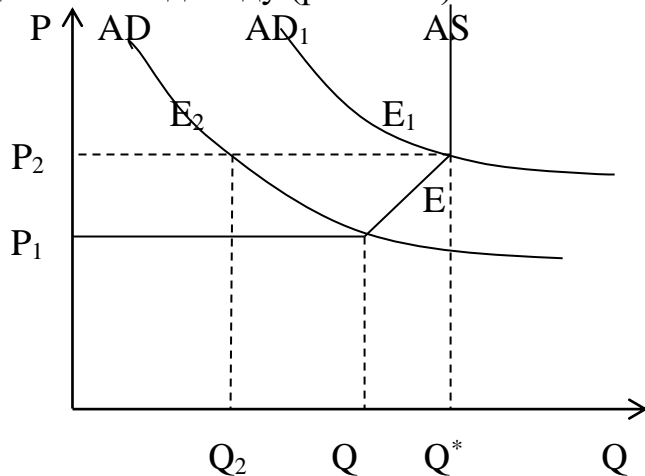

Рис. 3.21. Ефект храповика

Це означає, що при зміщенні кривої сукупного попиту праворуч від AD до AD₁, рівновага зміститься з точки E і встановиться в точці E₁. Обсяг випуску зросте від Q до Q* (потенційного обсягу виробництва), а ціни зростуть з P₁ до P₂.

При зміщенні кривої сукупного попиту AD_1 ліворуч до AD ціни знижуватись не будуть. Тому рівновага встановиться не в точці E , а в точці E_2 при обсязі виробництва Q_2 . Це явище отримало назву “*ефекта храповика*”. Термін “храповик” запозичений із механіки. Він означає наявність такого механізму, який дає змогу рухатись колесу за стрілкою годинника, але не дає йому можливості крутитися у зворотному напрямку.

Ми розглянули вплив зміщення кривої сукупного попиту на макроекономічну рівновагу. Розглянемо, як зміщення кривої сукупної пропозиції впливає на рівновагу (рис. 3.22).

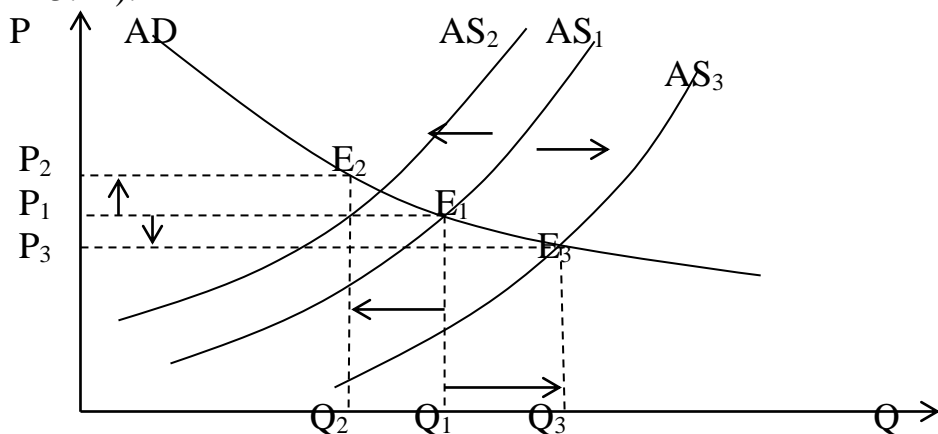

Рис. 3.22. Вплив зміщення кривої AS на макроекономічну рівновагу

Ситуація 1

Нехай первинно сукупний попит зображено кривою AD , а сукупна пропозиція – кривою AS_1 . Рівновага економічної системи встановлена в точці E_1 , якій відповідає обсяг виробництва Q_1 та рівень цін P_1 .

Припустимо, що ціни на енергоносії зросли, що зумовило зростання рівня цін в цілому. Крива сукупної пропозиції зміститься ліворуч. Точка рівноваги перемістились з точки E_1 в точку E_2 . Рівень цін зріс з P_1 до P_2 , а обсяг виробництва зменшився з Q_1 до Q_2 . Ці зміни зумовлені інфляцією витрат. Вразливість такої ситуації для економіки полягає в тому, що зростання цін супроводжується зростанням рівня безробіття, тобто має місце стагфляція.

Ситуація 2

Нехай внаслідок технологічних змін відбулося зростання продуктивності суспільної праці, що зменшило затрати на виробництво і змістило криву сукупної пропозиції праворуч у бік зростання з положення AS_1 до AS_3 . Рівновага перемістилась з точки E_1 в точку E_3 . Рівень цін зменшився з P_1 до P_3 при нееластичності цін і зарплати, а обсяг виробництва зріс з Q_1 до Q_3 .

Із сказаного вище випливають такі висновки:

- 1) рівноважне співвідношення сукупного попиту (AD) і сукупної пропозиції (AS) дає точка їх перетину;
- 2) залежно від того, на якому відрізку криву сукупної пропозиції перетинає крива сукупного попиту, будемо мати різні результати (ефекти);
- 3) за незмінної сукупної пропозиції зміщення праворуч кривої сукупного попиту: на кейнсіанському відрізку зумовлює зростання обсягу виробництва і зайнятості, не зачіпаючи рівня цін; на проміжному – зумовлює зростання обсягів

виробництва при зростанні рівня цін; на класичному – збільшує рівень цін за незмінного обсягу національного виробництва;

4) за незмінної сукупної пропозиції зміщення кривої сукупного попиту ліворуч зумовлює зростання рівня цін і зменшення обсягів виробництва, що пояснюється ефектом храповика;

5) за незмінного сукупного попиту зміщення кривої сукупної пропозиції праворуч приводить до зниження рівня цін та збільшення обсягів національного виробництва, і навпаки, зміщення AS ліворуч – до стагфляції, тобто зменшення обсягів виробництва, зростання рівня цін та рівня безробіття; описана модель AD – AS є основою для більш детального і ретельного аналізу цілої низки макроекономічних проблем.

Слід розрізняти рівновагу короткострокову і довгострокову.

Короткострокова рівновага означає, що кількість товарів, які покупці бажають придбати, дорівнює кількості товарів, яку виробники мають намір виробити.

Довгострокова рівновага означає, що кількість товарів, які покупці бажають придбати, дорівнює потенційним можливостям економіки.

Тема 4. Споживання, заощадження, інвестиції

1. Загальна характеристика споживання та заощадження
2. Недоходні фактори споживання та заощадження
3. Теорії споживання
4. Суть види та роль інвестицій в економіці
5. Інвестиційна функція. Чинники інвестицій
6. Заощадження та інвестиції

1. Загальна характеристика споживання та заощадження

У закритій економіці існує три напрямки використання виробленої продукції: $Y = C + I + G$. Тобто, частина виробленої продукції споживається домогосподарствами (C), частина використовується фірмами та домогосподарствами на інвестиції (I), частина закупається урядом для використання на суспільні потреби (G).

Фірми, адміністрація яких виступає як представники капіталу, виробляють продукцію, виручають за неї кошти і пред'являють попит на робочу силу. Домашні господарства пропонують свою робочу силу, отримують за це винагороду і пред'являють попит на вироблену продукцію. На основі взаємодії фірм і домашніх господарств на ринку товарів і послуг складається пропорція ділення ВВП на споживання та заощадження.

Одним із головних компонентів, який визначає розвиток економіки є споживання домогосподарств. Переважна частина (приблизно 2/3) виробленої продукції йде на споживання (C). **Споживання домогосподарств** – це їхні витрати на споживчі товари та послуги, які залежать від їхніх доходів.

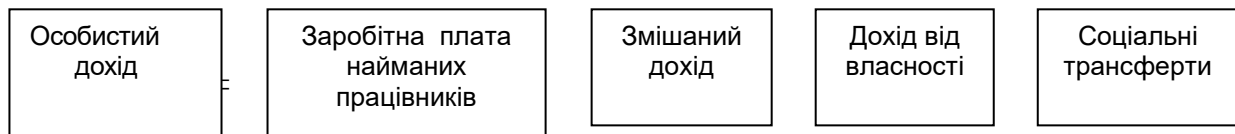
З погляду сучасної економічної науки домогосподарство виступає, як один із суб'єктів ринкової економічної системи, що виконує такі виробничі та відтворювальні функції:

постачальника ресурсів (в основному робочої сили);

споживача товарів і послуг;
заощаджувача доходів;
інвестора доходів.

Постачаючи на ринок наявні ресурси, домогосподарства одержують за них свої доходи. Підприємства для здійснення виробництва купують ці ресурси у домогосподарства. У результаті купівлі-продажу виробничі витрати підприємств, що пов'язані з купівлею ресурсів, відповідно формують грошові доходи домогосподарств. Сума цих доходів є доходом домогосподарств, або особистим доходом. Сума цих доходів є доходом домогосподарств, або особистим доходом.

Якщо особистий дохід пов'язувати з джерелами формування, то його величину можна визначити за такою формулою:

Перші два елементи особистого доходу називаються доходами від трудової діяльності, або трудовими доходами. До доходів від власності можна віднести дивіденди, відсотки, ренту. Соціальні трансферти охоплюють доходи не зароблені, а отримані внаслідок перерозподілу сукупного доходу. До них належать пенсії, стипендії, виплати по безробіттю, субсидії тощо, вони здебільшого надаються державою, а також рештою країн світу.

У сучасній ринковій економіці доходи домогосподарств формуються за принципом: частина отриманого доходу домогосподарств відраховується державі у вигляді податку, решта розподіляється між видатками на особисте споживання та заощадження.

Споживання – це повний обсяг товарів та послуг, куплених і спожитих домогосподарствами впродовж певного періоду.

Основними предметами споживання домогосподарств є – продукти споживання, одяг, взуття, книги, товари першої необхідності.

Розрізняють три групи витрат домогосподарств на споживання:

на товари довгострокового використання (холодильники, відео-, радіотехніку, пральні машини, меблі тощо);

товари повсякденного вжитку (харчування, одяг, засоби гігієни тощо);

також послуги (охороно здоров'я, освіта, комунальні, страхові тощо).

Структура споживання в розвинутих країнах характеризується такими даними: товари поточного споживання (харчування, одяг, енергія) – 30-35%; товари тривалого користування (предмети побуту, транспортні засоби) – 10-20%; послуги (житло, освіта, охороно здоров'я, відпочинок) – 50-55%.

Фінансовою основою домогосподарства є фінансовий бюджет, який показує обсяг та структуру доходів і видатків за певний період часу. Залежність між доходами сім'ї та структурою видатків вперше дослідив німецький статистик Е. Енгель, який відмітив, що чим вища якість життя сім'ї, тим меншу частку доходу вона витрачає на придбання продовольчих товарів нижчої споживчої цінності.

На підставі даних про питому вагу видатків на харчування можна говорити про рівень добробуту сім'ї та нації загалом. В Україні питома вага видатків на харчування

у бюджеті типової сім'ї значно вища, ніж у розвинених країнах.

Зі збільшенням доходів сімей зростають видатки на одяг, відпочинок, автомобілі в порівнянні із продуктами харчування. У свою чергу зростання доходів призводить до того, що значна їх частка не споживається, а заощаджується. Найбідніші сім'ї неспроможні заощаджувати взагалі. Нерідко вони беруть позику або витрачають свої попередні заощадження, тому найбідніші родини стають ще більшими боржниками.

Економічні дослідження показали, що саме використовуваний дохід визначає рівень споживання та заощадження.

Заощадження – це та частина використовуваного доходу, що не витрачається в поточному періоді на споживання, тобто заощадження дорівнюють безподатковому доходу за відрахуванням споживання: $S = Y_d - C$. Заощадження – це економічний процес, пов'язаний з інвестуванням.

Заощадження роблять як домогосподарства, так і підприємства, але у них існують різні мотиви для заощаджень:

у підприємств – максимізація чистого прибутку, для розширення виробництва, страхування від криз;

у домогосподарств – накопичення коштів для купівлі землі, нерухомості, дорогих предметів тривалого користування, забезпечення старості та передача спадку дітям, страхування від непередбачуваних хвороб, на навчання тощо.

Найпоширенішими формами заощаджень є нагромадження у вигляді готівкових грошей, рахунків у банках, придбання акцій, облігацій та інших цінних паперів.

Економічні дослідження свідчать: дохід кінцевого використання є визначальним фактором споживання і заощадження.

Рівень використовуваного доходу, за якого не заощаджують і не витрачають попередніх заощаджень, називають *точкою нульового заощадження, або пороговим доходом*.

Споживання і заощадження безпосередньо впливають на рівень національного виробництва, ціни та зайнятість. Для того щоб зрозуміти цей вплив, необхідно ввести поняття функції споживання і функції заощадження.

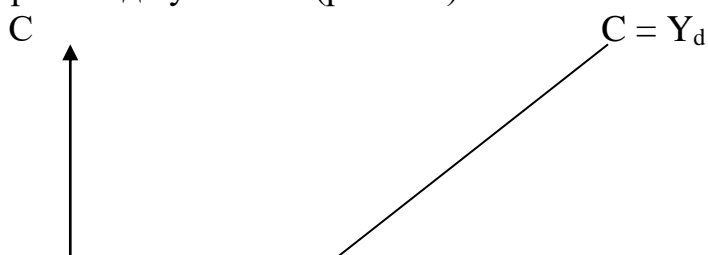
Для аналізу рівня споживання, в економічній теорії, використовують **функцію споживання**, яка відображає зв'язок між споживанням та доходом кінцевого використання. Функція споживання, яка була запроваджена Дж. Кейнсом, ґрунтується на припущенні, що існує стабільний емпіричний зв'язок між споживанням та доходом.

Функція споживання буде мати такий вигляд:

$$C = C_0 + c'Y_d; 0 < c' < 1,$$

де C_0 – автономне споживання, або базовий мінімальний рівень споживання, c' – гранична схильність до споживання, Y_d – обсяг доходу після сплати податків ($Y - T$), або дохід призначений для кінцевого використання.

Для аналізу функції споживання з початку координат проводиться бісектриса під кутом 45° (рис. 4.1).

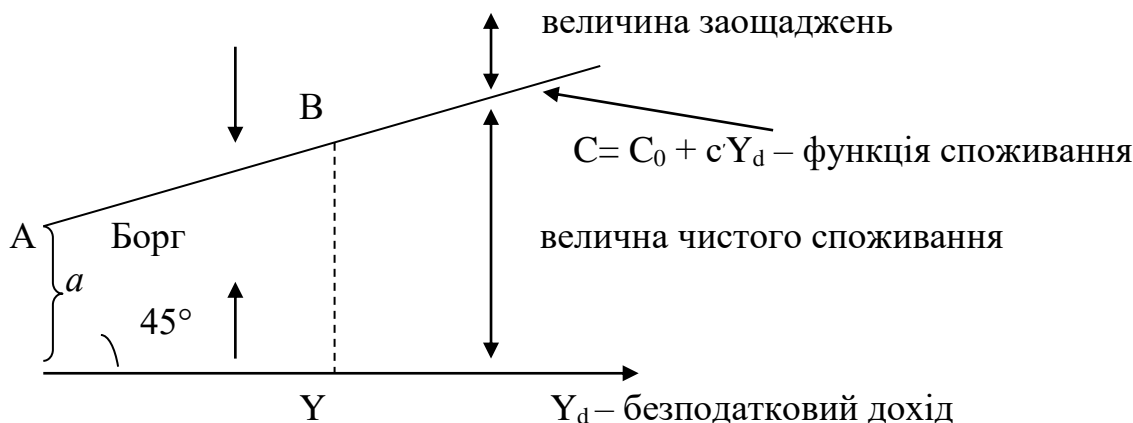

Рис. 4.1. Функції споживання та функції доходу

a – автономне споживання, обсяг споживання який не залежить від безподаткового доходу; АВ – чисті від’ємні заощадження, означає перевищення споживання над доходами; В – нульове заощадження (повне споживання доходу).

В кожній точці цієї лінії споживання і використовуваний дохід рівні між собою. На графіку бісектриса кута означає, що весь дохід споживається і зовсім не заощаджується, тобто $c' = 1$. Крива, що відображає функцію споживання ($C = C_0 + c' \cdot Y_d$), перетинає бісектрису в точці В.

Нахил функції споживання визначається граничною схильністю до споживання, яка спричиняє зміни у споживанні, відмінні від змін обсягу доходу. Вона має висхідний нахил праворуч.

Точка В, що утворюється при перетині функції споживання з лінією під кутом 45° , фіксує той розмір використовуваного доходу, за якого домогосподарства покривають всі витрати за рахунок свого доходу, не позичаючи і не використовуючи своїх попередніх заощаджень. Точку В називають *точкою нульових заощаджень*, яка знаходиться на бісектрисі.

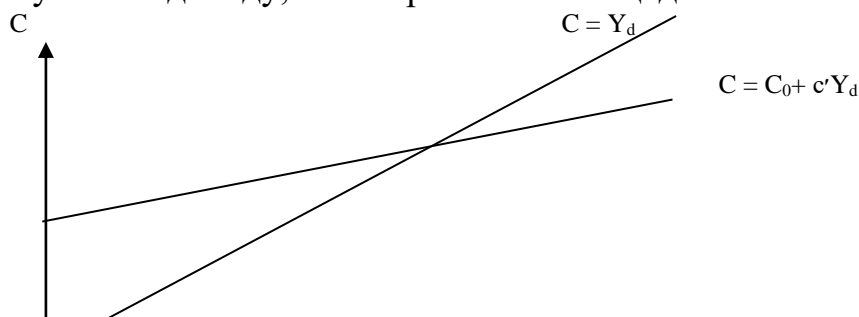
Праворуч від точки В нульового заощадження функція споживання ($C = C_0 + c' \cdot Y_d$), лежить нижче від лінії 45° . Ця частина функції споживання вказує на те, що домогосподарства мають заощадження і їх величину показує вертикальний відрізок між функцією споживання і бісектрисою.

Значення функції споживання, що знаходиться вище від точки нульового заощадження показує ситуацію, коли витрати перевищують поточний дохід. У такому випадку заощадження від’ємні, величина його вимірюється вертикальним відрізком між функцією споживання і бісектрисою.

Отже, ми бачимо, що *доходи або витрачаються* (споживаються), *або заощаджуються*. Тому функція споживання передбачає функцію заощаджень. **Функція заощаджень** представлена формулою:

$$S = -C_0 + (1 - c')Y_d, \text{ оскільки } 1 - c' = s', \text{ то } S = -C_0 + s'Y_d,$$

При побудові функції заощадження, яка відображає залежність обсягу заощаджень від обсягу доходу, по горизонтальній осі відкладемо значення використовуваного доходу, а по вертикалі – заощадження й споживання рис. 4.2.

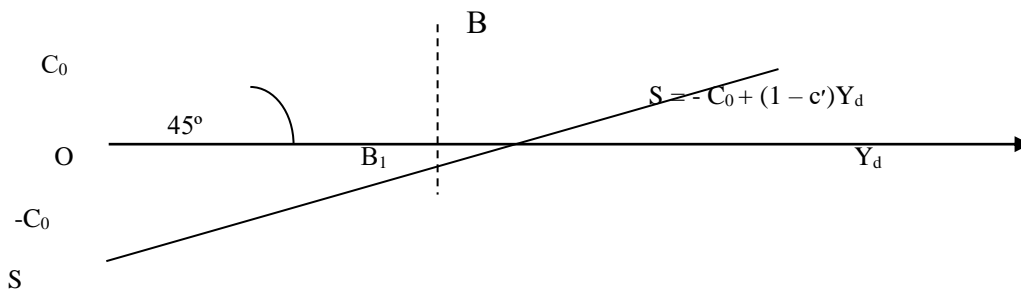

Рис. 4.2. Функція заощадження

Спочатку побудуємо функцію споживання та бісектрису, яка відображає рівність Y_d та C . Від точки O відкладемо вниз по осі ординат відрізок, рівний C_0 , що матиме від'ємний знак, адже він розміщений нижче нуля. Із точки B , яка є точкою нульового заощадження, опустимо перпендикуляр на вісь ординат, який проходить через точку O паралельно осі абсцис (Y_d), тобто точку B_1 з'єднаємо її з точкою C_0 .

Як видно з графіка, від'ємні заощадження лежать нижче нульової горизонтальної лінії, тобто нижче точки B_1 , а додаткові заощадження – праворуч від точки B_1 , де функція заощаджень перебуває вище нульової горизонтальної лінії.

Споживання і заощадження, як ми бачимо з функцій залежить від безподаткового доходу: чим більший дохід, тим більше споживання та заощадження. Але заощадження також залежить від відсоткової ставки. Чим вища відсоткова ставка, тим більше заощаджень і менше споживання.

За класичною теорією процес формування заощаджень залежить від двох основних факторів (рис. 4.3):

1. Відсоткового доходу (відсоткової ставки, коли домашні господарства виступають у ролі кредитора або купують облігації). Прихильники класичної теорії вважають, що чим більші розміри відсоткового доходу, тим більше вони будуть стимулювати домашні господарства до заощаджень;

2. Величини доходу домашніх господарств.

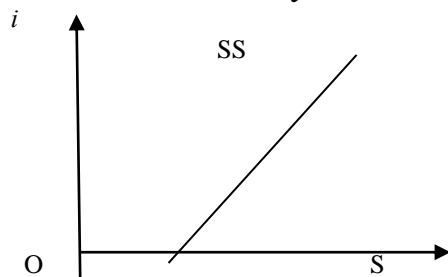

Рис. 4.3. Функція заощаджень за класичною теорією

За кейнсіанською теорією величина заощаджень (S) і крива заощаджень (SS) істотно не змінюються під впливом зміни відсоткової ставки (рис. 4.4).

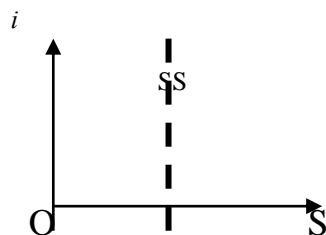

Рис. 4.4. Функція заощаджень за кейнсіанською теорією

Основним фактором, який істотно впливає на величину заощаджень (S), є рівень реального доходу домашніх господарств (Y), тому крива заощаджень (SS) зовсім не еластична відносно процентної ставки (i) і має вигляд (рис. 4.3).

Розрізняють *середню та граничну схильність* до споживання та заощадження домогосподарств.

Середня схильність до споживання позначається APC , або \bar{c} і означає психологічну схильність людей купувати споживчі товари й обчислюється як відношення споживання до доходу після оподаткування:

$$APC = \bar{c} = \frac{\text{Споживання}}{\text{Дохід}} = \frac{C}{Y_d}$$

Схильність до заощаджень – психологічний чинник, що означає прагнення людини до заощадження.

Середня схильність до заощаджень позначається APS або \bar{s} та визначається як відношення обсягу заощаджень до доходу після оподаткування, тобто

$$APS = \bar{s} = \frac{\text{Заощадження}}{\text{Дохід}} = \frac{S}{Y_d}$$

Середня схильність до споживання має перевищувати середню схильність до заощаджень, тобто $APC > APS$. Наприклад, у США $APC = 0,96$. Висока середня схильність до споживання означає низьку середню схильність до заощаджень. У США середня схильність до заощаджень становить $0,04$.

У деяких інших країнах середня схильність до споживання становить: Канада – $0,9$; Велика Британія – $0,89$; Франція – $0,88$; Нідерланди та Німеччина – $0,87$; Японія – $0,86$; Італія – $0,84$.

Термін “гранична” використовується в економічній теорії в значенні “додаткова”. Таким чином, гранична схильність до споживання або заощадження характеризує тенденцію в зміні величини споживання або заощадження в міру того, як змінюється рівень доходу.

Гранична схильність до споживання визначається MPC , або c' , і визначається як відношення зміни у споживанні до тієї зміни доходу, яка спричинила зміни у споживанні:

$$MPC = c' = \frac{\Delta C}{\Delta Y_d},$$

де ΔC – зміна у споживанні, ΔY_d – зміна у використовуваному доході.

Гранична схильність до заощаджень – відношення зміни обсягу заощаджень до зміни обсягу доходу, тобто

$$MPS = s' = \frac{\Delta S}{\Delta Y_d}$$

де ΔS – зміна у заощадженнях, ΔY_d – зміна у використовуваному доході.

Якщо $Y_d = C + S$, то

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y.$$

Тоді

$$c' + s' = 1.$$

Якщо до середньої схильності до споживання додати середню

схильність до заощадження, то отримаємо одиницю:

$$\bar{c} + \bar{s} = 1.$$

Якщо до граничної схильності до споживання додати до граничної схильності до заощадження, то отримаємо одиницю:

$$c' + s' = 1.$$

При збільшенні доходу споживання та заощадження збільшуються, але гранична схильність до споживання зменшується, а середня – збільшується.

$$c' = 1 - s', s' = 1 - c'$$

Із зазначеного випливає:

1. якщо $c' = 0$, то весь приріст доходу (ΔY) буде заощаджуватись і не споживаються;
2. якщо $c' = \frac{1}{2}$, то приріст доходу порівну розподілиться на ΔC і ΔS ;
3. якщо $c' = 1$, то весь приріст доходу буде спожито, а приріст заощаджень не буде.

Гранична схильність до споживання набуває значення в інтервалі від 0 до 1, тобто одна додаткова одиниця доходу кінцевого використання збільшує обсяг споживання, але на величину, меншу від одиниці. Кожна грошова одиниця доходу, яка не споживається, заощаджується.

Світова практика свідчить: зі збільшенням доходу зростають також і споживання, і заощадження, але при цьому гранична схильність до споживання має тенденцію до зниження, а гранична схильність до заощадження – до зростання. Проте багато економістів вважають, що для економіки в цілому граничні схильності до споживання та заощадження відносно постійні.

Заощадження певним чином впливають і на споживання. Якщо є заощадження, населення має можливість у поточному періоді споживати більше, ніж отримано доходу. Таку ситуацію називають “ефектом заощадження”. За умов стабільної економіки цей ефект незначний. Але за умов нестабільності – посилення інфляції, відсутності захисту вкладів від інфляції – населення починає збільшувати поточне споживання за рахунок минулих заощаджень, що значно посилює “ефект заощадження”.

Якщо в економіці діє “ефект заощадження”, то набувають чинності такі нерівності: $APC > 1$; $APS < 0$; $MPC > 1$; $MPS < 0$.

Тобто за таких умов в економіці виникають чисті від’ємні заощадження.

Споживач може заощаджувати протягом свого життя для забезпечення собі безбідної старості, стримуючи своє споживання, а також може споживати в кредит замолоду і виплачувати кредит в період зрілого віку.

Вартість грошей протягом часу може змінюватися з таких причин:

постійно існує інфляція, яка зменшує купівельну спроможність грошей;

надання грошей в позику пов’язане з ризиком їх втрати;

заощадження, що покладені на депозит приносять прибуток.

Здійснення заощаджень є не самоціллю домогосподарства. Вони використовуються домогосподарствами з метою переміщення доходів з одного життєвого періоду в інший, регулюючи в часі свої витрати на споживання. При цьому вони намагаються порівняти теперішню і майбутню вартість наявного у них доходу.

Теперішня вартість грошей – це наявна сума грошей у поточному періоді. Майбутня вартість теперішньої суми грошей визначається за допомогою нарахування складного процента на теперішню вартість цих грошей. Це означає, що майбутня вартість більша за теперішню вартість на величину процентів, нарахованих за кожний рік використання заощадженої суми грошей у майбутньому періоді. Така майбутня вартість складається з основної суми і процентів, нарахованих за попередні роки. *Майбутню вартість грошей*, обчислену на основі нарахування складного процента, можна визначити за такою формулою:

$$FV = PV(1 + r)^n$$

де FV – майбутня вартість; PV – теперішня вартість; r – ставка дисконту, тобто така ставка процента, яка використовується для приведення грошових потоків до їхньої вартості в періоді, який приймається за базу розрахунків; n – кількість років майбутнього періоду.

Визначення *поточної вартості майбутнього доходу здійснюється через дисконтування*:

$$PV = \frac{FV}{(1 + r)^n}$$

Дисконтування і нарахування відсотків полягають у використанні відсоткової ставки, що є платою за користування грошима протягом періоду і визначається угодою. Відсоткова ставка являється ставкою, за якою споживач може взяти гроші в кредит.

Бажання домогосподарств заощаджувати частину свого наявного доходу зумовлюється передусім бажанням захистити себе від непередбачуваних обставин (хвороби, нещасного випадку, безробіття тощо) або для фінансування запланованих майбутніх витрат, які потребують значних коштів. Крім того, окремі домогосподарства мають бажання спрямовувати частину свого поточного доходу на здійснення інвестиційних операцій (купівля акцій, облігацій тощо).

Проте схильність домогосподарств до заощаджування залежить не лише від їхнього бажання, а й від їхніх можливостей, які визначаються рівнем їхнього доходу. Якщо особистий дохід невеликий, то схильність до заощаджування є невисокою і тому весь або майже весь наявний дохід використовується на споживання. У разі високого рівня доходу схильність до заощаджування зростає. Це означає, що на макрорівні та частка наявного доходу домогосподарств, яка спрямовується на споживання, залежить від рівня диференціації особистих доходів.

У мікроекономічному аналізі диференціацію рівня доходів домогосподарств аналізують за методом побудови кривої Макса Лоренца, американського економіста, статистика. Нерівність доходів існує в усіх країнах. Вона зумовлена різними розумовими та фізичними здібностями, розбіжністю в оплаті праці, різним складом родин, професійною підготовкою людей, володінням власністю (землею, капіталом, нерухомістю, цінними паперами), везінням, удачею, ризиком, особистими зв'язками.

Причини, що обумовлюють диференціацію доходів, такі: необхідність збереження мотивів для праці (диференціація заробітної плати), мотиви для одержання освіти.

Крива Лоренца – крива, яка ілюструє фактичний розподіл доходів у суспільстві й дає наочне уявлення про його відхилення від лінії абсолютної рівності

у розподілі доходів і ступінь нерівності їх розподілу (рис. 4.5).

Відсоток доходу, Y

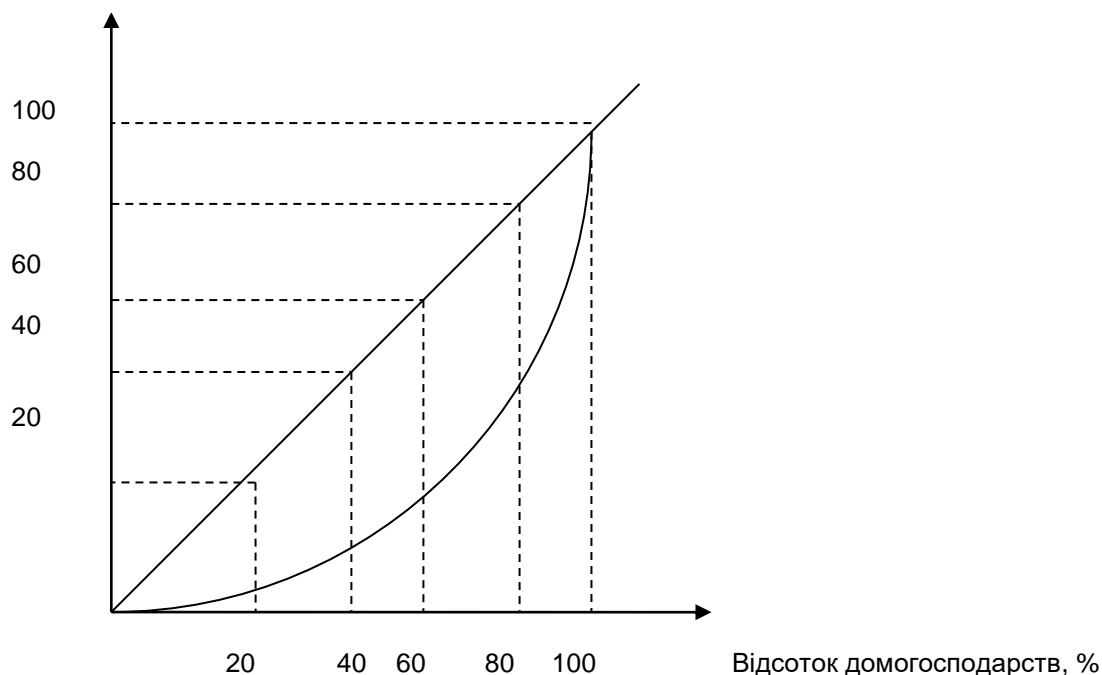

Рис. 4.5. Крива Лоренца

На горизонтальній осі показано всю кількість (100 %) домогосподарств поділено на п'ять рівних груп (по 20 %), а на вертикальній осі відкладеної питома вага у суспільстві – п'ять рівних часток (по 20 %) у складі сукупної величини (100 %) особистих доходів.

Теоретичну можливість існування абсолютної рівності в розподілі доходів між окремими групами сімей унаочнює бісектриса. Вона показує, що кожний процент сімей одержує адекватний процент доходу. Це означає, що 20, 40, 60, 80, 100 % сімей отримують відповідно 20, 40, 60, 80, 100 % усієї величини особистих доходів. Реально будь-якому проценту сімей відповідає інший процент сукупного доходу. Цю фактичну ситуацію відображує крива Лоренца, яка має вигляд угнутої кривої, що відхиляється праворуч від бісектриси.

Різниця площі між бісектрисою і кривою Лоренца відображує ступінь нерівності в доходах. Чим більшою є ця площа, тим більшим є рівень диференціації доходів. Чим ближче крива Лоренца до прямої лінії абсолютної рівності, тим більша рівність сімей за рівнем доходів. Якщо б фактичний розподіл доходу між групами сімей був абсолютно рівним, крива Лоренца збіглася б із бісектрисою.

Поряд з кривою Лоренца для визначення рівня диференціації особистих доходів використовують інші показники: *децильний коефіцієнт* і *коефіцієнт Джині*. *Децильний коефіцієнт* відображує співвідношення між середніми доходами 10% найбагатшої частини населення і доходами 10% найбіднішої частини населення.

Коефіцієнт Джині відображає рівень концентрації доходів населення. **Коефіцієнт Джині** – макроекономічний показник, що характеризує диференціацію грошових доходів населення у вигляді ступеня відхилення фактичного розподілу доходів від абсолютно рівного їх розподілу між громадянами країни. На базі кривої

Лоренца цей коефіцієнт розраховують діленням площі, що знаходиться між бісектрисою і кривою Лоренца, на площу трикутника сторонами якого є бісектриса, горизонтальна вісь і права вертикальна вісь. Коефіцієнт Джині може коливатися від 0 (абсолютна рівність) до 100 (абсолютна нерівність). Чим вище коефіцієнт Джині, тим більша нерівність у розподілі доходу, при цьому крива Лоренца відхиляється від бісектриси. Згідно з міжнародною класифікацією коефіцієнт Джині в інтервалі 33-35 характеризує високий рівень нерівності в розподілі доходу, а в інтервалі 24-26 – низький.

Більшість людей прагнуть підтримувати однаковий рівень споживання упродовж всього свого життя. З виходом на пенсію доходи зменшуються, тому домогосподарства, які заощаджують у молодшому віці, можуть забезпечити собі більш-менш належний рівень споживання в старості. Завдяки заощадженням раціональні споживачі нагромаджують майно або багатство, що дає їм змогу вирівнювати споживання протягом свого життя. Таким чином, особа резервує свій поточний дохід для споживання у майбутньому.

2. Недоходні фактори споживання та заощадження

На заощадження та споживання впливають *недоходні фактори*: багатство, податки, рівень цін, відрахування на соціальне страхування, очікування, споживча заборгованість, відсоткова ставка (рис. 4.6).

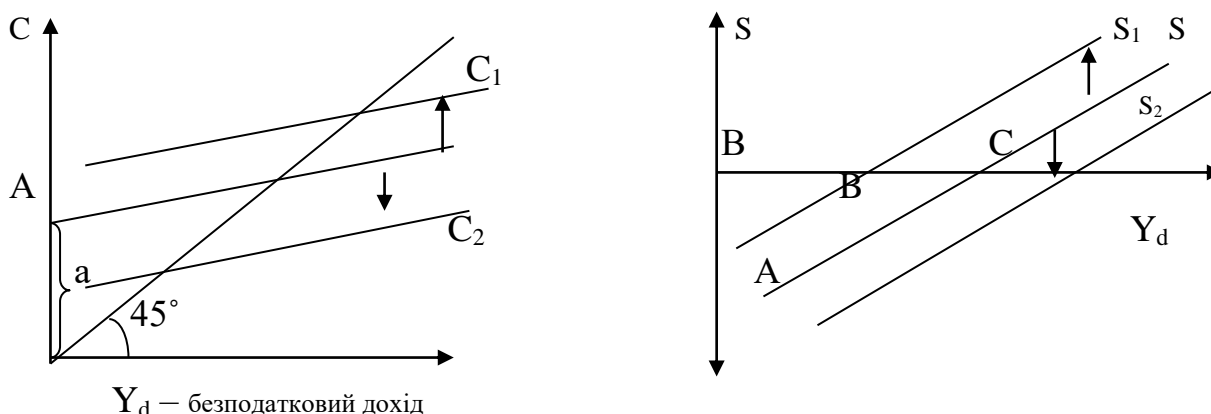

Рис. 4.6. Вплив недоходних факторів на функцію заощадження і споживання.

Багатство. Під багатством розуміють як нерухоме майно (будинки, автомобілі, телевізори та інші предмети довгострокового користування), так і фінансові засоби (готівкові гроші, заощадження на рахунках, акції, облігації, страхові поліси тощо), якими володіє населення. Домашні господарства заощаджують, утримуючись від споживання, щоб нагромаджувати багатство. За інших рівних умов, чим більше нагромаджено багатства, тим менші стимули до заощаджень. Тобто, збільшення багатства зміщує графік споживання угору (C_1), а графік заощадження – вниз (S_2).

Податки. Відомо, що податки сплачуються частково за рахунок споживання і частково за рахунок заощадження. Зниження податків збільшує безподатковий дохід і тому збільшує як споживання (C_1), так і заощадження (S_1). І навпаки.

Рівень цін. Зростання цін скорочує споживання (C) і заощадження (S) переміщуються вниз (C_2, S_2) і навпаки. Цей висновок має безпосереднє відношення до аналізу багатства як фактора споживання. Зміни рівня цін змінюють реальну вартість, або купівельну спроможність деяких видів багатства. Реальна вартість фінансових засобів, номінальна вартість яких вимірюється в грошах, буде зворотною до зміни ціни. Це і є ефект багатства.

Відрахування на соціальне страхування. Збільшення цих відрахувань призведе до скорочення поточних споживання і заощадження. Функція споживання (C) і заощадження (S) переміщується вниз і заощадження (C_2, S_2) і навпаки. Але треба враховувати, що на рішення домашніх господарств стосовно споживання і заощадження впливає діюча система соціального забезпечення. Це пов'язано з розглянутою вище гіпотезою життєвого циклу. Чим краще соціальне забезпечення, тим менші заощадження домашніх господарств протягом трудового життя.

Очікування. Очікування можуть бути пов'язані з майбутньою зміною цін, доходів, виникненням дефіциту тощо. Якщо ці очікування несприятливі, то домашні господарства змушені робити закупки наперед, що у поточному році збільшує споживання та зменшує заощадження. Очікування приросту грошових доходів у майбутньому зумовлює збільшення поточних витрат. Функція споживання (C) пересувається вгору (C_1), а функція заощадження (S) вниз (S_2).

Споживча заборгованість. Якщо в попередній період заборгованість зросла, то в поточному періоді домашні господарства будуть змушені зменшити споживання і заощадження, аби ліквідувати минулу заборгованість. І навпаки, коли споживча заборгованість зменшилася, то поточний рівень споживання (C) і заощаджень (S) може зрости. Функція споживання та заощадження переміщуються вниз ($C_2; S_2$) і навпаки.

Відсоткова ставка. Зміна ставки відсотка впливає на співвідношення між поточними і майбутніми споживанням і заощадженням. Коли відсоткова ставка зростає, поточне споживання зменшується, а заощадження зростають, що збільшить майбутнє споживання, забезпечене поточними заощадженнями. Таким чином, домашні господарства заміщують частку споживання у поточному періоді збільшенням споживання у майбутньому. Функція споживання (C) переміщується вниз (C_2), а функція заощадження (S) – вгору (S_1).

4. Теорії споживання

Існують різні ідеї поведінки домогосподарств стосовно прийняття рішення щодо пропорційного розподілу доходу кінцевого використання на споживання та заощадження: Джона Мейнарда Кейнса, Саймона Кузнеця, Ірвінга Фішера, Франко Модильяні та Мільтона Фрідмена.

Теорія споживання Дж.М. Кейнса

Дж.М. Кейнс, *по-перше*, відкрив і сформулював основний психологічний закон, зміст якого полягає в тому, що люди, як правило, схильні збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, але не тією самою мірою, якою зростає дохід; припустив, що гранична схильність до споживання знаходиться між нулем та

одиницею, тобто $0 < c' < 1$.

По-друге, він довів, що середня схильність до споживання (*c*, або APC) зменшується в міру зростання доходу. Тому багаті сім'ї заощаджують більшу частку свого доходу, ніж бідні.

По-третє, Дж.М. Кейнс довів, що значний вплив на споживання має рівень доходу, а відсоткова ставка не має суттєвого впливу на нього в короткостроковому періоді.

Згідно з цими трьома постулатами кейнсіанської теорії модель споживання має вигляд :

$$C = C_0 + c' Y_d, C_0 > 0, 0 < c' < 1$$

Модель споживання Кейнса мала великий успіх. Але оскільки вона ґрунтувалась на вивченні емпіричних поточних даних домогосподарств, її висновки мали науковий характер, але тільки для короткострокового періоду.

Саймон Кузнець, досліджуючи проблеми споживання та заощадження в довгостроковому періоді, дійшов висновку, що кейнсіанський висновок стосовно того, що середня схильність до споживання буде скорочуватися в міру зростання доходу, не підтверджується емпіричними даними. Більше того, він довів, що відношення споживання до доходу продовжувало залишатися стабільним впродовж десятиліть, незважаючи на значне зростання доходів у цей період.

Суперечність між теоретичними висновками щодо проблеми споживання двох видатних вчених Дж.М. Кейнса та С. Кузнеця вирішилась тим, що, як виявилось, існують різні функції споживання: **кейнсіанська**, яка безумовно спрацьовувала у короткостроковому періоді, та **довгострокова**, яка ґрунтується на **незмінній середній схильності до споживання**. Їх графічно зображено на рис. 4.7.

На графіку **короткострокова** функція споживання має **спадну** схильність до споживання, а **довгострокова** – **постійну**.

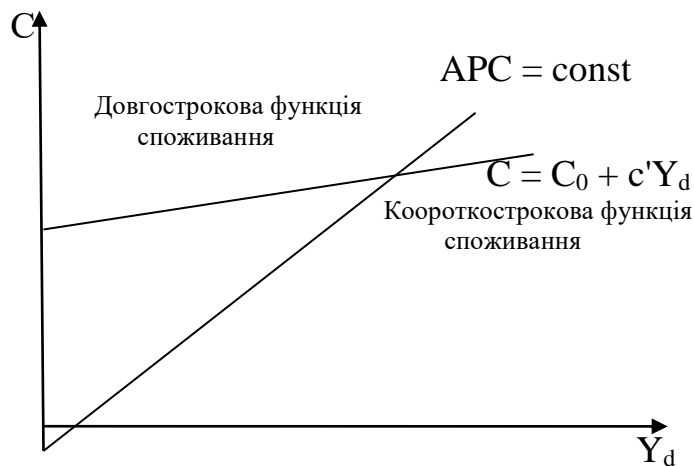

Рис. 4.7. Довгострокова та короткострокова функції споживання

Оскільки в економіці спостерігається постійно діюча суперечність між поточними та довгостроковими цілями, важливо зрозуміти, чим керуються в своїй поведінці люди, вирішуючи, яку частку доходу використати в поточному періоді і яку – заощадити на майбутнє. Адже чим більше доходу буде спожито сьогодні, тим менше його залишиться на завтра.

Здійснюючи вибір між сьогоднішнім і майбутнім, домогосподарства мусять визначити, якою мірою та частка доходу, яка не буде спожита в поточному періоді, вплине на рівень їхнього доходу у майбутньому, а останній – на рівень їх добробуту.

Гіпотеза міжчасового бюджетного обмеження

Ірвінг Фішер висунув гіпотезу про те, що при прийнятті споживацьких рішень раціональні економічні суб'єкти враховують не тільки поточний, а й майбутній дохід, тобто весь дохід, отриманий ними протягом життя, і висунув проблему міжчасового споживчого вибору. Суть його полягає у тому, що при прийнятті рішення про споживання на сучасному етапі і у майбутньому споживачі стикаються з міжчасовим бюджетним обмеженням.

Проблема вибору існує перед споживачем, споживач живе у двох часових періодах: перший – *молодість* (дохід Y_{d1} а обсяг споживання – C_1 , другий – *старість* (дохід Y_{d2} та C_2). Зазначимо, що всі змінні вимірюються реальними величинами, тобто скореговані на рівень інфляції.

У *першому періоді* заощадження перевищують доходи над споживанням, тобто $C_1 = Y_{d1} - S$. Максимально можлива величина споживання менша за поточний дохід на суму заощаджень.

У *другому періоді* споживання (C_2) буде визначатись обсягом доходу другого періоду (Y_{d2}) плюс заощадження першого періоду (S) та плюс відсоток на ці заощадження ($S \cdot i$), тобто $C_2 = Y_{d2} + S(1 + i)$. Максимально можлива величина споживання перевищує його поточний дохід на величину заощаджень першого періоду з нарахованими відсотками.

У першому періоді частину свого доходу нагромаджує, а у другому весь свій дохід споживає.

Споживання в кожному періоді життя залежить від того, заощаджує споживач

чи, навпаки, користується позикою. Зв'язок споживання і доходу у двох періодах описується формулою:

$$C_2 = Yd_2 + (Yd_1 - C_1) \cdot (1 + i).$$

Здійсними певні перетворення, розділимо обидві частини на $(1 + i)$:

звідси
$$C_1 + \frac{C_2}{1+i} = Yd_1 + \frac{Yd_2}{1+i}$$

де i – реальна ставка відсотка; C_1, C_2 – споживання 1-го та 2-го періоду; Yd_1, Yd_2 – дохід 1-го та 2-го періодів.

Остання формула – це рівняння міжчасовим бюджетним обмеженням та споживанням, яке показує, яку суму коштів повинні мати споживачі у період двох життєвих періодів. Споживання визначається доходом, який сподівається мати споживач упродовж всього життя, та реальною відсотковою ставкою.

Отже, з моделі І. Фішера випливає, що споживання визначається доходом, який споживач сподівається отримувати упродовж усього свого життя.

Теорія життєвого циклу

Це теорія споживання, розвинута у 1954 р. економістами А. Андро, Ф. Модильяні та Р. Брумергом. Вона ґрунтується на твердженні, що споживання у кожному періоді залежить не від поточного доходу, а від доходу протягом життя. Всі споживачі прагнуть так розподілити покупки в ході життя, щоб споживання залишалось постійним із року в рік, а багатство наприкінці життя рівнялося нулю, бо після смерті багатство людині не потрібно (рис. 4.7). Іншими словами, середня схильність до споживання всього життєвого циклу дорівнює 1, тобто упродовж усього життя людина купує стільки, скільки складає її безподатковий дохід за все життя. Ф. Модильяні графічно зобразив поведінку споживачі (рис. 4.8).

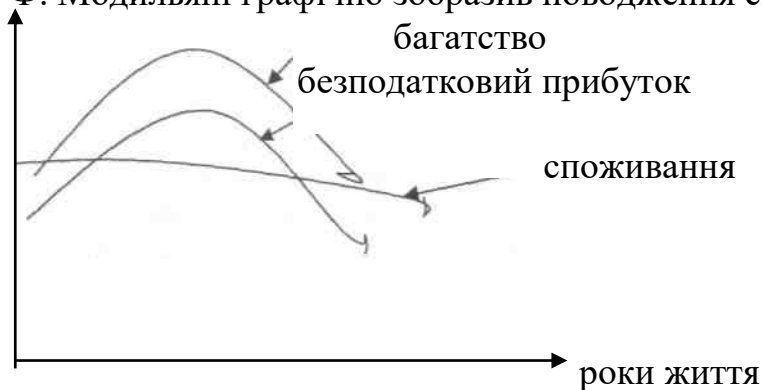

Рис. 4.8. Графічний вираз теорії „життєвого циклу Ф. Модильяні”

Багатство – сума реальних і фінансових засобів. Воно зростає доти, поки людина працює, а потім із виходом на пенсію починає різко падати. Якщо до дня смерті багатство не стане рівним 0, то його частина, що залишилася, перейде у спадщину. Доход, що знаходиться у розпорядженні, також збільшується до середини життя, а потім починає зменшуватися. Тому у ході життєвого циклу споживання залишається практично постійним.

у.г.о

У молоді роки люди живуть у борг і мають високий рівень споживання, сподіваючись, що з роками, коли їх прибутки почнуть зростати, вони зможуть повернути борги. У зрілі роки, маючи значний дохід і багатство, домогосподарства

збільшують заощадження, готуючись до старості, і це робить їх споживання нижче потенційно можливого. На старості на покупки витрачаються заощадження, що підтримує споживання практично незмінним.

Також змінюється й сама структура попиту впродовж життя. У молодості більше йде на харчування, одяг, купівлю товарів тривалого користування, у старості – більше на медичне обслуговування, подорожі.

На рис. 4.8 показано, як змінюється дохід, заощадження та накопичене багатство протягом життєвого циклу. Якщо протягом життєвого шляху людина з свого доходу виділяє кошти на заощадження, які з часом стають накопиченим багатством, то в кінці життя людина їх використовує.

Згідно з гіпотезою життєвого циклу дохід домогосподарства впродовж життя змінюється. Але сім'я прагне підтримувати однаковий рівень споживання протягом усього життя. Тому гіпотеза життєвого циклу передбачає, що домогосподарства більше заощаджують, коли їхні доходи вищі за середні протягом життя, і більше витрачають на споживання, коли їхні доходи нижчі за середні протягом життя.

Щоб проілюструвати гіпотезу життєвого циклу для поведінки споживача, який прагне забезпечити собі відносно стабільний рівень споживання протягом усього свого життя, змоделюємо такі умови:

T – кількість років тривалості життя особи, яке складається з періоду трудового життя і пенсійного віку;

R – кількість років трудового життя;

Y – середньорічний дохід за весь період трудового життя;

W – майно, яке особа нагромадила на основі заощаджень.

Домогосподарства, щоб підтримати постійний рівень споживання протягом життєвого циклу CT , повинні розподіляти свої ресурси, які складаються з поточних доходів, отриманих за період трудового життя ($R \cdot Y$) і нагромадження майна (W), на T років життя. Звідси величина їхнього щорічного споживання спростовж життя становитиме:

$$C = \frac{W + RT}{T} = \frac{1}{T}W + \frac{R}{T}Y$$

З триманого рівняння видно, що споживання визначається поточним доходом та наявним майном.

Функція споживання для економіки в цілому можна записати так:

$$C = \alpha \cdot Y + b \cdot W,$$

де α – гранична схильність до споживання доходу; b – гранична схильність до споживання майна.

Дані висновки з теорії життєвого циклу при детальнішому розгляді розходяться з дійсністю. Ще Дж. Кейнс у 1920 р. відмітив, що накопичені заощадження передаються у спадок із покоління в покоління. Статистичні данні 50 - 80-х рр. доводять, що люди похилого віку не прагнуть використати всі свої кошти, накопичені протягом життя, на свої потреби у старості. Навпаки, вони прагнуть залишити частину коштів у вигляді спадку своїм дітям. Мотиви подібної поведінки були досліджені економістами, які виявили чотири основні напрямки, що пояснюють причини залишення нащадкам спадщини.

По-перше, прагнення забезпечити своїм дітям „стартовий” капітал і надати їм

більш високий рівень достатку.

По-друге, можливість використовувати спадщину як інструмент впливу на поведінку дітей.

По-третє, наявність спадщини обумовлюється бажанням старшого покоління забезпечити себе „з запасом”, тому що ніхто не знає, скільки років дано прожити.

По-четверте, деякі люди оцінюють багатство як своєрідний „ефект Веблена”, який дає можливість престижного існування та влади протягом життя.

Всі чотири причини можуть існувати та співіснувати, але потрібно пам'ятати про особисті якості індивідумів.

Гіпотеза постійного (перманентного) доходу

Мілтон Фрідмен запропонував для пояснення поведінки споживачів гіпотезу постійного (перманентного) доходу, що була їм сформульована в 1957 р.

Теоретичні передумови гіпотези:

1. Ідея Ф. Модильяні про те, що протягом життя суб'єкти прагнуть підтримувати стабільний рівень

споживання.

2. Теорія міжчасового споживання вибору І. Фішера.

В основі гіпотези перманентного доходу М. Фрідмена лежить положення про те, що суб'єкти формують свої споживчі витрати в залежності не від поточного (як у Дж. Кейнса), а постійного (перманентного) доходу, прагнучи таким чином забезпечити рівний рівень споживання протягом життя.

Перманентний дохід – це дохід, очікуваний споживачами за тривалий проміжок часу (це може бути кілька років або все життя). Цей дохід детерміновано усім багатством людини: розташовуваними засобами (акціями, облігаціями, нерухомістю) і людським капіталом (запас здоров'я, здібності, рівень кваліфікації тощо) – усім, що забезпечує заробіток суб'єкта. Під перманентним доходом мають на увазі середньозважену величину з усіх доходів, що суб'єкт очікує одержати в майбутньому, це будь-який середній дохід.

Таким чином, поточний дохід (Y) буде дорівнювати:

$$Y = Y^P + Y^T$$

де Y^P – перманентний дохід; Y^T – тимчасовий дохід.

Постійний дохід – це частина доходу, що відповідно до очікувань людей збережеться в майбутньому, це рівень доходу, який будуть одержувати домашні господарства, коли усунеться вплив тимчасових і перехідних факторів, таких як погодні умови, короткостроковий економічний цикл і непередбачені прибутки або збитки. **Тимчасовий дохід** – це частина доходу, яку економічні суб'єкти не очікують зберегти в майбутньому. Це тимчасові випадкові відхилення від доходу.

Існують *три види шоків (відхилень) від доходу*, що викликають реакцію споживача: *тимчасові (випадкові), перманентні й очікувані в майбутньому*.

Тимчасові (випадкові) – це такі шоки, при яких хоча поточний дохід 1-го періоду зміниться, але це майже не вплине на споживання, оскільки значна частина доходу буде спрямована на заощадження. Наприклад, якщо особа виграла велику суму грошей у лотерею, те найімовірніше, що вона не витратить гроші, а розподілити їх на тривалий період часу.

Перманентні – це такі шоки, при яких зростає (зменшується) доход 1-го і 2-го періодів. У цьому випадку в тій же пропорції зміниться і споживання. Прикладом може служити підвищення по службі.

Очікувані в майбутньому – це такі шоки, коли доход 1-го періоду не зміниться, а у 2-му періоді відбувається зміна споживчих витрат. Так, якщо суб'єкт очікує підвищення по службі, то є імовірність, що він буде позичати гроші.

Споживання по Фрідмену пропорційно постійному (перманентному) доходу:

$$C = \alpha Y^n,$$

де α – коефіцієнт, який має постійне значення, Y^n – постійний дохід.

Найважливіший висновок, що впливає з гіпотези перманентного доходу Фрідмена, стосується середньої схильності до споживання.

Розділимо обидві частини рівняння з попередньої нерівності на Y й одержимо:

$$\frac{C}{Y} = \frac{\alpha Y^n}{Y}$$

Тобто середня схильність до споживання залежить від відношення постійного доходу до поточного. Таким чином, роки високого доходу характеризуються низькою середньою схильністю до споживання, і навпаки. Однак у довгостроковому періоді вона постійна.

4. Суть види та роль інвестицій в економіці

Інвестиції – це другий після споживання компонент витрат. Вони відіграють центральну роль в економічному процесі, виступають основою господарської діяльності, забезпечують механізм, необхідний для фінансування росту й розвитку економіки країни.

Термін інвестиції походить від латинського “*investio*”, що в перекладі означає “одягаю”.

Інвестиції – це грошові, майнові, інтелектуальні цінності, які вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності з метою отримання прибутку.

Інвестиції розподіляються на такі основні групи:

Інвестиції фірм в *основний капітал* – виробничі інвестиції (будівлі, споруди, машини, устаткування). У цілому 70% всіх інвестицій – це інвестиції в машини та устаткування

Інвестиції у *запаси* (сировина, матеріали, незавершене виробництво, готові вироби). Інвестиції в запаси означають їх зміну за певний період, причому зростання запасів свідчить про додатні інвестиції, а їх скорочення – про від'ємні інвестиції. На зміни в запасах припадає приблизно 5% усіх інвестицій.

Інвестиції в *житлове будівництво* (витрати на підтримку житлового фонду, будівництво нового житла. На житлове будівництво припадає 25% усіх інвестицій.

Інвестиції у *матеріальні ресурси та активи* (цінні папери, патенти, ліцензії). Перші дві основні групи інвестицій в сумі становлять капіталовкладення.

Отже, в широкому розумінні інвестиції є вкладеннями у капітал з метою його збільшення. Зауважимо, що інвестиції – це потік, а капітал – запас. Тому кожна одиниця з потоку інвестицій збільшує запас капіталу або оновлює його. При цьому приріст капіталу повинен бути достатнім, щоб компенсувати інвестору відмову від використання коштів на споживання в теперішньому періоді, винагороди його

за ризик та відшкодувати збитки від інялції у майбутньому періоді. Таким чином, інвестиції – це те, що відкладають на завтрашній день, щоб мати можливість більше споживати у майбутньому.

Таким чином, інвестують і фірми, і домашні господарства. Фірми купують інвестиційні товари для збільшення капіталу й заміни діючого капіталу в процесі його вибуття. Домашні господарства купують житло, що також є інвестиціями.

Отже, інвестиції суттєво впливають на сукупний попит, обсяг національного виробництва, зайнятість. Крім того, інвестиції сприяють нагромадженню фондів підприємств і створюють основу для економічного зростання в майбутньому. Якщо ж інвестиції використовуються нераціонально, це призводить до заморожування виробничих ресурсів і скорочення обсягів національного виробництва

Інвестиціями вважаються ті економічні ресурси, які направлені на збільшення реального капіталу суспільства, тобто на розширення чи модернізацію виробничого апарату. Це може бути пов'язано з:

розширенням виробництва та створенням виробничої інфраструктури (придбання нових машин, будинків, транспортних засобів);

створення товарно-матеріальних запасів та резервів;

створення соціальної інфраструктури (будівництвом доріг, мостів, та інших споруд);

підготовка і перепідготовка персоналу (витрати на підвищення продуктивності праці, покращення освіти, здоров'я працівників та підготовку кадрів);

наукою та науковим обслуговуванням.

Кожен з перерахованих вище різновидів інвестицій з часом зношується. Це явище називається **амортизацією**. Отже, для того щоб забезпечити безперервний розвиток виробництва, з часом капітал треба оновлювати, а для зростання виробництва потрібні додаткові затрати капіталу (інвестицій).

Об'єктами інвестиційної діяльності можуть бути: рухоме і нерухоме майно; грошові кошти, цільові банківські вклади, паї, акції; майнові права, досвід та інші інтелектуальні цінності; сукупність технічних, технологічних комерційних знань, оформлених у вигляді технічної документації, виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виробництва, але не запланованих; права користування землею, водою, ресурсами, будівлями, обладнанням та інше; інші цінності.

Суб'єктами інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи даної країни, так і іноземні громадяни та юридичні особи, а також самі держави.

Інвестори – це суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позичених, залучених майнових цінностей в об'єкти інвестування. Інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців. Вони визначають мету, спрямованість, обсяги інвестицій і при необхідності залучає і інших учасників інвестиційного процесу.

Головними учасниками інвестиційного процесу являються державні інституції, фірми, фізичні особи, при чому кожен з них може брати участь в інвестиційному процесі на стороні попиту і пропозиції.

Розрізняють такі два типи інвесторів: **інституціональні та індивідуальні**.

Інституціональні інвестори управляють чужими грошовими ресурсами. **Індивідуальні інвестори** розпоряджаються своїми власними ресурсами.

Залежно від напрямку спрямування капітальних видатків розрізняють *валові та чисті інвестиції*. Валові інвестиції охоплюють видатки на виробництво та нагромадження капітальних благ, які включають як створення нового, так і заміщення зношеного капіталу. Тобто загальний обсяг інвестицій, спрямований як на заміну зношеного капіталу, так і на зростання капіталу, утворює *валові інвестиції (Ів)*. Інвестиції, що забезпечують зростання капіталу, утворюють *чисті інвестиції (Іч)*.

Якщо норму амортизації основного капіталу позначимо через σ , обсяг валовий інвестицій (**Ів**), можна визначити як сума чистих інвестицій (**Іч**) та амортизацію (**σК**), тобто

$$I_v = I_c + \sigma K_t$$

де σK_t – величина амортизації основного капіталу, яка визначається як добуток норми амортизації на обсяг капіталу, що використовується в період t .

Зміна наявного капіталу дорівнює величині чистих інвестицій, тобто:

$$K_{t+1} - K_t = I_c,$$

де K_{t+1} – обсяг капіталу в період $t+1$, K_t – обсяг капіталу в період t .

Підставивши значення I_c в попереднє рівняння, отримуємо:

$$I_v = K_{t+1} - K_t + \sigma K_t.$$

Звідси: $K_{t+1} = I_v + K_t - \sigma K_t = I_v + K_t(1 - \sigma)$.

Це рівняння є базовим для визначення рівняння нагромадження капіталу. *Чисті інвестиції* теж поділяються на інвестиції в *основний капітал, запаси та житлове будівництво*.

Майже всі інвестиції здійснюються фірмами, а не домашніми господарствами. Але домашні господарства, приймаючи рішення про споживання й заощадження, спрямовують частину своїх доходів на фінансові ринки, а фірми звертаються на фінансові ринки по кредити, які використовуються на інвестування.

Отже, інвестиції створюються заощадженнями, а фінансові ринки дають змогу домашнім господарствам перерозподілити свої доходи в часі.

Джерелом інвестицій є заощадження – це частина доходу після сплати податків за вилученням витрат на споживання, тобто

$$S = Y_d - C$$

За ступенем ризику розрізняють інвестиції з *низьким і високим ступенем ризику*. **Інвестиції з низьким ступенем ризику** – це вкладення, які вважаються безпечним засобом для отримання прибутку. **Інвестиції з високим ступенем ризику** – це вкладення які вважаються спекулятивними з точки зору отримання прибутку. *Спекуляція* – це операція придбання та продажу фінансових інструментів, вартість та прибутковість яких у майбутньому будуть невизначеними величинами.

За об'єктами вкладення інвестиції поділяються на *реальні та фінансові*. **Реальні інвестиції** – це вкладення капіталу у реальні активи, розвиток продуктивних сил (засоби виробництва, науку, інформацію, освіту, кваліфікацію працівників тощо). **Фінансові інвестиції** – це вкладення грошових коштів (капіталу) у різні фінансові активи, передусім у цінні папери

(акції, облигації та ін.) для придбання прав на участь у діяльності інших фірм, боргових прав, банківські депозити тощо. **Інтелектуальні** – вкладення у наукові розробки, ліцензії, ноу-хау, підготовку фахівців .

За періодом інвестування інвестиції поділяються на довго- та короткострокові. Строк дії **короткострокових інвестицій** зазвичай становить не більше як один рік. **Довготермінові інвестиції** – це вкладення капіталу на період понад один рік (до 2 років, від 2 до 3 років, від 3 до 5 років, більше 5 років).

За характером участі і інвестуванні розрізняють *прямі і непрямі*. **Прямі інвестиції** – це форма участі, яка передбачає безпосередню участь інвестора у виборі об'єкта інвестування і вкладення коштів, дає інвестору безпосереднє право власності на цінні папери або майно, а також право управляти активами у вигляді фондовий або майнових цінностей. **Непрямі інвестиції** – передбачають опосередковану участь інвестора у виборі об'єкта інвестування і вкладення коштів, які здійснюють за участю фінансових посередників. При цьому інвестор не має права управляти активами окремо взятої компанії.

Залежно від форм власності розрізняють такі інвестиції: *приватні* – спрямовані у найбільш сприятливі галузі, джерелом інвестування є кошти компанії, підприємства, залучені у кредит; *державні* – спрямовані на воєнні цілі, розвиток економіки, джерелом інвестування є податки, прибуток державних підприємств, емісія грошей, випуск державних цінних паперів; *іноземні* – це вкладення капіталу іноземними громадянами, юридичними особами інших держав; *спільні* – це вкладення капіталу юридичними особами та громадянами даної країни та іноземних держав.

За регіональною ознакою розрізняють *внутрішні та зовнішні інвестиції*. **Внутрішні інвестиції** – це вкладення коштів у вітчизняні об'єкти інвестування. **Зовнішні інвестиції** – це вкладення коштів в об'єкти інвестування, що розташовані за межами даної країни.

Процес перетворення заощаджень на інвестиції називають **інвестиційним процесом**. Стадіями інвестиційного процесу є: мотивація інвестиційної діяльності; обґрунтування доцільності інвестицій; страхування інвестицій; державне регулювання інвестиційного процесу; планування інвестицій; фінансування інвестиційного проекту; проектування та ціноутворення; забезпечення інвестицій матеріально-технічними ресурсами; освоєння інвестицій; підготовка до виробництва продукції; попередня задача в експлуатацію; кінцева задача в експлуатацію.

Для кожної країни характерний свій тип інвестиційного процесу: *ринково-орієнтований*, центром ухвалення інвестиційних рішень є фондовий ринок (США); *банківсько-орієнтований* – центром ухвалення є система комерційних банків (Німеччина); *корпоративно-орієнтований* – регулювання інвестиційного процесу здійснюють великі корпорації, що тісно співпрацюють з державою (Японія, Південна Корея); *програмно-орієнтований* – інвестиційний процес регулює держава за допомогою кредитних, податкових та інших інструментів (Франція); *директивно-*

керований – основним інструментом виступає держава.

Для аналізу інвестиційного процесу, *по-перше*, визначають рівень інвестування національної економіки; *по-друге*, аналізують структуру інвестицій; *по-третьє*, здійснюють проектний, маркетинговий, соціальний, екологічний та економічний аналіз інвестиційних проектів.

Рівень інвестування національної економіки – це відношення валових інвестицій до ВВП країни, виражене у відсотках.

Структура інвестування буває: *галузєва* (відображає співвідношення інвестицій у різних галузях економіки); *технологічна* (відображає співвідношення між активами і пасивами інвестицій); *відтворювальна* (відображає співвідношення між капіталовкладеннями у нове будівництво та витратами на технічне переозброєння та реконструкцію наявних об'єктів); *територіальна* (відображає співвідношення між обсягами інвестування в різні регіони країни).

Економічний аналіз інвестиційних проектів здійснюється з метою оцінки їх ефективності і ґрунтується на зіставленні витрат на проект та вигод від проекту.

5. Інвестиційна функція. Чинники інвестицій

Інвестиції залежать від двох важливих факторів:

1) очікуваної рентабельності передбачуваних капіталовкладень. Якщо рентабельність, на думку інвестора, мала, то вкладення не будуть здійснюватися;

2) інвестор завжди враховує альтернативні варіанти капіталовкладень. Наприклад, інвестор може вкласти гроші в будівництво нового заводу або фабрики, а може і розмістити свої грошові ресурси в банку.

Сукупний попит на інвестиції залежить від очікуваної норми чистого прибутку та процентної ставки.

Сутність впливу цих факторів на інвестиційний попит полягає у наступному.

По-перше, підприємства інвестують з метою отримання чистого прибутку. *Чистий прибуток* – та частка валового прибутку від реалізації інвестиційного проекту, яка залишається після сплати податку на прибуток та процентів за інвестиційні кошти. Інвестиції приносять чистий прибуток тоді, коли на одиницю інвестиційних витрат підприємство матиме більші прибутки в кожному наступному періоді, тобто за умов зростання капіталовіддачі:

$$\text{ЧП} = \Delta\text{ВВ} - (\Delta\text{ПВ} + \Delta\text{ПП}),$$

де ЧП – чистий прибуток; $\Delta\text{ВВ}$ – приріст валового випуску, викликаний чистими інвестиціями; $\Delta\text{ПВ}$ – приріст поточних витрат; $\Delta\text{ПП}$ – приріст податку на прибуток.

Але інвестори орієнтуються не на фактичний, а на *очікуваний чистий прибуток (ОЧП)* – чистий прибуток, який очікується від вкладання інвестицій. З урахуванням необхідності зростання капіталовіддачі можна записати формулу очікуваної норми чистого прибутку:

$$\text{ОЧП} = (\text{ОДІ} - \text{І} \cdot \text{ВСр}) \cdot (1 - \text{СПП}),$$

де ОДІ – очікуваний дохід від інвестування, І – інвестиції, $ВС_p$ – реальна відсоткова ставка, СПП – ставка податку на прибуток.

При врахування збільшення капіталовіддачі очікувана норма чистого прибутку (ОНЧП) розраховуватиметься:

$$\text{ОНЧП} = (\text{ОЧП} / \text{ЧІ}) \cdot 100\%.$$

Очікувана норма чистого прибутку є головним фактором мотиву інвестування.

По-друге, інвестиційні витрати пов'язані з джерелом їх фінансування (інфетування).

Джерелом інвестування є також банківський кредит. Тому важливу роль у інвестуванні відіграє відсоткова ставка. Із врахуванням того, що ОНЧП являється метою інвестування, то відсоткова ставка – ціна інвестицій, яку підприємства мають сплатити, щоб взяти в позику грошовий капітал, необхідний для придбання реального капіталу. Для прийняття рішення інвестори зіставляють очікувану норму чистого прибутку та відсоткову ставку. Якщо відсоткова ставка нижча від ОНЧП, то інвестиції будуть прибутковими, на них виникає попит. Якщо, навпаки, інвестиції будуть збитковими, попиту на них не буде.

Для прийняття інвестиційного рішення важливу роль відіграє не *номінальна*, а *реальна відсоткова ставка*. Номінальна відсоткова ставка обчислюється в поточних цінах, а реальна – номінальна відсоткова ставка ($ВС_n$), скоригована з урахуванням темпу інфляції (T_i):

$$ВС_p = ВС_n - T_i.$$

Графічно взаємозв'язок між реальною нормою відсотка, заощадженнями та інвестиціями зображено на рис. 4.9.

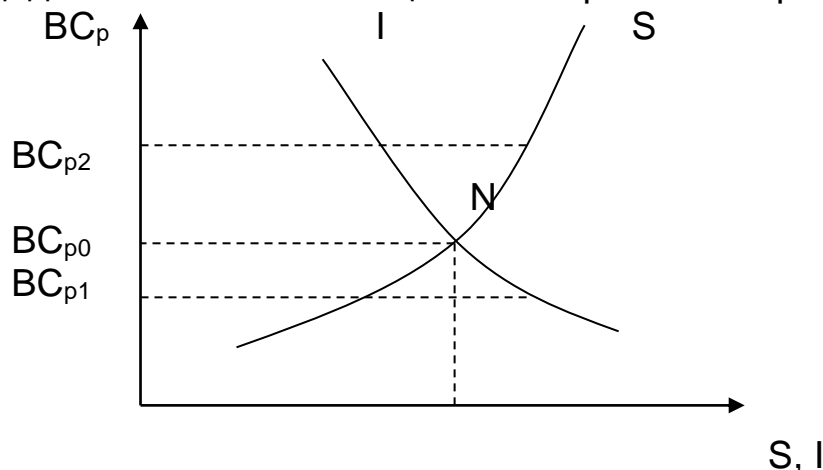

Рис. 4.9. Взаємозв'язок реальної норми відсотка, заощадження та інвестицій за класичною концепцією

Із графіка видно, що:

а) і заощадження, і інвестиції залежать від величини відсоткової ставки. Але залежність від рівня відсоткової ставки для заощаджень – пряма, а для інвестицій – обернена. це означає, що функція заощаджень $S = S(ВС_p)$ – висхідна, а функція інвестицій $I = I(ВС_p)$ – спадна;

б) при відсотковій ставці $ВС_{p0}$ спостерігається рівновага обсягу

заощаджень та інвестицій;

в) перевищення рівноважної реальної відсоткової ставки BC_{p2} та відхилення в бік зниження BC_{p1} означає порушення рівноваги S та I .

Концепція реальної відсоткової ставки пояснює парадокс значних за обсягом інвестицій за умов високих номінальних відсоткових ставок та високих темпів інфляції, оскільки реальні ставки відсотка стають тоді нижчими.

Зв'язок між реальною відсотковою ставкою та інвестиціями відображає формула:

$$BI = -f(BC_p).$$

Дане рівняння показує, що інвестиції є функцією реальної відсоткової ставки. Знак мінус означає, що між попитом на інвестиції і відсотковою ставкою існує обернена залежність, у зв'язку з цим функція інвестицій є спадною (рис. 4.10), а між попитом на інвестиції та очікуваною нормою чистого прибутку існує пряма залежність (рис. 4.11). Збільшення реальної відсоткової ставки спричиняє скорочення попиту на інвестиції, бо вони стають дорожчими, адже витрати на одиницю капіталу зростають.

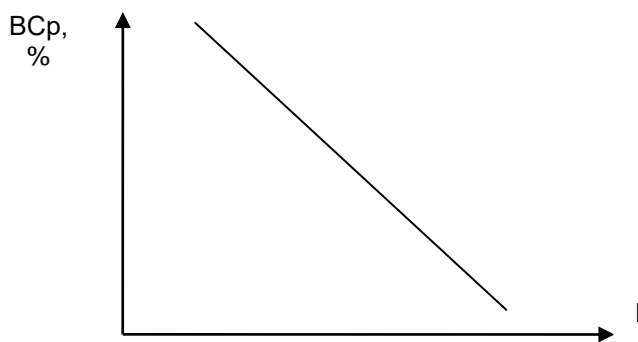

Рис. 4.10. Крива інвестиційного попиту в залежності від відсоткової ставки

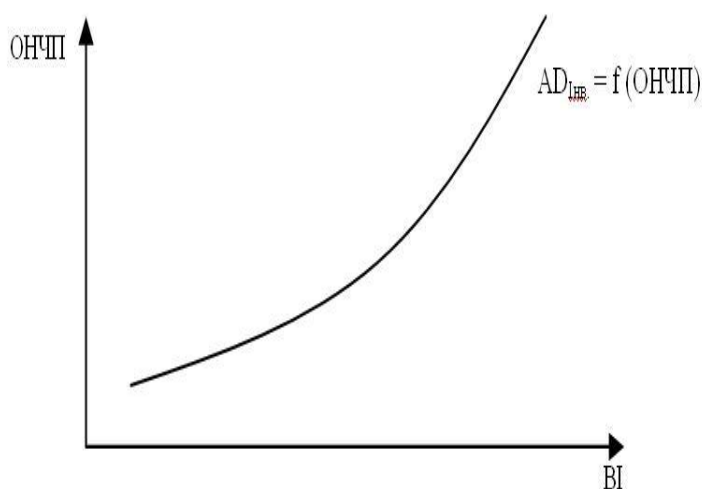

Рис. 4.11. Крива інвестиційного попиту в залежності від $ОНЧП$

Нахил кривої інвестиційного попиту залежить від ступеня чутливості інвестицій до зміни реальної відсоткової ставки. Велика зміна інвестицій

внаслідок незначного коливання відсоткової ставки свідчить про високу чутливість інвестицій і зумовлює тяжіння кривої інвестиційного попиту до горизонтальної осі. Низька чутливість інвестицій до зміни відсоткової ставки сприяє тяжінню кривої інвестиційного попиту до вертикальної осі.

У макроекономіці модель, у якій інвестиції є функцією відсоткової ставки, є базовою моделлю інвестиційного попиту. У такій моделі відсоткова ставка є основним фактором, який визначає інвестиційний попит, а очікувана норма чистого прибутку є сталою величиною і диференціюється з окремими інвестиційними проектами.

Отже, сукупний попит на інвестиції залежить від очікуваної норми чистого прибутку (ОНЧП) і реальної відсоткової ставки (ВСр).

Перш ніж прийняти рішення щодо інвестування інвестори зіставляють очікувану норму чистого прибутку і реальну відсоткову ставку. Інвестиції будуть прибутковими за умови, що відсоткова ставка буде нижчою від очікуваної норми чистого прибутку. Якщо інвестиції збиткові, попит на них буде відсутній. Збільшення відсоткової ставки свідчить про зменшення кількості прибуткових інвестиційних проектів та зниження попиту на інвестиційні товари.

У макроекономічному аналізі базовою моделлю інвестиційного попиту є модель, у якій інвестиції є функцією процентної ставки. В такій моделі процентна ставка – основний фактор, який визначає інвестиційний попит, а очікувана норма чистого прибутку – стала величина й диференціюється за окремими інвестиційними проектами. У графічній формі ця модель має такий вигляд.

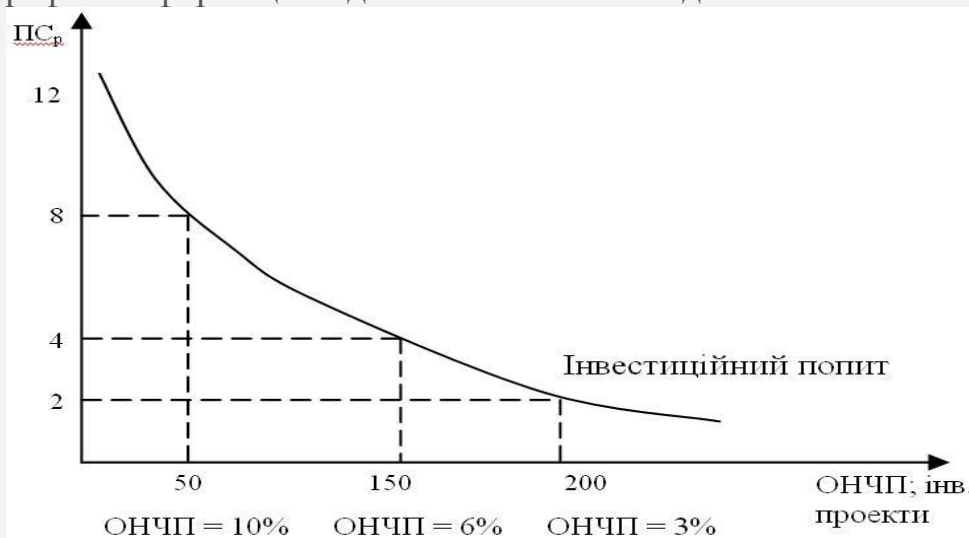

Рис. 4.12 Графік інвестиційного попиту

З рисунка видно, що на горизонтальній осі графіка інвестиційного попиту відкладена вартість інвестиційних проектів, які об'єднані в окремі групи, в залежності від рівня очікуваної норми чистого прибутку.

Перша – вартість 50 грошових одиниць з ОНЧП – 10%;

Друга – вартість 150 грошових одиниць з ОНЧП – 6%;

Третя – вартість 200 грошових одиниць з ОНЧП – 3%.

Сумарна вартість усіх інвестиційних проектів становить 400 грошових одиниць.

На вертикальній осі графіка відкладена реальна процентна ставка.

Якщо реальна процентна ставка дорівнює 12%, то інвестиційний попит відсутній. Це пояснюється тим, що серед усіх запропонованих економікою інвестиційних проектів ОНЧП менше реальної процентної ставки.

Якщо реальна процентна ставка знизиться до 8%, виникає інвестиційний попит вартістю 50 грошових одиниць. Це пояснюється тим, що лише серед інвестиційних проектів першої групи ОНЧП більше реальної процентної ставки, тобто 10% більше 8%

Якщо реальна процентна ставка знизиться до 4%, то інвестиційний попит збільшиться до 200 грошових одиниць. Це пояснюється тим, що ОНЧП перевищує реальну процентну ставку вже за першою та другою групами інвестиційних проектів, тобто 10% і 6% більше 4%.

Якщо реальна процентна ставка знизиться до 2%, то інвестиційний попит збільшиться до 400 грошових одиниць, оскільки за інвестиційними проектами всіх груп ОНЧП перевищує реальну процентну ставку, тобто 10%, 6% і 3% більше 2%.

Отже, доцільність інвестування та інвестиційний попит виникають за умов, коли очікувана норма чистого прибутку більша від реальної процентної ставки. При заданому рівні ОНЧП що нижча реальна процентна ставка, то більший попит на інвестиції. Тому крива інвестиційного попиту набуває вигляду негативно похилої лінії.

На інвестиційний попит крім відсоткової ставки впливають і інші невідсоткові фактори, які змінюють ОНЧП за даної відсоткової ставки. Умовно ці фактори називаються *невідсотковими*. До них належать:

1. *Технологічні зміни* – технічних прогрес зменшує витрати на виробництво продукції або підвищує її якість, внаслідок чого зростає норма чистого прибутку від інвестування, що викликає зростання інвестиційного попиту за даної відсоткової ставки. Крива інвестиційного попиту переміщується праворуч (I_1 ; рис. 4. 13).

2. *Рівень забезпечення основним капіталом* – від цього рівня залежить очікувана норма чистого прибутку. Якщо виробничі потужності певної галузі задовольняють попит на її продукцію, то інвестування буде стримуватися, крива інвестиційного попиту переміщується вліво (I_2 ; 4.13) і навпаки.

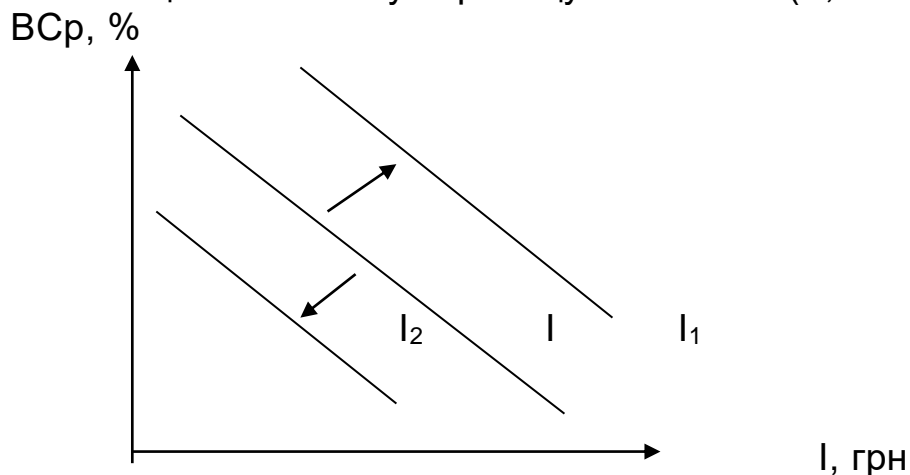

Рис. 4.13. Вплив не відсоткових факторів на інвестиції

3. *Витрати на придбання та експлуатацію обслуговування устаткування.* Якщо ці витрати скорочуються, то очікувана норма чистого прибутку збільшується, а інвестиційний попит зростає, крива інвестиційного попиту переміщується праворуч (I_1 ; рис.4.13) і навпаки.

4. *Податки на підприємця.* Збільшення податків негативно впливає на інвестиції, крива інвестиційного попиту переміщується ліворуч (I_2 ; рис. 4.13) і навпаки.

5. *Очікування.* Якщо економічні умови у країні погіршуються, попит на товари різко скорочується, то фірма утримується від інвестицій, крива інвестиційного попиту переміщується ліворуч (I_2 ; 4.13) і навпаки.

Внаслідок впливу невідсоткових факторів, крива попиту на інвестиції зміщується праворуч, якщо за кожного рівня відсоткової ставки попит на інвестиції зростає, або ліворуч, якщо попит на інвестиції зменшується (див рис. 4.13).

Інвестиції залежать від рівня оподаткування й узагалі податкового клімату в даній країні. Занадто високий рівень оподаткування не стимулює інвестиції, хоча питання про те, які ставки податку вважати високими чи низькими, навряд чи може бути вирішене однозначно.

Інвестиційний процес реагує на темпи інфляційного знецінення грошей. В умовах галопуючої інфляції, коли калькуляція витрат є досить невизначеною, а процеси реального капіталоутворення стають непривабливими, скоріше перевага буде надана спекулятивним операціям.

Існує безпосередня пряма залежність між інвестиціями і валовим внутрішнім продуктом.

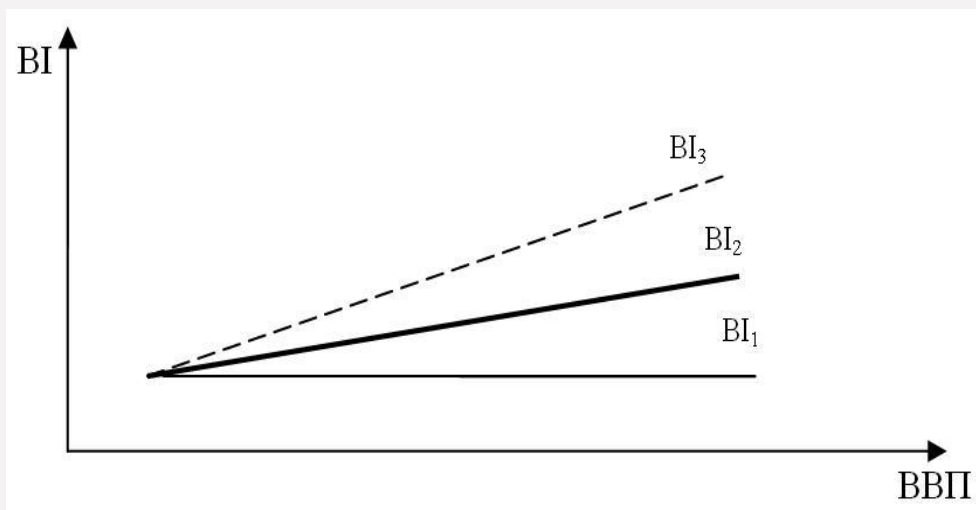

Рис. 4.14. Графік інвестицій

Лінія $ВІ_1$ свідчить, що внаслідок технічного прогресу інвестиції використовуються настільки ефективно, що навіть один і той самий їхній обсяг забезпечує зростання ВВП.

У дійсності графік інвестицій може злегка підніматись, як це показано лінією $ВІ_2$. Ця лінія більш реально відображає економічні процеси, коли для зростання ВВП потрібні більші обсяги інвестицій, навіть за досить високої ефективності використання основного капіталу. Адже підвищення ефективності використання

основного капіталу можливе за умов впровадження прогресивних технологій, а для цього, в свою чергу, потрібне збільшення інвестиційних витрат.

При цьому, що вища ефективність інвестиційних витрат, то похиліший графік інвестицій. Наприклад, лінія BI_3 показує, що інвестиції використовуються менш ефективно, ніж за умов зростання їхніх обсягів (лінія BI_2).

Отже можна зробити висновок: що похиліша лінія інвестицій, то ефективніша економіка країни, то менші прирости обсягів інвестицій забезпечують більші прирости ВВП. І навпаки, що крутіше піднімається вгору лінія інвестицій, то більший приріст їхніх обсягів забезпечує менші прирости ВВП, а отже, інвестиції витрачаються неефективно.

Таким чином, під інвестиціями розуміють використання заощаджень із метою придбання машин і устаткування, здійснення капітального, житлового будівництва та збільшення запасів.

Інвестиції – це найбільш мінливий компонент сукупних витрат.

Факторами *мінливості інвестицій* є:

тривалість терміну використання інвестиційних товарів – капітальні витрати мають невизначений термін служби. Тобто старе устаткування, споруди можна повністю ліквідувати й замінити або відремонтувати та використовувати ще, що, в свою чергу, впливає на обсяг інвестицій;

нерегулярність інновацій – науково-технічні винаходи досить непередбачені та нерегульовані. Коли вони трапляються, то це веде до величезної хвилі інвестиційних випадків, які з часом знижуються;

мінливість прибутку – прибуток є головним джерелом інвестицій і може бути дуже нестабільним, бо залежить від непередбачуваних факторів;

мінливість сподівань – на внутрішньополітичні зміни, розробку нових джерел енергії, демографічні, законодавчі зміни, зміни у попиті, валютному курсі, страйки, зміни у державній політиці тощо.

Зростання рівня ділової активності супроводжується збільшенням інвестиційних видатків. Основними причинами зміни інвестицій зі зміною рівня поточного доходу і реального обсягу виробництва вважаються:

1. при низькому обсягу виробництва в економіці спостерігаються надлишкові виробничі потужності. У зв'язку з цим знижуються стимули щодо купівлі нових капітальних благ. Якщо ж збільшується обсяг виробництва то надлишкові потужності поступово зникають, а у підприємців виникають стимули до інвестування.

2. значний обсяг інвестицій фінансується за рахунок прибутку підприємства. Збільшення доходу, реального ВВП зумовлює зростання прибутку підприємств та обсягу інвестицій.

Залежно від того, які фактори визначають обсяг попиту на інвестиції, вони поділяються на *індуційовані* та *автономні*.

Індуційовані інвестиції – це інвестиції, які залежать від рівня доходу і є функцією від його приросту (ΔY):

$$I_t^{\text{інд}} = I_t^{\text{інд}} (\Delta Y) = t_n^{\text{інд}} (Y_t - Y_{t-1})$$

Коефіцієнт, що показує, у скільки разів зростуть нові інвестиції у відповідь на зміни в обсягах виробництва, називають *коефіцієнтом акселерації (b)*. У найпростішому вигляді принцип акселерації можна подати формулою:

$$I_t = b (Y_{t-1} - Y_{n-2}) + \beta,$$

де I_t – зростання нових інвестицій, b – коефіцієнт акселерації, $Y_{t-1} - Y_{n-2}$ – приріст доходу в період, порівняно з попереднім періодом, $\beta = \sigma \cdot K$ – інвестиції, використані на заміну зношеного основного капіталу.

Якщо модель спростити, припустивши, що немає зношеного капіталу, тобто σ (норма амортизації) дорівнює нулю ($\sigma = 0$), то формула матиме такий вигляд:

$$I_t = b (Y_{t-1} - Y_{n-2}).$$

Звідси:

$$b = \frac{I_t}{Y_{t-1} - Y_{t-2}}.$$

Якщо в поточному році розмір національного доходу скоротився порівняно з минулим ($Y_n < Y_{n-1}$), то індукційовані інвестиції приймають від'ємне значення. Це означає, що в результаті скорочення виробництва підприємці частково або повністю не відновлюють зношеного капіталу.

Обсяг від'ємних інвестицій не може бути більшим за розмір амортизації:

$$I_n^{\text{інд}} < -A$$

Автономні інвестиції – інвестиції, які не залежать від розміру доходу. Автономні інвестиції здійснюються в нову техніку, спричиняючи підвищення якості продукції, і стають умовою зростання національного доходу.

Інвестиції, на відміну від поточних витрат на виробництво, дають віддачу не в тому самому періоді, а пізніше, причому протягом кількох років залежно від їхньої конкретної форми. Тому порівняння інвестиційних витрат із результатами потребує зіставлення рівнозначних показників. Цю проблему розв'язують за допомогою дисконтування. Операція дисконтування обернена обчисленню складних відсотків, а її формула для будь-якої суми має такий вигляд: $\frac{1}{1+R}$, де R – норма дисконту. Дисконтування – метод, який широко застосовується для оцінки і вибору інвестиційних проектів, у випадках, коли затрати і доходи розподілені на багато років. Його використовують для визначення нинішнього еквівалента вартості сум, які будуть використані або отримані в майбутньому.

Для наочності зобразимо автономні та індукційовані інвестиції графічно рис. 4.15.

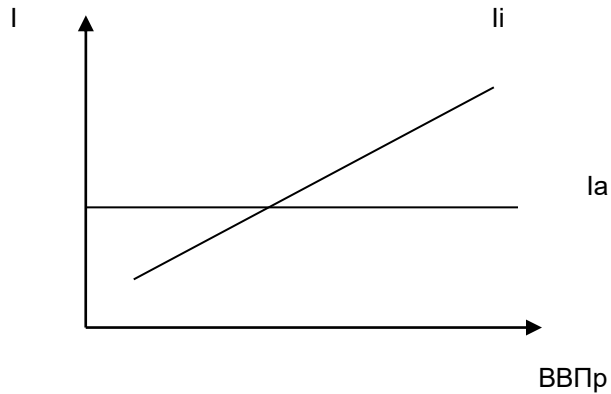

Рис. 4.15. Залежність інвестицій від доходу

По вертикальній осі відкладено валові інвестиції (I), а по горизонтальній осі – реальний ВВП. Лінія Ia на рис. 4.12 є графічним зображення автономні інвестиції, а лінія Ii – індуційовані інвестиції. Додатній кут нахилу лінії Ii ілюструє залежність обсягу інвестицій від обсягу національного виробництва та доходу.

6. Заощадження та інвестиції

Інвестиції (капіталовкладення) в масштабах країни визначають процес розширеного відтворення. Будівництво нових підприємств, зведення житлових будинків, проведення доріг, а отже, і створення нових робочих місць, залежить від процесу інвестування. Інвестиції забезпечують зростання ВВП, продуктивності праці, реальних доходів на душу населення, вирішують багато соціальних проблем, від їх динаміки буде залежати безліч макропропорцій в національній економіці.

Інвестиції утворюють поряд із споживчим попитом другу складову сукупного попиту. Кейнсіанська теорія особливо підкреслює той факт, що рівень заощаджень є основним джерелом або резервуаром інвестицій. Але проблема полягає в тому, що заощадження здійснюються одними господарюючими агентами, а інвестиції можуть здійснюватися зовсім іншими господарюючими суб'єктами. Більшість інвестицій здійснюється фірмами, а не домашніми господарствами. Але домашні господарства, приймаючи рішення про споживання та заощадження, спрямовують частину своїх доходів на фінансові ринки. У свою чергу, фірми звертаються на фінансові ринки за кредитами, використовуючи їх на інвестування. Отже, інвестиції створюються заощадженнями, а фінансові ринки дають змогу домогосподарствам перерозподіляти свої доходи в часі.

Джерелом інвестицій, передовсім є *валові приватні заощадження* – заощадження домогосподарств та ділових підприємств, а також *державні заощадження* та *заощадження іноземців* (надходять у країну у вигляді іноземних інвестицій).

Нагадаємо, що *заощадження* – це частина безподаткового доходу, що не витрачається на споживання, а призначена для забезпечення потреб у майбутньому. При цьому заощадження та інвестиції впливають на обсяг сукупного попиту у

протилежних напрямках: заощадження скорочують попит, а інвестиції його збільшують.

Відношення валових приватних заощаджень до ВВП країни називають *рівнем валових національних заощаджень*. У Японії та Південній Кореї цей показник становить більше як 30 % і є одним з найвищих в світі.

Слід підкреслити, що у макроекономічній науці існує два основних підходи до представлення рівноваги між інвестиціями та заощадженнями – класичний та кейнсіанський.

Функціональні зв'язки між рівнем відсотку і розмірами інвестицій та заощаджень описувались в працях теоретиків *класичної школи*. Згідно з ідеями класичної школи рівновага між інвестиціями та заощадженнями досягається завдяки коливанню відсоткової ставки у результаті співвідношення попиту та пропозиції позичкових коштів. Крива заощаджень має додатній нахил, бо заощадження, на думку класиків, знаходяться в прямій залежності від відсоткової ставки. Оскільки відсоткова ставка – це дохід від заощаджень, то зростання відсоткової ставки спонукає домогосподарства споживати менше, а заощаджувати більше. Крива інвестицій має від'ємний нахил, що зумовлено оберненою залежністю між інвестиціями та відсотковою ставкою. Представимо графічно взаємозв'язок між заощадженнями та інвестиціями, відображаючи на осі абсцис заощадження (S) та інвестиції (I), а на осі ординат – відсоткову ставку (i) (див. рис. 4.16).

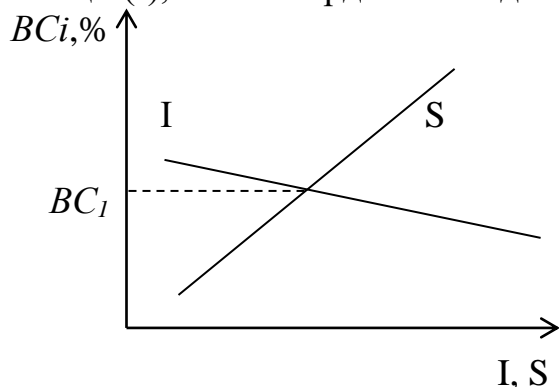

Рис. 4.16. Класична модель рівноваги між заощадженнями та інвестиціями

Заощадження представляють пропозицію позичкових коштів, а інвестиції – попит на них. Ціною «товару» позичкові кошти є відсоткова ставка. Адже саме відсоткова ставка є вартістю отримання позики і водночас доходом за надані на фінансових ринках позики. У точці перетину кривих I та S досягається рівноважна відсоткова ставка (i_1). За рівноважної відсоткової ставки попит на позичкові кошти дорівнює їх пропозиції, тобто домогосподарства бажають заощадити стільки, скільки фірми інвестувати. За надто високої відсоткової ставки пропозиція позичкових коштів перевищує попит на них, тобто домогосподарства хочуть заощадити більше, ніж фірми інвестувати. У цьому випадку відсоткова ставка почне знижуватися. І навпаки, за низької відсоткової ставки, попит на позичкові кошти перевищує їх пропозицію, фірми хочуть інвестувати більше, ніж домогосподарства заощаджують, відсоткова ставка зростає.

Відхилення економіки від стану повної зайнятості внаслідок зменшення інвестицій знижує відсоткову ставку, що, в свою чергу, призводить до скорочення заощаджень. Якщо заощадження зменшуються, то споживання автоматично зростає,

тому обсяг виробництва у підсумку не зменшиться. Зниження параметрів рівноваги між заощадженнями та інвестиціями досягається в умовах повної зайнятості.

Кейнсіанська теорія твердить, що інвестиційна функція є спадною, а функція заощаджень є вертикальною лінією, бо заощадження не залежать від відсоткової ставки (див. рис. 4.17).

Інвестиції є функцією процентної ставки, а заощадження – функцією доходу. Цим кейнсіанська концепція підкреслює, що динаміка інвестицій і заощаджень визначається різними факторами. Кейнсіанська теорія, як і класична, також вважає, що зниження інвестицій спричиняє зниження відсоткової ставки. Але не зниження відсоткової ставки, а скорочення обсягів виробництва та величини доходів призведе до зменшення заощаджень. Зниження параметрів рівноваги між заощадженнями та інвестиціями, на думку кейнсіанців, може досягатися в умовах неповної зайнятості.

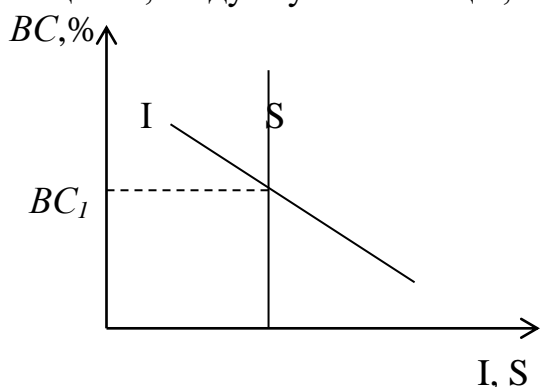

Рис. 4.17. Кейнсіанська модель рівноваги між заощадженнями та інвестиціями

У кейнсіанській концепції інвестиції, як і у класиків, є функцією відсоткової ставки, а от заощадження, за Кейнсом, – це функція доходу. У цьому пункті Кейнс розходиться з Маршалом, який пов'язував розмір заощаджень з величиною відсоткової ставки.

Отже, відмінність класичної та кейнсіанської моделі рівноваги між інвестиціями та заощадженнями полягає у наступному:

По-перше, у класиків заощадження є функцією відсоткової ставки, а у кейнсіанців заощадження є функцією доходу.

По-друге, у класичній моделі тривале безробіття є неможливим завдяки гнучкості цін та заробітної плати, які автоматично відновлюють порушену рівновагу та повну зайнятість. А в моделі, запропонованій Кейнсом, рівність між інвестиціями та заощадженнями може існувати як при повній, так і при неповній зайнятості.

По-третє, класична модель передбачала існування гнучкого цінового механізму, органічно притаманного ринку. Кейнс показав цей постулат сумнівним: підприємці, зіткнувшись з падінням попиту на свою продукцію не знижують ціни, щоб не зазнати збитків. Вони почнуть скорочувати виробництво і вивільняти працівників. Це викличе безробіття з усіма соціально-економічними наслідками, що з нього випливають.

Використовуючи графічний аналіз, спробуємо з'ясувати, чим класична інтерпретація $I = S$ відрізняється від кейнсіанської. На осі ординат покажемо заощадження та інвестиції, а на осі абсцис – рівень ВВП. Припустимо, що величина інвестицій незмінна, тому графік інвестицій буде мати вигляд горизонтальної

прямої, паралельної лінії ВВП. Графік заощадження має висхідну траєкторію. Лінія заощаджень та лінія інвестицій перетнуться в точці E – точці рівноваги, що відповідає рівноважному ВВП. Коли економіка знаходиться в цій точці, то це означає, що населення буде заощаджувати в обсязі EO , а фірми будуть інвестувати засоби в розмірі EO (див. рис. 4.18).

Отже, в точці E буде досягнуто такого розміру ВВП, який не призводить до коливань в макроекономічній системі, тобто тут не буде різкого зростання чи спаду виробництва, а ні перевиробництва чи дефіциту товарів. Рівноважний стан заощаджень та інвестицій в точці E буде визначати оптимальний розмір ВВП.

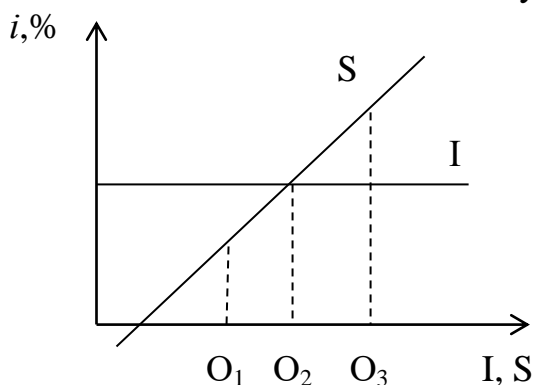

Рис. 4.18. Вплив заощаджень на інвестицій на обсяг ВВП

Якщо заощадження населення збільшаться і відповідатимуть розміру ВВП, що дорівнює O_2 , то заощадження перевищуватимуть інвестиції. При такому рівні ВВП населення почне заощаджувати більше, ніж підприємства готові інвестувати. Фактично населення утримується від додаткового споживання. В результаті фірми знаходять на ринку значно менший попит на додаткову продукцію і вимушені нагромаджувати товарні запаси. Природно це не буде стимулювати зростання виробництва та інвестицій. Виробництво починає скорочуватись, що викликає зниження ВВП і призводить до його зсуву ліворуч від точки O_2 . Скорочується зайнятість населення, зменшуються заощадження. І це буде відбуватися до тих пір, доки не буде досягнуто рівноваги в точці E , тоді тенденція до скорочення ВВП припиниться.

Якщо заощадження населення будуть меншими, тобто будуть відповідати рівню $ВВП = O_1$, то виникне стан, коли заощадження менші інвестицій. Тоді населення заощаджує менше, але фірми готові інвестувати. Фактично йдеться про те, що населення, скорочуючи заощадження пред'являє більший попит. Це стимулює фірми до нарощування обсягів виробництва, випуску додаткової продукції, що впливає на збільшення ВВП і зростання зайнятості. Доходи населення починають зростати разом із зростанням ВВП, більшими стають і заощадження. Таке зростання буде відбуватися доти, доки не буде досягнуто рівноваги в точці E .

Заощадження у процесі відтворення капіталу виконують найважливішу функцію акумуляції засобів домашніх господарств. Оскільки заощадження населення необхідні у формі інвестицій суб'єктам господарювання, повинен існувати певний механізм для переміщення фондів нагромадження населення. Цей механізм створюється завдяки функціонуванню фінансових ринків як невід'ємного елементу ефективно організації ринкової економіки.

Частина доходу домашніх господарств, що не йде на купівлю товарів та послуг, а також на сплату податків, можна віднести до заощадження населення. При цьому кошти, призначені для нагромадження, можуть бути вкладені громадянами у різні види дохідних фінансових інструментів: вклади у фінансові кредитні установи; страхування (життя, майна, відповідальності); портфельні інвестиції (вкладання в цінні папери); придбання антикваріату, іноземної валюти, нерухомості; витрати на навчання тощо.

Найбільш розповсюдженою формою заощаджень є використання частини доходу для створення нагромаджень у вигляді готівкових грошей чи вкладів в банках або для придбання цінних паперів.

Дійовим суб'єктом інвестиційного процесу в державі з ринковою економікою є її фінансово-кредитна система, до якої входять банківські та небанківські установи.

Банки в інвестиційній діяльності поряд з традиційними функціями кредитно-розрахункового і касового обслуговування, депозитними операціями значно розширюють свою діяльність через запровадження операцій з цінними паперами, інвестиційного кредитування, проектного фінансування, довірчих операцій тощо. За ринкових умов банки також можуть надавати послуги своїм клієнтам щодо страхування і перестраховування інвестицій.

До інвестиційних інституцій, що забезпечують функціонування фондового ринку, відносять небанківські фінансово-кредитні інститути. **Небанківські фінансово-кредитні інститути** – це спеціалізовані фінансові посередники, які акумулюють вільні кошти юридичних та фізичних осіб і розміщують їх на фінансовому ринку для отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів. Небанківські фінансові посередники поділяють на:

інвестиційні небанківські фінансові інститути, які формують свої грошові ресурси через продаж кредиторам власних акцій, облігацій, паїв тощо (інвестиційні фонди та компанії, фінансові компанії, лізингові компанії, факторингові компанії);

договірні небанківські фінансові інститути, які залучають кошти через укладання довгострокових контрактних угод з кредиторами (страхові компанії, пенсійні фонди, ломбарди, довірчі товариства);

депозитні небанківські фінансові інститути, у яких значну частину мобілізованих коштів становлять грошові вклади на депозити (кредитні спілки, будівельні товариства).

До інститутів фінансової інфраструктури, що не є посередниками, а здійснюють пряме фінансування належать: біржі, депозитарії, брокерські й дилерські компанії, аудиторські та консалтингові фірми.

Інвестиційні **фонди і компанії** здійснюють спільне інвестування шляхом створення і використання пайових фондів. Основною метою їх діяльності є залучення ресурсів дрібних інвесторів за рахунок випуску власних цінних паперів і вкладання мобілізованих таким чином коштів у цінні папери інших емітентів. Інвестиційні фонди і компанії характеризуються великою різноманітністю. їх поділяють за способом взаємодії з інвестором (відкриті, закриті, інтервальні); за напрямом інвестицій (індексні, біржові, облігаційні, акційні, грошового ринку,

галузеві); за організаційною формою (корпоративні, трастові, контрактного типу) тощо.

Фінансові компанії мобілізують грошові кошти через емісію власних боргових зобов'язань (облігацій, векселів) та акцій, які в подальшому скеровують у позички фізичним та юридичним особам для придбання товарів виробничого чи споживчого призначення. Причому, вони беруть позички у великих сумах, а надають – в малих.

Лізингові компанії спеціалізуються на операціях із придбання за власні та позичені кошти предметів тривалого користування (транспортних засобів, машин, устаткування) і передачі їх в оренду (лізинг).

Факторингові компанії скуповують у різних суб'єктів господарювання права на вимоги щодо виплат за фінансовими зобов'язаннями (дебіторські рахунки за поставлені товари, виконані роботи, надані послуги). Факторингова компанія бере ризик неплатежу постачальника на себе.

У процесі формування макроекономічного середовища для розвитку інвестиційної діяльності важливу роль відіграє уряд, який визначає амортизаційну, грошово-кредитну, бюджетну, податкову політику. На динаміку інвестицій істотно впливає ступінь розвитку фінансової та фондової інфраструктури. Ступінь активності інвесторів є показником їх довіри до економічної політики країни. Для формування привабливого інвестиційного макросередовища і залучення потрібного обсягу інвестиційних ресурсів в економіку країни, необхідно використовувати увесь комплекс як ринкових, так і державних важелів.

Тема 5. Сукупні витрати і ВВП

1. Сукупні витрати і рівноважний ВВП
2. Мультиплікативний ефект. Простий мультиплікатор
3. Рецесійний та інфляційний розриви в економіці

1. Сукупні витрати і рівноважний ВВП

Сукупні витрати – це витрати всіх покупців на купівлю національного продукту країни. Покупцями національного продукту в умовах змішаної економіки (сучасної ринкової економіки) є домогосподарства, ділові підприємства, держава, її закордонний сектор, тобто економічні суб'єкти країни. Відтак сукупні витрати (AE) обчислюють за формулою

$$AE = C + I + C + NE,$$

де C – споживчі витрати (сукупні витрати домогосподарств); I – інвестиційні витрати (валові приватні інвестиції ділових підприємств); C – державні витрати на придбання певних товарів, послуг і ресурсів, необхідних державі для виконання своїх економічних функцій; NE – чистий експорт.

Сукупні витрати для країни, яка не бере участь у міжнародній торгівлі та не має державного сектору економіки (сукупні витрати в умовах чистої ринкової економіки) містять лише споживчі витрати та інвестиції:

$$AE = C + I$$

Рівень сукупних витрат та його зміна визначають рівень та тенденції зміни реального обсягу національного виробництва (реального ВВП). Що більші сукупні витрати, то більший реальний ВВП і навпаки.

Для аналізу залежності між рівнем сукупних витрат та реального ВВП країни використовують поняття “рівноважного ВВП”.

Рівноважний ВВП – це такий обсяг реального ВВП, який індукує сукупні витрати, достатні для купівлі даного обсягу національного виробництва. В економіці, яка не бере участь у міжнародній торгівлі і де немає державного сектора, умову досягнення рівноважного ВВП відображає рівняння:

$$Y^* = C + I,$$

де Y^* – рівноважний реальний ВВП (надалі рівноважний ВВП).

У сучасній макроекономіці розрізняють три підходи до визначення рівноважного ВВП:

- 1) підхід “вилучення – ін'єкції”;
- 2) підхід “витрати – обсяг виробництва (випуск)”;
- 3) підхід “сукупний попит – сукупна пропозиція”.

Третій підхід розглядається у темі “Сукупний попит – сукупна пропозиція”. Розглянемо перший та другий підходи до визначення рівноважного ВВП. При цьому будемо виходити з таких припущень:

1) економіка не бере участі у міжнародній торгівлі і функціонує на засадах вільного ринку (державний сектор відсутній). Відтак сукупні витрати містять лише споживання та інвестиції.

2) валові інвестиції дорівнюють чистим, а заощадження здійснюють лише домогосподарства.

3) ВВП, національний дохід та використовуваний дохід є рівними між собою. Відтак, якщо ВВП країни дорівнює 100 млрд грн, саме 100 млрд грн становить як національний, так і використовуваний дохід (це впливає з припущень 1 та 2);

4) ціни є сталими, аж поки не припускається інше;

5) інвестиції є автономними, тобто незалежними від реального обсягу виробництва, а їх запланований обсяг початково становить 24 млрд грн.

З'ясуємо, як установлюється рівноважний рівень ВВП згідно з **першого підходу “вилучення – ін'єкції”**. Згідно з підходом “вилучення – ін'єкції” у економіці установлюється рівноважний ВВП тоді, коли “вилучення” з потоку “витрати-доходи” дорівнюють “ін'єкціям” у цей потік.

“Вилучення” – це будь-які витрачення з потоку “витрати-доходи”. В умовах *змішаної економіки* такі вилучення відбуваються у формі *податків, заощаджень та витрат на купівлю імпортованих товарів*, які сплачують домогосподарства та фірми державі. В умовах *відсутності міжнародної торгівлі та державного сектору* єдиним видом вилучень в економіці є *заощадження (S)*. *Ін'єкції* – це будь-яке доповнення до потоку “витрати-доходи” в економіці. В умовах *змішаної економіки* такі доповнення мають місце в зв'язку з *експортом* країни, *інвестиціями* в економіку з боку ділових підприємств, *державними витратами* на закупівлю товарів і послуг. Якщо економіка не бере участі у міжнародній торгівлі та не має

державного сектора, єдиним видом ін'єкцій є *приватні інвестиції* (I). Рівновага в економіці забезпечується лише за умов, коли сума вилучень дорівнює сумі ін'єкцій:

Податки + Заощадження + Імпорт = Державні закупівлі + Інвестиції + Експорт.

У закритій економіці де відсутні міжнародні торгівлі та державний сектор, рівноважний ВВП досягається лише за умов, якщо

$$S = I.$$

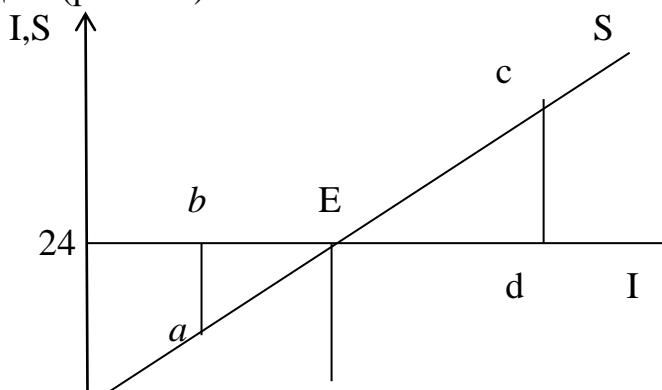
Розглянемо підхід «вилучення – ін'єкції» за допомогою умовних даних табл. 5.1. Як свідчать дані табл. 5.1, тоді, коли заощадження менші, ніж заплановані інвестиції ($S < I$), обсяг реального ВВП є меншим, ніж сукупні витрати ($Y < C + I$). У цих умовах підприємці з метою задоволення попиту скорочують товарні запаси (зміни запасів є від'ємними). Це спонукає підприємців до перегляду планів виробництва в напрямі збільшення його обсягу. Протилежна ситуація має місце тоді, коли заощадження більші, ніж інвестиції ($S > I$), а реальний ВВП перевищує суму сукупних витрат ($Y > C + I$). У цій ситуації відбувається збільшення незапланованих інвестицій у запаси. Це спонукає підприємців до скорочення обсягів виробництва товарів і послуг. Лише тоді, коли заощадження та інвестиції рівні ($S = I$), реальний ВВП дорівнює сукупним витратам ($Y = C + I$), а на товарних ринках країни встановлюється рівновага. У нашому прикладі рівноважним є рівень ВВП у 80 млрд грн.

Таблиця 5.1. Рівноважний ВВП: підхід “вилучення – ін'єкції” (млрд грн)

Альтернативні обсяги ВВП	Споживання (C)	Заощадження (S)	Заплановані інвестиції (I)	Сукупні витрати (AE = C+I)	Незаплановані інвестиції у запаси збільшення (+), зменшення (-)	Тенденція виробництва
60	40	20	24	64	-4	Зростання
70	48	22	24	72	-2	Зростання
80	56	24	24	80	0	Рівновага
90	64	26	24	88	+2	Скорочення
100	72	28	24	96	+4	Скорочення
110	80	30	24	104	+6	Скорочення

Відтак умовою досягнення економічного рівноважного ВВП є: $S = I$.

Для наочності розглянемо підхід «вилучення-ін'єкції» за допомогою графічної моделі (рис. 5.1).

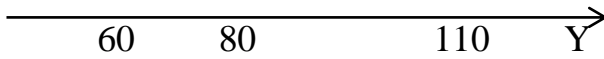

Рис. 5.1. Рівноважний ВВП: підхід “вилучення – ін’єкції”

Відкладемо по горизонтальній осі реальний ВВП (Y), а по вертикальній заощадження та інвестиції (I, S). Лінія, що паралельна горизонтальній осі та відповідає значенню, запланованих інвестицій (24 млн грн) є лінією автономних інвестицій (I). Лінія з висхідною траєкторією – це лінія заощаджень (S). Точка E є точкою макроекономічної рівноваги товарних ринків з позиції підходу “вилучення – ін’єкції” і відповідає рівноважному ВВП для нашої економіки (80 млрд грн). Точці E відповідають однакові значення заощадження та інвестицій (24 млрд грн).

Вертикальний відрізок, ab між лінією інвестицій та лінією заощадження відповідає сумі, на яку заощадження є меншими, ніж інвестиції, а вертикальний відрізок cd – сумі, на яку заощадження перевищують інвестиції.

Підхід “вилучення – ін’єкцій” вважається непрямим, а “витрати – обсяг виробництва” – прямим підходом до визначення рівноважного ВВП. Згідно з підходом “витрати – обсяг виробництва” умовою досягнення рівноважного ВВП національною економікою є:

$$Y^* = C + I + G + NE.$$

Для економіки, яка не бере участь у міжнародній торгівлі і не має державного сектору, дана умова має дещо інший вигляд:

$$Y^* = C + I.$$

Для аналізу другого підходу “витрати – обсяг виробництва” використовують дані табл. 5.1. та побудовану на основі її даних графічну модель сукупних витрат, яку називають “кейнсіанським хрестом” (рис. 5.2).

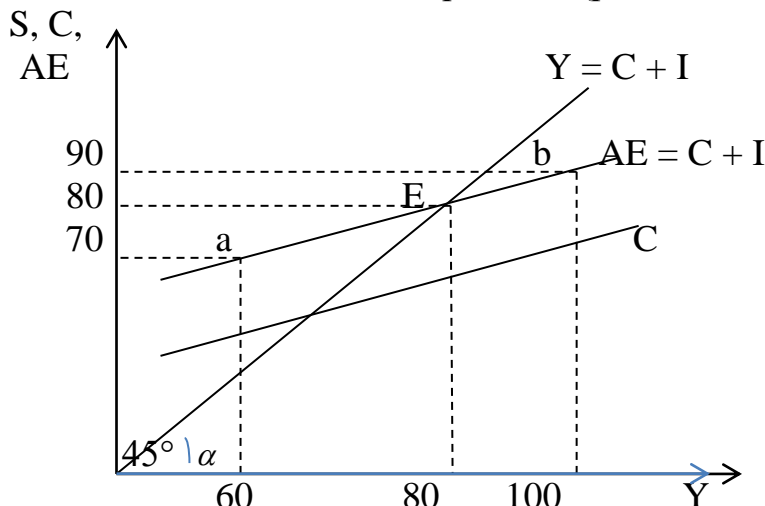

Рис. 5.2. Модель “Кейнсіанський хрест”

Для побудови “кейнсіанського хреста” відкладаємо по горизонтальній осі можливі рівні реального ВВП (60, 80, 110), а по вертикальній – споживання, інвестиції, сукупні витрати.

На графіку бісектриса $\angle \alpha$ показує, що кожна тачка на ній відповідає рівновазі між обсягом ВВП та сукупними витратами ($C+I$). Для визначення рівноважного обсягу ВВП необхідно графік доповнити графіком сукупних витрат. Але для його

побудови треба насамперед побудувати графік функції споживання (C). Лінію сукупних витрат будемо шляхом додавання до споживчих витрат величини запланованих інвестицій. Лінія C – це лінія споживчих витрат, лінія AE – це лінія сукупних витрат, E – точка макроекономічної рівноваги товарних ринків.

Рівноважний рівень ВВП встановлюється в точці перетину лінії сукупних витрат з бісектрисою $\angle \alpha$. Цій точці відповідає обсяг ВВП 80 млрд грн. У точці E сукупні витрати та реальний ВВП рівні між собою ($80 = 80$). У точці a , яка лежить вліво від точки E на лінії AE , сукупні витрати дорівнюють 70, а реальний ВВП 60 млрд грн (отже, у точці a : $(AE > Y)$), а у точці b , яка лежить вправо від точки E сукупні витрати становлять 90, в той час як реальний ВВП – 100 млрд грн ($AE < Y$).

Тоді, коли реальний ВВП є меншим, ніж рівноважний, сукупні витрати більші, ніж реальний ВВП. І навпаки, тоді, коли реальний ВВП є більшим ніж рівноважний, сукупні витрати – менші, ніж реальний ВВП. Перевищення сукупними витратами рівня реального ВВП спричиняє зменшення інвестицій у запаси товарів (зміни запасів від'ємні), що спонукає підприємців зменшувати обсяг їх виробництва. Відтак в економіці спостерігається тенденція до зростання реального обсягу виробництва. Навпаки, тоді, коли сукупні витрати нижчі, ніж реальний ВВП, інвестиції у запаси зростають (зміни запасів є додатними величинами), що стимулює скорочення обсягу виробництва в країні (див. два останні стовпці табл. 5.1). Лише тоді, коли економіка досягає рівноважного рівня ВВП, зміни інвестицій у запаси дорівнюють нулю і жодних тенденцій до зростання або зменшення реального обсягу національного виробництва не спостерігається.

2. Мультиплікативний ефект. Простий мультиплікатор

Звернімося знову до “кейнсіаського хреста” і припустимо, що внаслідок збільшення автономних інвестицій на 4 млрд грн лінія сукупних витрат AE перемістилася вгору (рис. 5.3).

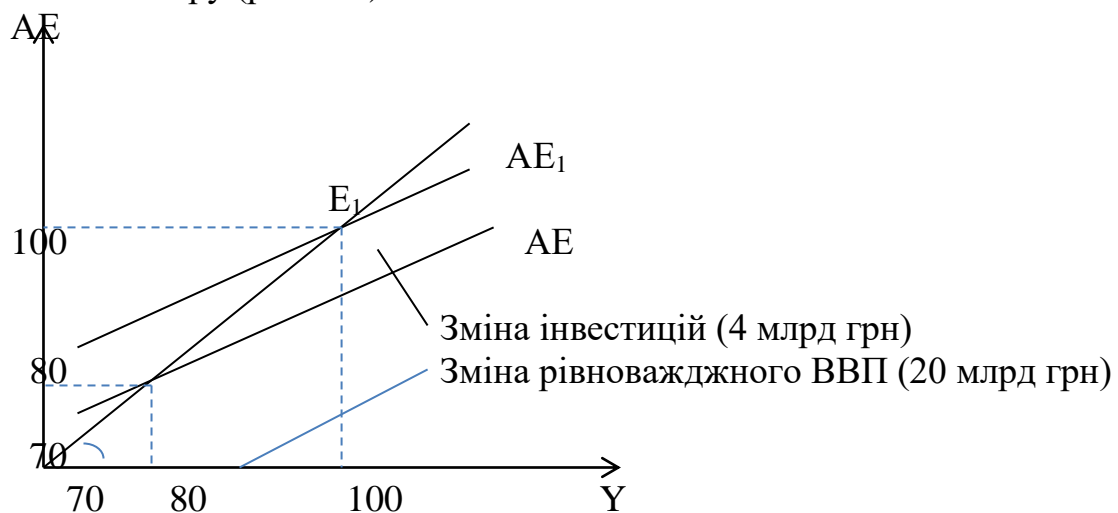

Рис. 5.3. Ефект мультиплікатора інвестицій

Як бачимо внаслідок вказаного припущення є переміщення точки рівноваги з E у E_1 , тобто збільшення рівноважного ВВП з 80 до 100 млрд грн. Отже приріст рівноважного ВВП у 5 разів (20:4) перевищує приріст автономних інвестицій. Таке явище, коли зміна в автономних видатках викликає більшу за неї зміну в рівноважному ВВП, називають *мультиплікативним ефектом* (ефектом мультиплікатора). Він описується такою формулою:

Зміна ВВП = мультиплікатор · Початкова зміна у сукупних видатках

Мультиплікативний ефект спостерігається на обох напрямках зміни у сукупних видатках, тобто їх зростання спричиняє збільшення рівноважного ВВП, а скорочення – зменшення цього показника.

Теоретичне та практичне значення ефекту мультиплікатора є таким:

1) він був використаний Дж. Кейнсом для обґрунтування доцільності нарощування сукупних витрат у період спаду;

2) позаяк він діє і в напрямі зменшення ВВП, економисти усвідомили, що навіть незначне скорочення сукупних витрат може спричинити спад виробництва;

3) його було використано для створення інструментарію, який допомагає у визначенні завдань з регулювання сукупного попиту та при оцінці його наслідків.

Мультиплікатор в перекладі з англійської мови означає “множник”.

Мультиплікатор, який діє у випадках, аналогічних зображеному на рис. 5.3., Дж. Кейнс назвав мультиплікатором інвестицій, який визначається за формулою:

$$m = \frac{1}{1 - c'} = \frac{1}{s'}$$

Оскільки мультиплікатор інвестицій відображає лише один канал вилучень – заощадження, його називають *простим мультиплікатором*. Отже, мультиплікатор, зображений як $m = \frac{\Delta Y}{\Delta C}$, або як $m = \frac{1}{1 - c'} = \frac{1}{s'}$ називають *простим мультиплікатором*.

Насправді загасання можуть спричинити також вилучення у форму податків (Т) й імпорту (Z). Це означає, що в кожному циклі вилучається частина доходу на заощадження, частина – на додаткові податки й частина – на закупівлю додаткових товарів за кордоном. Тоді мультиплікатор матиме такий вигляд:

$m = 1 /$ Частка змін у доході, що не витрачається на виробництво товарів і послуг усередині країни

або $m = 1 /$ Частка змін у доході, яка вилучається з потоку “дохід – витрати”

Такий мультиплікатор називають **складним**.

Отже, *простий мультиплікатор* – відображає вилучення коштів на заощадження. *Складний мультиплікатор* отримується з урахуванням усіх вилучень: податків, імпорту, заощаджень.

Процес мультиплікації за цих умов визначається не тільки граничною схильністю до споживання, а й граничною схильністю до споживання, а й граничною схильністю до інвестування (MPI).

$$MPI = \text{Зміни в інвестиціях} / \text{Зміни в доході} = \frac{\Delta I}{\Delta Y}$$

До знаменника простого мультиплікатора потрібно додати MPI отримаємо мультиплікатор називають “супермультиплікатором”. Він виражається такою

формулою:

$$m = \frac{1}{1 - (MPC + MPI)} = \frac{1}{1 - (c' + i')}$$

де MPC – гранична схильність до споживання, MPI – гранична схильність до інвестування.

Ми зазначали, що заощадження є основою інвестицій. А економіка знаходиться у стані рівноваги за умови рівності заощаджень та інвестицій, тобто $S = I$. Зобразимо цю ситуацію на графіку (рис. 5.4).

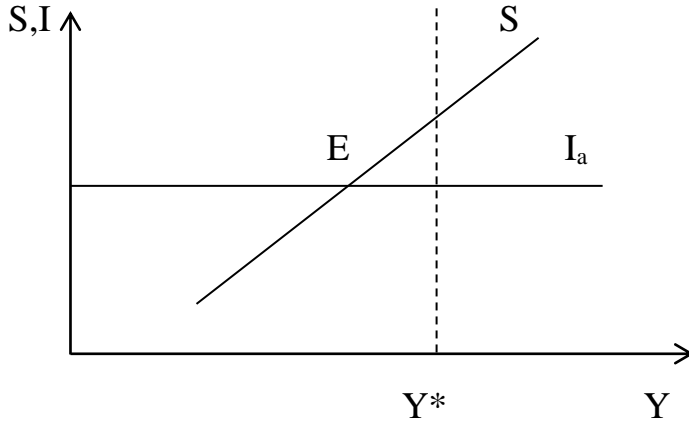
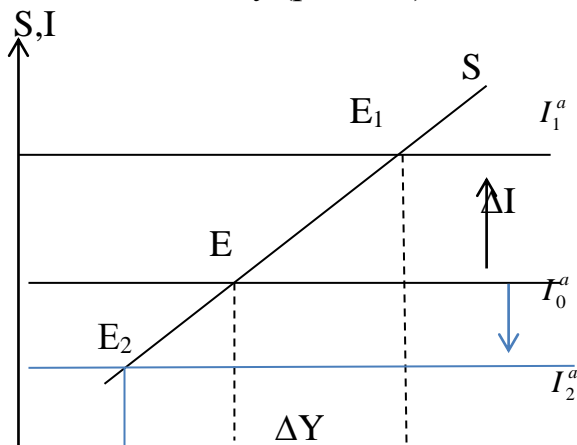

Рис. 5.4. Взаємозв'язок між доходом, заощадженнями та інвестиціями

На графіку зображений взаємозв'язок між доходом (Y), заощадженнями (**S**) та інвестиціями (**I_a**). Функція інвестицій зображена горизонтальною прямою. Це означає, що незалежно від обсягу доходу (Y) можливості інвестування залишаються незмінними, бо нахил кривої заощадження (як ми уже знаємо) визначається граничною схильністю до заощаджень. В точці перетину кривих S та I_a система перебуває у стані стійкої рівноваги. Їй відповідає точка E. А точці Y* відповідає обсяг національного доходу в умовах повної зайнятості.

Якщо система буде зміщуватись праворуч від точки E в бік зростання обсягу національного виробництва, то крива заощаджень (S) підніметься вище кривої інвестицій (**I_a**). Збільшення заощаджень (S) зменшить обсяг інвестицій (**I_a**). Реалізація товарів та послуг уповільниться, зростуть товарні запаси, зменшиться обсяг виробництва. Система знову зміститься до точки E.

Тепер графічно зобразимо вплив зміни обсягу інвестицій на обсяг національного доходу (рис. 5.5).

$$\overline{Y_2 \quad Y_E \quad \rightarrow Y^*} \quad \overline{Y}$$

Рис. 5.5. Вплив обсягу автономних інвестицій на зміну обсягу доходу

На графіку зображено мультиплікативний ефект додаткових інвестицій. Припустим, що обсяг інвестицій зростає. Тоді пряма I_0^a зміститься вгору і займе положення прямої I_1^a . За цієї умови точка рівноваги зміститься з точки E до точки E_1 . А національний дохід зросте з Y_E до Y_{E1} . **Як видно із графіка, $\Delta Y > \Delta I_a$. Коефіцієнт, що вказує на перевищення приросту доходу ΔY над приростом інвестицій ΔI_a , і є мультиплікатором.**

Мультиплікативний ефект може бути спричинений не лише зміною обсягу інвестицій, а і зміною обсягу заощаджень (ΔS). Нехай обсяг інвестицій залишиться незмінним. Зростання обсягу заощаджень змістить криву S вгору. Зобразимо це переміщення графічно (рис. 5.6).

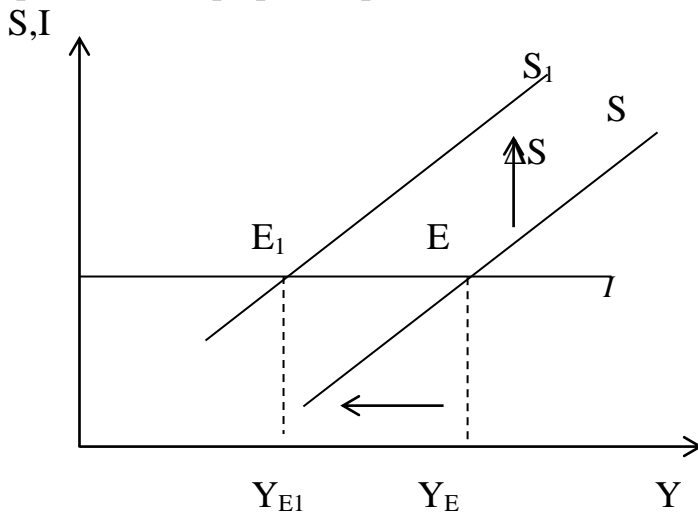

Рис. 5.6. Вплив зміни обсягу заощаджень на обсяг доходу

Як показано на графіку, зростання обсягу заощаджень на ΔS зумовило зміщення рівноваги з точки E в точку E_1 , тобто ліворуч, у бік зменшення обсягу національного доходу. Це означає, що якщо заплановані інвестиції не зростуть, то будь-які спроби домогоспо дарств збільшити обсяги заощаджень виявляться марними з причини зменшення обсягу національного виробництва. В економічній науці це явище отримало назву **парадокса ощадливості**.

Пригадаймо графік макроекономічної рівноваги (модель $AD-AS$ на якому крива сукупної пропозиції (AS) перетинається з кривою сукупного попиту (AD) на класичному відрізку і точка їх перетину знаходиться вище точки неінфляційного рівня цін, тобто спостерігається інфляційний попит (рис. 5.7).

За цих умов зростання обсягу заощаджень призведе до зменшення обсягу сукупного попиту (зміщення кривої від AD_1 до AD_2), що зумовить зменшення рівня цін та рівня інфляції. Отже, у цьому випадку зростання ощадливості є бажаним для суспільства.

Небажаним (антиблагом) для суспільства зростання заощаджень є в умовах неповної зайнятості та недостатнього попиту, оскільки зумовлюють зменшення обсягів інвестицій та національного виробництва.

Бажаним для суспільства є такий обсяг національного виробництва, який можна отримати в умовах, близьких до повної зайнятості.

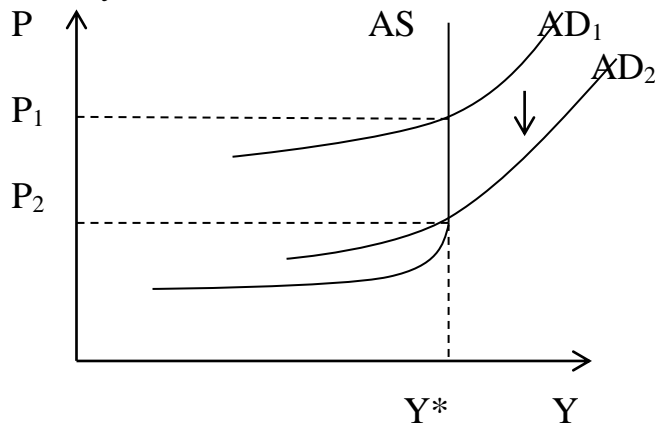

Рис. 5.7. Вплив зростання заощаджень на рівень інфляції

3. Рецесійний та інфляційний розриви в економіці

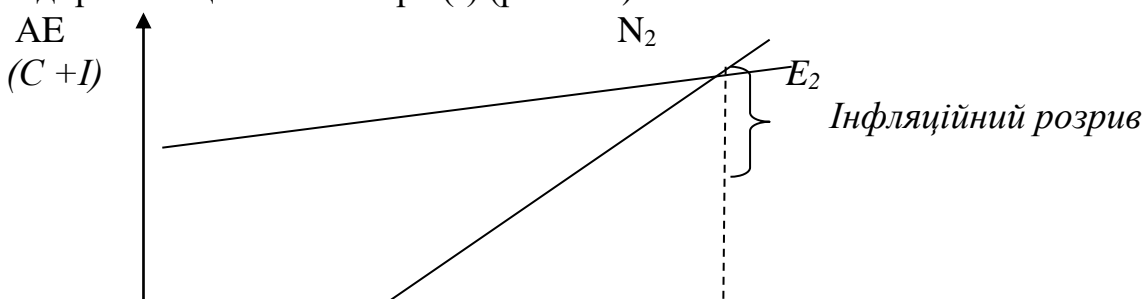
Фактичний рівноважний ВНП в економіці може бути вищим або нижчим ніж ВВП вироблений в умовах певної зайнятості (потенційний ВВП). У цих умовах в економіці, як відомо, має місце ВВП-розрив.

ВВП-розрив – це різниця між потенційним та фактичним ВВП. ВВП-розрив має знак “плюс”, коли економіка перебуває у фазі спаду і фактичний ВВП менший, ніж потенційний, та знак “мінус”, коли економіка є “перегрітою”. Обидві ситуації для економіки є несприятливими. Якщо економіка відхиляється від траєкторії повної зайнятості, рівень безробіття виявляється вищим ніж природний. Через це країна недоотримує частину продукції.

На практиці ВВП-розрив спостерігається у вигляді спаду або підвищення рівня цін. ВВП-розриви виникають внаслідок невідповідності фактичних витрат, – витратам в умовах повної зайнятості. Якщо фактичні сукупні витрати менші, ніж витрати в умовах повної зайнятості, фактичний ВВП менший, ніж потенційний. У цих умовах в економіці спостерігається спад виробництва і вимушене безробіття – має місце рецесійний розрив. Якщо сукупні витрати є вищими, ніж витрати в умовах повної зайнятості, фактичний ВВП більший, ніж потенційний, в економіці спостерігається тенденція до зростання цін – має місце інфляційний розрив.

Рецесійний розрив виникає тоді, коли фактичні витрати є меншими ніж ті, які достатні для купівлі ВВП, виробленого в умовах повної зайнятості. Інфляційний розрив виникає тоді, коли фактичні витрати є більшими, ніж ті, які достатні для купівлі ВВП, виробленого в умовах повної зайнятості.

Застосуємо графічну модель (рис. 5.8) для аналізу рецесійного та інфляційного розривів в економіці. Для цього по осі абсцис відкладемо обсяг **ВВП** (Y_1), а по осі ординат – сукупні витрати (AE), які для закритої приватної економіки дорівнюють сумі споживчих витрат домогосподарств (C) та інвестиційних витрат підприємницького сектора (I) (рис. 5.8).

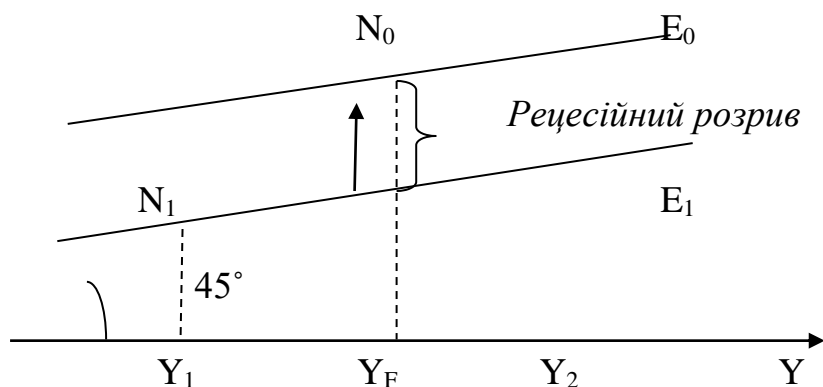

Рис. 5.8. Рецесійний та інфляційний розриви в економіці

Графік сукупних витрат E_1 перетинає бісектрису кута в точці N_1 , яка знаходиться ліворуч від обсягу виробництва в умовах повної зайнятості (N_0).

На рис. 5.8 видно, що потенційний ВВП (Y_F) відповідає витратам E_0 . Проте фактично економіка витрачає E_1 , що менше E_0 . Тому фактичний ВВП (Y_1) менше потенційного ВВП: $Y_1 < Y_F$.

Величина, на яку сукупні витрати менші ніж той рівень, що забезпечує ВВП за повної зайнятості (Y_F), називають **рецесійним розривом**, тому дефіцит витрат призведе до скорочення ділової активності.

Це означає, що в економіці спостерігається дефіцит сукупних витрат, тобто обсяг витрат є недостатнім для того, щоб повністю використовувати наявні потужності, що характеризує економіку в стані неповної зайнятості. Зміщуючи точку рівноваги ліворуч, що означає зменшення обсягу національного виробництва. Іншими словами, *рецесійний розрив* – це та величина, на яку потрібно змінити криву сукупних витрат вгору, для того щоб досягти неінфляційного обсягу **ВВП** в умовах повної зайнятості. Графічно рецесійному розриву відповідає відстань по вертикалі між (E_0) та (E_1).

Визначення рецесійного розриву здійснюється за формулою:

$$\Delta AE = \frac{ВВП_n - ВВП_{факт}}{m_e},$$

ΔAE – зміна сукупних витрат, m_e – мультиплікатор витрат, $ВВП_n$ – потенційний ВВП, $ВВП_{факт}$ – фактичний ВВП.

Розглянемо приклад, коли сукупні витрати $AE (C + I)$ перевищують величину ВВП, яка відповідає умовам повної зайнятості (рис. 5.8).

Згідно рис. 5.8. видно, що для закупівлі ВВП на потенційному рівні економіка має здійснювати витрати на рівні E_0 . Але в дійсності її витрати становлять E_2 , що перевищує E_0 . Результатом цього є те, що фактичний ВВП перевищує потенційний ВВП: $Y_2 > Y_F$. Зміщення кривої сукупних витрат (E_0) вгору від того обсягу сукупних витрат, який забезпечує повну зайнятість, тобто до (E_2) відображає **інфляційний розрив** попиту. На рис. 5.8 відстань по вертикалі між лініями E_2 та E_0 є **інфляційним розривом**.

Інфляційний розрив – величина, на яку сукупні витрати E_2 перевищують рівень витрат, що забезпечують неінфляційний потенційний обсяг ЧНП.

Визначення інфляційного розриву здійснюється за формулою:

$$\Delta AE = \frac{ВВП_n - ВВП_{факт.інф}}{m_e}$$

ΔAE – зміна сукупних витрат, m_e – мультиплікатор витрат, $ВВП_n$ – потенційний ВВП, $ВВП_{факт.інф}$ – фактичний інфляційний ВВП.

Інакше кажучи, *інфляційний розрив* – це відстань, на яку крива сукупних витрат (E_2) має зміститись донизу, щоб забезпечити безінфляційний **ЧНП** при повній зайнятості. **Інфляційний розрив** виникає у зв'язку з тим, що зростання сукупних витрат E_2 (сукупного попиту) не супроводжується адекватним зростанням виробництва (сукупної пропозиції).

При рецесійному та інфляційному розривах держава прагне впливати на величину сукупного попиту через величину сукупних витрат, зміщуючи точку рівноваги у бажаному для суспільстві напрямку. З урахуванням участі держави сукупні витрати набувають вигляду: $C + I + G$. Зобразимо графічно вплив державних витрат на переміщення точки рівноваги (рис. 5.9).

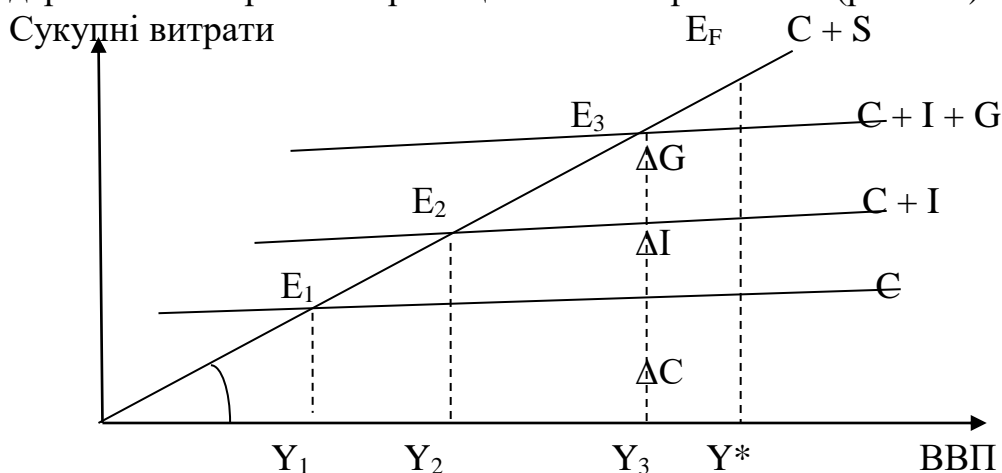

Рис. 5.9. Вплив державних закупівель на подолання дефляційного розриву

Як показує графік, кожна наступна ланка у формуванні сукупних витрат зміщує точку рівноваги (остання встановлюється перетином складових сукупного попиту: споживання, інвестицій та державних витрат з бісектрисою) праворуч від точки E_1 до точки E_2 , потім до точки E_3 , наближаючи рівновагу до умов повної зайнятості, тобто до точки E_F .

D – AS.

Тема 6. Ринок грошей і проблеми його рівноваги

1. Сутність і принципи функціонування грошового ринку
2. Попит на гроші: класична, кейнсіанська та сучасні теорії
3. Пропозиція грошей та чинники, що її визначають. Мультиплікація депозитів та банківський кредит
4. Рівновага на грошовому ринку

1. Сутність і принципи функціонування грошового ринку

При досягненні макроекономічної рівноваги великого значення набуває питання регулювання грошового ринку. Його можна розглядати як ринок

короткострокових капіталів, що діє у межах фінансового ринку, на якому відбуваються угоди з довгостроковими капіталами.

Але крім цього грошовий ринок, насамперед, це ринок міжбанківських операцій з надлишком ліквідних засобів, де кожний банк, в залежності від своїх касових можливостей, може перекрити дефіцит готівки або позбутися надлишків. Основну роль на ринку відіграють саме гроші.

Економісти довгий час не могли вирішити проблему походження й сутності грошей. Одні вчені стверджували, що гроші – це результат угоди, свідомої домовленості між людьми. Інші доводили, що гроші «впроваджуються» державою в якості інструменту для виміру цін товару. Треті вважали, що золото й срібло є грішми за своєю природою, незалежно від характеру суспільних відносин. Четверті взагалі не вбачали різниці між товарами й грішми. Проте, жодна з цих теорій не давала дійсного наукового з'ясування природи грошей як економічної категорії. В дійсності ж гроші не є результатом суб'єктивних дій людей, державних органів: вони виникли в процесі об'єктивного багатвікового розвитку форми прояву вартості – мінової вартості.

Обмін товарів на гроші – це, по суті, визнання суспільством індивідуальних, приватних витрат праці. Звідси випливають три важливих висновки, які характеризують сутність грошей:

1) гроші – це історично визначена, властива тільки товарному виробництву форма економічних зв'язків між товаровиробниками, а також в соціальному плані – це суспільні відносини людей, виражені через гроші;

2) гроші служать засобом стихійного обліку кількості й якості суспільної праці товаровиробників, що здійснюється на ринку;

3) гроші це інструмент, за допомогою якого абстрактному змісту вартості надається характер реальності, конкретності, дійовості. Отже, *гроші* – це абсолютно ліквідний засіб, що приймає участь в обміні і є мірилом мінових вартостей. Традиційно в економічній науці виділяють три основні функції грошей:

Міра вартості – це функція, в якій гроші забезпечують вираження і вимірювання вартості товарів, надаючи їй форму ціни. Без кількісної визначеності вартості в ціні товару неможливе ринкове господарство й еквівалентний товарний зв'язок між товаровиробниками.

Засіб обігу – це функція, в якій гроші є посередником в обміні товарів і забезпечують їх обіг. Функцію засобу обігу виконують реальні гроші.

Засіб нагромадження – це функція, що пов'язана із здатністю грошей бути засобом збереження вартості, представником абстрактної форми багатства. У цій функції гроші вилучаються з товарного обігу і нагромаджуються на банківських рахунках. Банки акумулюють гроші ж засіб нагромадження і ланках народного господарства. Більш детально функції грошей розглядалися при вивченні політичної економії.

Найбільш характерна риса грошей – їх висока ліквідність. Термін “ліквідність” походить від латинського “Liquidus”, що в перекладі означає рідкісний.

Ліквідність грошей означає їхню здатність швидко і без втрат вартості або з мінімальними втратами вартості обмінюватись на інші активи. Готівкові гроші є

абсолютно ліквідними, тому що на них можна швидко і без втрат придбати будь-який інший актив.

Залежно від рівня ліквідності всі грошові активи відповідно до ступеня зменшення ліквідності, групуються у *грошові агрегати*.

Грошовий агрегат – це визначене законодавством відповідно від ступеня ліквідності специфічне угруповання ліквідних активів, які можуть служити альтернативним вимірником грошової маси. Сьогодні **не** існує єдиної системи грошових агрегатів через відмінності економічного розвитку країн та особливостей монетарної політики. **В Україні** використовують наступні грошові агрегати (табл. 5.1).

Таблиця 5.1. Структура оцінки грошової маси в Україні

Грошовий агрегат	Склад грошових агрегатів
M_0	Готівкові гроші, що знаходяться в обігу
M_1	Гроші для угод. Готівкові гроші M_0 плюс гроші на поточних рахунках у національній валюті
M_2	Гроші у широкому розумінні. Це всі компоненти M_1 плюс гроші на термінових і ощадних рахунках комерційних банків, депозити в спеціалізованих фінансових інститутах
M_3	Всі компоненти M_2 , плюс депозитні сертифікати, облігації державного займу, інші цінні папери держави і комерційних банків

Грошові агрегати виступають у якості орієнтирів при здійсненні кредитно-грошової політики держави.

Грошовий ринок – це важливий об'єкт державного регулювання. За його допомогою держава має можливість використовувати його ресурси для фінансування своїх видатків, здійснення програм соціально-економічного розвитку, покриття дефіциту бюджету. Грошовому ринку притаманні елементи звичайного ринку – це *попит, пропозиція і ціна*. Кожен з цих елементів має певні особливості, обумовлені характером застосування коштів. Наприклад, особливість попиту проявляється у тому, що він приймає форму попиту на позики, а пропозиція – форму пропозиції позик. Відповідно ціна на грошовому ринку набуває форми відсотка на позичені кошти. Гроші розглядаються як запас, що існує на даний момент часу.

Грошовий ринок – це структурний елемент фінансового національного ринку, де здійснюються кредитні операції і де попит на гроші та пропозиція грошей визначають рівень відсоткової ставки, тобто ціну грошей.

Грошовий ринок відображає попит на гроші та їхню пропозицію.

Попит на гроші – це запас грошей, який прагнуть мати у своєму розпорядженні економічні суб'єкти на певний момент. Можна розглядати попит як платоспроможну потребу або суму грошей, яку покупці можуть і мають намір заплатити за необхідні для них товари та послуги. Гроші виступають загальним еквівалентом, який має певні властивості або відповідає наступним вимогам: є

цінним для всіх, володіє високою ліквідністю і легко розподіляється на дрібні частки.

Визначення ступеня попиту на гроші має важливе значення при формуванні теоретичних досліджень економічних механізмів у масштабах суспільства і під час процесу розробки стратегії національної економічної політики. У даному випадку зміна попиту на гроші є одним з основних елементів регулювання кон'юнктури ринку з позиції встановлення ринкової ціни.

Грошовий ринок слід розглядати як механізм відносин між юридичними особами, які потребують коштів для свого розвитку, з одного боку, і організаціями й громадянами (населенням, домашніми господарствами), які можуть надати такі кошти, – з другого.

Грошовий ринок поєднує три головні складові: обліковий, міжбанківський і валютний ринки. Усі вони виконують декілька основних функцій, в чому і полягає їх подібність:

об'єднання дрібних заощаджень населення, держави, приватного бізнесу, закордонних інвесторів і створення потужних грошових фондів;

трансформація цих коштів у позиковий капітал, що забезпечує зовнішні джерела фінансування підприємств (фірм);

спрямування частини коштів на міжбанківський ринок, що забезпечує стійкість кредитної системи, а також процес розширеного відтворення через видачу опосередкованих позик за схемами: Центральний банк – комерційний банк; комерційний банк – комерційний банк; комерційний банк – підприємство, населення;

надання позик державним органам для вирішення невідкладних завдань, покриття дефіциту бюджету.

Таким чином, грошовий ринок дає змогу здійснювати нагромадження, обіг, розподіл і перерозподіл грошового капіталу між сферами національної економіки. Водночас це – синтез ринків різних засобів платежу. Як переконає досвід країн із розвинутою ринковою економікою, угоди на грошовому ринку опосередковуються: по-перше, кредитними інститутами (комерційними банками або іншими установами), які беруть у борг або надають грошові позики, по-друге – інвестиційними або аналогічними організаціями, які забезпечують випуск і обіг різного роду боргових зобов'язань, що реалізуються за гроші на обліковому ринку. Отже, грошовий ринок представлений ринком готівки і ринком боргових зобов'язань (облікових або боргових інструментів).

Отже, **грошовий ринок** – це ринок міжбанківських операцій із надлишками ліквідних засобів, де кожен банк, в залежності від своєї касової позиції, має можливість перекрити дефіцит готівки або позбутися її надлишків. У цьому сенсі грошовий ринок володіє трьома характерними рисами:

- це загальнонаціональний ринок,
- він не існує фізично, а функціонує за допомогою системи засобів зв'язку, що з'єднують всіх учасників ринку із посередниками,
- позики на цьому ринку надаються на короткий термін.

На грошовому ринку можливі операції і інших учасників, наприклад, центрального банку, який надає ліквідні засоби, яких не вистачає для проведення

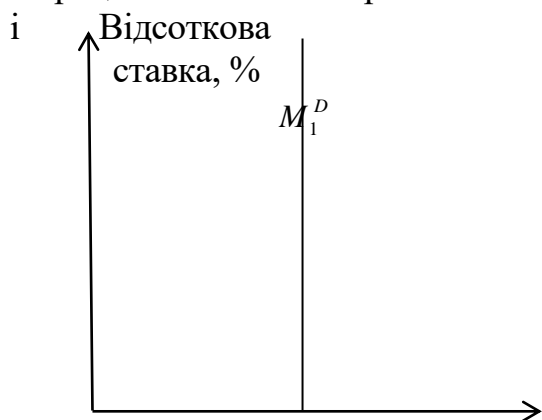
операцій, а також регулює їх обсяг. Під час постійного функціонування грошового ринку формується *відсоткова ставка* – це ціна, яку необхідно сплатити за отримані у позику гроші.

Грошовий ринок розглядається в економічній літературі з позиції класичної та кейнсіанської школи. Загальна риса даних течій – це ідея рівноваги грошового попиту і пропозиції за рахунок забезпечення державою такого обсягу грошової маси, яка необхідна для задоволення потреб економіки.

3. Попит на гроші: класична, кейнсіанська та сучасні теорії

Попит на гроші (реальні касові залишки) визначається як бажання економічних суб'єктів у певний момент часу утримувати частину доходів у найліквіднішій (готівковій) формі.

У теорії грошового ринку під час аналізу попиту та пропозиції на грошовому ринку, гроші розглядаються як *запас*, що існує у даний момен економіці країни. Операційний попит на гроші формується із попиту на гроші як засобу обігу і як один із засобів збереження вартості. попит на гроші визначається рівнем грошового і номінального ВВП прямо пропорційно: чим вищий рівень прибутку в суспільстві – тим більше укладається угод, чим вищий рівень цін – тим більше буде потрібно грошей для укладання економічних угод в рамках національної економіки. Таким чином, операційний попит на гроші не залежить від відсоткової ставки (рис. 6.1).

M , величина попиту на гроші для операцій

Рис. 6.1. Графік операційного попиту на гроші

Попит на гроші як засіб збереження вартості, залежить від величини номінальної відсоткової ставки відсотку обернено пропорційно, оскільки при володінні грошми в формі готівки і чекових вкладів, що не приносять власникові відсотків, виникають певні альтернативні витрати у порівнянні з використанням заощаджень у вигляді цінних паперів (рис. 6.2).

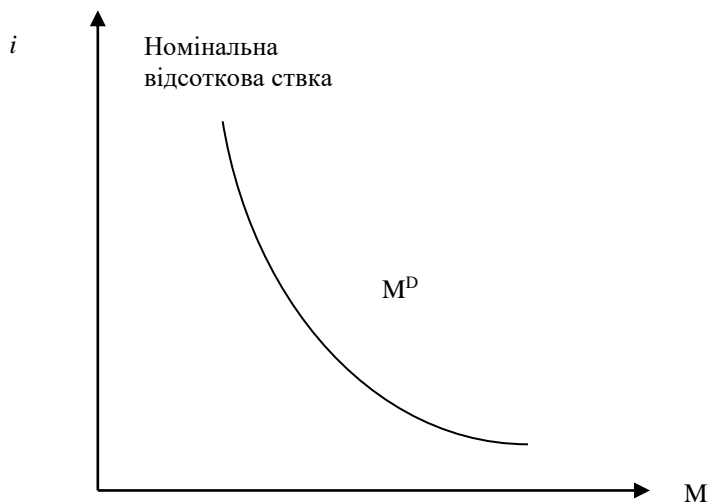

Рис. 6.2. Попит на гроші як активи

Розподіл фінансових активів залежить від величини відсоткової ставки: чим відсоткова ставка є вищою, тим нижчим буде курс цінних паперів і більшим попит на них, і тим нижчим є попит на гроші (спекулятивний попит), і навпаки. Так, загальний попит на гроші залежить від рівня номінальної відсоткової ставки і обсягу номінального ВВП.

На рисунку 6.2 номінальна відсоткова ставка відкладена на вертикальній осі, а загальний попит на гроші – на горизонтальній осі. Функціональна залежність цих параметрів дає сукупність кривих, кожна з яких відповідає певному рівню номінального ВВП. Переміщення уздовж кривої показують зміни відсоткової ставки. Зауважимо, що при високих відсоткових ставках крива стає майже вертикальною, оскільки всі заощадження вкладаються в цій ситуації в цінні папери, попит на гроші обмежується операційним попитом і вже не знижується при подальшому зростанні відсотка.

Попит і пропозиція грошей в економічній теорії розглядається по-різному з позиції класичної та кейнсіанської шкіл.

Класична концепція попиту на гроші ґрунтується на кількісній теорії грошей. Вона розглядає тільки *транзакційний (операційний) попит на гроші*, який визначається потребами в грошах для здійснення поточних платежів у проміжках між моментами отримання доходу. Формування *класичної кількісної теорії грошей* спричинено революцією цін, яка відбулася в Європі протягом XI-XVII ст. в результаті ввозу південноамериканського золота та срібла, що зумовило швидкий ріст цін товарів.

Є два варіанти кількісної теорії грошей:

1) американський економіст Ірвінг Фішер сформулював транзакційний варіант кількісної теорії грошей, що базується на так званому “рівнянні обміну”:

$$MV = PQ$$

де M – грошова маса, V – швидкість обороту грошей, P – рівень цін на товари і послуги; Q – обсяг національного виробництва (товарів і послуг), MV – це номінальна ліквідність національної економіки, яка залежить від кількості грошей та швидкості обороту, PQ – номінальний ВВП, дохід, який залежить від обсягу

національного виробництва та рівня цін

Із цього рівняння M^D (попит на гроші) можна знайти за формулою:

$$M^D = \frac{P \cdot Q}{V}$$

2) за “кембриджським рівнянням” грошова маса визначається за формулою:

$$M = kPY$$

де M – грошова маса; P – рівень цін; Y – обсяг виробництва та доходу; k – коефіцієнт касових залишків. Це та частина PY , яку люди бажають зберігати у формі готівки.

Якщо порівняти рівняння І. Фішера ($MV = PQ$) і “кембриджське рівняння” ($M = kPY$), то побачимо, що математично $k = \frac{1}{V}$. Звідси $V = \frac{1}{k}$. Але V і $\frac{1}{k}$ – принципово різні показники: V – **потоківі змінні**, $\frac{1}{k}$ – показник грошових запасів. Тобто добуток кількості грошей і швидкості їх обігу дорівнює добутку рівня цін і обсягу виробництва.

Таким чином, за класичною теорією величина попиту на гроші залежить від таких чинників:

1. рівня цін (пряма залежність);
2. реального обсягу національного виробництва (пряма залежність);
3. швидкості обороту грошей (зворотна залежність).

Кейнсіанська теорія попиту

Значний вклад у розвиток грошової теорії вніс Джон Мейнард Кейнс. Він провів дослідження у сфері фінансових проблем ринку, результат якого виклав у праці “Трактат про гроші”. Основна ідея трактату полягала у тому, що конкурентна ринкова економіка не може забезпечувати автоматичне відновлення рівноваги за умов повного використання ресурсів. Причиною, що викликає порушення рівноваги, Кейнс вважав нестачу ефективного попиту, величина якого татжна національному доходу.

Кейнсіанство вчить мистецтву маневрування за допомогою норми відсотка: як відомо, тільки вона, змінюючи ціни на капітальні активи, визначає обсяг інвестицій. Правильна оцінка досягнення рівноваги потребує розгляду попиту на гроші.

Кейнсіанська теорія попиту на гроші називають теорією перваг ліквідності. Дж. Кейнс називав три напрямки, що спонукають власників доходу зберігати гроші готівкою:

- 1) *транзакційний попит* – попит на гроші для укладання угод;
- 2) *попит на гроші за мотивом перестороги*, обумовлений потребами в грошах на непередбачувані та непрогнозовані витрати, передбачає заощадження частини доходу;
- 3) *спекулятивний (ліквідний) попит* – зумовлений прагненням мати гроші для збереження багатства (цінностей).

Транзакційний попит на гроші (M_1^D) можна розглядати як зростаючу функцію від сукупного доходу. Потреба в грошах для отримання одиниці сукупного доходу можна відобразити за допомогою виведення із класичного рівняння: $MV = PY$.

Із цього рівняння: $M_1^D = \frac{PY}{V} = \frac{1}{V}PY = kPY$

Реальний обсяг попиту на гроші визначається: $M_1^D = \frac{1}{V} \cdot Y = k \cdot Y$.

Згідно з теорією Дж.М. Кейнса, *транзакційні грошові залишки* перебувають в прямій лінійній залежності від номінального доходу і не відчувають на собі впливу зміни величини витрат чи вигод.

Спекулятивний попит на гроші залежить від відсоткової ставки і дана залежність носить обернено пропорційний характер.

Уявлення кейнсіанців про рівновагу на грошовому ринку знаходять своє відображення на графіку (рис. 6.3).

По вертикалі відкладається рівень відсоткової ставки, який при транзакційному попиті не залежить від ставки. Рівновага на грошовому ринку може і не бути досягнутою, так як попит не є стійким та передбачуваним. Це дає можливість передбачити зміни у транзакційному попиті, так як він залежить від доходу, але передбачити зміни у спекулятивному попиті є важким процесом. Звідси і проблема досягнення рівноваги на грошовому ринку.

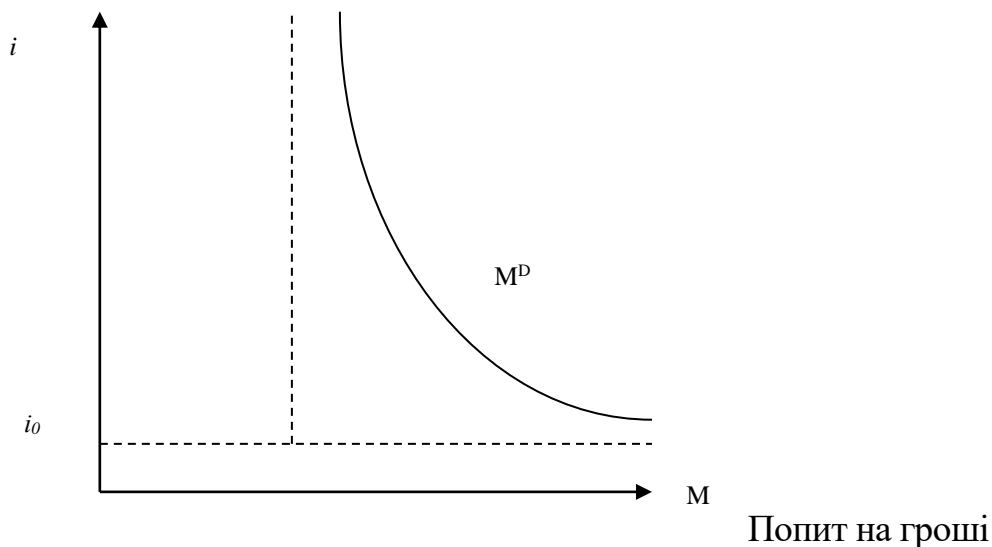

Рис. 6.3. Кейнсіанський підхід до аналізу грошового ринку

Кейнсом був зроблений важливий висновок: попит на гроші залежить не лише від доходу, а й від відсоткової ставки. Розмір відсотка визначається не величиною вартості, яку несуть у собі позичені гроші, а їх споживчою вартістю – здатністю надавати позичальнику потрібні блага. Тому розмір відсоткового платежу залежить не лише від розміру позики, а й від терміну її дії.

Відсоткова ставка – це показник, що виражає співвідношення між встановленими річним процентом і сумою, яку взято у борг, а також це ціна за надані послуги. За Кейнсом, відсоткова ставка визначається як плата за відмову від ліквідності і тому слабо реагує на коливання обсягу заощаджень. Саме тому розрив між заощадженнями й інвестиціями не компенсується падінням відсоткової ставки. Падіння відсоткової ставки знижує поточні доходи, що отримані внаслідок відмови від ліквідності і є страховою премією, що компенсує ризик збитків за рахунок капіталу.

Якщо відсоткова ставка є низькою через низький процент облігацій, то у економічних суб'єктів не виникатиме бажання вкладати гроші в облігації і вони віддадуть перевагу зберіганню власних коштів банкам. Тим самим населення зменшує попит на гроші через економію грошових засобів. Таким чином, Кейнсом було доведено, що попит на гроші пов'язаний із доходами та відсотковими ставками, що відрізняло його теорію від теорій Фішера та представників Кембриджської школи.

Кейнс провів аналіз стосовно користі від грошей для людей і прийшов до висновку, що для особи користь грошей проявляється у можливості купувати потрібні товари, а не в їх кількості. Це означає, що попит на гроші відображає бажання людей придбати більше грошових засобів заради задоволення своїх потреб. Визначається даний попит за допомогою коригування попиту номінальних грошових запасів на індекс цін.

Із рис. 6.3. видно, що крива попиту на гроші M^D не торкається осі (i). Це пояснюється тим, що попит на гроші за мотивом перестороги та операційний попит не пов'язані з відсотковою ставкою, а залежать від доходу. Крім того, крива попиту на гроші M^D не опускається нижче i_0 – мінімальної відсоткової ставки.

Звідси, Кейнсом виведено рівняння попиту на гроші:

$$M^D = M^D(Y, i),$$

де Y – рівень доходу, i – рівень відсоткової ставки.

Таким чином, кейнсіанський підхід до аналізу попиту на гроші виявляє важливу проблему – неможливість точно спрогнозувати попит на гроші, тобто потенційну вірогідність порушення рівноваги на грошовому ринку.

Сучасні теорії попиту на гроші намагаються врахувати, яким чином на обсяг попиту на гроші впливають альтернативні витрати зберігання грошей. Розглянемо дві найпоширеніші зараз теорії попиту на гроші: модель Баумоля – Тобіна та монетаристську модель Мілтона Фрідмена.

Модель Баумоля – Тобіна має назву, що поєднує прізвища двох учених-економістів, які незалежно один від одного створили модель попиту на гроші з урахуванням альтернативних витрат зберігання грошей.

Якщо гроші знімаються однаковими частинами загальна сума витрат (ТС) за період між двома нарахуваннями доходу дорівнюватиме:

$$TC(x) = \frac{hY}{x} + \frac{ix}{2},$$

де ТС – загальні витрати з конвертації депозитів у готівку; Y – дохід, перерахований на депозитний рахунок домогосподарству; x – сума, що вилучається із депозитного рахунка з метою її перетворення в готівку, h – оплата послуг із ковертуванням; i – відсотковий дохід.

Оптимальний попит на гроші для угод (M^D) становитиме:

$$M^D = \frac{x}{2} \sqrt{\frac{hY}{2i}}$$

Загальний вигляд попиту $M^D = M^D(Y; i)$ за заданої величини h .

Це означає, що за моделлю Баумоля – Тобіна попит на гроші є зростаючою функцією від доходу (Y) та спадною – від процентної ставки (i).

Монетаристська теорія попиту на гроші отримала назву “теорії портфеля”. Її автором є американський вчений-економіст, лауреат Нобелівської премії Мілтон Фрідмен. За цією концепцією, попит на гроші залежить від таких змінних:

$$M^D = f(Y, W, i_A, i_B, i_D, \dots, \hat{P}),$$

де Y – номінальний поточний дохід, \hat{P} – рівень інфляції, i_A – дохідність акції, i_B – дохідність облігації, i_D – відсоткова ставка за депозитами, W – нагромажене багатство, обчислене за концепцією перманентного доходу.

Крім зазначеного, на попит на гроші впливають очікування. **Оптимістичні очікування** економічних суб'єктів зумовлюють зростання попиту на активи, відмінні від грошей, а **песимістичні** стимулюють зростання попиту на гроші.

4. Пропозиція грошей та чинники, що її визначають. Мультиплікація депозитів та банківський кредит

Пропозиція грошей (M^S) – це загальна кількість грошей, що перебуває в обігу.

Кількість грошей в обігу регулює держава в особі *центрального банку*.

У кількісному значенні поняття пропозиції грошей і грошової маси є рівнозначними. Тому під час абстрагування від грошового ринку, з метою зосередження уваги на кількісних характеристиках грошей, економістами використовується термін «*грошова маса*» – це сукупність купівельних, платіжних та нагромаджувальних засобів, яка обслуговує економічні зв'язки, належить фізичним та юридичним особам, а також державі. Це важливий кількісний показник руху грошей. *Суб'єктами грошової маси* є приватні особи, підприємства, громадські організації, господарські об'єднання, державні установи тощо. Грошова маса впливає на рівень цін товарів та послуг, номінальну заробітну плату, але не впливає на реальні обсяги виробництва і доходу, зайнятість та реальну заробітну плату.

Пропозиція грошей з позиції монетарної теорії

Монетарна теорія розглядає пропозицію грошей як альтернативне відношення до їх попиту. Попит і пропозиція грошей розглядаються економічного механізму, через взаємодію яких формуються функціональні структури грошового ринку.

Теоретичне обґрунтування пропозиції грошей у відкритій економіці, визначається за класичною формулою Д. Рікардо:

$$M^S = D + E,$$

де M^S – пропозиція грошей у відкритій економіці; D – внутрішня депозитна емісія: кількість національних грошей, яка утворюється комерційними банками, виходячи із їх депозитного потенціалу і потреб господарських агентів у кредитах. E – емісія грошей, що забезпечується валютними резервами.

Отже монетарний підхід розглядає специфіку співвідношення між попитом і пропозицією грошей, характер субординації між ними. Ця специфіка містить два суперечливі положення:

- попит на гроші має пристосовуватися до заздалегідь заданої їх пропозиції;
- пропозиція грошей пристосовується до їх попиту.

Важливим питанням для класиків є з'ясування ролі попиту і пропозиції у збалансуванні грошового ринку в аспекті першості одного з цих двох елементів. В економічній теорії давно ведеться дискусія з приводу визначення основних чинників, під впливом яких формується пропозиція грошей. Оскільки грошова емісія здійснюється на інституційних засадах, то монетаристи вважають, що на відміну від попиту, який визначається трансеконічними процесами, пропозиція грошей є суто екзогенним чинником економічного розвитку. На положенні про екзогенність грошової емісії базується одна з ключових ідей монетаризму – першим поштовхом для зміни кон'юнктури ринку, циклічності його розвитку є спричинені ззовні економічні зміни у пропозиції грошової маси. На цій же підставі дається суто монетаристське пояснення інфляційного процесу – ціни завжди пасивно йдуть слідом за змінами пропозиції грошей. Отже, пропозиція грошей

Пропозиція грошей з позиції кейнсіанської школи

Основною відмінністю погляду кейнсіанської теорії на пропозицію грошей є визнання кредитної природи грошової емісії й формування пропозиції грошей. З точки зору виробничого процесу базою грошової емісії є зобов'язання підприємств щодо погашення заборгованості з оборотного капіталу – виплат заробітної плати, витрат на сировину, матеріали тощо. Ця заборгованість виникає через наявну розбіжність у часі між поточними витратами виробництва і отриманням доходів від реалізації виробленої продукції. Ці зобов'язання є невід'ємною складовою відтворювального процесу. Вони безпосередньо входять у технологію цього процесу і складають фундамент утворення і пропозицій різноманітних форм кредитних грошей. Отже безпосереднім суб'єктом пропозиції грошей, їхнім фактичним емітентом виступають перш за все виробничі структури.

Функції банків у цьому процесі дещо інші. Вони виступають у ролі посередників, які лише надають цим процесам відповідної грошової форми. Внутрішні боргові зобов'язання держави формуються на іншій кредитній основі. Але й тут можна говорити про об'єктивну базу формування пропозиції грошей. У даному разі не йдеться про економічну оцінку того, наскільки виправданими є ті чи інші боргові зобов'язання держави. Йдеться про констатацію об'єктивної зумовленості емісійного процесу вказаним чинником. Подібну функцію в механізмі формування пропозиції грошей виконують і непогашені зовнішні зобов'язання держави. Мається на увазі дефіцит платіжного балансу, що також можна розглядати як відповідну основу грошової емісії.

Нововведення у виробничому процесі можуть здійснюватися самофінансуванням – за рахунок прибутку або використання частки амортизаційних фондів, а також через кредити, отримані на відкритому фінансовому ринку. У даному разі йдеться лише про перерозподіл дійсної вартості. Однак у реальному господарському житті досить поширена й інша практика. Коли відбувається не перерозподіл, а утворення банками нової купівельної сили грошей, тобто їх утворення з «повітря». Тоді видаються кредити, які з часом погашаються за рахунок реалізації виробленої продукції. Така практика є досить поширеною і ефективною. Якщо проаналізувати історичні факти, то легко пересвідчитись, що в багатьох випадках становлення сучасного індустріального потенціалу більшості розвинених

країн заходу здійснювалося саме на подібних кредитних засадах. В даному випадку саме кредит, що не забезпечений ні грошми у вузькому розумінні цього поняття, ні заставою, ініціює виробництво.

Частково пропозицію грошей у національній економіці визначає центральний банк. Проте, пропозиція грошей залежить не лише від політики центрального банку, а й від поведінки домогосподарств, які володіють грошми, і банків, які зберігають гроші і дають позики. У розпорядженні центрального банку знаходяться економічні важелі, спираючись на які він здатний впливати на формування грошової пропозиції і регулювати грошовий обіг у країні. Серед них важливе місце належить показнику «грошова база», який широко використовується при визначенні потенційних можливостей емісії і прогнозування динаміки грошової маси.

Загалом на пропозицію грошей (M^S) впливають чинники:

- величина грошової бази (H);
- норма резервування депозитів у центральному банку (r);
- співвідношення між готівкою та депозитами (d).

Грошова база – це консолідуєчий показник резервних грошей банківської системи, на основі якої через грошовий мультиплікатор формується пропозиція грошей.

Грошова база (H) – це частина пропозиції грошей, яка створюється центральним банком і забезпечується його активами у формах золотовалютних резервів, цінних паперів та кредитів, які їх надає центральний банк.

За структурою *грошова база* (H) складається з суми готівки в обігу, готівки в сейфах (залишків кас банків) та *резервів комерційних банків*, що знаходяться на рахунках у центральному банку (R). При цьому, загальний обсяг резервів комерційних банків включає суму запасів готівки у касах банків та їх коштів на рахунках в центральному банку. Отже, грошова база складається з готівки (C) і банківського резерву (R), тобто $H = C + R$.

Показник грошова база (H) визначає категорію грошей, яка може безпосередньо контролюватися центральним банком, тобто відноситься до числа найбільш важливих показників діяльності банківської системи з позиції впливу на ситуацію, що складається на грошовому ринку. До банківських резервів відносять частину банківських грошей, що не приймає участі в активних операціях. До їх складу входять депозити, що знаходиться на рахунках центрального банку та готівка.

Депозити (D) – кошти, або цінні папери, які зберігаються в банках або інших фінансово-кредитних установах.

Депозити комерційних банків, які зберігаються в центральному банку, *набувають форми резервів банківської системи і в цьому значенні перестають бути грошима*.

Способи отримання депозитів комерційними банками:

- безстрокові безвідсоткові вклади, які зазвичай дають право їх власникам сплачувати витрати чеками в межах суми, що перебуває на депозитному рахунку. У цьому разі чеки, як і банкноти, виконують функцію платіжного засобу;
- прийняття готівки на депозитний рахунок;
- виплата позик, що збільшує депозит банку й одночасно збільшує депозити всієї банківської системи;

– кредити і резерви. Банкноти, які економічні суб'єкти зберігають на депозитних рахунках комерційних банків, надаються у формі кредитів іншим суб'єктам, але, на відміну від центрального банку, можливості комерційних банків у розширенні кредитів обмежені. Це пояснюється тим, що, відкриваючи рахунки до запитання, комерційний банк зобов'язаний в будь-який момент (за вимогою свого клієнта) видати йому готівку у розмірі вкладу. Для реалізації цього зобов'язання комерційний банк мусить мати резерв готівкових грошей.

Резерви – це сума грошових засобів, що зберігаються на банківських рахунках і не видаються як кредити.

Нормативні резерви – кошти, що зберігаються на банківських рахунках і з яких не видаються кредити.

Позанормативні резерви – кошти комерційних банків, як є джерелом кредитних ресурсів.

Резерви банків набувають форми: *обов'язкових (R)*; *надлишкових (B)*; *фактичних (TR)*.

Обов'язкові резерви (R_{\min}) – мінімальний розмір депозитів, який комерційні банки мусять зберігати у центральному банку на безвідсотковій основі.

Норма обов'язкового резервування визначається як відношення суми обов'язкових резервів (R) до суми залучених депозитів (D): $r = \frac{R}{D}$

Надлишкові резерви (B) є: нормативні (B_0) – касові залишки комерційних банків або сума, яку комерційні банки залишають у себе, не видаючи із них кредити; *позанормативні (B_1)* – касові залишки комерційних банків, з яких видаються кредити юридичним та фізичним особам $B = B_0 + B_1$.

Фактичні резерви (TR) – це сума обов'язкових та надлишкових резервів, тобто $TR = R + B$.

Норма фактичного резервування (rr) визначається відношення фактичних резервів комерційних банків до депозитів (D): $rr = \frac{R + B}{D}$

Грошовий ринок є однією з найдинамічніших систем сучасної ринкової економіки, стан якої обумовлюється рівнем функціонування господарства країни в цілому. Вона тісно взаємозв'язана з усіма іншими системами національного господарства, і перш за все банківською системою.

Банки – це економічні установи, точніше фінансово-кредитні інститути, основними функціями яких є акумуляція грошових доходів і заощаджень суб'єктів економічних відносин, розміщення цих грошових ресурсів та посередництво у розрахунках.

Ресурси банків утворюються з власних (акціонерний та резервний капітал, нерозподілений прибуток), залучених і емітованих коштів, серед яких найбільша вага припадає на залучені кошти у вигляді депозитів (вкладів) та кореспондентських рахунків.

Виконуючи свої функції, банки здійснюють операції двох основних типів: 1) по залученню до себе грошових ресурсів та 2) розміщенню їх між позичальниками. Операції першого типу називають пасивними, оскільки баніті самі позичають тимчасово вільні кошти і набувають зобов'язання щодо вкладників. Операції

другого типу вважаються активними. За *пасивними операціями* банк виплачує вкладникам відсотки, за *активними* – стягує відсотки з позичальників. Відсотки за активними операціями є більші. Різниця між ними і тими, що виплачуються вкладникам, становить валовий прибуток банку. Після вирахувань з останнього витрат, пов'язаних з виконанням банківських операцій, у банку залишається чистий прибуток.

Кредитні операції обох типів, здійснювані банками, відбуваються не тільки на умовах платності, а й поверненості позичених сум. Поверненість і платність є характерними ознаками руху грошей як *кредиту*, що відрізняють їх від руху як фінансів.

Функціонування банків забезпечує зиск не лише самим банкам чи тим суб'єктам, яким вони виплачують проценти, як це видається на перший погляд. Банки є суспільно корисними інституціями. Така користь банків виявляється, по-перше, в тому, що вони мобілізують в господарський оборот величезні кошти, значна частина яких без банків залишалася б «мертво лежачими» грошима. По-друге, зосереджуючи у себе різні за величиною і термінами зберігання грошові суми і утримуючи спеціальні служби з вивчення платоспроможності дебіторів, банки дозволяють долати суперечності кредитних відносин. Зокрема, такі, як неспівпадіння інтересів і можливостей позичальників і кредиторів відносно величини або термінів позики, а також значно знижують ризики позичкодавців щодо неповернення позики. У такий спосіб банки стимулюють, розвивають кредитні відносини, без яких сучасне виробництво і торгівля неможливі, не кажучи вже про їх розвиток і удосконалення. По-третє, банки, виступаючи посередниками в платежах, суттєво прискорюють розрахунки. Сучасна кредитна система вже спроможна до «блискавичних розрахунків» через електронні міжбанківські комунікації. Скорочення часу розрахунків прискорює оборот суспільного капіталу, підвищує його ефективність. Крім того, посередницько-розрахункова діяльність банків робить самі розрахунки непорівняно безпечнішими і дешевшими.

Банки виникли з кредитних відносин, коли останні під впливом розвитку виробництва і обміну досягли достатніх обсягів і поширення. Сталось це в період пізнього середньовіччя у таких відомих на той час центрах виробництва і торгівлі як Флоренція, Венеція, Амстердам. Перші банки утворюються на базі контор мінйял або майстерень майстрів золотих справ. До слова, термін банк походить від італійського *Ban c o*, що означає лавка мінйяли.

У подальшому, з розвитком товарно-грошових відносин, банки укрупнювались, їх мережа ставала все щільнішою, охоплювала все більшу територію. В наш час в розвинутих країнах банки представлені потужними банківськими корпораціями, що надають клієнтам широкий спектр кредитно-розрахункових послуг. Поряд з банківськими установами з'явилися і співіснують небанківські фінансово-кредитні установи, такі як інвестиційні, страхові та пенсійні фонди, ощадні каси, кредитні спілки. Важливі функції в сучасній ринковій економіці виконують факторингові, форфейтингові, клірингові палати тощо. Проте банки залишаються головною ланкою грошово-кредитної системи.

Практика еволюції банківської системи в ринковій економіці виробила так звану *двохрівневу* її побудову. *Перший* рівень посідає центральний банк – провідний,

автономний фінансовий центр країни, який в наш час, як правило, установа державна, хоча приналежність державі не є обов'язковою (ФРС США, Швейцарський національний банк тощо). Центральний банк установа некомерційна і у відносини з фірмами і населенням не вступає. Суб'єктами його зв'язків виступають: 1) уряд, касово-кредитне обслуговування якого здійснює саме центральний банк і 2) комерційні банки, для яких центральний банк є водночас і кредитором і суб'єктом, що контролює, регулює їх діяльність. Центральний банк наділений монополією правом емісії грошей, здійснює ряд інших важливих функцій, виконуючи які він забезпечує управління грошово-кредитною системою країни. Другий рівень банківської системи належить комерційним банкам, які займаються кредитуванням, виконують розрахункові операції, обслуговують клієнтів.

В Україні дворівневу банківську систему започатковано в 1991 р. Законом «Про банки і банківську діяльність». За своєю будовою і механізмом функціонування вона подібна до банківських систем країн з ринковою економікою. Банком першого рівня, згідно закону, став Національний банк України (НБУ), другий рівень формують комерційні банки та небанківські фінансово-кредитні установи. До складу НБУ входять: державна Скарбниця України, де зберігається резерв національних грошових знаків та золотовалютні запаси країни; валютна біржа; зовнішекономбанк, через який встановлюється прямий зв'язок з іноземними банками; мережа управлінь, регіональних відділень та розрахунково-касових центрів. Національний банк наділено відповідними повноваженнями для виконання обов'язків, властивих центральному банку в ринковій економіці, в тому числі контролю за грошовою масою з метою забезпечення стабільності гривні як необхідної передумови сталого економічного зростання

Грошовий мультиплікатор

Величина коефіцієнта (множника), на яку збільшується об'єм грошових коштів в обігу в результаті операцій на відкритому ринку прийнято називати *грошовим мультиплікатором* або *мультиплікатором грошової бази* (Mm).

Грошовий мультиплікатор визначає відношення пропозиції грошей до грошової бази, а також суму, на яку збільшується пропозиція грошей при збільшенні грошової бази на одну грошову одиницю. Величину грошового мультиплікатора (Mm) визначають як відношення грошової маси (C) до грошової бази (H):

$$Mm = C / H.$$

Основний економічний зміст грошового мультиплікатора полягає у тому, що він примножує в кратно разів кількісні параметри грошової маси. Іншими словами, він показує максимальну кількість нових кредитних грошей, яку може утворити грошова одиниця від операцій на відкритому ринку.

Простий грошовий мультиплікатор визначається з формулою:

$$m = \frac{1}{r} \cdot 100\%$$

де r – норма обов'язкових (мінімальних) банківських резервів. *Його ще називають коефіцієнтом депозитних вкладів*. Він показує максимальну кількість нових кредитних грошей, яку може утворити кожна гривня (інша грошова одиниця) надлишкових резервів за певної величини обов'язкових резервів.

Грошовий мультиплікатор у більш широкому вигляді можна визначити за формулою:

$$m = \frac{1+d}{r+d}$$

де m – грошовий мультиплікатор, d – відношення готівкових грошей до депозитів населення, r – норма обов'язкових банківських резервів (відношення резервів до депозитів).

Мультиплікатор показує, у скільки разів зростатиме ефективність грошової бази. При цьому його величина є величиною зворотною до норми обов'язкових банківських резервів, а також до співвідношення між обсягами готівки і депозитів. Це свідчить про те, що зі збільшенням резервної норми або при більш високому співвідношенні готівки відносно депозитів величина грошового мультиплікатора зменшується.

Крім названого вище, є й фактори, що впливають на величину мультиплікатора:

- додаткові надлишкові резерви комерційних банків;
- рівень резервних вимог щодо різних видів депозитів (банки з великими депозитами резервують більший процент, ніж з невеликими і т. ін.).

Із врахування вище зазначених факторів грошовий мультиплікатор визначатиметься:

$$m_{cp} = \frac{1 + \kappa(1 - r - \beta)}{r + \beta(1 + k) + k(1 - r)} H$$

де $\frac{C}{K} = k$ – частка готівки в загальній сумі платіжних засобів населення;

$\frac{R_{\min}}{D} = r$ – норматив обов'язкових (мінімальних) резервів;

$\frac{B}{D} = \beta$ – норматив касових залишків комерційних банків;

Множник H – це складний грошовий мультиплікатор, який показує, на скільки збільшиться сума грошей, якщо база зросте на одну одиницю.

Депозитний мультиплікатор показує на скільки одиниць зростуть депозити в комерційних банках, якщо грошова база (H) зросте на одну грошову одиницю:

$$m_{\text{деп}} = \frac{1}{r + \beta(1 - k) + k(1 - r)} H$$

Кредитний мультиплікатор показує, на скільки грошових одиниць зросте сума банківських кредитів, якщо грошова база (H) збільшиться на одну грошову одиницю. Він виражається формулою

$$m_{\text{кр}} = \frac{1 - r - \beta}{r + \beta(1 - k) + k(1 - r)}$$

Функція пропозиції грошей може бути зображена так:

$$M^s = m(r, \beta, i, k)H$$

де m – грошовий мультиплікатор, r – норма банківських обов'язкових резервів, β – норма надлишкових резервів комерційних банків, i – норма

відсоткової ставки, k – частка готівки в загальному обсязі платіжних засобів населення, H – обсяг грошової бази.

У найзагальнішому вигляді вона буде такою: $M = m(i, r, H)$.

Зобразимо функцію пропозиції грошей графічно рис. 6.4.

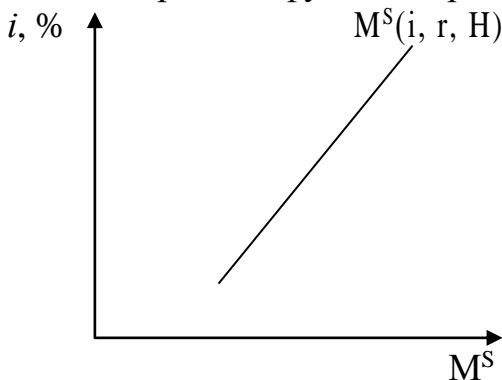

Рис. 6.4. Крива пропозиції грошей

i – номінальний доход, M^S – кількість грошей в обігу

Із графіка видно, що **пропозиція грошей** прямо залежить від відсоткової ставки при заданій грошовій базі та незмінній нормі мінімальних резервних вимог. При зміні грошової бази та норми резервних вимог функція M^S буде зміщуватись праворуч або ліворуч.

Таким чином, Центральний банк визначає пропозицію грошей через грошову базу, величина якої може контролюватися центральним банком. Збільшення або зменшення грошової бази, у свою чергу, супроводжується мультиплікативним розширенням або, відповідно, скороченням пропозиції грошей комерційними банками. Таким чином, зміни обсягу пропозиції грошей в економіці, викликані змінами грошової бази, відбуваються в два етапи:

зміни у грошовій базі, які включають зміну зобов'язань центрального банку перед населення та перед системою комерційних банків;

мультиплікативна зміна пропозиції грошей в системі комерційних банків.

4. Рівновага на грошовому ринку

Короткострокова рівновага на грошовому ринку визначається рівновагою попиту на гроші (M^D) та пропозиції грошей (M^S), тобто рівновага відповідає умові: $M^D = M^S$.

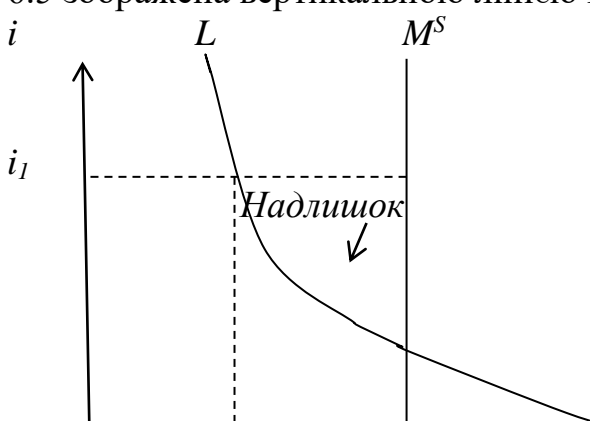
Припущення моделі короткострокової рівноваги на грошовому ринку:

– пропозиція грошей контролюється центральним банком і фіксована на рівні \bar{M} ;

– рівень цін стабільний ($P = \text{const}$).

За таких умов реальну пропозицію грошей фіксовано на рівні $\left(\frac{\bar{M}}{P}\right)$ і на рис.

6.5 зображена вертикальною лінією M^S .

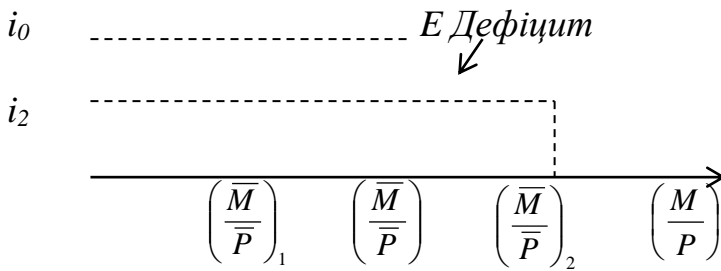

Рис. 6. 5. Короткострокова рівновага грошового ринку

Попит на гроші (крива L) є спадною функцією від ставки відсотка (i) за певного рівня доходу. При цьому варто зазначити, що за незмінного рівня цін номінальні та реальні відсоткові ставки рівні.

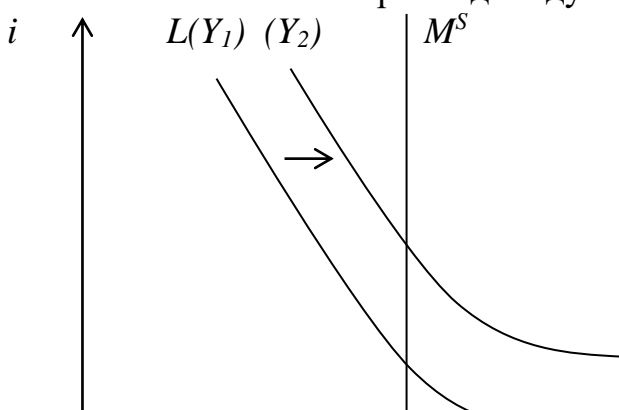
В точці перетину кривих M^S і L встановлюється рівновага (точка E). Гнучка процентна ставка автоматично відновлює можливі порушення рівноваги. **Розглянемо детальніше** механізм порушення та відновлення короткострокової рівноваги на грошовому ринку.

Нехай **відсоткова ставка** перевищує рівноважний рівень, зрісши з i_0 до i_1 . Тоді попит на гроші скоротиться від $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)$ до $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)_1$, а пропозиція, залишившись на попередньому рівні $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)$, буде перевищувати попит. Висока відсоткова ставка (i) зумовлює падіння курсу акцій, облігацій тощо. Домогосподарства і підприємці почнуть скуповувати їх, очікуючи зростання доходу від них в майбутньому. За цих умов **банки почнуть знижувати відсоткові ставки**. Економічні агенти почнуть змінювати структуру своїх активів. На грошовому ринку відновиться рівновага, позначена на графіку точкою E .

Якщо ж **відсоткова ставка** буде нижчою від рівноважного рівня (i_0) (але вона не може бути нижчою від \hat{i} (ліквідної пастки), то на грошовому ринку спостерігатиметься дефіцит грошових ресурсів, оскільки попит на гроші $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)_2$ буде перевищувати пропозицію їх, яка визначається відношенням $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)$. Для відновлення порушеної рівноваги економічні суб'єкти почнуть продавати цінні папери, очікуючи падіння від них доходу у майбутньому.

Банки почнуть підвищувати відсоткові ставки. На грошовому ринку відновиться рівновага, позначена точкою E .

Коливання рівноваги на грошовому ринку можуть бути пов'язані зі змінами екзогенних чинників – рівня доходу та пропозиції грошей (рис. 6.6-6.7).

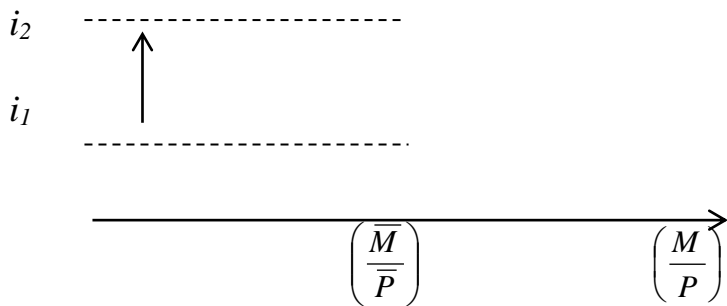

Рис. 6. 6. Вплив на рівновагу зміни опиту на гроші залежно від зміни доходу

На рис. 6.5 зображено **вплив зміни обсягу доходу на зростання попиту на гроші**, внаслідок чого крива попиту на гроші $L(Y_1)$ змістилась праворуч до $L(Y_2)$. Це зумовило **зростання процентної ставки** від i_1 до i_2 .

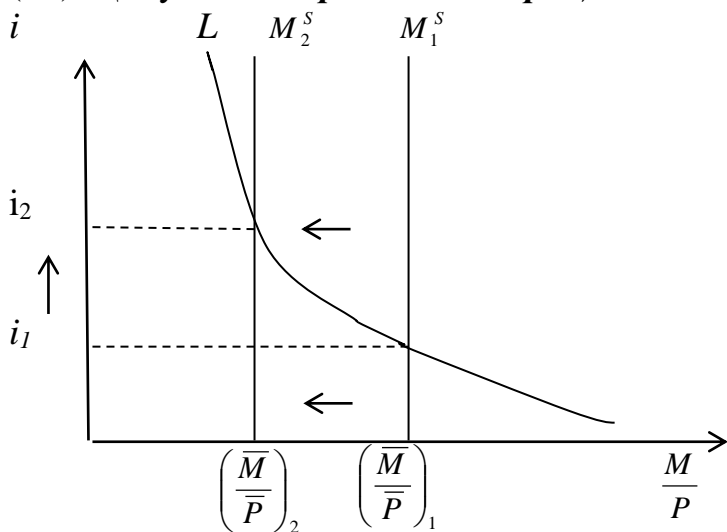

Рис. 6. 7. Вплив на рівновагу зміни пропозиції грошей

На рис. 6.7. зображено вплив зміни пропозиції грошей на рівноважну відсоткову ставку. Зменшення обсягу пропозиції грошей з $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)_1$ до $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)_2$ за незмінного попиту на гроші також зумовило зростання відсоткової ставки від i_1 до i_2 .

Збільшення пропозиції грошей за незмінного рівня доходу та зменшення попиту на гроші, зумовлене зменшенням обсягу доходу, спричинять рух відсоткової ставки у бік її зниження.

Зв'язок між *рівнем доходу (Y) та величиною процентної ставки* дослідив Дж. Хансен. Криву, що віддзеркалює зв'язок величини процента і доходу називають *кривою ліквідності грошей (LM)*. Вона зображена на рис. 6.8.

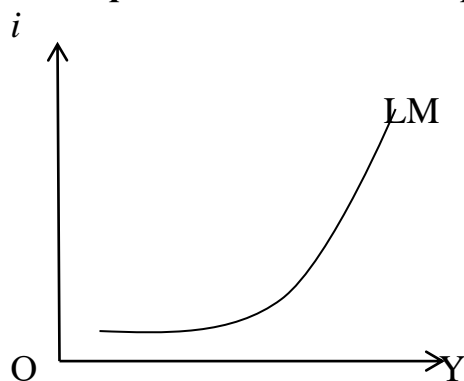

Рис. 6.8. Крива LM (ліквідності грошей) Дж. Хансена

Крива LM – геометричне місце рівноважних точок на грошовому ринку. Вона показує, що для *забезпечення рівноваги на грошовому ринку* необхідно, щоб при зростанні доходу, за незмінної пропозиції грошей, зростала процентна ставка. За цих умов альтернативна вартість зберігання грошей зростає, курс облігацій зменшиться. Остання обставина зумовить зменшення спекулятивного попиту на гроші, спричинить зростання в економічних суб'єктів фінансових активів і, таким чином, підтримає рівновагу на грошовому ринку.

У *довгостроковому періоді* процентні ставки втрачають будь-який зв'язок із попитом на гроші та пропозицією грошей. Пояснюється такий результат тим, що в процесі кон'юнктурних коливань рівень процентної ставки буде прямувати до *рівноважного рівня*, який не залежить від кількості грошей, які держава вливає в економіку. Це означає, що *у довгостроковому періоді попит на гроші не залежить від їх ціни (величини процентної ставки)*. Саме тому рівняння довгострокової рівноваги на грошовому ринку, виведене Мілтоном Фріде ном, яке називають “монетарним правилом”, не вміщує у собі відсоткової ставки.

Монетарне правило має вигляд:

$$\hat{M} = \hat{Y} + \hat{P}^e$$

де \hat{M} – середньорічний довгостроковий темп приросту пропозиції грошей; \hat{Y} – середньорічний довгостроковий темп зміни національного доходу; \hat{P}^e – темп очікуваної інфляції.

Для того, щоб стимулююча монетарна політика зниження процентних ставок з метою стимулювання економічного зростання не виявилась згубною у перспективі, необхідно щоб вона була узгоджена з довгостроковою грошовою стратегією, яка ґрунтується на монетарному рівнянні М. Фрідмена.

5. Макроекономічна рівновага на товарному ринку

В моделі AD – AS і моделі “кейнсіанський хрест” ринкова ставка процента є зовнішньою (екзогенною) змінною. Вона встановлюється на грошовому ринку незалежно від ринку благ.

Об'єднуючи ринок благ з грошовим ринком, ставка процента (i) перетворюється у внутрішню (ендогенну) змінну. Її рівноважна величина віддзеркалює процеси, що відбуваються на товарному та грошовому ринках.

Модель IS – LM (інвестиції – заощадження, ліквідність – гроші) – модель товарно-грошової рівноваги.

За допомогою цієї моделі визначають такі співвідношення процентної ставки (i) та доходу (Y), при яких досягається рівновага на товарному і грошовому ринках. Ця модель є конкретизацією моделі AD – AS. Перший варіант моделі IS – LM належить Джонові Хіксу, яка у початковому варіанті була представлена у вигляді (SI – L). Елвін Хансен розширив модель IS – LM, додавши до нього рівновагу на ринку праці.

Тому модель IS – LM називається моделлю Хікса – Хансена. Ми розглянемо цю модель без ринку праці, отже назвемо її моделлю Хікса. Графічно цю модель зображено на рис. 6.9.

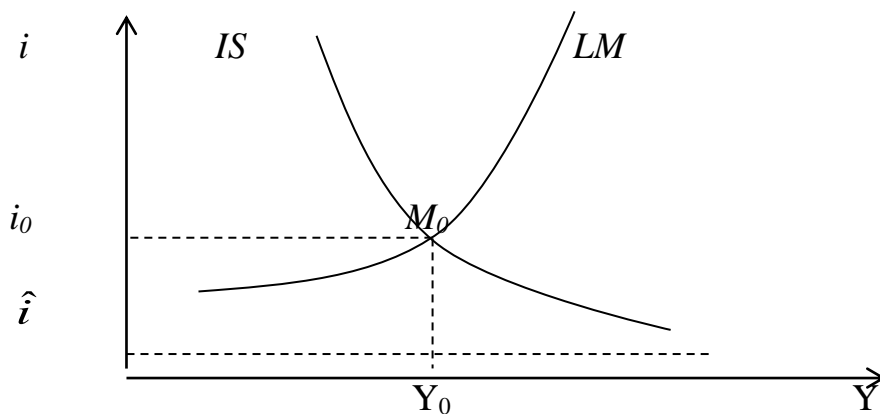

Рис. 6. 9. Модель Дж. Хікса IS – LM

Цю модель відносять до кейнсіанських, хоча вона використовується і неокласиками, і монетаристами.

Відповідно до теорії *неокласиків* крива IS полого, оскільки коефіцієнт еластичності сукупного попиту за процентною ставкою досить високий. Крива LM має вертикальний вигляд, проходить через точку потенційного обсягу виробництва, оскільки попит на гроші (M^D) нееластичний за процентною ставкою. У цьому випадку потенційний обсяг виробництва не залежить від процентної ставки, а визначається технологічним рівнем виробництва.

Згідно з *монетаристською* теорією крива IS теж полого з тієї самої причини, що i в попередньому випадку. А крива LM характеризується крутизною, оскільки спостерігається незначна еластичність попиту на гроші за процентною ставкою. Пояснюється така обставина тим, що головним чинником, який визначає грошовий попит, є перманентний дохід.

У *кейнсіанській* моделі лінія IS має досить круту конфігурацію, оскільки тільки одна складова сукупного попиту – інвестиційний попит – залежить від ставки процента зазвичай незначною мірою.

Крива LM полого з причини високої еластичності грошового попиту за процентною ставкою.

Визначення ефективного попиту виводиться із умови сумісної рівноваги товарного і грошового ринків.

Ефективний попит - це сукупний попит, який відповідає сумісній рівновазі двох ринків: товарного і грошового.

Як видно із рис. 6.8, сумісна рівновага двох ринків за незмінного рівня цін ($P = \text{const}$) визначається нормою процента (i). Вона встановлюється в точці перетину кривих IS та LM. Цій точці відповідає ситуація, за якої пропозиція грошей (M^S) забезпечує таку процентну ставку (i_0), за якої заплановані інвестиції (I) урівноважують з заощадженнями (S).

Крива IS показує заплановані витрати, на її зміни впливають шляхом здійснення фінансової політики.

Крива LM пов'язана з пропозицією грошей, а її зміни пов'язані з монетарною політикою.

Розглянемо логіку **передавального механізму відсоткової ставки (i)**, який забезпечує рівновагу товарного і грошового ринків. Схематично її можна описати так:

а) якщо реальні касові залишки зменшують, то $\left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right)$

$$\downarrow \left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right) \Rightarrow \downarrow B \Rightarrow \uparrow i \Rightarrow \downarrow I \Rightarrow \downarrow AD \Rightarrow \downarrow Y;$$

б) якщо реальні касові залишки зростають, то:

$$\uparrow \left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right) \Rightarrow \uparrow B \Rightarrow \downarrow i \Rightarrow \uparrow I \Rightarrow \uparrow AD \Rightarrow \uparrow Y$$

За допомогою цього механізму **зміни в умовах рівноваги на одному з ринків зумовлюють зміни умов сумісної рівноваги двох ринків**. Розглянемо вплив зміни рівня цін (**P**) на ринку благ на зміни рівноваги двох ринків (рис. 6.10).

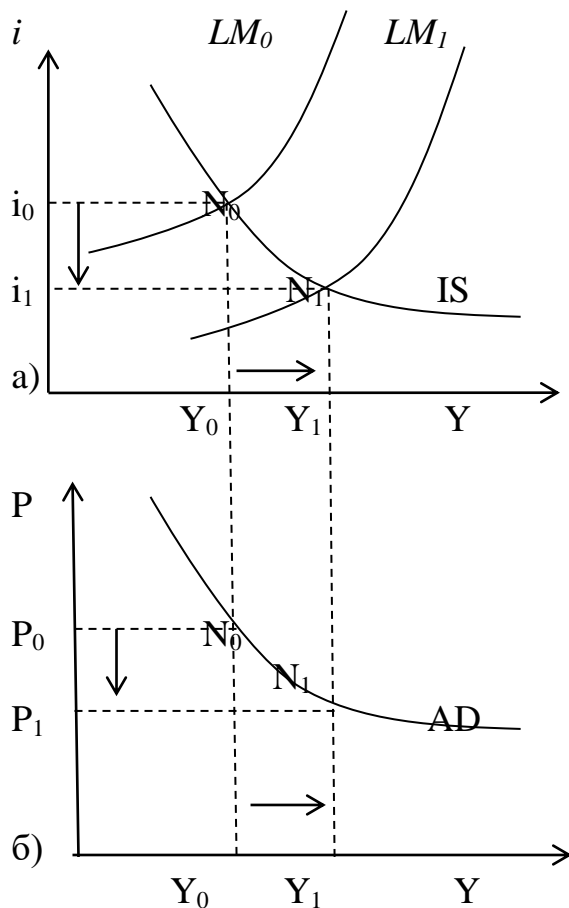

Рис. 6.10. Вплив зміни рівня цін на рівновагу двох ринків

Як видно із рис. 6.10, зниження рівня цін на ринку благ з P_0 до P_1 не призводить до зміни положення кривої IS, оскільки фактори, що її визначають (державні витрати (G), податки (T) та грошова маса (M)) залишаються незмінними. **Зміна рівня цін у бік зниження** вплине на положення кривої LM, внаслідок чого вона зміститься праворуч від LM_0 до LM_1 . Пояснюється правостороннє зміщення кривої LM тим, що реальна пропозиція грошей $\left(\frac{\bar{M}}{P}\right)$ за цих умов зросте. Завдяки зміщенню кривої LM на сумісному ринку благ та грошей і цінних паперів буде встановлена нова точка рівноваги, яка зміститься з точки N_0 в точку N_1 . Їй відповідатиме нижча процентна ставка ($i_1 < i_0$) та більший обсяг випуску ($Y_1 > Y_0$) (рис. 6.9а).

Тема 7. Ринок праці та його взаємодія з товарним та грошовим ринками

1. Зайнятість та безробіття як макроекономічні явища ринкової економіки
2. Ринок праці та його рівновага
3. Втрати від безробіття

1. Зайнятість та безробіття

Усе населення розділяють на дві групи: *інституціональне* та *неінституціональне*.

До *інституціонального* населення належать ті особи, які ще не досягли працездатного віку, і ті, хто вже вибув зі складу робочої сили у зв'язку з виходом на пенсію, хворі, що знаходяться в лікарнях, особи, що знаходяться в тривалій ізоляції чи з інших причин.

Неінституціональне населення включає *економічно активне* та *економічно неактивне (пасивне)*. **Економічно неактивним (пасивним) населенням** вважаються ті громадяни країни, які не входять до складу робочої сили, тобто, що не працюють і не шукають роботу за наймом.

До цієї категорії населення належать:

непрацездатні – особи віком до 15 років, студенти, пенсіонери, інваліди та хворі, ті, хто перебувають у спеціалізованих установах (психіатричних диспансерах, лепрозоріях, виправних закладах);

працездатні громадяни у віці від 15 до 70 років, які потенційно мають можливість працювати, але не працюють і не шукають роботи (навчаються з відривом від виробництва, військові строкової служби, перебувають на пенсії, жінки, які доглядають дитину; мають інвалідність або просто не шукають роботи), втратили надію знайти роботу, які не мають необхідності працювати.

Економічно активне населення або робоча сила суспільства – це сукупність зайнятого та безробітного населення.

Робоча сила – це особи, які працюють, можуть та хочуть працювати або активно шукають роботу. Тобто це люди, які або вже є зайнятими, або, не мають місця роботи, докладають активних зусиль задля її пошуку, готові приступити до неї вповодж двох найближчих тижнів і фактично належать до категорії безробітних.

За міжнародними статистичними стандартами поняття “економічно активне населення” ЕАН може мати два значення залежно від тривалості періоду, до якого воно застосовується. Якщо визначається ЕАН за короткий проміжок часу (день або тиждень), то мова йде про населення, активне в цей період, до якого можна застосовувати термін “робоча сила”. Якщо дані про ЕАН належать до тривалого періоду, мається на увазі звичайно активне населення.

Частка економічно активного населення в загальній його чисельності визначає рівень економічної активності:

$$\hat{R} = \frac{L + F}{T_{inc} + T_{neinc}} 100\% ,$$

або

$$\hat{R} = \frac{R}{T} 100\% ,$$

де \hat{R} – рівень економічної активності населення, L – чисельність працюючих за наймом, F – чисельність безробітних, F + L – чисельність економічно активного населення (робочої сили), T – загальна чисельність населення, T_{inc} – чисельність інституційного населення, T_{neinc} – чисельність неінституційного населення.

Доросле населення будь-якої країни можна поділити на *три групи*: *зайняті, безробітні, особи поза робочою силою (незайняті)*.

Зайняте населення – це доросле працездатне населення у віці 15-70 років, які мають робочі місця – наймані особи, або ті, що працюють самостійно; зайняті в органах державної влади та управління; особи, які служать в армії, або одержують

освіту та професійну підготовку; особи, що здійснюють громадські оплачувані роботи; іноземні громадяни, що проживають на території даної країни та працюють на підприємствах.

Згідно з Законом України “Про зайнятість населення”, *зайнятість* – не заборонена законодавством діяльність осіб, пов’язана із задоволенням їхніх особистих або суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім’ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб’єктів господарювання на їхній власності у тому числі безоплатно.

Зайнятість населення – це діяльність дорослого працездатного населення країни, пов’язана із створенням національного продукту. Кількість зайнятого населення визначають за чисельністю осіб, які виконують певну роботу за певну плату або з метою отримання інших видів доходів. Отже зайняте населення в умовах ринкових відносин ж основною частиною робочої сили країни.

Занятість може бути *повною* або *неповною* (випадковою, частковою, тимчасовою) та набувати форми *самозайнятості*.

Повна зайнятість не означає, що всі, хто хоче і може працювати, мають роботу, а припускає наявність певного відсотка безробітних. У 60-ті рр. ХХ ст. західні країни вважали повною зайнятістю таку ситуацію на ринку, коли рівень безробіття становив 4 %. Зараз повна зайнятість припускає навіть 5-6 % безробітних і навіть більше. *Стандартна повна зайнятість* – робота лише в одного роботодавця, в його приміщенні зі стандартним навантаженням упродовж дня, тижня, місяця, року.

Отже, повна зайнятість на ринку кількісно завжди менша за величину економічно активного населення (чисельності робочої сили).

Самозайнятість як форма зайнятості найбільш поширена в тих різновидах діяльності, де потреби в капіталі незначні, а бар’єрів для вступу до ринку нема або вони несуттєві. Самозайнятість – працюючі не за наймом.

Неповні форми зайнятості, залежно від різновиду діяльності, мають різні причини розповсюдження. Неповні форми зайнятості: *випадкова* (без зазначення терміну закінчення виконання роботи), *тимчасова* (контракт із визначенням строку дії трудового договору), *часткова* (зайнятість, неповний робочий день, тиждень тощо). Так, *випадкова* і *часткова* форми зайнятості зростають в період зменшення ділової активності. *Тимчасова* зайнятість значною мірою втрачає зв’язок із кон’юнктурними коливаннями і зумовлюється або сезонністю робіт, або потребою реалізувати підприємцем певний проект, після завершення якого відповідальність за забезпечення робочими місцями найнятих за контрактом працівників роботодавця не несе, або іншими аналогічними факторами.

Другим компонентом робочої сили є **безробітні**. Періодично частина зайнятих втрачає роботу (добровільно звільняється, або внаслідок звільнення), а частина безробітних отримує робочі місця. Відтак склад зайнятих, безробітних, робочої сили в цілому не є сталим.

Єдиним джерелом інформації про безробіття в Україні являється адміністративний облік безробітних державною службою зайнятих. Однак, як свідчать міжнародний і вітчизняний досвід, за допомогою у пошуку роботи до

служб зайнятості переважно звертаються менш конкурентоздатні на ринку праці особи, соціально вразливі категорії населення, котрі становлять меншу частину загального числа непрацюючих. Чимало безробітних психологічно не схильні, чи взагалі не бажають реєструватися на біржах праці, і покладаються у пошуку роботим на власні сили, друзів, родичів.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” **безробітними** “визначаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як ті, що шукають роботу, готові притиспити до підходящої роботи”.

Використання тільки адміністративних та юридичних норм і вимог (обов’язкові реєстрації у центрах зайнятості, розповсюдження офіційного статусу тільки на працездатне населення працездатного віку) не відображатиме реальну ситуацію на ринку праці. За своїм призначенням інформація про зареєстроване безробіття може використовуватися для власних потреб державної служби зайнятості – для прогнозування, планування та фінансування державної політики і програми зайнятості.

Безробіття тривалий час у вітчизняній літературі трактувалось як явище суто негативне. І це зрозуміло. Адже дійсно безробіття робить економіку вразливою, соціальну сферу – напруженою, психологічний клімат – збуреним, суспільний спокій – порушеним.

Але, як і будь-який інший феномен, безробіття – не тільки зло, воно має певний смисл, будучи невід’ємним атрибутом сучасної ринкової економіки.

У відповідності з концепцією робочої сили безробіття трактується як ситуація повної відсутності роботи.

Можна сказати, що *безробіття* – це стан сфери зайнятості, за якого бажаючі працювати не можуть знайти роботу, або *безробіття* – такий стан на ринку, коли пропозиція праці перевищує попит на неї.

Стосовно МОП безробітним вважається особа, яка хоче працювати, може працювати, але на має робочого місця. Згідно критеріїв МОП до складу безробітних відносяться особи віком від 15 до 70 років як зареєстровані, так і не зареєстровані в державній службі зайнятості, які відповідають трьом умовам:

- а) не мали роботи;
- б) протягом останніх чотирьох тижнів шукали роботу або намагалися створити власну справу;
- в) впродовж двох тижнів були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за плату як найманий працівник або на власному підприємстві.

До категорії безробітних також відносяться особи, які не шукають роботу через те, що вже її знайшли і мають домовленість про початок роботи через певний проміжок часу, а також проходять навчання за направленням державної служби зайнятості населення.

Такі категорії працездатних громадян не належать до складу робочої сили суспільства і називаються *незайнятими або населення поза робочою силою*. До населення *поза робочою силою* входять особи, які не зайняті і не прагнуть отримати роботу, тобто фактично це молодь у віці до 16 років, особи, які відбувають термін

покарання у в'язницях; люди, які перебувають у психіатричних лікарнях, та інваліди. Ці категорії людей називаються інституційним населенням, оскільки вони перебувають на утриманні державних інститутів. Крім того, до цієї категорії включаються люди, які могли б працювати, але не працюють з різних причин, тобто ті, які не хочуть або не можуть працювати і не шукають роботу: студенти денного відділення; пенсіонери; домогосподарка; бродяги (не хочуть працювати); люди, які припинили пошук роботи (шукали роботу, але втратили надію знайти її і тому вибули зі складу робочої сили).

Для аналізу стану ринку праці використовують відносні показники такі як: рівень зайнятості, коефіцієнт участі в робочій силі, рівень безробіття, тривалість безробіття.

Рівень зайнятості визначається як відношення кількості зайнятого населення у віці 15-70 років до всього населення зазначеного віку:

$$\text{Рівень зайнятості} = (\text{Зайняті (E)} / \text{Доросле населення}) \cdot 100 \%$$

Коефіцієнт участі в робочій силі – відображає відсоток робочої сили в чисельності дорослого населення:

$$\text{Коефіцієнт участі в робочій силі} = (\text{Робоча сила (L)} / \text{Доросле населення}) \cdot 100 \%$$

Рівень безробіття визначається як відношення кількості безробітних віком до 15-70 років до робочої сили (L – економічно активне населення):

$$\text{Рівень безробіття (U)} =$$

$$(\text{Кількість безробітних (F)} / \text{Робоча сила (L)}) \cdot 100 \%$$

або

$$\text{Рівень безробіття (U)} =$$

$$(\text{Кількість безробітних (F)} / \text{Зайняті (E)} + \text{Кількість безробітних (F)}) \cdot 100 \%$$

В економіці може спостерігатися ситуація, коли зайняті переходять у стан безробіття, та навпаки. Тому для аналізу використовують коефіцієнти працевлаштування та звільнення.

$$\text{Коефіцієнт працевлаштування} = \frac{\text{Кількість працевлаштованих безробітних}}{\text{Кількість безробітних}}$$

$$\text{Коефіцієнт звільнення} = \frac{\text{Кількість звільнених працівників}}{\text{Кількість зайнятих}}$$

Кількість звільнених та працевлаштованих впливають на рівень безробіття. Ринок праці перебуває у стабільному стані, якщо рівень безробіття незмінний, то кількість працевлаштованих дорівнюватиме кількості звільнених.

Показник рівень безробіття різний по демографічних групах. Серед молоді він вищий порівняно із старшими групами. Причинами цього являється збільшення різниці у коефіцієнтах їх звільнення, а не у коефіцієнтах працевлаштування. Безробіття також впливає на доходи населення у бік їх зменшення. Порівняння доходів за умов безробіття та повної зайнятості характеризується коефіцієнтом заміни:

$$\text{Коефіцієнт заміни} = \frac{\text{Дохід в умовах безробіття}}{\text{Дохід в умовах повної зайнятості}}$$

На коефіцієнт заміни впливають такі чинники: допомога по безробіттю, рівень заробітної плати, рівень безробіття, тощо. В умовах безробіття доходи є низькими і

складаються з допомоги по безробіттю, тому коефіцієнт заміни менше одиниці. Чим вищий коефіцієнт заміни тим менша потреба у пошуку роботи. Проте, якщо безробітні не мають права отримувати допомогу, вони прискорюють процес пошуку нового робочого місця.

Причиною безробіття є нееластичність заробітної плати від зміни попиту та пропозиції на ринку праці. Заробітна плата може утримуватися на рівні, який перевищує рівноважний, що зумовить нестачу робочих місць в умовах зростання пропозиції. Це зумовить появу очікуваного безробіття.

Економісти пояснюють *причини* безробіття по-різному. Так, англійський економіст-священик Т. Мальтус (кінець XVIII ст.) помітив, що безробіття викликають демографічні причини, коли темпи зростання населення перевищують темпи зростання виробництва. Недолік цієї теорії у тім, що вона не може пояснити виникнення безробіття у країнах з низькою народжуваністю.

Неокласики акцентують увагу на негнучкості заробітної плати та цін. Негнучкість заробітної плати зумовлюють законодавче встановлення мінімальної заробітної плати, монополізм профспілок, намагання підприємств використати заробітну плату в якості стимулу підвищення ефективності виробництва. На їх думку безробіття виникає через небажання працівників поступатися доходами, їх відмова працювати за меншу платню.

Кейнсіанці також висувують ідею щодо недосконалості ринку праці. Проте, з позиції неокласиків, її породжує державне регулювання ринку праці, а з позиції кейнсіанців, – недосконалість обумовлена механізмом саморегулювання ринкової економіки. Кейнсіанці пояснюють безробіття відсутністю ефективного попиту і стверджують, що недостатня зайнятість є наслідком його відсутності.

Прихильники *марксизму* вважають безробіття закономірним результатом нагромадження капіталу, в умовах якого попит на працю зростає повільніше, ніж попит на капітал, що і є причиною безробіття. Також однією з причин безробіття К. Маркс вважав циклічність розвитку.

А. Пігу обґрунтував тезу, що на ринку праці діє недосконала конкуренція. Підприємцю вигідніше заплатити високу заробітну плату одному висококваліфікованому фахівцю і при цьому скоротити робочий персонал.

Розрізняють три види безробіття – фрикційне, структурне, циклічне.

Фрикційне (добровільне) безробіття відображає такий стан безробітних, які на короткий період потрапляють у стан плинності кадрів, пов'язану зі зміною робочих місць, місця проживання. Одні добровільно змінюють місця роботи, інші шукають роботу наслідок звільнення, треті тимчасово втрачають роботу через її сезонний характер. Є особи, які вперше шукають роботу – випускники навчальних закладів. Воно є неминучим, а в деяких випадках необхідним. Адже за рахунок такого безробіття економічно активне населення має можливість постійно поліпшувати умови працевлаштування та оплати своєї праці, що зумовлює збільшення обсягів національного виробництва.

Складовою частиною фрикційного безробіття є **інституційне безробіття**, яке виникає внаслідок державного регулювання ринку праці. Надмірні соціальні виплати, запровадження гарантованого мінімуму заробітної плати, недосконалість податкової системи зумовлює те, що деяка частина працездатного населення не

поспішає працевлаштовуватися, збільшуючи тим самим загальну кількість безробітних в країні.

Структурне безробіття виникає під впливом структурних диспропорцій на ринку праці, тобто коли з'являються невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили за професією, кваліфікацією, географічними та іншими ознаками. Попит на деякі види професій, кваліфікацій зменшується або зовсім зникає, а на деякі, зокрема нові, збільшується. Виникає ситуація, коли структура робочої сили не відповідає новій структурі робочих місць, внаслідок чого з'являється структурне безробіття.

Структурне безробіття більш довгострокове і є серйознішою проблемою, ніж фрикційне безробіття. Фрикційні безробітні мають професійні навички, що необхідні для економічної діяльності. Структурні безробітні не відповідають професійним вимогам ринку праці, що спричинює необхідність підвищення їхньої кваліфікації та перепідготовки. Структурне безробіття являється тривалішим за фрикційне.

Отже, фрикційне та структурне безробіття є неминучим і завжди є в економіці. Їх сума становить *природне безробіття*, за якого в економіці має місце повна зайнятість.

Природний рівень безробіття виникає за збалансованості ринку робочої сили, тобто коли кількість тих, хто шукає роботу, дорівнює кількості вільних робочих місць. На величину природного рівня безробіття впливають наступні фактори: демографічний фактор, існуючий рівень мінімальної заробітної плати, вплив профспілок тощо.

Різниця між фактичним та природним рівнем безробіття дає показник *циклічного безробіття*.

Циклічне безробіття виникає внаслідок циклічного спаду виробництва і є результатом зниження сукупного попиту на робочу силу відносно її пропозиції. Воно виникає в умовах нерівноваги на ринку праці, коли пропозиція праці перевищує попит, в результаті цього виникає дефіцит робочих місць.

Розрізняють також добровільне та приховане безробіття.

Добровільне безробіття викликане тим, що у будь-якому суспільстві є люди, що за своїм психічним складом та з інших причин не хочуть працювати.

Приховане безробіття – це коли люди формально працюють, але фактично не працюють або займають зайві робочі місця.

2. Механізм функціонування ринку праці

Ринок праці є різновидом ринку ресурсів (поряд з ринком капіталів, природних ресурсів тощо). Слід зауважити, що у вітчизняній економічній літературі існує два підходи щодо визначення ринку праці. Перший – *марксистський*, відповідно до якого об'єктом купівлі-продажу на ринку праці вважається робоча сила виробника. Будучи відчуженим від засобів виробництва, власник робочої сили продає як товар свою здатність до праці. Заробітна плата при цьому є ціною робочої сили. Це – ринок робочої сили.

Представники *немарксистських* економічних шкіл вважають, що робоча сила не є сама по собі об'єктом купівлі-продажу. Наймаючи працівників, працедавець

оцінює їхні виробничі здібності лише за результатами праці або послуг праці. Відтак мова йде про ринок послуг праці (ринок праці).

На думку західних економістів, ринок праці нині – це ринок трудових контрактів, оскільки останні фіксують обсяг і умови роботи, розміри винагороди за працю та строки її виконання.

Ринок праці – це система соціально-економічних відносин між роботодавцями та найманими працівниками з приводу купівлі-продажу трудових послуг за цінами, що складаються під впливом співвідношення попиту і пропозиції.

Ринок праці – економічне середовище, простір, на якому в результаті конкуренції між економічними суб'єктами через механізм попиту і пропозиції встановлюється певний обсяг зайнятості і рівень оплати праці.

Залежно від того, як складається співвідношення між попитом і пропозицією виділяються такі види ринкової кон'юнктури: *Рівноважна* – попит на працю і її пропозиція збігаються. *Працедефіцитна* – попит на працю перевищує пропозицію. *Праценадлишкова* – пропозиція праці перевищує попит. Останній вид ринкової кон'юнктури – праценадлишкова – притаманний українській економіці.

Для ринку праці характерні три головні функції: соціальна, економічна, стимулююча. Зміст *соціальної функції* полягає у забезпеченні нормального рівня доходів і добробуту населення. *Економічна функція* ринку праці знаходить прояв у залученні, розподілі, регулюванні і використанні праці. Ринок праці виконує і *стимулюючу функцію*, оскільки сприяє розгортанню конкуренції між її учасниками, підвищенню заінтересованості у високоефективній праці, підвищенні кваліфікації і зміни професії.

Ринок праці завжди структурований. *Структура національного ринку праці* включає три сектори економіки, на відміну від двосекторної моделі, притаманної західним країнам (I – сектор офіційної зайнятості; II – сектор поєднання офіційної і неофіційної зайнятості; III – сектор неофіційної зайнятості). В Україні кількісно переважає другий сектор. Чисельність у неофіційному секторі економіки становить більше половини працездатного населення України.

Основу ринку складають дві головні дійові особи: працедавці і наймані працівники. Так працедавці представляють попит на працю, а наймані працівники – пропозицію праці. Отже на ринку праці мають місце: попит, пропозиція і ціна (заробітна плата).

Під *попитом на працю* слід розуміти платоспроможну потребу у трудових послугах працівників певних професій і кваліфікацій. Він визначається попитом на продукцію підприємства, станом виробництва (особливості технології, розміри і ефективність капіталу, досконалість методів організації виробництва і праці), якістю праці (освіта, продуктивність, новаторство). Основним економічним фактором попиту на працю є фонд заробітної плати, який працедавець може використати для найму певної кількості працівників. Висока заробітна плата при цьому зменшує попит на працю і навпаки. *Ринковий попит на працю* – сукупний попит на працю з боку всіх підприємств, представлених на ринку.

Під *пропозицією на працю* розуміють різноманітність і якість трудових послуг, які пропонуються для реалізації. Рішення про *пропозицію праці* приймають самі працівники. Важливу роль при цьому відіграють прихильність до професії, освіта,

престиж праці та підприємства – працедавця, можливість реалізувати творчі здібності, культурні традиції, релігія, заробітна плата, податкова система тощо. Матеріальним стимулом виступає реальна заробітна плата і чим вищий її рівень, тим більше працівників пропонують свою працю і тим довше вони хочуть працювати. Однак при цьому слід враховувати ефект заміщення і доходу. Це зумовлює перелив капіталу, зміну в попиті й пропозиції праці, появу безробіття та ін., що дуже часто ускладнює відносини між економічними суб'єктами. Тому в налагодженні найраціональніших економічних відносин на ринку праці велика роль належить державі.

Ціна попиту на працю виступає у вигляді максимально допустимої з точки зору підприємця ставки заробітної плати для найманих працівників.

Ціна пропозиції на працю виступає у вигляді мінімальної ставки заробітної плати, що задовольняє тих, хто наймається на роботу.

Ринок праці в умовах сучасної економіки – це ринок, де працедавець і найманий працівник виступають як юридично рівноправні особи.

Залежно від ознаки *класифікації ринків праці розрізняють*:

з погляду *територіального підходу*: місцевий, регіональний, національний, міжнародний (транснаціональний та світовий) ринок праці;

залежно від *кількісного співвідношення покупців і продавців послуг праці ринок праці* може бути таких типів: монополістичний, олігополістичний, монопсонія.

За своїм змістом ринок праці складається із трьох частин:

- 1) *потенційного*, тобто тієї сфери, де формуються самі послуги праці,
- 2) *циркулюючого*, тобто сфери купівлі-продажу послуг праці;
- 3) *внутрішньофірмового*, тобто того, де боротьба за робочі місця ведеться на підприємствах між зайнятими працівниками.

За своїм змістом ринок праці складається з трьох частин:

1. Потенційного ринку праці – сфери, де формується сама праця. Сюди належать особи, що зайняті у домашньому та особистому підсобному господарстві, студенти, старшокласники, військовослужбовці, фермери та інше працездатне населення.

2. Циркулюючого ринку праці – сфери купівлі-продажу робочої сили, де робоча сила переміщується між підприємствами у пошуках роботи, перебуваючи при цьому фактично безробітними. До цієї категорії відносять осіб, які перебувають у фрикційному, структурному і циклічному безробітті; звільнених щез лав армії, пенсіонерів, які шукають роботу; осіб, які перебувають на перепідготовці, підвищенні кваліфікації та громадських роботах.

3. Внутрішньофірмового ринку праці – сфери боротьби за робочі місця на підприємствах між зайнятими працівниками. До нього відносять осіб, що перебувають безпосередньо на підприємствах у зв'язку з появою вакансій за рахунок збільшення працівників, модернізації і розширення виробництва, нового будівництва, переміщення на робочих місцях тощо. Отже, ринок праці охоплює всю робочу силу і визначається сукупністю економічних відносин, які складаються в суспільстві з приводу узгодження попиту і пропозиції на працю.

Суб'єктами на цьому ринку виступають *наймані працівники* (власники робочої сили, які пропонують її), тобто ті, хто шукає роботу за наймом, та ті, хто

уже надає трудові послуги) і *працедавці*, тобто ті, хто пропонує робочі місця найманим працівникам.

Об'єктом купівлі-продажу на ринку праці є *трудова послуга* – умови наму на роботу, які залежать від попиту і пропозиції на ринку праці.

Мотиви поведінки обох суб'єктів ринку праці (найманих працівників і роботодавців) зумовлені одним параметром – *ставкою заробітної плати*.

Рівновага на ринку праці визначає *повну зайнятість*, а *порушення рівноваги* – *неповну* (безробіття) або *надлишкову зайнятість*.

Розглянемо в загальному ринок праці як взаємодію попиту і пропозиції.

Особи, які хочуть працювати за наймом, пропонують свої трудові послуги L з метою отримання доходу у формі заробітної плати. Варто зазначити, що найманого працівника цікавить не номінальна (W), а реальна заробітна плата $\left(\frac{W}{P}\right)$, оскільки сама вона визначає рівень його споживання та добробуту. У найзагальнішому плані зростання *реальної заробітної плати* $\left(\frac{W}{P}\right)$ супроводжується зростанням *пропозиції праці* (L^S) (рис. 7.1).

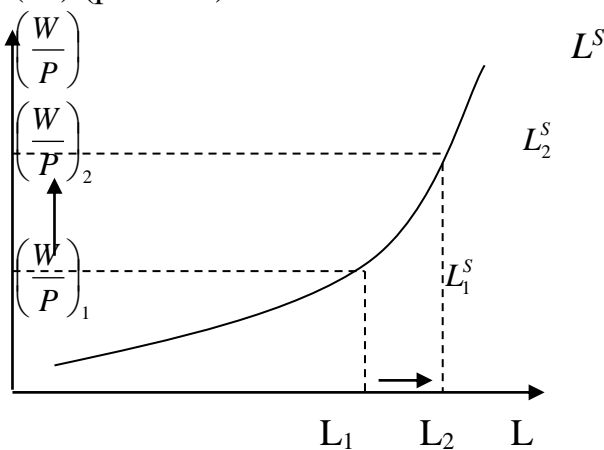

Рис.7.1. Залежність пропозиції праці від рівня реальної заробітної плати

З рис. 7.1. зрозуміло, що зростання реальної заробітної плати від $\left(\frac{W}{P}\right)_1$ до $\left(\frac{W}{P}\right)_2$ супроводжується зростанням пропозиції праці від L_1^S до L_2^S і зростанням зайнятості від L_1 до L_2 .

Така поведінка найманого працівника пояснюється насамперед тим, що за інших однакових умов *погодинна ставка реальної заробітної плати спонукає їх працювати більше, тобто більше праці пропонувати на ринок*.

Окрім зазначеного така поведінка пояснюється і **ефектом заміщення**, який виникає тоді, коли за високої погодинної ставки заробітної плати вільний час оцінюється як **потенційний збиток**. Година дозвілля за високої погодинної ставки реальної заробітної плати стає все дорожчою, і працівник замість дозвілля надає перевагу праці. Це зумовлює зростання пропорції праці (відрізок $L_1^S - L_2^S$) (рис. 7.2).

Але така реакція пропозиції праці на зростання заробітної плати не є безумовною. Подекуди зростання реальної заробітної плати може спричинити зменшення пропозиції трудових послуг. Така поведінка найманих працівників пояснюється такими факторами:

- по-перше, якщо працівники не мають активного інтересу в зростанні доходів, вони зменшують пропозицію праці;
- по-друге, *ефектом доходу*, який виникає тоді, коли висока заробітна плата розглядається як джерело можливості збільшити час дозвілля, вільний час. Це зменшує пропозицію праці.

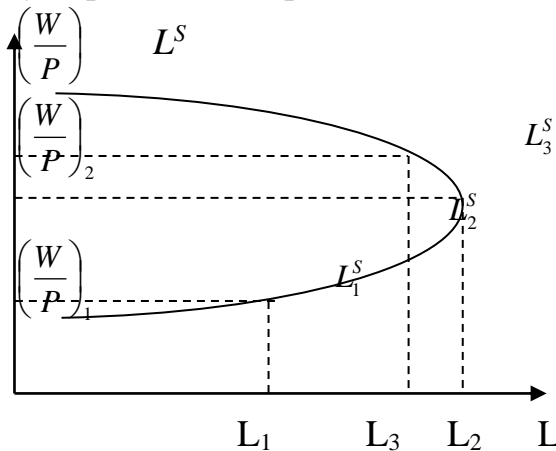

Рис. 7.2. Зміна конфігурації кривої пропозиції праці, зумовлена ефектом заміщення та доходу

Графічно зміна конфігурації кривої пропозиції праці зображається на рис. 7.2, як показано на цьому рисунку, крива пропозиції праці (відрізок від L_1^S до L_2^S) зростає із збільшенням заробітної плати від $\left(\frac{W}{P}\right)_1$ до $\left(\frac{W}{P}\right)_2$, що пояснюється ефектом заміщення, а потім зменшується (від L_2^S до L_3^S), хоча зарплата збільшується із $\left(\frac{W}{P}\right)_2$ до $\left(\frac{W}{P}\right)_3$, що пояснюється ефектом доходу. Сила якого ефекту буде сильнішою, залежить від особистості працівника.

На пропозицію праці впливають такі чинники: заробітна плата; чисельність населення; частка працездатного населення в загальній чисельності населення; середня тривалість робочого часу (за тиждень, місяць, рік); якісний склад економічно активного населення за рівнем кваліфікації та структурою тощо.

Попит на працю визначається граничним доходом від продукту праці. Це означає, що підприємець максимізує прибуток за умови, що ставка реальної заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)$ дорівнює граничному продукту праці (MRP_L) (рис. 7.3).

З рис. 7.3. зрозуміло, що реальній ставці заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)_0$ відповідає обсяг праці L_0 . Фігура KNL_0O – це величина сукупного доходу. Він складається з доходу від праці (прямокутник $\left(\frac{W}{P}\right)_0 NL_0O$) та доходу від капіталу чи інших факторів (трикутник $\left(\frac{W}{P}\right)_0$).

Якщо реальна ставка заробітної плати буде нижчою від $\left(\frac{W}{P}\right)_0$, то попит на працю зростатиме і гранична продуктивність праці буде змінюватись. Це означає, що функція попиту на працю L^D є ідентичною функції граничної продуктивності праці. За умови незмінного обсягу капіталу функція попиту на працю матиме вигляд: $L^D = L^D\left(\frac{W}{P}\right)_0$, де $\left(\frac{W}{P}\right)_0$ – ставка реальної заробітної плати.

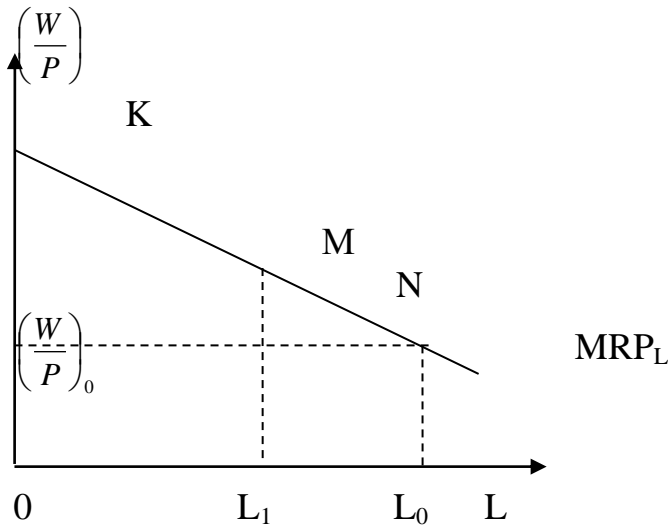

Рис. 7.3. Графік граничного продукту праці й доходу

Отже, в *короткостроковому періоді*, коли обсяг капіталу є незмінним, попит на працю (L^D) залежить тільки від ставки заробітної плати. Графічно цю залежність подано на рис. 7.4.

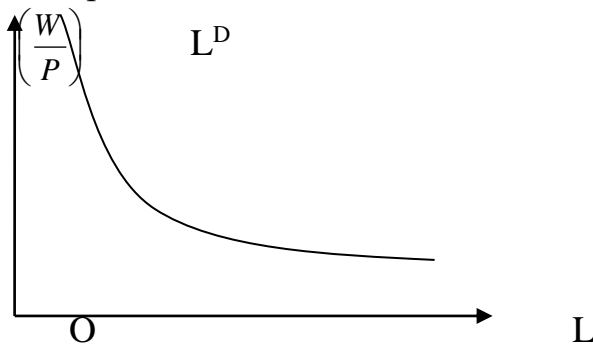

Рис. 7.4. Функція попиту на працю в короткостроковому періоді

Як видно із рисунка, крива попиту на працю знаходиться у зворотній залежності від ставки реальної заробітної плати.

У *довгостроковому періоді* попит на працю перебуває під впливом змін рівня розвитку технологій та в обсязі капіталів.

Рівновага на ринку праці встановлюється тоді, коли попит на працю дорівнює пропозиції праці ($L^D=L^S$) і рівень заробітної плати задовольняє як працедавців так і найманих працівників (рис. 7.5).

Як показано на рис. 7.5, рівновага на ринку праці, яка відповідає точці E, визначає рівноважний рівень реальної ставки заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)_0$ і чисельність зайнятих L_E . Так зростання пропозиції праці при незмінному попиту на неї викличе зниження заробітної плати. Збільшення попиту на працю при незмінній її пропозиції спричинить зростання заробітної плати.

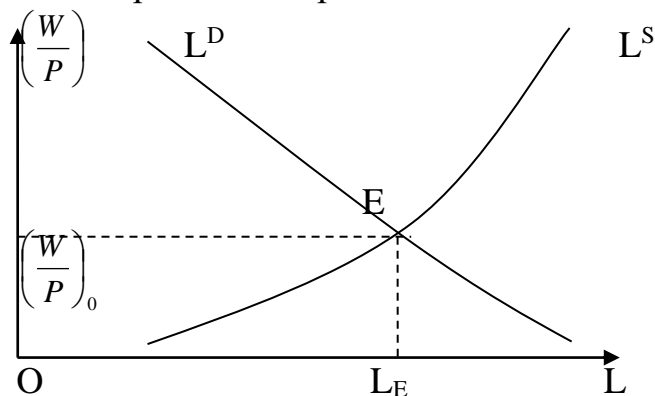

Рис. 7.5. Рівновага на ринку праці

Якщо найманими працівниками є люди з унікальними здібностями, то пропозиція буде зображена вертикальною лінією (рис. 7.6).

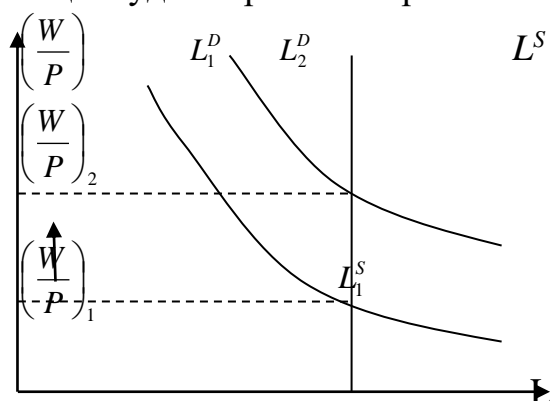

Рис. 7.6. Рівновага на ринку праці з нееластичною за ціною пропозицією праці

Із графіка видно:

- 1) особи з надзвичайними здібностями можуть запропонувати чітко обмежену кількість трудових послуг;
- 2) при зростанні попиту на такі послуги їх пропозиція не зростає, а збільшується тільки їх (трудова послуга) ціна, яка вимірюється реальною заробітною платою. Тому скористатись цими послугами зможуть ті, хто забезпечить найманим працівникам з унікальними здібностями отримання вищого доходу.

Така ситуація на ринку властива природній монополії на ринку праці осіб з унікальними здібностями.

Там, де мають місце пропозиція праці та попит на неї, не обмежені монопольним компонентом, рівноважний рівень виробництва формується співвідношенням попиту і пропозиції трудових послуг, які визначаються рівнем реальної ставки заробітної плати.

Попит на трудові послуги та їх пропозиція формують ринок праці.

Проблеми функціонування ринку праці економісти пояснюють по-різному. Тому розглянемо неокласичну, кейнсіанську та монетарну концепції, оскільки кожна з цих концепцій є ситуативною, тобто час від часу в економіці складається певна ситуація, теоретичне осмислення якої відрізняються в концепціях різних економічних шкіл та напрямів.

Характеристики неокласичної моделі рівноваги:

1. Ринок праці – саморегульована система. Якщо якісь надзвичайні ситуації все-таки зумовлюють порушення рівноваги на ринку праці, що призводить до появи безробіття, рівновага самостійно відновлюється.

2. Точці рівноваги на ринку праці відповідає повна зайнятість та потенційний обсяг національного виробництва, що передбачає повне і раціональне використання не тільки праці, а й усіх інших ресурсів.

3. Самовідновлення рівноваги на ринку праці відбувається за рахунок гнучкості ставок заробітної плати, властивої конкурентним ринкам.

4. Держава не повинна втручатися в процес функціонування ринку праці (як і інших ринків), оскільки в цьому немає ніякої потреби.

5. Тривале безробіття не можливе. Якщо ж воно існує, то причина у відсутності гнучкої ставки заробітної плати (а також процента і цін).

Відповідно до концепції, якої дотримуються неокласики – (Дж. Пері, Р. Хол, М. Фелдстайн), та прихильники концепції економіки пропозиції (Д. Гілдер, А. Лаффер та ін.), ринок праці, як і всі інші ринки діє на основі цінової рівноваги. Саме заробітна плата регулює попит та пропозицію праці. Ціна гнучко реагує на потреби ринку, збільшуючись чи зменшуючись в залежності від попиту та пропозиції. При цьому рівновага виключає безробіття. Графічно рівновагу на ринку праці при гнучкій ставці заробітної плати подано на рис. 7.7.

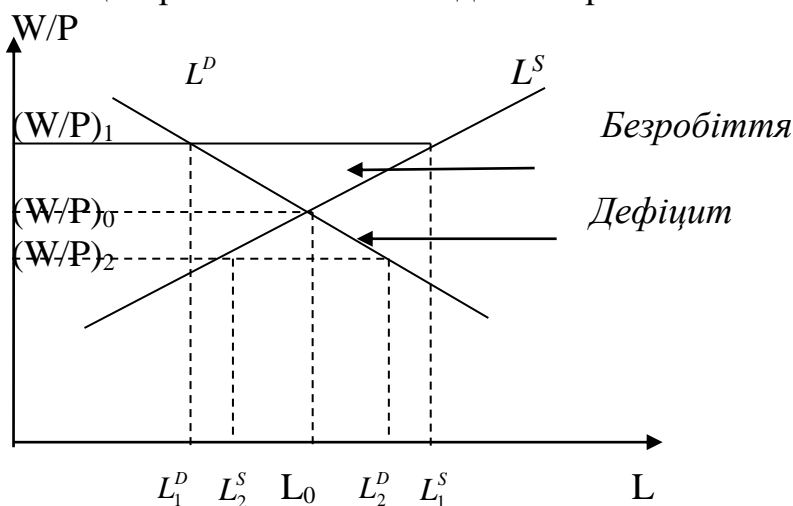

Рис. 7.7. Рівновага на ринку праці в класичній моделі

Із рис. 7.7. зрозуміло, що рівноважний обсяг попиту на працю L^D та пропозиції праці L^S забезпечує рівноважна ставка заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)_0$. Будь-яке відхилення рівня реальної заробітної плати від рівноважного рівня зумовить порушення рівноваги, яке виявиться або у формі надлишку робочої сили (безробіття), або у формі її дефіциту.

Так, підвищення реальної ставки заробітної плати від $\left(\frac{W}{P}\right)_0$ до $\left(\frac{W}{P}\right)_1$ зумовить

збільшення пропозиції **праці** від L_0 до L_1^S і, відповідно, скорочення попиту на працю з L_0 до L_1^D , внаслідок чого виникне надлишок запропонованих трудових послуг, що проявить себе у безробітті.

А відповідне зменшення реальної заробітної плати від $\left(\frac{W}{P}\right)_0$ до $\left(\frac{W}{P}\right)_2$ зумовить

зростання попиту на працю від L_0 до L_2^D і зменшення пропозиції праці від L_0 до L_2^S внаслідок чого утвориться дефіцит робочої сили. У **першому** випадку порушена рівновага відновиться шляхом зменшення реальної ставки заробітної плати, а в **другому** – шляхом її зростання до рівноважного рівня.

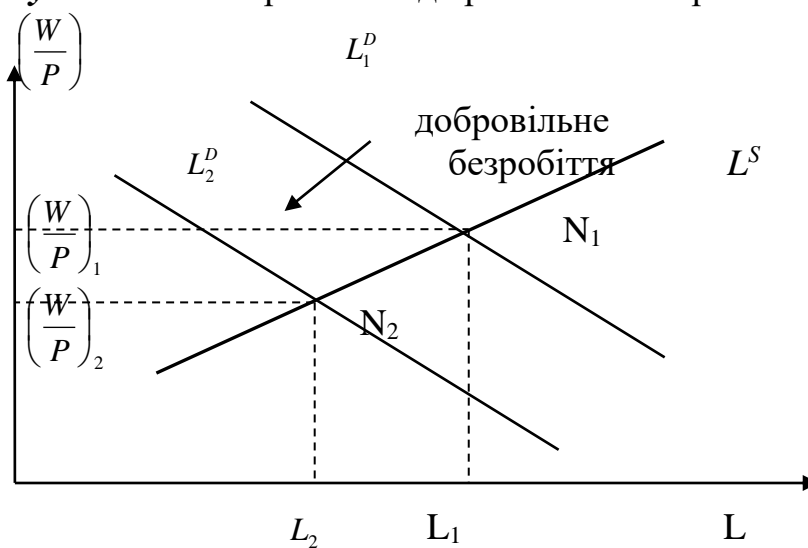

Рис. 7.8. “Добровільне” безробіття

У відповідності до моделі цієї цінової рівноваги індивід, інвестує в кваліфікацію до тих пір, поки не знизиться норма прибутку на всі вкладення. Наявність безробіття пояснюється прихильниками цієї концепції добровільним характером і прагненням працівників до максимально вигідної праці. Однак в економіці може виникати ситуація, коли попит на працю знижується до рівня, нижче від якого зменшення заробітної плати не дає можливості підвищити зайнятість. У цьому випадку виникає так зване “добровільне безробіття”. Наймані працівники не погоджуються зі зниженням заробітної плати і, як наслідок, віддають перевагу безробіттю (рис. 7.8).

На відміну від неокласиків, **кейнсіанці** розглядають ринок праці як явище постійної і фундаментальної рівноваги.

Характеристики **кейнсіанської концепції**:

1. Ринкова економіка не є саморегульованою системою.
2. Автоматично (внаслідок саморегулювання) встановлена ринком рівновага не завжди задовольняє суспільство, оскільки вона може існувати за досить високого рівня безробіття.

3. У короткостроковому періоді ставки заробітної плати нееластичні, вони не можуть служити автоматичними регуляторами економіки і забезпечувати повну зайнятість.

4. Праця і капітал у короткостроковому періоді – ресурси не взаємозамінні.

5. Держава має регулярно втручатися в економіку з метою забезпечення повної зайнятості та досягнення потенційного обсягу національного виробництва.

Дж.М. Кейнс, як і представники класичної школи, вважав, що попит на працю (L^D) є функцією реальної заробітної плати і що лінія попиту на працю відповідає лінії граничного продукту праці, тобто

$$MRP_L = \frac{W}{P},$$
$$L^D = L^D\left(\frac{W}{P}\right).$$

Але, на відміну від представників неокласичної школи, Дж.М. Кейнс вважав, що пропозиція праці (L^S) є функцією не реальної, а номінальної заробітної плати (W), тобто $L^S = L^{S(W)}$.

Свою позицію Кейнс аргументував впливом інституційних чинників на заробітну плату домогосподарств. Він був переконаний, що, по-перше, номінальна заробітна плата не може щодня змінюватись, адже трудові договори підписуються на певний строк (місяці, рік, 3-5 років і т. ін.). По-друге, домогосподарства, підписуючи трудові контракти, беруть до уваги саме *номінальну* заробітну плату, порівнюючи її з номінальною зарплатою інших домогосподарств. Це пояснюється тим, що наймані працівники не можуть відразу усвідомити зростання рівня цін в економіці: воно відбувається тільки з часом. І лише згодом вони почнуть вимагати зростання номінальної заробітної плати з тим, щоб реальна заробітна плата залишалась хоча б на попередньому рівні. Домогосподарства, за аргументацією Дж.М. Кейнса, не залишать ринок праці, якщо реальна заробітна плата водночас зменшиться в усіх домогосподарств. Але якщо одні домогосподарства за аналогічні трудові послуги матимуть меншу номінальну зарплату, ніж їхні сусіди, вони залишать ринок праці.

На відміну від неокласиків, Кейнс *заперечував політику скорочення номінальної заробітної плати найманих працівників* для підтримування повної зайнятості. Він відзначав особливу чутливість працівників до такого заходу і вважав, що сильні й активні профспілки можуть чинити належний опір такій політиці. Саме тому, *за Кейнсом, ринок праці не може функціонувати в умовах досконалої конкуренції*. Цей висновок вмотивовує ще більшою мірою втручання держави в механізми функціонування ринку праці шляхом законодавчого встановлення мінімального рівня заробітної плати, обмеження кількості робочих годин на тиждень, місяць, рік за різних умов праці і т. ін.

Проте *Кейнс вважав, що для досягнення повної зайнятості необхідно зменшувати реальну заробітну плату*.

Вони виходять з того, що ціна праці жорстко фіксується і практично не змінюється (особливо в бік зменшення) рис. 7.9. Ціна не є регулятором ринку праці, тому вона мусить бути привнесена ззовні державою. Держава може, зменшуючи або збільшуючи сукупний попит, збільшуючи державні витрати, або зменшувати

податки, усувати нерівновагу на ринку праці. Кейнсіанське трактування рівноваги на ринку праці характеризує тільки короткостроковий період.

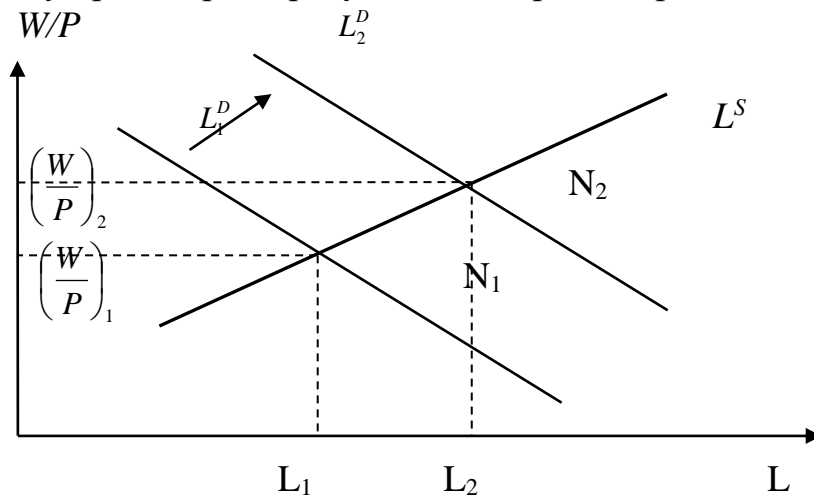

Рис. 7.8. Кейнсіанська теорія ринку праці

Розглянемо механізм встановлення рівноваги на ринку праці за умови жорстких ставок заробітної плати. Цей механізм графічно зображено на рис. 7.9. Нехай законодавство країни встановлює мінімальну зарплату на рівні $\left(\frac{W}{P}\right)_0$. Тоді **пропозицію праці** можна зобразити у вигляді ламаної лінії $L^S L^S$. Вона показує, що зарплата не може бути нижчою за $\left(\frac{W}{P}\right)_0$ (горизонтальний відрізок), але може бути вищою (висхідний відрізок). Далі продовжимо пунктирною лінією донизу висхідний відрізок і отримаємо лінію пропозиції праці за умови гнучких ставок заробітної плати $L^S L_1^S$.

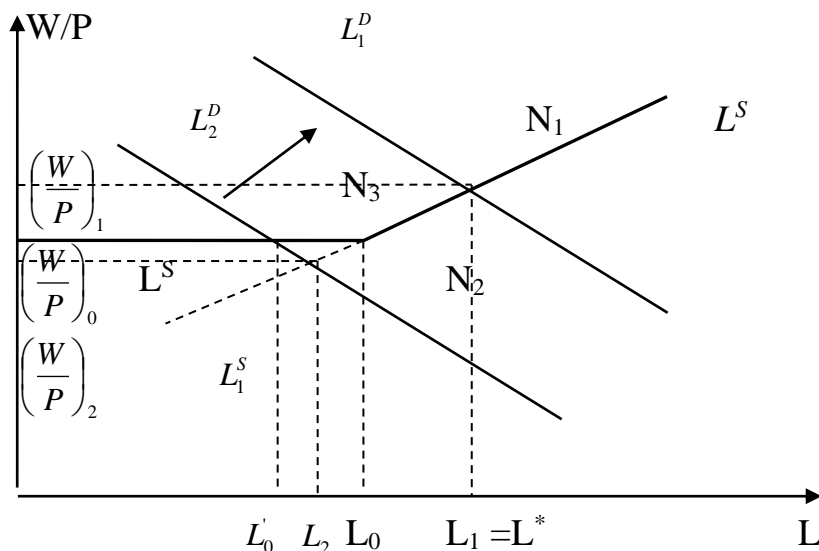

Рис. 7.9. Рівновага на ринку праці за умови жорстких ставок заробітної плати
Розглянемо **рівновагу на ринку праці** за різних ситуацій.

Ситуація перша. Нехай крива попиту на працю L_1^D і перетинає криву пропозиції на висхідному відрізку, коли фактична заробітна плата вища мінімального рівня і

дорівнює $\left(\frac{W}{P}\right)_1$. Нехай у цьому випадку досягається рівноважний рівень заробітної плати і повна зайнятість ($L_1=L^*$).

Ситуація друга. Нехай лінія попиту на працю L_2^D перетинає криву пропозиції на горизонтальному відрізку. Якби реальна зарплата була гнучкою, рівновага була б встановлена в точці N_2 і їй відповідав би рівень рівноважної заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)_2$ при рівні зайнятості (L_2).

Але **за умови жорсткої заробітної плати** рівновага буде встановлена при реальній заробітній платі $\left(\frac{W}{P}\right)_0$ та рівні зайнятості L_0 . Це означає, що жорсткі ставки заробітної плати спричинять вимушене безробіття у розмірі $L_2 - L_0$. Це підтверджує висновок Дж. М. Кейнса про те, що рівновага на ринку праці встановлюється не обов'язково в умовах повної зайнятості.

Якщо порівняти погляди неокласиків та кейнсіанців на причини безробіття, то можна зробити висновок, що *неокласики* пояснюють безробіття *надмірним подорожчанням праці*, а *кейнсіанці* – *падінням сукупного попиту*.

Представники школи монетаристів М. Фрідмена, Ф. Хайєка, розгільдають встановлення державою мінімального рівня заробітної плати, сильні позиції профспілок, відсутність необхідної інформації про наявність вакансій як фактори негативного характеру, що збільшують ринкову нерівновагу. Держава не повинна втручатися у ринок праці, якщо безробіття не перевищує природного рівня, інакше починає розвиватися стагфляція. На думки монетаристів, врівноваженню ринку більше сприяють інструменти бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики, зокрема облікова ставка національного банку, розміри обов'язкових резервів комерційних банків на рахунку центрального банку.

Школа інституціоналістів основну увагу приділяє аналізу професійних та галузевих розбіжностей в структурі зайнятих і відповідних рівнів заробітної плати. Вони відходять від макроекономічного аналізу і *намагаються пояснити характер ринку праці особливостями динаміки окремих галузей та професійно-демографічних груп*.

Умови рівноваги трьох ринків. Модель Хікса – Хансена

Модель Джона Хікса та Елвіна Хансена є першою та найпоширенішою інтерпретацією кейнсіанської моделі **“доходи – витрати”**. Модель Хікса – Хансена доповнює модель $IS - LM$ рівняннями попиту та пропозиції на ринку праці. Абстрагуючись від державного сектору та сектору “закордон”, “кейнсіанська” модель Хікса – Хансена може бути математично представлена наступною системою рівнянь:

$Y = C(Y, i) + I(Y, i)$ (1); $M^D = M(Y, i)$ (2); $Y = f(L)$ при $f'(L) > 0$ та $f'(L) < 0$ (3); $L^D = F\left(\frac{W}{P}\right)$ (4); $L^S = L\left(\frac{W}{P}\right)$, коли $W \geq W_0$ (5), де рівняння (1) – функція доходу, в якій споживання (C), як і інвестиції (I) є функціями від Y та i ; рівняння (2) – функція попиту на реальні грошові залишки; рівняння (3) – агрегатна виробнича функція;

рівняння (4) – функція попиту на працю; рівняння (5) – функція пропозиції праці. Зобразимо цю модель графічно на рис. 7.8

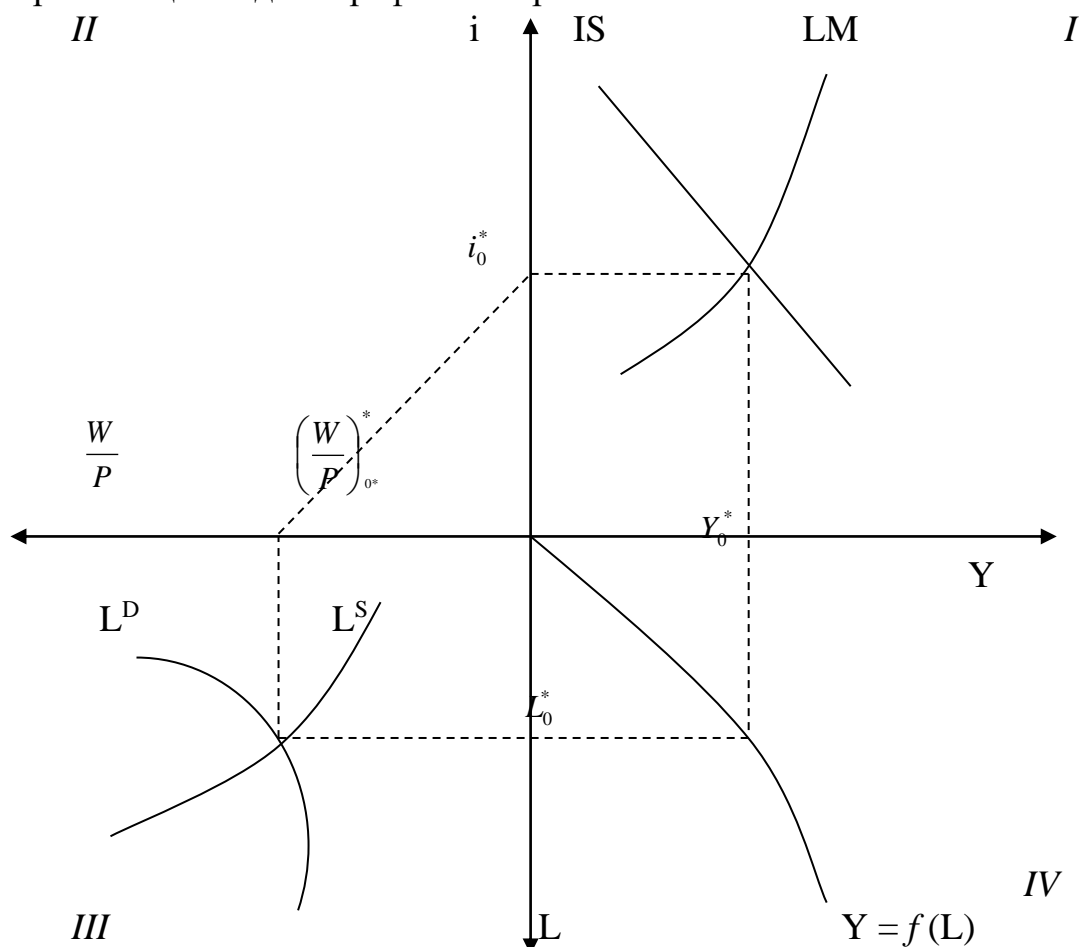

Рис. 7.8. Модель Хікса – Хансена для трох ринків: товарного, грошового та ринку праці

У моделі Хікса – Хансена *єдиним змінним ресурсом є праця*. Попит на працю визначається першою похідною агрегатної виробничої функції. Попит і пропозиція праці є функціями реальної заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)$. Всі інші рівняння теж є функціями реальних величин.

1) У IV квадранті зображена виробнича функція (рівняння (3)), яка показує зв'язок між обсягом випуску та рівнем зайнятості.

У кейнсіанській моделі функція попиту на працю виводиться із виробничої функції $Y = f(L)$ і визначається величиною *ефективного попиту на блага*. **Ефективний попит** – це сукупний попит на товари та послуги, забезпечений ресурсами для їх придбання. Його слід відрізнити від *потенційного попиту* на бажані товари і послуги, не забезпечені здатністю їх придбати; тому він не може бути поданий виробниками через механізм цін.

На основі моделі IS–LM визначимо величину ефективного попиту. За графіком виробничої функції визначимо кількість праці L_0^* , необхідної для

виробництва благ в обсязі Y_0^* . На основі графіка граничної продуктивності праці визначимо ціну попиту на працю $\left(\frac{W}{P}\right)_{0^*}^*$.

2) У III квадранті зображено графіки, що визначаються рівняннями (4) і (5). Вони показують точку перетину кривих попиту на працю та пропозиції праці, якій відповідає повна зайнятість (L_0^*) за реальної ставки зарплати $\left(\frac{W}{P}\right)_0^*$.

3) У II квадранті зображено співвідношення процентної ставки (i) та реальної ставки заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)$.

4) У I квадранті зображено кейнсіанську модель рівноваги системи ринків у трактуванні Хікса – Хансена рівноваги товарного та грошового ринків.

Крива IS у цьому квадранті побудована за рівнянням (1). Вона **показує зв'язок між процентною ставкою і рівноважним рівнем доходу**, який визначається рівністю запланованих інвестицій та заощаджень ($I = S$).

Пропозиція грошей є **екзогенною** змінною, яка визначається органами, що здійснюють грошово-кредитну політику. Вона задана рівнянням (2) і в I квадранті представлена кривою LM , яка відображає рівноважне співвідношення попиту на гроші та їх пропозиції за незмінного рівня цін.

Згадаймо, що Дж.М. Кейнс розглядав заощадження виключно як функцію доходу, а інвестиції виключно як функцію процентної ставки, тобто $S = S(Y)$, а $I = I(i)$.

Рівноважний обсяг виробництва Y_0^* визначає обсяг попиту на працю L_0^* , який у свою чергу формує рівень реальної заробітної плати $\left(\frac{W}{P}\right)_{0^*}^*$.

У моделі Хікса – Хансена функція доходу (рівняння (1)) зображена таким чином, що заощадження і споживання є функціями і від доходу, і від процентної ставки.

Таке математичне відображення функції доходу не впливає на загальні висновки кейнсіанської системи. Воно тільки підтверджує, що **заощадження** чутливіше реагують на зміни доходу, ніж на зміни процентної ставки, а інвестиції навпаки чутливіші до змін процентної ставки і менш чутливі до зміни доходу. Тому лінія інвестиційної функції від процентної ставки стрімко спрямована вгору, лінія інвестиційної функції від доходу – донизу.

3. Втрати від безробіття

За умов циклічного безробіття в економіці виникають певні втрати, тобто істотні економічні збитки. Визначаючи втрати від безробіття, слід виокремити природне і циклічне безробіття. Природне безробіття є необхідною передумовою для нормального функціонування економіки і тому втрати від безробіття не пов'язані з цим видом безробіття. Безробітні (фрикційні та структурні), які витрачають час на пошук роботи не мають втрат, а лише мають витрати, необхідні їм для пошуку найефективніших

варіантів застосування своєї робочої сили. Ці витрати, в кінцевому підсумку сприяють підвищенню продуктивності праці та збільшенню ВВП. Циклічне безробіття навпаки не є необхідним для функціонування національної економіки, воно виникає внаслідок відсутності вільних робочих місць. Таке безробіття є вимушеним і спричиняє як для безробітних, так і для суспільства в цілому, певні втрати. Таким чином, втрати від безробіття – це втрати циклічного безробіття. Втрати від циклічного безробіття мають комплексний характер.

Найважливіший негативний економічний наслідок безробіття – недовикористання робочої сили і пов'язане з цим недовиробництво ВВП, відтак відставання його реального рівня від потенційного (природного) рівня. Що вищий рівень циклічного безробіття, то більше таке відставання.

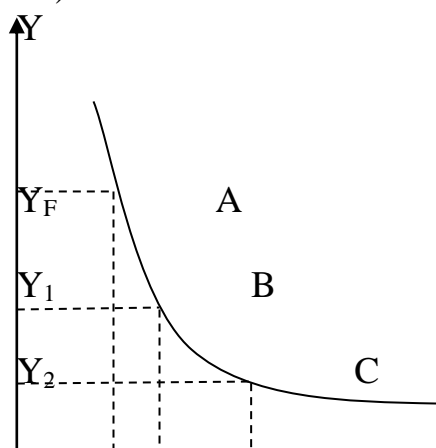
Крім того, має місце нерівномірний розподіл втрат від безробіття між різними групами працездатного населення. Рівень безробіття кваліфікованих працівників є нижчим, ніж рівень некваліфікованих, рівень молодіжного безробіття є вищим, ніж дорослого населення, а рівень жіночого – вищий, за чоловічий.

Безробіття призводить до значних соціальних втрат – втрати людьми кваліфікації, кризових явищ в сім'ї, посилення соціальної та політичної напруги в суспільстві. Значне підвищення рівня безробіття у періоди спадів виробництва може спричинити соціальні потрясіння. Соціологічні дослідження засвідчують пряму залежність між зростанням кількості самогубств, злочинів, смертей від серцево-судинних захворювань, психічних захворювань і високим рівнем безробіття. Відтак держава намагається знижувати рівень безробіття.

Для визначення економічних втрат від безробіття в світовій практиці використовують так званий *закон Оукена*, який обґрунтував Артур Оукен – США. На основі макроекономічних досліджень вчений встановив залежність між рівнем безробіття та величиною ВВП-розриву (різниці між потенційним та фактичним ВВП). Він розразував, що для США кожний відсоток перевищення фактичного рівня безробіття над природним зменшує обсяг ВВП порівняно з потенційним його рівнем на 2,5 % (коефіцієнт Оукена – β). Цей закон прийнятний і для економік постсоціалістичних країн.

Для більшості розвинутих країн коефіцієнт Оукена становить 2 % – 2,5 %, але емпіричні дослідження засвідчують, що цей коефіцієнт може мати іншу величину. Проте це не заперечує тісного кореляційного зв'язку між зміною реального ВВП та зміною рівня безробіття.

Графічно вплив циклічного безробіття на економіку відображає крива Оукена (рис. 7.9).

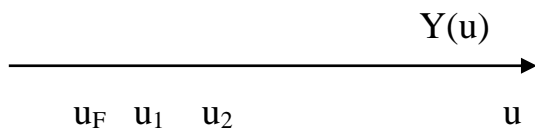

Рис. 7.9. Крива Оукена

Розглянувши криву Оукена $Y(u)$, відображає зв'язок між рівнем фактичного безробіття (u) і величиною відхилення фактичного обсягу національного виробництва (Y) від потенційного (Y_F). Рух по кривій Оукена показує зміну величини втрат ВВП (Y), пов'язану зі зміною відхилення фактичного безробіття від природного рівня.

Криву Оукена $Y(u)$ може зміщуватись як праворуч вгору, так і ліворуч вниз. На зміщення кривої Оукена впливають:

зміни потенційного обсягу національного виробництва і доходу, які зміщують криву праворуч вгору при зростанні Y_F та ліворуч вниз при зменшенні Y_F ;

зміни норми природного безробіття (u_F), які зміщують криву праворуч вгору при збільшенні u_F та ліворуч вниз – при зменшенні u_F .

У формалізованому вигляді закон А. Оукена можна записати так:

$$-\beta(u - u_F) = \frac{(Y - Y_F)}{Y_F} \cdot 100\%$$

де Y – фактичний обсяг національного виробництва; Y_F – потенційний обсяг національного виробництва в умовах повної зайнятості; u – фактичний рівень безробіття; u_F – природний рівень безробіття; β – коефіцієнт Оукена.

Величина коефіцієнта Оукена залежить від технології виробництва, такі і від поведінки економічних суб'єктів на ринку. Залежність коефіцієнта Оукена (β) від названих факторів ілюструє крива Оукена (рис. 7.9).

У випадок, коли рівень безробіття нижчий за передбачуваний природний рівень, фактичний обсяг ВВП перевищує його потенційний обсяг.

Закон Оукена дає можливість математично розрахувати втрати, які суспільство несе за певного рівня безробіття. Наприклад, якщо рівень безробіття становить 9%, а природний – 6%, то перевищення фактичного рівня безробіття над природним складає 3%. Помноживши 3% на число Оукена (2,5), матимемо втрати реального ВВП відповідно потенційного його обсягу ($3 \cdot 2,5 = 7,5\%$). Це означає, що якби у певному році рівень безробіття дорівнював природному, то реалний ВВП був би на 7,5 % більшим від фактичного.

Обчислення втрат ВВП від надмірного безробіття можна дослідити в три етапи:

перший – розрахунок відсотка відставання фактичного ВВП від потенційного ВВП:

$$B = (P_{B_f} - P_{B_n}) \cdot 2,5,$$

де B – відставання фактичного ВВП від потенційного ВВП, %, P_{B_f} , P_{B_n} – рівень фактичного та природного безробіття, 2,5 – число Оукена.

другий – якщо ВВП_п прийняти за 100%, то звідси ВВП_ф дорівнюватиме:

$$ВВП_{ф} = ((100 - B) / 100) \cdot ВВП_{п},$$

де ВВП_ф – реальний ВВП розрахований в постійних цінах і є величиною

зіставленою з ВВП_п. Тоді ВВП_п розраховується за формулою:

$$\text{ВВП}_п = (\text{ВВП}_ф \cdot 100) / 100 - В$$

третьй – розрахунок втрат економіки від циклічного безробіття:

$$\text{ВВП}_в = \text{ВВП}_п - \text{ВВП}_ф,$$

ВВП_в – втрати ВВП від циклічного безробіття, ВВП_п – потенційне ВВП, ВВП_ф – реальне, фактичне ВВП.

Приклад 1, рівень фактичного безробіття складає 12%, природного 6%. Фактичний ВВП_ф становить 250 млн грн. За цих умов втрати ВВП від циклічного безробіття дорівнюватимуть 44,1 млн грн:

а) $V = (12 - 6) \cdot 2,5 = 15\%$;

б) $\text{ВВП}_п = 250 \cdot 100 / 100 - 15 = 294,1$ млн грн;

в) $\text{ВВП}_в = 294,1 - 250 = 44,1$ млн грн

Наприклад 2, якщо рівень безробіття становить 9 %, а природний – 6 %, то перевищення фактичного рівня безробіття над природним складає 3 %. Помноживши 3 % на число Оукена (2,5), матимемо втрати реального ВВП відповідно потенційного його обсягу ($(3 \cdot 2,5 = 7,5 \%)$). Це означає, що якби у певному році рівень безробіття дорівнював природному, то реальний ВВП був би на 7,5 % більшим від фактичного.

Безробіття – це не тільки економічна проблема, а й соціальна, яка може призводити до наступних явищ: відповідно до закону Оукена відбувається відставання фактичного обсягу ВВП порівняно з тим обсягом, якого б суспільство могло досягти за умов повної зайнятості; збільшення податків у суспільстві (для покриття зростаючих виплат допомоги по безробіттю); скорочення сукупного попиту; відбувається нерівномірний розподіл втрат від безробіття серед різних соціальних верств населення; втрата кваліфікації робітників, що може згодом зумовити значне зниження заробітної плати або нові звільнення; зниження життєвого рівня тих, хто втратив робочі місця; втрата самоповаги, моральний занепад, можливий розпад сім'ї; погіршення фізичного і психологічного стану – підвищується рівень серцевих захворювань, алкоголізму та самогубств; громадське та політичне безладдя, соціальна та політична напруженість у суспільстві.

Тема 8. Інфляційний механізм

1. Інфляція: суть та види

2. Причини та наслідки інфляції

3. Взаємозв'язок інфляції та безробіття. Крива Філіпса

4. Антиінфляційна політика держави

1. Інфляція: суть та види

Однією із форм прояву макроекономічної нестабільності є інфляція. Як економічне явище інфляція існує досить тривалий час. Термін *інфляція* походить від латинського “inflation”, що в перекладі означає “здуття, надування”.

Ознаки інфляції почали виявлятися із широким розповсюдженням грошей в економічному житті. За такими опосередкованими ознаками як стрімке зростання заробітної плати і цін є підстави стверджувати, що інфляція спостерігалась у Стародавній Греції (330р. до н.е.) при завоюванні Олександром Великим Персії та в стародавньому Римі (301 р. до н.е.), коли Е. Діоклетіан встановив контроль за

цінами на близько 1000 найменувань товарів.

Як правило, інфляційні процеси були пов'язані з війнами або стихійними лихами, як епідемії, тривалі неврожаї, іншими стихійними лихами, що зумовлюють шоківі зміни в чисельності населення.

Але поява самого терміна “інфляція”, як теоретичне усвідомлення цього явища, відноситься до значно ближчих часів. Уперше цей термін був застосований у Північній Америці в період громадянської війни 1861-1865 рр. і означав процес збільшення грошового обігу масою грошей, яка перевищувала потребу в них економічної системи. В XIX столітті термін “інфляція” починає вживається також в Англії і Франції для пояснення надмірного зростання грошової маси, що зумовлювало її знецінення. Широкого використання в економічній літературі поняття інфляції одержало в XX столітті після першої світової війни, причому дотепер воно теж використовується. Остаточно цей термін був введений в науковий обіг зметою теоретичного відображення певного стану економіки після Другої світової війни.

У класичній економічній теорії інфляція трактується як частина теорії грошей. Вона є процесом підвищення загального рівня цін та зниження купівельної спроможності грошей. Дж.М. Кейнс уперше проаналізував інфляцію як елемент макроекономічної теорії.

Монетаризм, змінивши кейнсіанській теорії у 80-х роках, уже не просто включає проблеми інфляції в макроекономічну теорію. Вони стають найважливішою складовою частиною останньої. “Під інфляцією, – пише М. Фрідмен, – я розумію стійке та безперервне зростання цін, що завжди і всюди виступає як грошовий феномен, викликаний надмірною масою грошей по відношенню до випуску продукції”. Це положення переконує в тому, що причини інфляції – у сфері обігу. А тому допускається обмеження впливу держави у процеси суспільного відтворення.

Інфляція – це стійке й відчутне підвищення цін, яке виникло внаслідок незабезпечення економічними благами значної частини грошової маси.

Або ж **інфляція** – це підвищення загального рівня цін в економіці протягом певного періоду часу, що спричиняє зниження купівельної спроможності грошей. Зростання загального рівня цін відбувається внаслідок порушення закону грошового обігу. *Найпоширенішим* є розуміння інфляції за такої ситуації в економіці, за якої кількість грошей в обігу перевищує потребу в них, коли в обігу знаходиться надлишкова маса грошей, порівняно з обсягом товарів та послуг, рух яких вона опосередковує. Таке становище веде до знецінення грошей, гроші “дешевіють”, а ціни набувають тенденції до зростання. Це, звичайно, не означає, що підвищуються обов'язково усі ціни. Навіть у періоди досить швидкого зростання інфляції ціни на одні товари зростають, деякі ціни можуть лишатися сталими, а інші навіть знижуватися. Зауважимо, що не кожне підвищення цін є показником інфляції. Ціни можуть підвищуватись внаслідок поліпшення якості продукції, зміни асортименту продукції. Ціни підвищуються на окремі види товарів та послуг, а не зростає загальний рівень цін, таке зростання цін є виправданим, і не являється інфляцією. Не слід ототожнювати інфляцію з грошовою емісією (законодавчо обумовленим випуском додаткових грошей в обіг). Емісія грошей може мати як *інфляційний*, так і

не інфляційний характер. Якщо, приміром, додатковий випуск грошей зумовлений зростанням реального обсягу національного виробництва або уповільненням руху грошей, то він не є інфляційним. Якщо ж випуск грошей спрямований на покриття фінансування дефіциту державного бюджету чи зумолений прагненням уряду утримувати безробіття на рівні, нижчому за “природний” тощо, то емісія виступає як інфляційний чинник.

Рівень та темп інфляції на практиці визначаються за допомогою індексів цін.

Індекс цін – це відношення ринкової вартості певного набору товарів та послуг (споживчого кошика) у поточному році до ринкової вартості товарів та послуг у базовому році. Основними індексом цін є індекс споживчих цін (ІСЦ) та дефлятор ВВП.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) – це співвідношення ціни споживчого кошика в поточному році до ціни аналогічного кошика в базовому році. Даний індекс враховує динаміку цін “споживчого кошика” – набір товарів і послуг, який найчастіше вживає людина. У розвинутих країнах світу споживчий кошик налічує близько 300 найменувань споживчої продукції. В Україні він містить всього навсього 70 видів товарів.

$$\text{ІСЦ} = (\text{вартість споживчого кошика в поточному році} / \text{вартість споживчого кошика в базовому році}) \cdot 100\%$$

Якщо ІСЦ > 100%, ціни зросли (спостерігається явище інфляції);

ІСЦ < 100%, ціни знизилися (відбувалася дефляція);

ІСЦ = 100%, ціни не змінилися.

Дефлятор ВВП – це співвідношення номінального ВВП до реального ВВП. Він враховує ціни не тільки споживчих товарів та послуг, але й товари та послуги виробничого призначення. Тому *дефлятор ВВП є індексом цін (ІЦ)*, за допомогою якого, при розрахунку інфляції та дефляції вимірюється загальний рівень цін, коли порівнюються ВВП за різні роки.

Темп інфляції визначається шляхом віднімання від індекса цін попереднього року та ділення цієї різниці на індекс цін попереднього року і множенням отриманої частки на 100%, тобто:

$$\hat{P} = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} \cdot 100\%$$

де P_t – індекс цін аналізованого періоду; P_{t-1} – індекс цін попереднього періоду.

Якщо врахувати те, що рівень цін визначається індексом цін. Нерідко в якості основи для розрахунку рівня інфляції використовують індекс споживчих цін (ІСЦ), і показник рівень інфляції має вигляд:

$$\hat{P} = \frac{\text{ІСЦ}_t - \text{ІСЦ}_{t-1}}{\text{ІСЦ}_{t-1}} \cdot 100\%$$

де ІСЦ_t – індекс цін в поточному періоду; ІСЦ_{t-1} – індекс цін в базисному періоду.

“Правило величини 70” дозволяє швидко підрахувати кількість років, необхідних для подвоєння рівня цін. Для цього слід розділити число 70 на щорічний рівень інфляції. Наприклад, при щорічному темпі інфляції 3%, ціни подвоються

через 23 років. Слід зазначити, що “Правило величини 70” звичайно застосовується тоді, коли, наприклад, треба встановити скільки буде потрібно часу, щоб реальний ВВП або інші особисті заощадження подвоїлися.

Інфляційний шок – одноразове підвищення рівня цін (P), яке може стати імпульсом для прискорення інфляції \hat{P} .

Зростання індексу цін у поточному році у порівнянні з його величиною у базовому році визначає рівень інфляції, а зниження загального рівня цін досліджує рівень дефляції.

Дефляція є протилежним до інфляції явищем, і спостерігається, коли загальний рівень цін падає, зумовлений дефіцитом грошей порівняно з випуском товарів та послуг. Починаючи з кінця ХХ ст. дефляція трапляється вкрай рідко. Підтримувана дефляція, коли ціни постійно падають протягом декількох років, як правило, асоціюється з періодами глибокої депресії.

Процес зменшення, уповільнення темпів інфляції дістав назву **дезінфляція**.

Інфляція, яка супроводжується стагнацією виробництва і високим рівнем безробіття в країні (одночасне підвищення рівня цін і рівня безробіття) отримала назву **стагфляція**.

Залежно від критеріїв класифікації розрізняють декілька видів інфляції:

За характером перебігу виділяють *класичну* та *сучасну* інфляцію. Для **класичної інфляції** (XVIII – XIX ст.) характерною була тимчасовість. Вона виникла за таких обставин як війни, революції, стихійні лиха та ін., що збільшували видатки держави. Це епізодична інфляція, яка переходить у зниження загального рівня цін. Її ознаками є швидкий розвиток та швидка стабілізація. **Сучасна (хронічна) інфляція** має затяжний характер і є елементом процесу відтворення. Демоніфікація золота, розрив зв'язків між паперовими, чековими та кредитними грошима і золотом, надали рухові грошової маси автономного характеру, відносно незалежного від обігу товарів, їх пропозиції.

За темпами росту цін розрізняють *помірну (повзучу), галопуючу та гіперінфляцію*. **Помірна (повзуча) інфляція** характеризується невисокими темпами росту цін до 10% на рік. Така інфляція характеризується прискореним нагромадження грошей в обігу без поміного підвищення чи з незначним зростанням товарних цін. Вона дозволяє ефективно коригувати ціни, відповідно до умов виробництва та попиту, які змінюються. Ціни зростають повільними темпами, але швидше, ніж заробітна плата. Це не має негативних наслідків і не є відчутним для економічних суб'єктів. Відсутній ризик підписання контрактів в номінальних цінах. Багато сучасних економістів, у тому числі послідовники економічного вчення Кейнса, вважають таку інфляцію необхідною для ефективного розвитку економіки та активізації підприємницької діяльності.

Галопуюча інфляція супроводжується стрибкоподібним підвищенням цін, передбачає річне зростання цін від 10% до 200%. Вона є серйозною пролемою для економіки, бо гроші починають втрачати свою цінність. Галопуюча інфляція – це така ситуація в економіці, коли: підприємці постійно підвищують ціни; банки неухильно підвищують плату за кредит, невпинно опадає купівельна спроможність населення; економіка перебуває у фазі такої напруженості, коли на межі можливого здійснюється регулювання та координація міжгалузевих зв'язків; люди не

заощаджують у національній валюті, а суб'єкти підприємництва використовують для угод більш стійку валюту; інфляція виходить із-під контролю держави, зростає соціальна напруженість, тому постійно коригується соціальна політика; активно діють банківські структури. Отже, при галопуючій інфляції можливостей для узгодження дій стає обмаль, передбачуваність і стабільність розвитку обмежена до краю. Якщо економіка не втрималась у межах галопуючої інфляції й остання продовжує прискорюватись, вона переходить у форму гіперінфляції. Галопуюча інфляція означає кризу грошової системи, гіперінфляція – її крах.

Гіперінфляція – інфляція, коли ціни зростають швидко – на 1-2 % щодня або більше 50 % в місяць і більше 200 % річних. Вона означає глибоку економічну і соціальну кризу в країні. За умов гіперінфляції: руйнуються господарські зв'язки, масово банкрутують підприємства, припиняють свою діяльність підприємці, знижується добробут населення, зростає роль іноземних валют. Роль грошей при цьому знижується, вони починають втрачати здатність виконувати свої функції, відбувається натуралізація господарських зв'язків. Споживачі намагаються вкласти гроші у матеріальні цінності. В економіці відбувається перерозподіл доходів. Суб'єкти економіки переходять до інших форм розрахунків, посилюється бартерний обмін, порушуються фінансові та кредитні механізми, руйнується банківська система, процеси в економіці набувають стихійного характеру. Гіперінфляція була характерна для країн, що здійснювали революційний перехід від соціалізму до ринкової економіки.

За ступенем збалансування росту цін щодо різних товарних груп розрізняють збалансовану та незбалансовану.

При збалансованій інфляції відносні ціни товарів залишаються стабільними, а змінюються лише абсолютні ціни. Ціни підвищуються досить помірно і одночасно на більшість товарів та послуг.

При незбалансованій інфляції – змінюються як абсолютні, так і відносні ціни. Ціни на різні товари та послуги підвищуються неодноразомно і по-різному на кожен тип товару.

За передбаченністю інфляції є очікувана та неочікувана.

Очікувана інфляція може передбачитися і спрогнозувати заздалегідь з достатнім ступенем надійності. Вона, як правило, є прямим результатом дій влади, не впливає на загальний обсяг виробництва чи перерозподіл доходів.

Неочікувана інфляція виникає стихійно і передбачити та спрогнозувати її неможливо. Характеризується раптовим стрибком цін, що негативно впливає на грошовий обіг та систему оподаткування. Вона є результатом непередбачених змін в економіці або наслідком виникнення незапланованих змін у сукупному попиті та сукупній пропозиції населення на споживчі товари, товаровиробників – на сировину та засоби виробництва. Неочікувана інфляція впливає на загальний обсяг виробництва і перерозподіляє багатство між різними групами людей. Характеризується різким стрибком цін, що негативно впливає на грошовий обіг та систему оподаткування.

За формами вияву розрізняють відкриту та приховану інфляцію. Відкрита інфляція діє в умовах вільних цін, властивих ринковій економіці і проявляється у зростанні загального. **Прихована інфляція** характерна для централізованої економіки (жорсткого державного регулювання) і дає в умовах негнучких,

фіксованих цін. При прихованій інфляції ріст цін на товари та послуги може не спостерігатися, оскільки ціни утримуються на фіксованому рівні за допомогою адміністративних заходів. Знецінення грошей проявляється у дефіциті пропозиції товарів та послуг, зниженні їх якості. Прихована інфляція також проявляється в наявності незадоволених платоспроможних потреб (попиту), представлених вимушеними заощадженнями, що утворилися через те, що покупці не могли знайти і придбати необхідні товари. Як наслідок, виникає “чорний” ринок, на якому відсутні офіційно регульовані ціни, розвивається спекуляція та хабарництво.

За факторними формами розрізняють *інфляцію попиту* та *інфляцію пропозиції (витрат)*. **Інфляція попиту** пояснюється порушенням рівноваги між сукупним попитом (AD) і сукупною пропозицією (AS) з погляду перевищення сукупного попиту. Тобто, **інфляція попиту** – це таке зростання цін, яке спричиняється надмірним попитом, тобто виникає внаслідок випереджального зростання сукупного попиту порівняно із сукупною пропозицією товарів та послуг.

Інфляція попиту, як правило виникає в умовах повної зайнятості та повної завантаженості виробничих потужностей. Виробничий сектор не в змозі відповісти на цей зайвий попит збільшенням реального обсягу продукції, бо усі існуючі ресурси уже повністю залучені до виробництва. Це неминуче призводить до зростання цін на постійний реальний обсяг продукції. Інфляцію попиту проілюстровано на рис. 9.1.

При інфляції попиту крива AD зміщується вправо. Ціни і обсяг продукції змінюється в одному напрямку – вони ростуть: ціни від P_0 до P_1 та P_3 , обсяг від Y_0 до Y_1 . Зростання грошової маси (AD) призводить до інфляційного зростання цін (P).

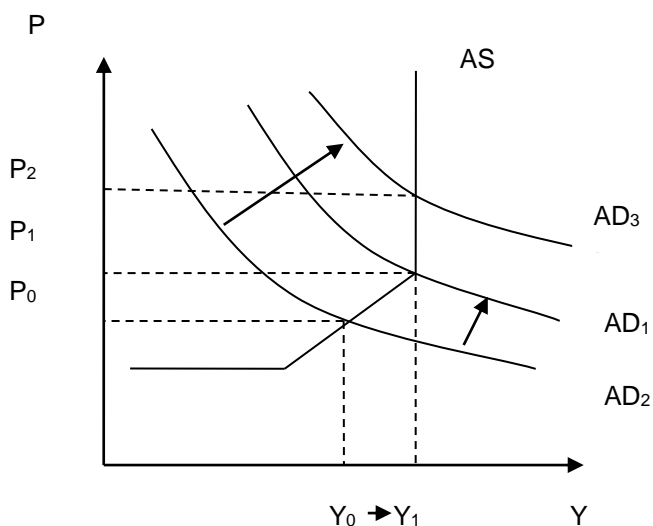

Рис. 9.1. Інфляція попиту

На думку монетаристів основним фактором інфляції попиту є пропозиція грошей, оскільки збільшення пропозиції грошей призводить до збільшення сукупного попиту, який зумовлює ріст цін.

Інфляція пропозиції (витрат) спостерігається в тому випадку, коли ціни

зростають внаслідок збільшення середніх витрат виробництва, тобто витрат на одиницю продукції, що супроводжується зменшенням сукупної пропозиції. Двома основними джерелами збільшення середніх витрат є *підвищення цін на проміжну продукцію*, тобто на матеріальні ресурси (сировину, паливо, електроенергію тощо) і *збільшення номінальної заробітної плати*, яке супроводжується адекватним підвищенням продуктивності праці.

Якщо витрати на одиницю продукції збільшуються, то за заданих цін на цю продукцію прибутки підприємств-виробників зменшуються. Це примусить їх зменшити виробництво продукції, тобто скоротити пропозицію, що за незмінного попиту викликає зростання цін. Інфляцію витрат графічно показано на рис. 9.2.

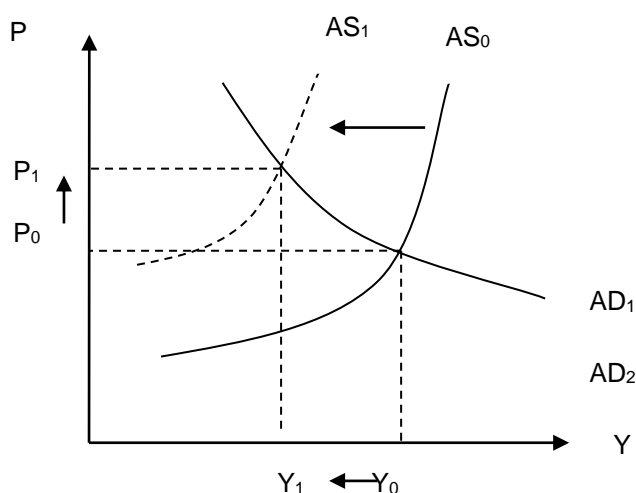

Рис. 9.2. Інфляція пропозиції

Збільшення витрат на одиницю продукції переміщує криву сукупної пропозиції AS_0 вліво вздовж нерухомої кривої сукупного попиту до AS_1 . Внаслідок цього ціни та випуск продукції змінюється в протилежному напрямку – ціни ростуть від P_0 до P_1 , а обсяг виробництва скорочується від Y_0 до Y_1 . Це означає, що інфляція витрат відбувається водночас із падінням виробництва, тобто відбувається у формі *стагфляції*.

2. Причини та наслідки інфляції

Інфляція є тонке соціально-економічне явище, породжене диспропорціями в різних сферах ринкового господарства. Причиною інфляції спочатку вважали повсюдний перехід до паперових грошей. Однак навіть після того, як грошова емісія була взята під строгий контроль, інфляція не зникла. Виявилось, що в інфляції можуть бути різні причини.

Ще у XVIII столітті з'явилася велика кількість наукових робіт, в яких розглядалася залежність між кількістю золота і срібла, ростом цін та розвитком виробництва. Більшість авторів стверджували, що ціни не обов'язково зростають, коли для забезпечення більших обсягів виробництва використовуються додаткові обсяги дорогоцінних металів (золота та срібла) і, що процес збільшення кількості грошей в обігу може значно впливати на виробництво. Найбільш яскравими прихильниками твердження “Гроші стимулюють торгівлю” були так звані паперово-

грошові *меркантилісти*, які стверджували, що повзуча інфляція може сприяти економічному зростанню.

Велику увагу проблемі інфляції приділяли *класики*, зокрема Д. Рікардо, який вважав, що конвертованість паперових грошей забезпечує автоматичний контроль за надлишковою емісією грошової одиниці або паперово-грошовою інфляцією.

Дж. М. Кейнс вперше проаналізував інфляцію як елемент макро- економічної теорії. У кейнсіанських теоріях зазначається, що інфляція має місце тоді, коли пропозиція грошей у порівнянні з пропозицією товарів для купівлі є значно більшою, тобто, під інфляцією розуміється надмірний попит. Інфляція виникає тоді, коли суспільство намагається витратити більше, ніж дозволяють виробничі потужності економіки. Коли сукупні витрати перевищують обсяг продукту при повній зайнятості, відбувається підвищення рівня цін. Отже, надмірний обсяг сукупних витрат носить інфляційний характер. Джерелом сукупних витрат є дохід, який отримують суб'єкти економіки внаслідок розподілу виробленого ВВП. Якщо сукупний дохід збільшується, то збільшуються і сукупні витрати, а також зростає попит на гроші як платіжний засіб, оскільки грошова маса є засобом реалізації сукупного попиту.

Монетаризм, змінивши кейнсіанські теорії у 80-х роках, під інфляцією розуміє стійке та безперервне зростання цін, що завжди і всюди виступає як монетарне явище, викликане надмірною масою грошей по відношенню до випуску продукції. Це положення переконує, що причина інфляції – у сфері грошового обігу. Теоретичною базою монетаристського вчення є рівняння кількісної теорії грошей: $M \cdot V = P \cdot Y$, де M – кількість грошей, V – швидкість обігу грошей, P – рівень цін, Y – обсяг виробленої продукції. На думку монетаристів надмірне збільшення грошової маси є причиною зростання сукупного попиту та цін, а отже і інфляції.

Згідно *сучасних підходів*, найважливішою рисою нинішніх інфляційних процесів є тісне переплетення грошових та загально-економічних факторів росту цін. Де б не розпочиналася дія інфляційних факторів – чи у виробництві, чи у сфері державних фінансів, чи у грошово-кредитній сфері – будь-яке інфляційне зростання цін викликає необхідність підвищення обсягів грошової маси, і навпаки. Збільшення грошової маси виступає вже не як причина росту цін, а як його похідна. Причини та наслідки інфляції міняються місцями, тому будь-яке зростання цін викликає підсилення інфляції і стає тим самим інфляційним.

Сучасна інфляція є наслідком великої кількості різноманітних чинників. Це можуть бути *монетарні чинники*, зумовлені *деформацією грошового обігу* (приріст грошової маси, збільшення кількості платіжних засобів в економіці, зростання швидкості обігу грошей), а також *немонетарні* (зростання витрат виробництва, зміни в поведінці економічних суб'єктів, зміни у структурі сукупного попиту, зміни у структурі ринку тощо).

Кейнсіанська теорія інфляційного розриву стверджує, що інфляція виникає тоді, коли сукупні видатки перевищують обсяг національного продукту

Розглянемо детальніше основні *причини інфляції*, які хоча і поділені на окремі пункти, проте тісно пов'язані між собою, оскільки часто спричиняють одна одну.

1. Помилкова грошово-кредитна політика держави, що полягає у випуску центральним банком надлишкової грошової маси за рахунок державної монополії на

емісію грошей. Приріст грошової маси при цьому не забезпечується адекватним зростанням реального ВВП, тобто сукупної пропозиції. Внаслідок цього в економіці порушуються пропорції відтворення між виробництвом і споживання, попитом і пропозицією, грошовою масою в обігу і сумою товарних цін.

2. Значне зростання дефіциту державного бюджету і боргу, зумовлених непродуктивними державними витратами, а також емісійне фінансування бюджетного дефіциту.

3. Інфляційно небезпечні інвестиції. Здебільшого це – мілітаризація економіки. Надмірні військові асигнування ведуть до утворення додаткового платоспроможного попиту і, як наслідок, – до збільшення грошової маси. Також необхідно врахувати той факт, що військова економіка поглинає значну кількість економічних ресурсів, яку в свою чергу недоотримує цивільна промисловість, що негативно відображається на обсязі і динаміці продукції цивільного призначення.

4. Підвищення цін на продукцію економічних суб'єктів у відповідь на збільшення податкового тягара, що рівнозначно збільшенню витрат виробництва.

5. Відсутність чистого вільного ринку і досконалої конкуренції як його частини. Монопольна влада дає можливість підприємству-монополісту підвищувати ціни з метою отримання монополю прибутку. Сучасний ринок в значній мірі олігополістичний. Оскільки олігополіст зацікавлений у скороченні виробництва та зменшенні пропозиції товарів, створюється штучний дефіцит, який він використовує для підтримки чи підвищення цін.

6. Зростання цін на економічні ресурси або зниження продуктивності ресурсів. Коли проміжна продукція стає дорожчою, то ціни на кінцеві товари та послуги також підвищуються.

7. Профспілкова монополія, яка може спонукати випереджальне зростання номінальної заробітної плати порівняно з продуктивністю праці. Підвищення грошових доходів населення на вимоги трудових спілок часто спричиняє так звану інфляційну спіраль – спіраль “зарплата – ціни”.

8. Імпортована інфляція, роль якої зростає зі зростанням ступеня відкритості економіки і втягненням країни у світогосподарські зв'язки. Якщо зростають ціни на імпортовану продукцію (внаслідок підвищення податків на імпорт, збільшення мита або зниження курсу національної валюти) то одночасно з продукцією країна імпортує інфляцію витрат. Посилення інтернаціоналізації господарських зв'язків між державами супроводжується загостренням конкуренції на світових ринках капіталів, товарів та послуг, робочої сили, загостренням міжнародних валютно-кредитних відносин, втягненням все більшої кількості країн у кризи світового масштабу.

9. Надмірний іноземний попит на вітчизняну продукцію, який спричиняє значне перевищення експорту над імпортом. Унаслідок цього сукупний попит зростає на величину чистого експорту і стає надмірним у порівнянні із сукупною пропозицією.

10. Інфляційні очікування – виникнення інфляції самопідтримуючого характеру. Населення і господарські суб'єкти звикають до постійного підвищення цін. Населення вимагає підвищення заробітної плати і запасається товарами наперед, очікуючи на їх швидке подорожчання. Виробники ж побоюються

підвищення цін з боку своїх постачальників, які водночас закладають в ціну своїх товарів прогнозоване ними зростання цін на комплектуючі. Інфляція, впливаючи на різні аспекти соціально-економічного життя країни, викликає чимало негативних наслідків: посилюються диспропорції в економіці, руйнуються нормальні господарські зв'язки, автоматично знижується ефективність економічних регуляторів, виникає криза фінансів, значно активізуються спекуляція та корупція, посилюється злочинність, поглиблюється майнова нерівність, знижується життєвий рівень населення, посилюється соціальна напруга у суспільстві.

Розглянемо основні *наслідки*, які спричиняє непередбачувана інфляція високих темпів.

По-перше, *відбувається перерозподіл доходів та багатства у суспільстві внаслідок зміни реальних доходів та вартості майна*. Зміна реального доходу буде обчислюватися як різниця між зміною номінального доходу та зміною рівня цін. Найбільше від інфляції потерпають люди, що одержують відносно фіксовані номінальні доходи (зарплату, що визначається тарифною сіткою, трансферні платежі, фіксовану земельну ренту тощо). Коли зростання рівня цін випередить зростання їх номінальних доходів, то ці категорії населення втрачають реальні доходи. Працівники, які зайняті у галузях промисловості, що розвиваються і представлені потужними профспілками, намагаються добитися, щоб їх номінальна зарплата підвищувалася відповідно з темпом інфляції або випереджала його.

По-друге, *спостерігається знецінення грошових заощаджень та фінансових активів із фіксованим доходом (депозитні рахунки, облигації, страхові поліси)*. Внаслідок зниження купівельної спроможності грошей, домогосподарства несуть певні втрати, які є інфляційним податком. Таким чином відбувається прихована державна конфіскація грошей у населення. У той же час, інфляція збільшує вартість нерухомого майна, тому економічні суб'єкти, які ним володіють, стають багатшими.

По-третє, *відбувається порушення відносин між дебіторами та кредиторами*. Боржник при цьому тільки виграє, оскільки реальна відсоткова ставка за використання капіталу зменшиться на величинутемпу інфляції. Відбувається повернення позики грошима, що мають нижчу купівельну спроможність. У цілому непередбачувана інфляція перерозподіляє багатство від кредиторів до боржників, а непередбачене зниження темпів інфляції дає протилежний ефект.

По-четверте, *спостерігається прискорена матеріалізація грошей*. Домогосподарства та фірми уречевлюють грошові засоби, які швидко знецінюються, у товарних запасах. Так, наприклад, домогосподарства намагаються перевести заощадження у нерухомість або матеріальні цінності (коштовності, будинки, автомобілі, земельні ділянки тощо). Підприємства в свою чергу розробляють плани активізації використання грошових ресурсів. Поспішний і надмірний темп нагромадження матеріальних запасів часто не є ефективним.

По-п'яте, *у ході інфляції відбувається постійна зміна цін*. Оскільки ціни є головним індикатором ринкової економіки, то цінова інформація є надзвичайно важливою для підприємницької діяльності. За умов нестабільності, суб'єкти економіки часто помиляються у виборі оптимальної ціни гіри укладанні угод та підписанні контрактів. Через відсутність впевненості у майбутніх доходах,

знижується активність підприємницької діяльності, зменшується мотивація до інвестування.

Інфляція як явище макроекономічної нестабільності має різноманітні форми впливу на економічну та соціальну сфери людського життя. Розглянемо цей вплив.

Інфляція та відсоткова ставка. Коригування номінальних доходів з урахуванням інфляції здійснюється за допомогою *рівняння Фішера*:

$$i = r + \hat{P},$$

де i – номінальна відсоткова ставка, r – реальну відсоткову ставку, \hat{P} – очікуваний рівень інфляції.

За **рівнянням Фішера** номінальна відсоткова ставка може змінюватися внаслідок зміни реальної відсоткової ставки або ж внаслідок зміни рівня інфляції.

Згідно рівняння Фішера, *збільшення рівня інфляції на 1% зумовить підвищення номінальної відсоткової ставки на 1%*. Таке співвідношення між рівнем інфляції і номінальною відсотковою ставкою отримало назву **ефект Фішера**.

Інфляція й державний борг. Причини обмежених можливостей знецінення державного боргу в сучасних умовах такі:

- збільшення частки короткострокових боргових зобов'язань держави;
- зростання міри чутливості (коефіцієнт еластичності) реагування величини відсоткової ставки на рівень інфляції;
- надання довго- та середньострокових кредитів не одразу в повному обсязі, а траншами, що також дає можливість врахувати вплив інфляційних процесів на ціну позики.

Інфляція і заробітна плата. Крива Філіпса відображає зв'язок між інфляцією (знеціненням) заробітної плати та відставанням змін обсягів ВВП і може бути представлена формулою:

$$q_{\omega} = \lambda(Y - Y_F)$$

або

$$q_{\omega} = \frac{W_t - W_{t-1}}{W_{t-1}}$$

де $q_{\omega} = \frac{W_t - W_{t-1}}{W_{t-1}}$ – темп інфляції заробітної плати; Y – фактичний обсяг ВВП;

Y_F – потенційний обсяг ВВП, λ – коефіцієнт чутливості (еластичності) реагування заробітної плати на зміни обсягів ВВП.

М. Фрідмен і Е. Фелпс критикували криву, описану формулою $q_{\omega} = \lambda(Y - Y_F)$, адже вона не враховує *очікуваної інфляції*, яка узгоджує обсяг заробітної плати з очікуваним зростанням рівня цін.

З урахуванням інфляційних очікувань рівняння кривої Філіпса набуває вигляду

$$q_{\omega} = \hat{P}^e + \lambda(Y - Y_F)$$

де \hat{P}^e – очікуваний рівень інфляції.

Це рівняння означає, що за будь-якого заданого рівняння ВВП заробітна плата зростає швидше, ніж рівень сподіваної інфляції.

Інфляція впливає не тільки на долю дебіторів і кредиторів, найманих працівників і підприємців, а й *зачіпає інтереси держави*. Так, в умовах інфляції

відбувається свідоме відстрочення платниками сплати податків до державного бюджету, що дає змогу останньому розрахуватись з державою знеціненими грошима. Це явище інфляційного оподаткування в науковій літературі отримало назву **“ефекту Олівера – Танзі”**. Цей ефект коротко можна сформулювати таким чином: *будь-яка інфляція зменшує податковий тягар. Цей ефект виявляється більше в міру зростанням темпу інфляції та відстрочення часу сплати податків.*

Інфляційний податок (ІТ) визначається пов'язаний з втратою вартості (купівельної спроможності) грошей унаслідок інфляції. Його сплачують ті, хто має гроші на рахунках у формі готівки.

Інфляційний податок (ІТ) визначається за формулою:

$$IT = \left[\frac{P_n - P_{n-1}}{P_n} \right] \cdot \left(\frac{M_n}{P_n} \right) \text{ або } IT = \hat{P} \cdot \frac{M}{P}$$

де P_n – рівень цін в n -му році; P_{n-1} – рівень цін в $(n-1)$ -му році; M_n – пропозиція грошей в n -му році; $\frac{M}{P}$ – рівень запасів грошових коштів у реальному вираженні; \hat{P} – темпи приросту інфляції за рік.

Дія інфляційного податку описується кривою Лаффера. Вона показує величину надходжень від інфляційного податку при різних рівнях інфляції в умовах, коли економіка перебуває в стані рівноваги і темпи інфляції не змінюються з часом (рис. 9.4).

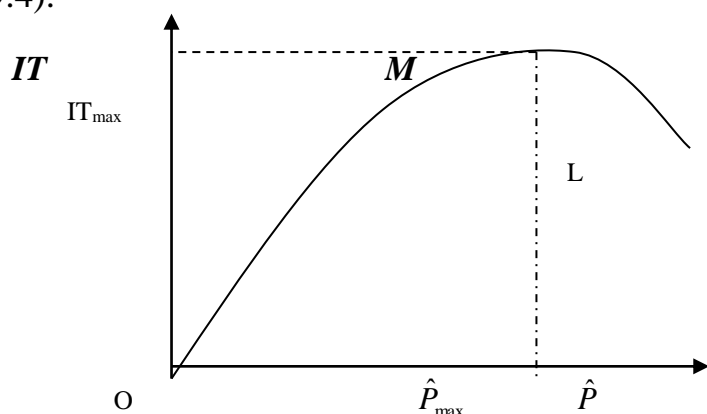

Рис. 9.4. Крива Лаффера для інфляційного податку де \hat{P} – рівень інфляції; IT – інфляційний податок.

Із зростанням інфляції база оподаткування (в даній ситуації – це попит на реальні грошові залишки) зменшується.

Максимальний інфляційний податок IT_{max} досягається за графіком при рівновазі інфляції \hat{P}_{max} . Подальше зростання інфляції призводить до скорочення податкових надходжень, тому що високий рівень інфляції не компенсує скорочення рівня реальних грошових залишків, які і обкладаються податком (відрізок ML на графіку 9.4).

Одержувачем **інфляційного податку** являється емітент грошової маси. Нині це – держава.

Дохід, який отримує уряд на основі монопольного права друкувати гроші отримав назву **сеньйораж (SE)**. **Сеньйораж (SE)** визначається купівельною спроможністю грошей, випущених в обіг за певний період:

$$SE = \left(\frac{M_n - M_{n-1}}{P_n} \right) = \left(\frac{M_n - M_{n-1}}{M_n} \right) \cdot \left(\frac{M_n}{P_n} \right),$$

де M_n – пропозиція грошей в n -му році; M_{n-1} – пропозиція грошей в $(n-1)$ -му році; P_n – рівень цін в n -му році.

Якщо $\left(\frac{M_n}{P_n} = \frac{M_{n-1}}{P_{n-1}} \right)$, тобто якщо відношення грошової маси до рівня цін

залишається незмінним, то інфляційний податок і сеньйораж однакові, тобто $\pi = SE$.

Номинальна і реальна вартості грошей не збігаються, але виготовленн нових грошей усе таки пов'язане з певними витратами.

Позначимо ці витрати M_C . Тоді формула сеньйоражу матиме такий вигляд:

$$SE = \frac{M_n - M_{n-1}}{P_n} - M_C$$

де M_C – витрати на виготовлення нових грошей.

Хто втрачає більше від інфляційного податку? Щоб відповісти на це запитання, необхідно згадати, що елестичість попиту на гроші за доходами менша за одиницю. Саме тому, інфляційний податок є регресивним. Це означає, *чим бідніші люди, тим більшу частину свого доходу вони сплачують у формі інфляційного податку.*

Тому постає запитання: чи безмежними є можливості поповнення бюджету надходженнями від інфляційного податку? Як для будь-якого іншого податку зростання податкової ставки тільки до певної межі забезпечує зростання податкових надходжень, так і для *інфляційного податку є певна межа зростання інфляції, за якою відбувається зменшення грошових касових залишків, а також зменшення податкових надходжень у вигляді сеньйоражу.*

На надходження податків до державного бюджету інфляція впливає негативно і ще з однієї причини. У багатьох країнах світу підприємницькому секторі та домогосподарствам дозволяється із доходу, що підлягає оподаткуванню, вилучати відсоткові платежі. Оскільки в умовах інфляції номінальні відсоткові ставки зростають, то зростають і вилучення із доходу, що підлягає оподаткуванню, а тому і зменшуються фактичні надходження до бюджету.

Отже, головним принципом боротьби з інфляцією є усунення джерел її походження. Оскільки існують об'єктивні причини сучасної інфляції, то повністю усунути її неможливо і через це вона набуває хронічного характеру. Тому сучасна антиінфляційна політика полягає не у ліквідації інфляції, а у, зниженні високих та утриманні стабільно низьких темпів передбачуваної інфляції.

3. Співвідношення інфляції та безробіття

Інфляція впливає на зайнятість. Емпіричні дослідження показали, що між рівнем зайнятості й інфляцією існує визначений взаємозв'язок. Ріст інфляції практично завжди поєднується з високою, хоча і неповною зайнятістю та збільшенням обсягу національного виробництва. І навпаки, зниження інфляції збігається за часом зі спадом виробництва і ростом безробіття. Інфляція стабілізується, коли безробіття перебуває на природному рівні.

У 1958 році новозеландський економіст А. Філіпс, використовуючи дані англійської статистики щодо динаміки заробітної плати у Великобританії за 1861-1956 роки, запропонував графічну модель, що наочно показує обернену залежність між зміною ставок номінальної заробітної плати і фактичним рівнем безробіття. Цю модель назвали кривою Філіпса у короткостроковому періоді (рис. 9.3).

Темп зростання номінальної зарплати, %

Рис. 9.3. Ранній варіант кривої Філіпса

Крива перетинає горизонтальну вісь у точці, що відповідає рівню безробіття в країні, за якого рівень цін на ринку праці є стабільний. Крива не перетинає вертикальну вісь, бо фактичне безробіття ніколи не може дорівнювати нулю. За допомогою аналізу фактичних даних Філіпс встановив, що збільшення безробіття в Англії понад 2,5-3 % приводило до різкого уповільнення росту заробітної плати.

У 60-х роках ХХ ст. макроекономісти дещо перетворили криву Філіпса. Враховуючи, що номінальна заробітна плата і ціна мають майже однакову динаміку, у моделі Філіпса замість темпів зростання номінальної зарплати використали темп інфляції. Отже, вдосконалена крива Філіпса стала відображати співвідношення між рівнем безробіття та темпом інфляції. Крім того, було враховано очікувану інфляцію та інфляцію витрат, спричинену збуреннями сукупної пропозиції. Завдяки цьому, оновлена крива почала використовуватися не лише для аналізу стану національної економіки, але й для вибору та обґрунтування макроекономічної політики у короткостроковому періоді.

Якщо уряд намагається забезпечити високі темпи економічного зростання та низький рівень безробіття, він змушений змиритися з вищим темпом інфляції. І навпаки, намагаючись забезпечити стабільність цін в економіці, уряд повинен бути готовим до того, що рівень зайнятості в країні неминуче знизиться. Тобто, використовуючи різноманітні інструменти фіскальної та монетарної політики, уряд вибирає різні альтернативи співвідношення інфляції та безробіття. Внаслідок цього економіка країни переміщується по кривій Філіпса вгору або вниз.

Подальші економічні дослідження показали, що крива Філіпса здатна адекватно відтворювати взаємозв'язок між інфляцією та безробіттям лише у короткостроковому періоді. У довгостроковому періоді така залежність не простежувалася.

У 70-80-х рр. ХХ ст. в економіках багатьох країн спостерігалася стагфляція, тобто одночасне зростання рівня цін і рівня безробіття. Така ситуація в економіці

отримала назву *стагфляція*. Виникнення *стагфляції* пояснюють появою таких чинників: зростання цін на енергоносії та на сільськогосподарську продукцію; знецінення паперових грошей; стрімким зростання заробітної плати завдяки скасуванню контролю урядів над її рівнем; повне вивільнення цін з-під контролю держави; зниження продуктивності праці; інфляційне очікування підприємців і населення.

Графічно стагфляція зображується зміщення короткострокової кривої Філіпса $P(u)$ праворуч вгору (рис. 9.4).

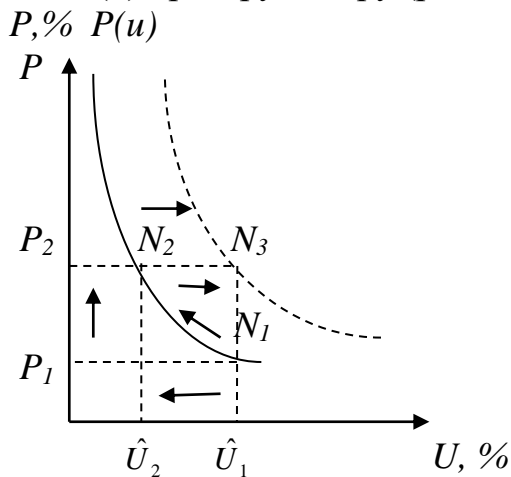

Рис. 9.4. Крива Філіпса в умовах стагфляції

Нехай в економіці склалася ситуація, за якої точки N_1 на першій кривій Філіпса відповідає рівень безробіття \hat{U}_1 та рівень ці P_1 . Припустимо, що держава прагне зменшити рівень безробіття і здійснює з цією метою стимулюючу політику, внаслідок якої точка N_1 змістилася до точки N_2 , якій відповідає рівень безробіття \hat{U}_2 та рівень ці P_2 . З часом усвідомлення найманими працівниками знецінення своєї реальної заробітної плати змусить їх зменшити пропозицію праці. Внаслідок цього точка N_2 зміститься праворуч до точки N_3 . Їй відповідатиме рівень інфляції P_2 та рівень безробіття \hat{U}_1 .

Початок 70-рр. продемонстрував одночасне зростання інфляції і безробіття. Співіснування безробіття і темпів інфляції, що підвищуються, називається *сламфляцією*. У лекції з нагоди вручення нобелівської премії в 1976 р. М. Фрідмен зазначив, що *стагфляція* поступилася місцем *сламфляції*.

За таких умов крива Філіпса вже не підтверджувалася. Проте подальші макроекономічні дослідження показали, що крива Філіпса може переміщуватися. За умов інерційної інфляції, коли темпи інфляції з року в рік є стабільними, рівень фактичного безробіття дорівнює природному рівню і крива Філіпса не переміщується. Якщо ж спостерігаються збурення у сукупному попиті чи в сукупній пропозиції, то крива Філіпса переміщується.

Коли фактичний рівень безробіття не збігається з його природною нормою, темп інфляції змінюється і в економіці спостерігається збурення сукупного попиту. Якщо фактичний рівень безробіття нижчий за природний, крива Філіпса буде переміщуватися вгору, а темп інфляції зростатиме. Якщо ж фактичний рівень

безробіття перевищує природний, крива Філіпса буде переміщуватися донизу, а темп інфляції буде зменшуватися.

Збування сукупної пропозиції пов'язані з інфляцією витрат. Зміна витрат виробництва прямопропорційно відображається на рівні цін на продукцію. Зростання витрат виробництва та підвищення цін переміщуватиме криву Філіпса вгору, а зниження рівня цін внаслідок зменшення витрат спричинить до переміщення кривої Філіпса донизу.

У довгостроковому періоді крива Філіпса набуває вигляду вертикальної лінії, яка перетинає горизонтальну вісь у точці, що відповідає природному рівню безробіття (рис. 9.5).

Намагання уряду зменшити рівень безробіття шляхом стимулювання сукупного попиту у короткостроковому періоді призведе до зростання інфляції попиту (переміщення з точки T_1 до T_2). Інфляційні очікування спричинять зростання номінальної зарплати, що, в свою чергу, підвищить середні витрати виробництва, знизить прибутковість та обсяг виробництва, збільшить рівень безробіття (переміщення з точки T_2 до T_3).

Отже, у довгостроковому періоді можливість вибору між інфляцією та безробіттям зникає, оскільки альтернативної залежності між ними не існує. Це пояснюється тим, що в межах великих часових періодів зарплата пристосовується до інфляції. Виникає так звана інфляційна спіраль "ціни – зарплата", тобто зміна темпів інфляції спричиняє адекватну зміну номінальної зарплати, яка в свою чергу спровокує нове підвищення цін в економіці.

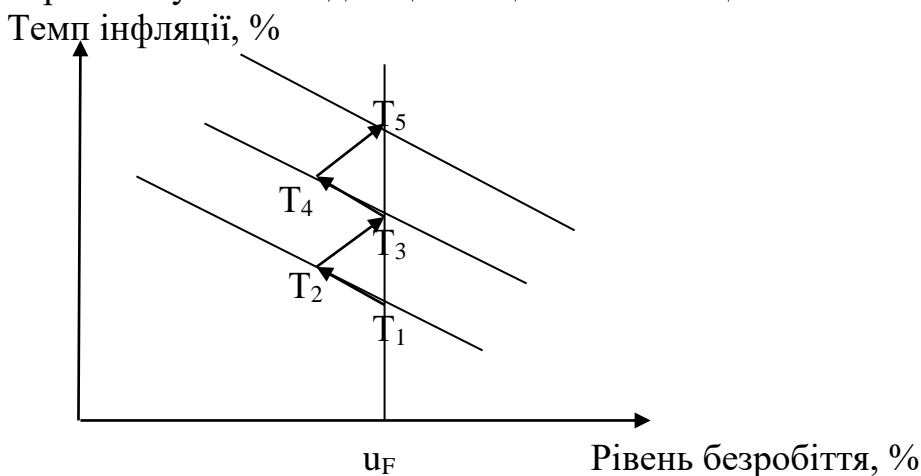

Рис. 9.5. Крива Філіпса у довгостроковому періоді

Серед основних концепцій представників *неокласичного напрямку* можна виділити два підходи до пояснення взаємозв'язку інфляції та безробіття. Так, *монетаристи* визнають альтернативність інфляції та безробіття, а, отже, і існування кривої Філіпса, лише у короткостроковому періоді. У довгостроковому періоді, на їх думку, альтернативної залежності інфляції і безробіття не існує. *Теорія раціональних очікувань* доводить, що макроекономічна політика не може реально впливати на економічні змінні і є неефективною, оскільки її результати завчасно передбачаються суб'єктами ринку. Існування інфляції є певною мірою очікуване і враховане в господарській діяльності, тому не викличе навіть короточасного скорочення безробіття. Цінова інфляція також враховується у вимогах працівників

про збільшення номінальної заробітної плати. Звідси випливає, що не існує навіть короткотривалого альтернативного зв'язку між інфляцією та безробіттям. Тому, прихильники даної концепції стверджують, що і в довгостроковому і в короткостроковому періодах крива Філіпса є вертикальною лінією, що бере початок у точці природного безробіття.

Виходячи з цього, економісти неокласичного напрямку виступають за проведення урядом політики невтручання у функціонування ринку праці. Це, на їх думку, дозволить ринковому механізму самостійно вирішувати проблему зайнятості і вийти на обсяг реального випуску продукції, що відповідає умовам повної зайнятості.

4. Антиінфляційна політика держави

Основними формами стабілізації грошового обігу, що залежить від стану інфляційних процесів, є грошова реформа й антиінфляційна політика.

Антиінфляційна політика – це система цілей і засобів впливу на макроекономічну ситуацію з метою досягнення відповідностей між темпами зростання грошової маси і темпами зростання благ.

Інфляцію як макроекономічне явище не можна подолати раз і назавжди урядом певної країни, оскільки вона породжується і циклічними коливаннями економіки, внутрішніми і зовнішніми чинниками, які не залежать від волі і бажань влади. Якщо ціни та витрати в певній країні зростають швидше, ніж в інших країнах, то ця країна може втратити експортні ринки. Дестабілізуючи грошову систему, інфляція змінює економічну кон'юктуру і прибутковість інвестицій, а це в свою чергу буде негативно відобразитися на активності іноземних інвесторів, стримуватиме надходження іноземного капіталу. Таким чином, проблема стабілізації цін тісно пов'язана з питаннями збереження конкурентоспроможності держави на зовнішніх ринках.

Антиінфляційні заходи можуть впливати тльки на відкриту інфляцію. Прихована є інфляція висуває на пеший план *проблему боротьби з дефіцитом*. Тому для боротьби з інфляцією їй необхідно надати відкритої форми.

В економічній літературі сформувалося два основних напрями, спрямовані на зведення темпів інфляційних процесів до мінімального рівня: *кейнсіанський та монетарний*.

Кейнсіанська антиінфляційна політика полягає у стабілізації сукупного попиту. У цьому випадку уряд зобов'язаний ліквідувати надлишкові витрати. Він може досягнути цього головним чином через скорочення власних видатків, а також шляхом підвищення податків з метою скорочення доходів приватного сектору.

Економічна практика показує, що інфляція спостерігається не лише в умовах повної зайнятості, як вважали кейнсіанці, але й при наявності безробіття. Окрім того, кейнсіанська теорія не враховувала інфляції витрат обмежуючись лише інфляцією попиту. Тому, **сучасна монетарна антиінфляційна політика** пропонує більш радикальні заходи щодо боротьби з інфляцією. Застосування кожного з методів залежить від соціально-економічної ситуації в країні та визначається конкретними умовами та можливостями.

Метод *шокової терапії* базується на різкому скороченні темпів зростання грошової маси (пропозиції грошей), особливо прийнятна в умовах гіперінфляції, передбачає зменшення дефіциту бюджету за рахунок: скорочення витрат на соціальні програми, введення дорогого кредиту, зміни податкових ставок, обмеження грошової маси. Застосування цього методу негативно впливає на добробут населення.

Більш детально досліджуючи даний метод можна зупинитися на таких групах заходів:

1. *Прямі монетарні заходи*: контроль за грошовою емісією, заборона емісійного фінансування державного бюджету, здійснення поточного контролю за кількістю грошей в обігу за допомогою операції на відкритому ринку, реалізація грошової реформи конфіскаційного типу, яка витісняє з обігу грошові сурогати.

2. *Заходи, спрямовані проти інфляції попиту, включають*: зменшення державних витрат, зростання податків, зменшення бюджетного дефіциту, здійснення жорсткої грошово-кредитної політики, стабілізація валютного курсу.

3. *Заходи спрямовані на боротьбу з інфляцією пропозиції (витрат), включають*: обмеження зростання факторних доходів і цін, обмеження монополізму та захист конкурентного середовища, збільшення податків на бізнес та із громадян, здійснення грошової емісії в межах очікуваного приросту потенційного неінфляційного рівня випуску, посилення мотивацій до трудової діяльності шляхом змін у соціальній політиці.

Метод *дезінфляції (політика доходів)* означає зменшення темпів інфляції шляхом провокування глибокого спаду і зростання масштабів безробіття. Цей підхід передбачає встановлення *коефіцієнта дезінфляційних витрат*. Він показує, скільки відсотків реального ВВП потрібно витратити для того, щоб скоротити рівень інфляції на 1%.

Метод *політики доходів* передбачає тимчасове утримання суб'єктів економіки від підвищення цін на економічні ресурси, товари та послуги. До політики доходів відноситься прямий правовий контроль та регулювання цін і доходів з метою обмеження їх зростання, (наприклад, заморожування цін і зарплати), а також добровільні орієнтири, які передбачають пропорційне зростання номінальної заробітної плати відповідно до підвищення продуктивності праці.

Політика регулювання цін та доходів використовується досить рідко, оскільки повільне зростання цін зумовлює дефіцит на деякі товари та послуги, у свою чергу зростання цін стримується на невизначений час, а за умов скасування обмежень прискорюється.

Метод *індексації* полягає у пропорційному збільшенні номінальних доходів населення відповідно до темпу зростання інфляції. Проте, цей метод часто призводить до нестабільності в економіці.

Метод *градування* або *поступових змін* полягає у пристосуванні до умо інфляції, поступовому зниженні темпів зростання грошової маси.

Політика проводиться за рахунок:

- стабілізації інфляційних очікувань,
- поступового обмеження грошової пропозиції,
- індексації грошових доходів,

- посилення регулювання цін і доходів,
- укладення договорів з підприємцями та профспілками щодо темпів зростання цін та заробітної плати.

Дана політика дає позитивні результати за умови, що темпи приросту грошової маси та рівня цін не перевищують 20-30% на рік. Ця політика часто викликає інфляційну інерцію, коли минула інфляція породжує нову.

У сучасних умовах багато економістів погоджується з думкою монетаристів, які пропонують дотримуватися наступного методу антиінфляційної політики: темп зростання пропозиції грошей має дорівнювати темпу економічного зростання в країні (який у більшості розвинутих країн становить 3-5 % за рік).

Також при інфляції здійснюються грошові реформи. Грошові реформи використовуються для ліквідації зайвих грошей в обігу. Основними прийомами грошової реформи є:

В умовах гіперінфляції застосовується метод **нуліфікації** грошей. При цьому старі грошові знаки вилучаються з обігу і замінюються новими грошовими знаками. *Нуліфікація* – оголошення про анулювання знеціненої грошової одиниці і введення нової валюти. Наприклад нуліфікація була проголошена у Німеччині 1925 р., Угорщині 1946 р., Україні 1994 р.

Девальвація – процес офіційного зниження курсу національної валюти стосовно валют інших країн.

Ревальвація – процес підвищення вартості національної валютно-грошової одиниці порівняно з валютами інших країн.

Деномінація – процес укрупнення національної грошової одиниці шляхом обміну за встановленим співвідношенням старих грошових знаків на нові.

Отже, головним принципом боротьби з інфляцією є усунення джерел її походження. Оскільки об'єктивні причини виникнення інфляції існують, то повністю усунути її неможливо. Тому антиінфляційна політика полягає не у ліквідації інфляції, а у зниженні високих та утриманні стабільно низьких темпів передбачуваної інфляції.

Для припинення інфляції необхідні єдині дії з боку уряду та приватного сектора. Уряд має забезпечити в процесі:

фіскальної політики необхідну стійкість державних витрат і податкової системи;

кредитно-грошової політики – однакові темпи збільшення грошової маси і темпи збільшення національного доходу;

валюної політики – зупинення інфляції імпорту.

У свою чергу домогосподарства та підприємці мають забезпечити однакові темпи збільшення заробітної плати й темпи підвищення продуктивності праці.

Інфляційні процеси в Україні були породжені: емісією грошей, диспропорціями у структурі економіки, надмірною мілітаризацією економіки, витратністю економіки та непродуктивними витратами виробництва, монополізацією економіки, залежністю українських товаровиробників від імпорту енергоносіїв та сировинних матеріалів, неефективністю безготівкової системи, необґрунтованим валютним курсом, зростанням цін на імпортні товари та послуги, втратою зацікавленості у продуктивності праці, скорочення інвестицій, розширення

тіньового бізнесу, використання бартерних розрахунків тощо. У зв'язку з цим в Україні слід більше уваги приділяти розвитку та нарощуванню національного виробництва, підвищенні інвестиційної активності.

Тема 9. Циклічні коливання та економічне зростання

1. Поняття циклічності. Економічні цикли та їх фази
2. Види і тривалість циклів
3. Стабілізаційна політика держави
4. Зміст, джерела, типи та фактори економічного зростання
5. Моделі економічного зростання

1. Поняття циклічності. Економічні цикли та їх фази

Кожне суспільство прагне до економічного зростання. Технічний прогрес, запровадження нових технологій, збільшення виробничих потужностей та підвищення життєвого рівня людей є стратегічними напрямками динамічного розвитку економіки кожної країни. Проте довгострокове економічне зростання не завжди є рівномірним. Воно переривається періодами економічної нестабільності, коливаннями у темпах економічного зростання, структурі й ефективності відтворення. Періоди процвітання економічних систем різних країн світу змінюються падінням обсягів виробництва і доходів, зростанням безробіття, інфляційними та дефляційними процесами. Явища періодичного порушення та відновлення рівноваги відбуваються у певній логічній послідовності та з певною періодичністю.

У ринковій економіці, як і будь-якій економічній системі, обсяг реального ВВП, реальні доходи, ціни, відсоткові ставки та зайнятість, то зростають то спадають. Такі зміни в національному обсязі виробництва, зайнятості і доходах називають *економічними коливаннями*. У макроекономічній науці домінує думка, що хвилеподібні коливання в економіці відбуваються не хаотично, а у формі економічних (ділових) циклів.

Циклічність – це природний спосіб розвитку економіки, загальна форма її руху, яка відображає нерівномірність функціонування різних підсистем економіки, в тому числі національного ринку. Разом з тим, циклічність – це один із способів саморегулювання ринкової економіки загалом, в тому числі і змін її галузевої структури зокрема.

Це підтверджує економічна історія західних країн, починаючи з XIX ст. Перші економічні спади капіталістичної економіки виникли в Англії у 1825-1826 рр., а згодом у Німеччині в 1840 р. З того часу спади повторювалися кожні 7-12 рр. (1836-1837 рр., 1847-1848 рр., 1857 р. і т. ін.). Кризи XIX ст., що мали світовий характер, датуються 1886, 1873, 1890 рр. Упродовж XX ст. у західних країнах відбулося 12 спадів виробництва, а отже – 12 циклів. Будь-яка економічна криза – складний комплекс явищ, що відбуваються в логічній послідовності. Перед кожною кризою спостерігається розширення виробництва і зростання товарних цін. Потім ціни падають, а в сфері грошово-кредитного обігу починаються зміни, які завершуються повною руйнацією кредиту. Явища, що відбуваються на грошовому ринку в період

зростання економіки та в період її спаду настільки типові, що їх можна передбачити завчасно.

З кінця 2007 року розпочалася світова фінансова криза, яка переросла у 2008 році у світову економічну кризу. Наскільки вона буде глибокою і тривалою ми переконаємося з часом, коли у більшості країн, які вона охопила, припиниться спад і настане стадія піднесення національної і світової економіки. Поки, що прогнози вчених і експертів світового економічного розвитку досить песимістичні.

З часів спаду виробництва в економічній науці з'явилося близько двохсот теорій економічного циклу. В економічній науці важко знайти проблему, при поясненні якої, виникали б такі завязті суперечки між різними школами та течіями.

Більшість економістів мають спільну думку, що економічні кризи зумовлені *внутрішніми причинами* – відсутністю необхідних пропорцій між сукупним попитом (сукупними видатками) та сукупною пропозицією (реальним обсягом виробництва). Припустимо, що скорочення інвестицій спричинило скорочення сукупного попиту, а сукупна пропозиція не змінилася. Цілком очевидно, що економіка опинилася у стані нерівноваги і намагається досягти нової, у зв'язку з чим обсяг виробництва скорочується, а безробіття зростає. Відтак економіка опиняється у стані спаду. Причини можливої зміни попиту та пропозиції, а отже причини циклічності, вчені пояснюють по-різному.

Існують дві групи теорій ділових циклів: *екзогенні* та *ендогенні* теорії.

Прихильники *екзогенних теорій* стверджують, що по відношенню до економіки циклічні коливання ділової активності пов'язані зі *зовнішніми чинниками* – природними явищами, війнами, революціями, науковими відкриттями, зміною чисельності населення (міграція).

Однією з таких теорій є концепція В. С. Джевонса, який вбачав тісний зв'язок між економічними циклами та змінами конфігурації сонячних плям кожні 10 років. В. С. Джевонс використовував спостереження за цими явищами для пояснення зміни врожайних та неврожайних років, що було у його часи основним чинником циклічних коливань.

Окремі економісти пояснюють економічні коливання політичними обставинами. На їх погляд, політики, маніпулюючи фіскальною і монетарною політикою, для того, щоб перемогти на чергових виборах спричиняють економічні цикли.

Психологічні теорії циклів (прихильники – В. Мітчелл, Дж. Кейнс, Дж. Робертсон, Ф. Гайек) стверджують, що песимізм та оптимізм є чинниками, які стимулюють або протидіють діловій активності, поряд зі зміною норми відсотку, величини грошової маси тощо. Песимізм підприємців стримує їх інвестиційну активність, а відтак спричиняє економічний спад. Оптимізм підприємців, навпаки, сприяє піднесенню ділової активності.

У зв'язку з цим психологічна теорія приділяє велику увагу аналізу схильності до споживання, заощаджень та інвестицій, які впливають на рівень ділової активності.

Безперечно, чинниками ділових циклів можуть бути зовнішні обставини. Проте зовнішні чинники впливають на внутрішній механізм економіки. Тому

більшість економістів є прихильниками ендогенних теорій циклів і вважають, що цикли пов'язані з внутрішніми чинниками, які притаманні економіці.

Ендогенними чинниками ділового циклу можуть бути структурні диспропорції виробництва, розбалансованість грошового обігу, перенагромадження основного капіталу, діяльність держави у сфері регулювання економіки (зміни у кредитно-грошій та податковій політиці) тощо.

Прихильники теорії диспропорційності стверджують, що кризи, обумовлені відсутністю пропорцій між галузями, і виникають внаслідок стихійних дій підприємців. Ще на початку ХХ ст. у працях М. І. Туган-Барановського, А. Шпітгофа, А. Афталіона, Г. Касселя була сформульована так звана теорія перенагромадження капіталу. Центральне місце в цій теорії посідає ідея про більш швидкий розвиток галузей, що виробляють капітальні товари, порівняно з галузями, які виробляють споживчі товари. В умовах піднесення, випуск капітальних товарів зростає, а в період спаду – скорочується більшою мірою, ніж виробництво споживчих товарів. Відтак причиною спаду виробництва є структурні диспропорції.

Взаємозв'язок між виробництвом споживчих благ і нагромадженням залежно від життєвого циклу капітальних товарів вперше проаналізував А. Афталіон. Він пояснював цикл «ефектом акселератора» і доводив, що навіть незначні коливання споживчого попиту можуть спричинити значні коливання інвестицій, а відтак, і обсягу національного виробництва.

Акселератор – це коефіцієнт, що характеризує зв'язок між зміною доходу (споживання) і чистими інвестиціям.

Визначити цей коефіцієнт можна за формулою:

$$A = \frac{\Delta I}{\Delta Y}$$

де A – акселератор; ΔI – приріст чистих інвестицій; ΔY – приріст доходу (споживання).

Аналіз акселератора дозволяє зробити висновок: спад ділової активності може спричинити зменшення темпів зростання споживання, навіть якщо його абсолютна величина не зменшилася. Відсутність інвестицій призводить до скорочення виробництва в галузях, які виробляють капітальні товари, а отже, до зменшення доходів та видатків населення на купівлю споживчих благ. Відтак, обсяг національного виробництва звужується.

Таким чином, *механізм акселератора* – це потужний фактор дестабілізації економіки, який спричиняє відчутні для економіки зміни у капіталовкладеннях внаслідок зменшення споживання.

Вагомий внесок у розвиток теорій ділових циклів зробив видатний український економіст М. І. Туган-Барановський – автор синтетичної теорії, який пояснює цикл невідповідністю у розвитку різних сфер виробництва внаслідок диспропорцій між обсягом заощадження та інвестицій у цих галузях. У свою чергу, диспропорції вчений пояснював недосконалістю ринкових механізмів, які неспроможні пропорційно розподілити капітал між різними галузями економіки.

Прихильники монетаристської теорії (Р. Гоутрі, Ф. Гайєк, М. Фрідмен) доводять, що ділові цикли пов'язані зі зміною грошової маси в обігу.

Безпосередньою причиною спаду є штучне звуження пропозиції банківських грошей внаслідок підвищення облікової ставки з метою підтримки курсу національної валюти.

Розширення ж кредиту провокує диспропорції у русі різних цін. Зокрема, ціни споживчих благ зростають швидше, ніж ціни капітальних благ. Це сприяє зменшенню інвестицій і спричиняє спад ділової активності.

Сучасні теорії ділових циклів поєднують сильні сторони екзогенних та ендогенних концепцій.

Економічний цикл (цикл ділової активності) характеризується періодичним зростанням та падінням ділової активності, що виявляється в *невідповідності попиту і пропозиції*.

Економічний цикл *характеризується*: самовідтворенням, безперервністю, хвилеподібним характером динаміки макроекономічних показників.

Свідченням циклічних коливань економіки є коливання таких показників ділової (економічної) активності:

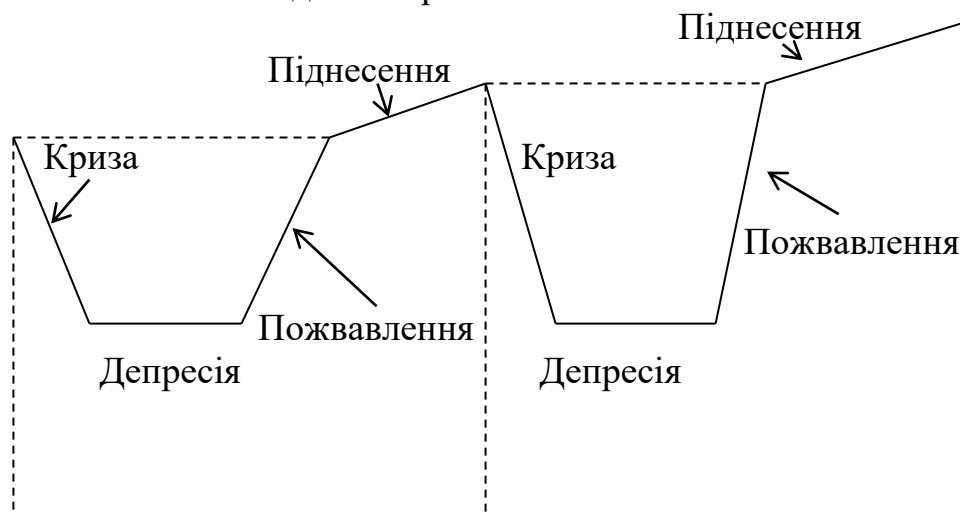
- темпів приросту ВВП;
- темпів зростання обсягів продажу;
- загального рівня цін;
- рівня безробіття;
- рівня інфляції;
- рівнів завантаження виробничих потужностей тощо.

Напрямок та ступінь зміни сукупності показників (або показника), які характеризують розвиток народного господарства, називають *економічною кон'юнктурою*. Теорія економічних циклів також називають *теорією кон'юнктури*.

Кожний цикл являє собою певну послідовність, яка складається з альтернативних фаз, які повторюються одна за одною. Це означає, що кожна з його попередніх фаз повинна мати здатність до відтворення наступних. У підсумку економічний цикл набуває здатності до самовідтворення. Крім цього, кожному економічному циклу притаманна регулярність його проходження. Все це дає змогу відзначити принципову спільність структури економічних циклів у ринковій економіці, а також більш-менш чітко виражену послідовність фаз.

Основними індикаторами фаз циклу слугують: рівень зайнятості, рівень безробіття, обсяг випуску виробництва.

Класичний цикл ділової активності має чотири фази. Він починається з падіння ділової активності й закінчується фазою піднесення. Схематично класичний цикл ділової активності подано на рис. 9.1.

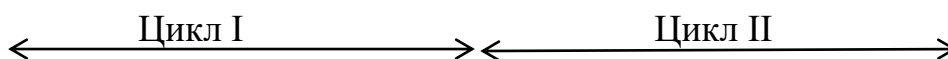

Рис. 9.1. Схема класичного ділового циклу XIX ст.

Із рис. 9.1 зрозуміло, що **цикл** – це період між двома падіннями обсягів національного виробництва, або це період між двома кризами.

Цикл має чотири фази: кризи, депресії, поживавлення й піднесення. Охарактеризуємо кожну фазу.

Ознаки економічної кризи:

- перевиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом на них;
- різке падіння цін, зумовлене перевищенням пропозиції над попитом;
- зменшенням обсягів виробництва, і, як наслідок, падіння норми прибутковості;
- зростання запасів;
- збільшення кількості банкрутств;
- підвищення рівня безробіття;
- падіння рівнів доходів;
- потрясіння кредитної системи (різке зростання норми номінального відсотка у зв'язку з тим, що попит на гроші збільшується, а пропозиція зменшується внаслідок впливу грошових капіталів із банків; різке зменшення комерційних і банківських кредитів, падіння курсу акцій і облігацій тощо).

Характерними рисами депресія, тобто найнижчої точки спаду циклу, критичної точки в економіці є:

- скорочення запасів;
- призупинення різкого падіння цін;
- припинення падіння виробництва;
- зменшення позикового відсотка.

До ознак поживавлення та піднесення належить:

- зростання виробництва;
- підвищення загального рівня цін;
- скорочення запасів;
- зростання рівня доходів;
- розширення кредиту (кредитна експансія) тощо.

Потрібно зазначити, що і поживавлення, і піднесення мають спільні характеристики. А відмінність між ними полягає в тому, що у **фазі поживавлення економіка досягає рівня докризового стану, а у фазі піднесення – перевищує докризовий розвиток економіки.**

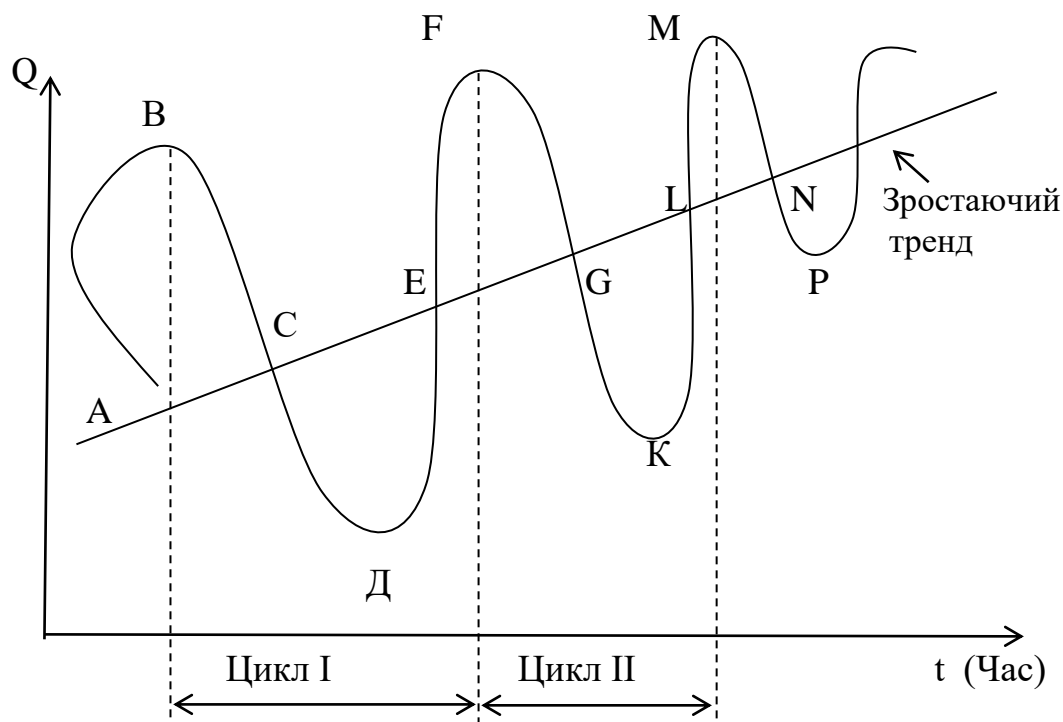
Класична схема циклічного розвитку властива економіці XIX ст. У XX ст. цикл модифікувався. Головними факторами, що зумовили модифікацію, вважають зміни, що відбулися в технологічному способі виробництва, та державне втручання в економіку.

Науково-технічна революція у другій половині XX ст. призвела до серйозних змін циклу, і зокрема спаду, внаслідок появи науковомістких галузей, які здатні

стійко переносити спади. Тому спади виробництва стали менш глибокими. Водночас НТП сприяє прискореній зміні основного капіталу та підвищенню темпів технічного прогресу. Відтак спади почастишали (цикл триває не 10-12, а 5-6 рр.).

Втручання держави в економіку з метою стабілізації її розвитку сприяло нагромадженню досвіду здійснення антициклічної політики, а відтак кризи стали менш руйнівними.

Схематично сучасний діловий цикл можна зобразити таким чином, як на рис. 9.2.

Q – обсяг виробництва

Рис. 9.2. Схема сучасного ділового циклу

Як видно із рисунка, у сучасному циклі економіки відсутні чотири чітко визначені фази, а є лише дві: спад і піднесення.

Точки B, F, M – пікові точки.

Точки D, K, P – нижчі точки (дно).

Спад в економіці ще називають *рецесією*, якщо період зменшення обсягів виробництва триває не менше ніж шість місяців. Рецесія починається від пікової точки і закінчується нижньою точкою (дном).

Рецесія (спад) – це фаза ділового циклу, в якій обсяг національного виробництва скорочується. В цій фазі домашні господарства купують менше споживчих товарів. Як наслідок, зростають товарні запаси, фірми скорочують виробництво, скорочують інвестиції та зменшують попит на робочу силу. В фазі спаду зменшується реальне виробництво, зростає безробіття, падають доходи населення та фірм.

Експансія (піднесення) – фаза, на якій зростає реальний ВВП, збільшується обсяг інвестицій, зменшується безробіття, зростають доходи населення та, як наслідок, видатки на купівлю національного продукту, створюється основа для розширення обсягів виробництва. Для цієї фази характерне підвищення рівня цін.

Відрізки ВД, FK та MP на рис. 9.2 відображають рецесію, а відрізки АВ, ДБ, КМ – розширення виробництва.

Для дослідження різних аспектів економічних циклів у США було створено національне бюро економічних досліджень (NBER).

За визначенням цього бюро, **рецесія** – це період зниження рівня сукупного випуску, доходу, зайнятості й торгівлі, який продовжується від шістьох місяців до одного року та характеризується значним занепадом багатьох секторів економіки.

Особливості сучасного економічного циклу:

- зміна чотирифазної моделі циклу на двофазну;
- повні цикли (відстань між піком і дном) істотно відрізняються за тривалістю;
- починаючи з другої половини ХХ ст. відбувається скорочення фази економічного падіння, тим часом як фаза розширення виробництва стає тривалішою;
- кризи повторюються частіше, але вони менш глибокі.

Американський вчений **Артур Бернс** та **Веслі Мітчелл**, досліджуючи динаміку рядів обсягу випуску і зайнятості, дійшов висновку, що у довгостроковому періоді ці показники демонструють економічне зростання, яке було названо **зростаючим трендом**. Це зростання в часі не є безумовним. Періодично воно переривається, а потім знову відновлюється.

Тренд – це результат дії факторів, що зумовлюють довгострокове економічне зростання таких показників, як рівень заощаджень, наявність механізму перетворення заощаджень в інвестиції, приріст трудових ресурсів та зростання продуктивності праці, технологічні зрушення тощо.

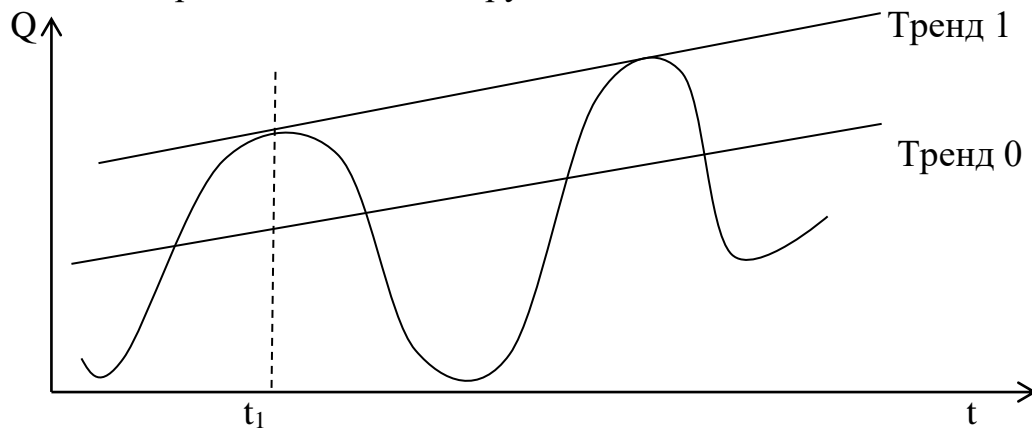

Рис. 9.3. Зміщення тренда та відхилення від тренда

Бізнес-цикл (економічний цикл) – це тимчасове відхилення від довгострокової тенденції економічного зростання. Тобто діловий цикл – це коливання ділової активності навколо тренда.

У сучасній економічній теорії існує **альтернативний підхід до теорії циклів**. Так, **Олівер Бланхард** і **Стенлі Фішер** стверджують, що коливання ділової активності можуть бути спричинені як **тимчасовими відхиленнями від зростаючого тренда**, так і **впливом постійних шоків на сам тренд**. Саме остання причина зумовлює суттєві випадкові зміщення тренда (рис. 9.3).

Як зрозуміло із рис. 9.3. в економіці є два типи коливань ділової активності% перший тип зумовлений тимчасовими шоками, які мають

тенденцію до згасання, другий тип колиб зумовлений постійними шоками, які на певний період зміщують сам тренд уверх або вниз.

Невизначеність у результаті взаємодії цих двох типів коливань посилюється, що вимагає необхідності ретельнішого їх вивчення для можливості впливу на них з боку держави.

Отже, циклічні коливання економіки – проблема надзвичайно цікава і водночас складна. Вплив на різноамплітудні коливання від трендової тенденції економічного проростання зумовлюють різні чинники природного, економічного політичного, етико соціального та іншого характеру. Реакція різних економічних систем на ці впливи теж сприймається своєрідно. Все це ускладнює усвідомлення причин та форм вияву циклічних коливань та можливість прогнозування тенденцій економічного розвитку.

Проте не зважаючи на потужну руйнівну силу циклічних коливань, внаслідок чого порушується рівновага в економіці, відбувається падіння обсягів виробництва і доходів, зростають безробіття та банкрутства, посилюється невпевненість та неспокій, **цикли виконують і позитивну функцію**, очищають економіку від тих галузей та видів виробництва, що віджили своє, є неефективними, стимулюючи підприємців до впровадження НТП, а найманих працівників – до підвищення кваліфікації, здатності до перекваліфікації та постійного зростання впродовж усього свого життя.

2. Види і тривалість циклів

Економічні цикли суттєво відрізняються один від одного за тривалістю та амплітудою коливань. Основними ознаками, які характеризують економічні цикли, є тривалість циклу, а також його рушійні сили, які зумовлюють механізм його походження.

Короткострокові (малі) цикли тривалість 3-5 років. Одним з перших економістів, який досліджував такі цикли був Джозеф Кітчин (1861-1932). На думку вченого, короткострокові коливання ділової активності спричиняють коливання світових запасів золота.

Інший відомий економіст Уеслі Мітчелл (1874-1948) вважає, короткострокові цикли пов'язані з внутрішніми механізмами економіки і є наслідками порушень у сфері грошового обігу.

Сучасні дослідники, зокрема американські, вважають причиною короткострокових циклів, тривалістю від 3 років до 4 місяців, відсутність рівноваги на споживчому ринку.

Матеріальною основою малих циклів є процеси, що відбуваються у сфері грошових відносин.

Малі цикли розмежовуються грошовими кризами, що повторюються з певними закономірностями. За змістом грошові кризи виступають як кризи сфери грошового обігу і кризи сфери кредиту.

Середньострокові цикли в економічній літературі називають циклами Жугляра, адже причини виникнення середніх циклів уперше описав французький економіст Клемент Жугляр (1819-1908). Тривалість цих циклів – 7-11 років, а причина, як вважають їх дослідники, – порушення у кредитно-грошовій сфері.

Середньострокові цикли тісно взаємодіють з малими, справляють найбільш відчутний вплив на розвиток економіки. Відтак середні цикли вважають головним різновидом. За змістом середні цикли – це цикли відтворювального процесу. Вони відображають циклічний характер розвитку не тільки виробництва, але й обміну, розподілу і споживання разом взятих.

Середні цикли пов'язані зі зменшенням попиту на устаткування і споруди.

Матеріальною основою періодичності середніх циклів є фізичне оновлення основного капіталу. Відтак, галузі економіки, які виробляють капітальні блага, виконують у механізмі циклічності системоутворюючу функцію. Сам попит, його величина і направленість залежать від впровадження нових технічних та технологічних засобів виробництва, що відбувається через механізм переливу капіталу з наступним інвестуванням.

До середньострокових циклів належат і так звані будівельні цикли С. Кузнеца тривалістю 15-20 років. Причиною таких циклів є зрушення у відтворювальній структурі виробництва (оновлення житлових приміщень, виробничих споруд тощо).

Довгострокові цикли, так звані довгі хвилі М. Кондратьєва тривалістю від 40 до 60 років. Існування довгострокових циклів економісти виявили більше, як сто років тому – у другій половині минулого століття. Початок розвитку теорій довгих хвиль пов'язують з ім'ям російського вченого М. Кондратьєва (учня М. І. Туган-Барановського), який на початку 20-х років ХХ ст. опублікував ряд праць з цих питань. На основі аналізу статистичних даних Великобританії, Німеччини, Франції, США за 140 років (кінець XVIII – початок XIX ст.) вчений виявив наявність циклічних хвиль тривалістю 48-55 років.

Теорія М. Кондратьєва пояснює довгострокові цикли ендегенними (внутрішніми) факторами економічного зростання, які прямо і безпосередньо пов'язані з циклічністю розвитку ресурсної бази економіки.

Близькою до теорії М. Кондратьєва є концепція Й. Шумпетера, який вважав, що основна роль у механізмі довгих хвиль належить технічним нововведенням та коливанням інноваційної активності підприємців.

Відповідно до теорії довгих хвиль, їх *матеріальна основа* – структурне оновлення технології виробництва, яке відбувається, поперше, еволюційно, коли поступово покращуються та вдосконалюються існуючі технології, а по-друге, революційно, коли відбуваються докорінні якісні зміни наукових знань, а відтак галузеві або загальні технічні революції. Еволюційні зрушення забезпечують використання потенціалу існуючих технологій та підготовку умов для їх якісного оновлення, яке згодом відбувається у революційний спосіб. В кінцевому підсумку загальнотехнічні революції стають серцевиною революції ресурсного рівноваги протягом тривалого періоду. Основна причина довгих хвиль, як вважав М. Кондратьєв, полягає у нагромадженні та розсіюванні капіталу, потрібного для створення нової ресурсної бази економіки.

Циклічний розвиток ресурсної бази економіки відбувається під впливом певних економічних та соціальних чинників:

1. зміна структури економіки, та структури цін (на думку В. Ростоу (США), зміни цін на сировину та продукти харчування є центральною ланкою в механізмі довгих хвиль);

2. якісна трансформація системи ринкового регулювання економіки (організації виробництва та обміну, поєднання «невидимої руки» ринку з «видимою рукою» держави тощо);

3. докорінні зміни кількісних та якісних макроекономічних (виробництва, зайнятості, цін, розподілу доходів) та соціально-демографічних (коефіцієнтів приросту населення, рівня його життя тощо) показників країни.

Середньострокові та довгострокові цикли тісно взаємопов'язані між собою. Довгі хвилі охоплюють декілька середніх хвиль, впливають на їх перебіг, визначають структурні особливості.

В структурі будь-яких циклів виділяють дві фази – *низхідну та висхідну* хвилі. *Низхідна хвиля* великих циклів триває близько 20-25 років, а іноді і більше, і є періодом, протягом якого відбуваються зміни технології виробництва. Упродовж цього періоду малі та середні спади є особливо відчутними

Друга фаза великого циклу – це *висхідна хвиля*, яка може тривати близько 25-30 років, і є фазою тривалого піднесення, пов'язаного з масовим поширенням нових технологій, зародженням та розвитком нових галузей економіки. На тлі тривалого піднесення періодично спостерігаються середньострокові та малі циклічні кризи. Але ці кризи, здебільшого, є менш глибокими та руйнівними.

Піднесення першого циклу він пов'язував з промисловою революцією в Англії; піднесення другого – з розвитком залізничного транспорту; третього – з винаходами та впровадженнями електроенергії, телефону, радіо; четвертого – з автомобілебудуванням. П'ятий цикл сучасні економісти пов'язують з розвитком електроніки, генної інженерії, мікропроцесорів.

Хвилі великих циклів Кондратьєва впливають і на інші цикли. Якщо хвиля висхідна, то інші цикли характеризуються незначними депресіями і інтенсивними піднесеннями. Якщо хвиля низхідна, то відбуваються зворотні явища.

Концепція довгих хвиль не здатна пояснити всі циклічні коливання в економіці, проте створює наукову основу для довгострокового прогнозування економічного розвитку та вивчення його довгострокової тенденції.

Друга класифікація економічних циклів бере до уваги такий критерій як сфера дії циклів. За сферою дії розрізняють промислові та аграрні цикли.

Аграрні цикли є спричинені коливаннями обсягів сільськогосподарського виробництва. *Аграрна криза* – це різке скорочення обсягу виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, що в свою чергу призводить до падіння цін на сільськогосподарську продукцію. Коли подібні явища спостерігаються у промисловості, мають місце промислові кризи.

За специфікою прояву в економічній теорії розглядають нафтові, продовольчі, енергетичні, сировинні, екологічні, фінансові кризи.

За сферою розгортання розрізняють структурні та галузеві цикли. *Галузеві* цикли охоплюють певну галузь економіки і пов'язані зі змінами структури виробництва, порушеннями усталених господарських зв'язків. *Структурні* цикли є наслідком порушення наявних пропорцій між галузями національної або світової

економіки, (прискореним розвитком одних галузей та відставанням інших). У середині 70-х років спостерігалися світові сировинні та енергетичні кризи.

За просторовою ознакою розрізняють національні та світові економічні цикли.

Слід розрізняти *циклічні* та *сезонні* коливання ділової активності. Сезонні коливання спричиняє зміна пори року, (безробіття в будівельній галузі, застій у рослинництві взимку), або певні національні традиції (різке зростання обсягу роздрібного товарообігу напередодні релігійних свят). Сезонні коливання можуть тривати декілька тижнів або місяців, зачіпають окремі галузі економіки або окремі ринки і не справляють відчутного впливу на національну економіку в цілому.

Отже, кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувався поживленням наукового інтересу щодо дослідженні циклічної парадигми розвитку природи і суспільств

3. Стабілізаційна політика держави

У зв'язку з тим, що суспільство не може уникнути циклічних коливань, воно мусить при звичаїтись (адаптуватись) до них. Але люди не схильні покірно чекати напастей і терпляче їх переносити. Не будучи здатним упередити коливання економічної кон'юнктури, суспільство прагне обмежити їх згубний вплив, знайти засоби, які б полегшили переживання наслідків, пов'язаних із витратами макроекономічної нестабільності.

Проблеми обмеження згубного впливу циклічних коливань не втрачають своєї актуальності донині. Держава прагне впливати на циклічні коливання у період депресивної економіки та в період буму.

Із попередніх тем нам уже відомо, що в період депресії, коли крива сукупної пропозиції (AS) горизонтальна, будь-яке стимулювання попиту з боку держави є бажаним для суспільства (рис. 9.4). Це стимулювання здійснюється шляхом зміни сукупних витрат ($C + I + G + NE$), які становлять платоспроможний сукупний попит. Із рис. 9.4 зрозуміло, що впливаючи на сукупний попит з метою стимулювання його зростання, держава домагається зростання обсягу виробництва і зайнятості за незмінного рівня цін.

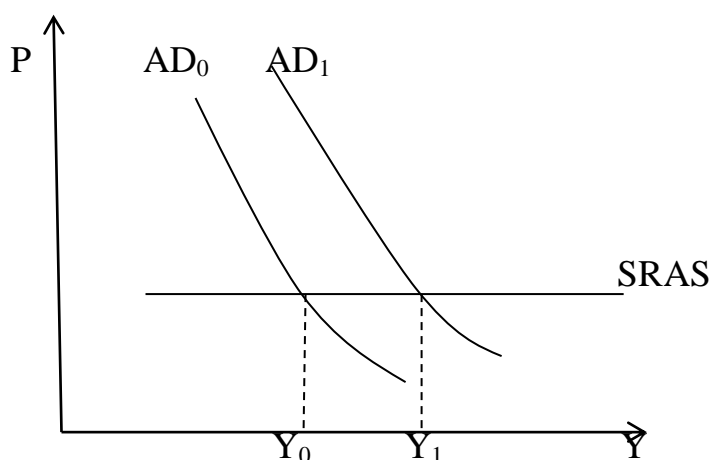

Рис. 9.4. Стимулююча політика держави в умовах депресії

Якщо ж рівновага знаходиться на висхідному відрізку кривої AS, держава теж може впливати на ситуацію (рис. 9.5).

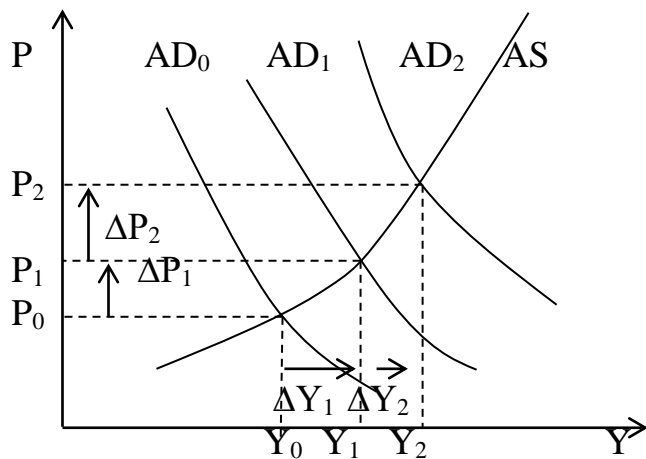

Рис. 9.5. Стимулююча політика держави в умовах пожвавлення

Із рис. 9.5 зрозуміло, що вплив держави на сукупні витрати з метою їх зростання в період піднесення зміщує криву AD праворуч від AD_0 до AD_1 внаслідок чого обсяг виробництва і доходу зростає від Y_0 до Y_1 і, а рівень цін від P_0 до P_1 . Подальше стимулювання сукупного попиту зумовлює зростання обсягу виробництва і доходу від Y_1 до Y_2 , а рівня цін від P_1 до P_2 . Якщо ми порівняємо ΔY_1 і ΔP_1 та ΔY_2 і ΔP_2 , то з'ясуємо, що на другому відрізку зрушення кривої AD праворуч інфляційний компонент більший ніж на попередньому. Для того, щоб визначитись чи варто і надалі здійснювати стимулюючу політику, чи вже необхідно думати про обмеження інфляції та переходити до обмежувальної політики, необхідно знати, що для сучасного стану економіки більш вразливе: інфляція чи безробіття і невикористання виробничих потужностей.

За умови, коли економіка знаходиться в умовах повної зайнятості і потенційного обсягу виробництва, будь-яке зростання сукупного попиту є інфляційним і держава має проводити обмежувальну політику (рис. 9.6).

Як показано на рис. 9.6 для того, щоб спрямувати економіку до безінфляційного потенційного обсягу національного виробництва, держава повинна вплинути на зменшення сукупних витрат, що зрушає криву сукупного попиту від AD_1 до AD_0 .

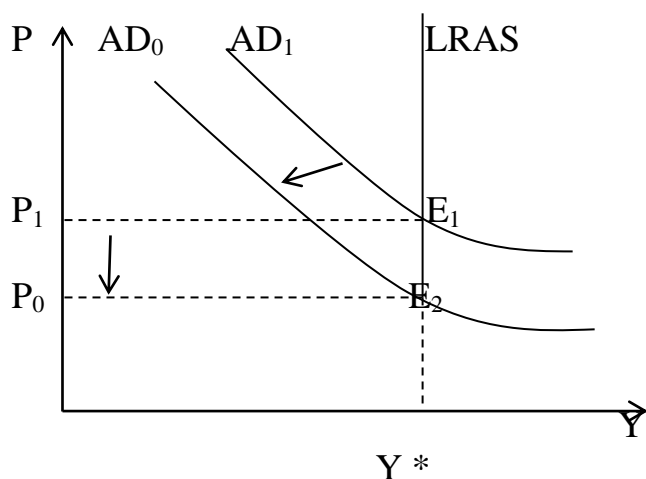

Рис. 9.6. Обмежувальна політика держави в умовах потенційного обсягу виробництва і повної зайнятості та інфляційного зростання цін

Уряд може впливати на величину сукупних витрат і, відповідно, на амплітуду циклічних коливань, згладжуючи глибину крих і стримуючи темп зростання під час буму за допомогою таких основних важелів:

1) *зміна державних витрат (G)* – збільшуючи державні витрати під час економічної кризи уряд стримує швидке скорочення сукупних витрат і, таким чином, зменшує глибину падіння економіки, і навпаки, під час буму, уряд свідомо може йти на скорочення державних витрат з метою стримання темпів зростання сукупного попиту;

2) *зміна податкових ставок $\left(\frac{T}{Y}\right)$* зменшення їх під час кризи впливає на дохід кінцевого використання домашніх господарств та величину нерозподіленого прибутку підприємницького сектору, які скорочуються, за уцих умов, повільніше і, навпаки, збільшення ставок оподаткування під час буму стримує темп економічного зростання і, відповідно, обмежує або і унеможлиблює перегрів економіки;

3) *зміна пропозиції грошей M^s* під час кризи уряд за допомогою важелів грошово-кредитної політики збільшує пропозицію грошей, а під час буму його дії протилежні.

Найважливіші заходи антикризової політики держави подано в табл. 9.1.

Таблиця 9.1.

У фазі буму	У фазі депресії
Грошово-кредитна політика	
Збільшення облікової ставки Продаж державних цінних паперів на відкритому ринку Підвищення норми обов'язкових банківських резервів	Зниження облікової ставки Купівля державних цінних паперів на відкритому ринку Зниження норми обов'язкових банківських резервів
Фіскальна політика	
Скорочення витрат Держбюджету (профіцитний бюджет) Збільшення податкових ставок	Додаткові витрати Держбюджету (дефіцитний бюджет) Зменшення податкових ставок
Політика доходів (заробітної плати і тарифів)	
Зниження	Зростання
Інвестиційна політика	
Скорочення будівництва коштом держави	Прискорення виконання інвестиційної програми

4. Зміст, джерела, типи та фактори економічного зростання

Якщо економіка будь-якої країни може відтворити більше сукупного продукту, ніж його було вироблено у попередній період часу, то у цьому випадку в економічній науці прийнято говорити про розширене відтворення. Саме динаміка розширеного відтворення характеризує економічне зростання.

Економічне зростання – це основний показник розвитку і добробуту будь-якої

країни. Він є однією з головних макроекономічних цілей, досягнення якої зумовлене необхідністю випереджаючого зростання національного доходу порівняно зі зростанням чисельності населення для підвищення рівня життя в країні. Розрізняють два поняття: „економічний розвиток” та „економічне зростання”.

Економічний розвиток – це перехід від одного стану економіки до іншого, коли у новому періоді не тільки збільшується виробництво тих самих товарів і послуг, що вже вироблялися раніше, а має місце й виробництво нових товарів і послуг з використанням нових технологій порівняно з минулим періодом.

Економічне зростання – це довгостроковий стійкий розвиток економіки, що виявляється як:

– поступальний приріст реального обсягу виробництва у формах ВВП, ВНП або чистого національного доходу на основі більшого й (або) кращого використання ресурсів та удосконалення технологій;

– реальний приріст ВВП, ВНП або чистого національного доходу на одну особу в довгостроковому періоді без порушення рівноваги у короткострокових періодах.

Теорія економічного зростання відповідає на такі питання, як:

– джерела і фактори економічного зростання;

– типи економічного зростання та умови, що їх визначають;

– умови довгострокової рівноваги за сталого зростання обсягів виробництва і доходу без порушення рівноваги на короткострокових проміжках довгострокового періоду;

– які темпи економічного зростання вважаються оптимальними?

– чому в одних країнах має місце стійке економічне зростання, а у іншій – тривала депресія та ін.

До *джерел економічного зростання* належать:

– пропозиція факторів виробництва;

– зростання продуктивності факторів на основі технологічного прогресу.

Вибір джерел економічного зростання передбачає кількісну визначеність взаємозв'язків між приростом ресурсів та їхньої продуктивності з одного боку, і приростом обсягів національного виробництва – з іншого. Цей зв'язок виражається у виробничій функції. *Виробнича функція* є найпростішою моделлю економічного зростання.

Виробнича функція може бути:

– *двофакторною*, яку можна визначити за формулою

$$Y = f(K, L),$$

тобто, обсяг виробництва й доходу є функцією від обсягів капіталу і праці;

– *трифакторною*, її зображують як

$$Y = Ef(K, L),$$

де E – параметр, що відображає рівень технологій;

– *багатофакторною*, яка, крім основних джерел економічного зростання, прагне врахувати вплив інституційних, зовнішньоекономічних та інших чинників.

Фактори економічного зростання поділяють на *три групи*:

1) *попиту*, які забезпечують зростання сукупних витрат, що сприяє збільшенню обсягів виробництва й доходу;

2) **пропозиції**, вони є визначальними в більшості моделей і містять:

- а) природні ресурси в їх якісному та кількісному визначенні;
- б) обсяг та якість капіталу;
- в) кількість та якість трудових ресурсів;
- г) технологічний рівень;
- д) інституційні фактори;
- е) інформаційне забезпечення;
- є) організаційні фактори тощо;

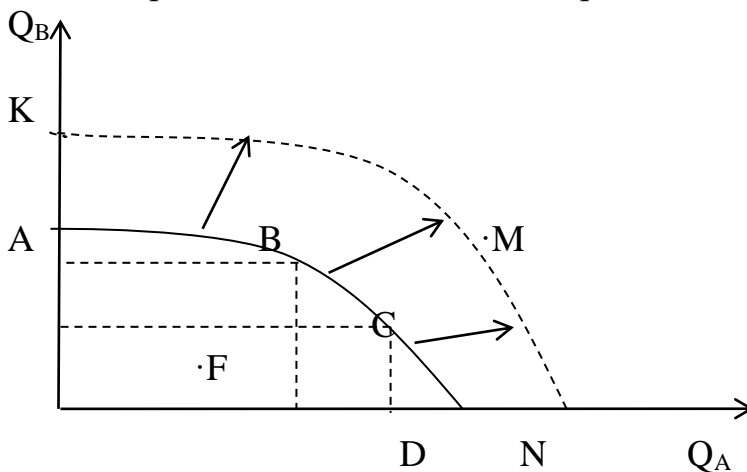
3) **розподілу**, стосуються розподілу ресурсів, що істотно впливає на фактори пропозиції й розподілу національного продукту й доходу, що, у свою чергу, відображаються на сукупному попиті.

Взаємодія цих факторів виражається через криву *виробничих можливостей* (рис. 9.7).

Крива виробничих можливостей показує можливі комбінації випуску продукції різних типів за наявної кількості природних, трудових, інвестиційних ресурсів та даного технологічного рівня виробництва.

Зміщення кривої виробничих можливостей праворуч та вгору означає **економічне зростання**.

Обсяг виробництва споживчих товарів

Обсяг виробництва інвестиційних товарів

Рис. 9.7. Крива виробничих можливостей

Крива AD (рис. 9.7) називається межею виробничих можливостей. Будь-яка точка на цій кривій показує максимальну кількість одиниць засобів виробництва і предметів споживання, які виробляються при повному й ефективному використанні ресурсів у економіці. Крива виробничих можливостей відображає взаємодію чинників економічного зростання.

Якщо усі ресурси вкласти у виробництво засобів виробництва (точка A) то вироблятимуться тільки засоби виробництва. Якщо усі ресурси вкласти у виробництво предметів споживання, то буде вироблена тільки певна їх кількість (точка D). Будь-які точки на кривій виробничих можливостей показують ефективне використання чинників економічного зростання.

Коли економіка перебуває у стані, якому відповідає точка F чи будь-яка інша точка нижче кривої виробничих можливостей, то в економіці або є невикористані

ресурси, або вони використовуються неефективно.

Точка М лежить вище межі виробничих можливостей, тому рівень виробництва, який відповідає цій точці, недосяжний при даному рівні розвитку виробничих потужностей. Точки В і С на кривій відповідають різним комбінаціям засобів виробництва та предметів споживання. Пересуваючись уздовж кривої з точки В у точку С, слід відмовитися від виробництва певної кількості одиниць засобів виробництва для того, щоб виробити додаткову кількість одиниць предметів споживання. Отже, ця модель ілюструє поняття *альтернативної вартості*.

Кількість одиниць товару, якою необхідно пожертвувати заради виробництва однієї додаткової одиниці іншого товару, називають *вартістю втрачених можливостей, або альтернативною вартістю*.

Економічне зростання можна зобразити як переміщення кривої виробничих можливостей праворуч (рис. 9.7), тобто від AD до KN. Можливість такого переміщення забезпечує приріст кількості та якості ресурсів, а також удосконалення технології.

Типи економічного зростання. Залежно від того, які джерела і фактори є визначальними у забезпеченні економічного зростання, розрізняють три його типи:

– *екстенсивне*, яке здійснюється шляхом збільшення використання ресурсів: збільшення чисельності зайнятих, збільшення обсягу капіталу, залучення більшої кількості природних ресурсів.

– *інтенсивне*, здійснюється шляхом кращого, продуктивнішого використання ресурсів на основі науково-технічного прогресу та кращих форм організації виробництва;

– *змішане*, котре поєднує інтенсивні та екстенсивні фактори.

Оскільки в економіці, як і в інших системах, чистих форм майже неможливо відшукати, то будь-яке економічне зростання за своїм типом можна вважати змішаним. Залежно ж від того, які фактори превалюють, можна говорити про переважно інтенсивний чи екстенсивний типи.

Для вимірювання швидкості зростання економіки застосовують такі показники:

– темп економічного зростання, що визначається формулою

$$T_{зр} = \frac{Y_1}{Y_0} \cdot 100\%$$

де $T_{зр}$ – річний темп зростання обсягу національного виробництва;

– темп річного приросту виробництва, який визначається такою формулою:

$$T_{\Delta} = \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = \frac{\Delta Y_t}{\Delta Y_{t-1}}$$

де T_{Δ} – річний темп приросту обсягу національного виробництва; Y_t – обсяг національного виробництва в періоді t ; Y_{t-1} – обсяг національного виробництва в періоді $t-1$; ΔY_t – приріст обсягу національного виробництва за період t ; ΔY_{t-1} – приріст обсягу національного виробництва за період, що передує періоду.

Приклад. Чи суттєва різниця між темпами економічного зростання 3% та 4%?

Припустимо: країна А темп економічного зростання становить 4%; країна В – темп економічного зростання становить 3%. Згідно з “правилом 70”, ВВП країни А подвоїться за $70/4=18$ років, а ВВП країни В за $70/3=24$ роки.

Отже, збільшення темпів економічного зростання є досить важливим і незаперечним завданням. Для населення дуже бідної країни навіть півпроцентне зниження у темпах зростання може означати недоїдання.

До факторів, які негативно впливають на економічне зростання, належать:

- злочинність та корупція;
- недобросовісне ставлення до праці;
- припинення роботи під час страйків, трудових конфліктів;
- несприятливі погодні умови, тобто все те, що стримує зростання продуктивності праці.

Існує також ряд факторів, які мають значний вплив на темпи економічного зростання, але вони майже не піддаються кількісній оцінці, – це забезпечення країни різноманітними природними ресурсами, кількість та якість земельних угідь, кліматичні умови, соціальна, культурна, політична атмосфера, національні традиції, а також міжнародна спеціалізація, зовнішня торгівля тощо.

Позитивні наслідки економічного зростання:

економічне зростання дозволяє забезпечити більш високий рівень життя; дає змогу здійснювати нові програми поліпшення життя бідних верств населення;

впливає на авторитет країни у світі;

полегшує розв'язання проблеми обмеженості ресурсів.

Економічне зростання є бажаним та позитивним явищем, але воно має і *негативні* наслідки:

економічне зростання часто призводить до руйнування середовища, у якому мешкають люди;

сприяє дегуманізації особистості;

призводить до перетворення працівників у додаток до машини;

зростання ВВП і багатства не вирішують проблему справедливого розподілу цього багатства, тобто проблему бідності;

автоматизація виробництва сприяє різкому скороченню робочих місць і призводить до збільшення безробіття.

5. Моделі економічного зростання

Модель економічного зростання Є. Домара ґрунтується на таких засадах:

на ринку праці є надлишкова пропозиція, що зумовлює постійний рівень цін, тобто ціни негнучкі;

очікування суб'єктів є статичними;

вибуття капіталу немає;

інвестиційного лага немає;

$$\text{гранична продуктивність капіталу } MPK = \frac{\Delta Y}{\Delta K} = \text{const};$$

гранична норма заощадження $s' = \text{const}$.

Ця модель базується на наявності тільки двох суб'єктів економіки – домогосподарств і фірм.

Домогосподарства виконують функцію заощадження згідно з кейнсіанською концепцією, а тому $s' = \text{const}$.

Фірми здійснюють функцію інвестування, забезпечуючи приріст капіталу в поточному періоді за рахунок інвестицій у попередньому періоді, тобто

$$\Delta K_t = I_{t-1}$$

Приріст інвестицій (ΔI) є чинником зростання як попиту так і пропозиції.

Приріст сукупного попиту поточного періоду забезпечується приростом інвестицій поточного періоду. Згідно з теорією мультиплікатора, якщо інвестиції поточного періоду збільшилися на ΔI_t , то приріст сукупного попиту поточного періоду ΔAD_t , становитиме:

$$\Delta AD_t = m \Delta I_t = \frac{1}{1-c'} \cdot \Delta I_t = \frac{\Delta I_t}{s'}$$

де m – мультиплікатор інвестицій; s' – гранична норма заощаджень.

Приріст сукупної пропозиції в поточному періоді забезпечується приростом капіталу поточного періоду, але інвестиціями попереднього періоду.

$$\Delta AS_t = \left(\frac{\Delta Y}{\Delta K} \right) \cdot \Delta K_t = MPK \cdot \Delta K_t = MPK \cdot I_{t-1} = \alpha \cdot I_{t-1},$$

де $\alpha = MPK$.

Рівноважне економічне зростання буде досягнуто за умови, коли приріст сукупного попиту дорівнюватиме приросту сукупної пропозиції, тобто $\Delta AS_t = \Delta AD_t$, або

$$\alpha I_{t-1} = \frac{\Delta I_t}{s'}$$

Поділивши обидві частини рівняння на I_{t-1} і помноживши на s' матимемо

$$\alpha \cdot s' = \frac{\Delta I_t}{I_{t-1}}$$

Формула $\alpha \cdot s' = \frac{\Delta I_t}{I_{t-1}}$ – це умова динамічної рівноваги за моделлю Є. Домара.

Економічний зміст цієї формули полягає в тому, що зростання економіки буде рівноважним за умови, що темп приросту інвестицій (права частина рівняння) дорівнює добутку граничної продуктивності капіталу та граничної норми заощаджень.

Оскільки обидва компоненти лівої частини рівняння за умовою моделі є величинами сталими, то їхній добуток – також стала величина. Тому стійкість динамічного зростання в моделі Є. Домара залежить тільки від очікувань підприємців, їхньої схильності до інвестування, тобто

$$\frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}} = \frac{\Delta I_t}{I_{t-1}} = \alpha \cdot s'$$

З рівняння випливає, що інвестиції, як і обсяг виробництва та доходу, зростають однаковими темпами. Така рівновага може виявитися нестійкою за умови відхилення темпів зростання планових інвестицій приватного сектору від рівня,

заданого моделлю. У цьому разі відновлення порушеної рівноваги потребуватиме втручання держави.

Модель економічного зростання Р. Харрода має такі особливості:

- на відміну від моделі Є. Домара, яка базується на інвестиційній функції, заданій екзогенно, ця модель використовує ендогенну інвестиційну функцію;
- попередня модель ґрунтувалася на принципі мультиплікатора, ця – на принципі акселератора;
- модель Домара впливала з незмінності очікувань підприємців, а модель Харрода – зі змін, що відбуваються в їхніх очікуваннях.

Як і в попередній моделі, у моделі Харрода економіка представлена двома суб'єктами: фірмами й домогосподарствами.

Фірми в цій моделі пред'являють інвестиційний попит відповідно до *теорії акселератора*. Обсяг інвестицій поточного періоду (I_t) залежить від обсягу очікуваного доходу в повному періоді. Це означає, що будь-яке зростання доходу ³Умовлює зростання обсягу інвестиційного попиту пропорційно до зміни доходу, і навпаки, тобто

$$I_t = b(Y_t - Y_{t-1})$$

де b – акселератор.

Підприємці планують зростання обсягів виробництва, бажаючи на ситуацію в економіці, що виникла в попередньому періоді.

Якщо їхні прогнози в попередньому періоді виявилися правильними і попит був урівноважений із пропозицією, то в поточному періоді підприємці залишать темпи приросту обсягів виробництва незмінними.

Якщо попит перевищував пропозицію в попередньому періоді, то підприємці збільшать темпи приросту виробництва. І навпаки, якщо попит був меншим за пропозицію, вони вимушені будуть зменшувати темпи приросту виробництва.

Зазначене можна подати такою формулою:

$$\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = \beta \frac{Y_{t-1} - Y_{t-2}}{Y_{t-2}}$$

де β – темп приросту пропозиції благ періоду $t-1$, порівняно з попереднім $t-2$.

Якщо сукупний попит і сукупна пропозиція будуть урівноважені, тобто $AD=AS$, то коефіцієнт $\beta=1$. За цієї умови темпи приросту обсягів виробництва залишаться незмінними, тобто

$$\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = \beta \frac{Y_{t-1} - Y_{t-2}}{Y_{t-2}}$$

Рівноважний темп приросту виробництва за моделлю Р. Харрода визначається за такими формулами:

$$\frac{\beta}{s'} \cdot \frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}} - \frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}} = 1$$

$$\frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}} \left(\frac{\beta}{s'} - 1 \right) = 1$$

$$\frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}} = \frac{1}{\frac{\beta}{s'} - 1} = \frac{s'}{\beta - s'}$$

Вираз $\frac{s'}{\beta - s'}$ Р. Харрод назвав *гарантованим темпом економічного зростання*.

Підтримуючи його, підприємці будуть задоволені власними інвестиційними рішеннями. Їхні сподівання справдяться, оскільки сукупний попит буде врівноважений із сукупною пропозицією. Цей темп забезпечує динаміку рівновагу та повне використання всіх виробничих потужностей. Але повна зайнятість при цьому досягається не завжди.

Темп економічного зростання, коли інвестиційні витрати будуть достатніми для забезпечення повної зайнятості, Р. Харрод назвав *природним темпом*.

Якщо *фактичний темп* економічного зростання дорівнює *гарантованому*, то такий стан є прийнятним для підприємців, оскільки забезпечує повне використання капіталу, але він не задовольняє найманих працівників, оскільки існує *вимушене безробіття*.

Якщо *гарантований темп* перевищуватиме *природний*, то спостерігатиметься *дефіцит трудових ресурсів*. Тоді фактичний темп буде нижчим, ніж гарантований. Очікування не реалізуються, і підприємці будуть вимушені скоротити обсяг випуску й інвестиційний попит, що зумовить *депресивний стан економіки*.

Якщо ж *гарантований темп* буде меншим за *природний*, то фактичний темп *перевищить гарантований*. Така ситуація означає, що в економіці існуватиме неповна зайнятість і з'являться умови для збільшення інвестування. *Економіка переживатиме бум*.

Ідеальним, бажаним станом для економіки є ситуація, коли фактичний, природний і гарантований темпи врівноважені.

Оскільки будь-яке відхилення економічної системи від умов гарантованого темпу зростання виводить систему з рівноваги, то динамічна рівновага в цій моделі теж виявляється нестійкою. Така обставина лежить в основі обґрунтування потреби в державному втручанні в економіку.

Обмеженість кейнсіанських моделей економічного зростання виявляється в їх передумовах:

- вони використовують виробничу функцію В. Леонтєва, в якій праця й капітал не є товарами-субститутами, що суперечить дійсності;
- вони вважають незалежними один від одного такі параметри: співвідношення доходу й капіталу, граничну норму заощаджень, приріст чисельності працівників, що мінімізує ймовірність досягнення рівноважного економічного зростання. У цих умовах порушення рівноважного обсягу одного параметрів руйнує рівновагу всієї системи.

Обмеженість кейнсіанських моделей макроекономічного зростання намагаються подолати *неокласичні моделі*.

Неокласична модель Р. Солоу. Модель зростання Роберт Солоу розробив у 1956 р., а в 1987 р. отримав за цю роботу Нобелівську премію з економіки.

До передумов моделі належать:

- досконала конкуренція на ринках ресурсів;

взаємозамінність ресурсів, тому замість виробничої функції В. Леонтєва використовують функцію Кобба – Дугласа, в якій праця й капітал – товари-субститути. Математично функцію Кобба – Дугласа можна подати так:

$$Y = f(K, L) = K^\alpha L^{1-\alpha}$$

де Y – річний обсяг виробництва (ВВП); K – обсяг капіталу, витрачений на річний обсяг виробництва ВВП; L – обсяг праці, витрачений на річний обсяг виробленого ВВП; α – частка внеску капіталу до обсягу виробленого ВВП; $1 - \alpha$ – частка внеску праці до обсягу виробленого ВВП;

– постійна віддача від масштабу, тобто сума коефіцієнтів при K і L дорівнює одиниці $[\alpha + (1 - \alpha)] = 1$;

- норма амортизації (вибуття) капіталу;
- брак інвестиційних лагів (зношений капітал одразу відновлюється);
- спадна гранична продуктивність капіталу.

Характеристики моделі Р. Солоу:

– враховує вплив на економічне зростання трьох факторів: праці (L), капіталу (K), технологічного прогресу (E). Праця й капітал мають короткостроковий вплив на економічне зростання, а технологічний прогрес – довгостроко вий;

– параметри моделі беруть із розрахунку на одиницю праці, тобто в моделі параметри набувають таких форм:

1. продуктивності праці (y), що визначається шляхом ділення загального обсягу річного виробництва ВВП на чисельність працівників, тобто

$$y = \frac{Y}{L};$$

2. капіталозабезпеченість праці (k), яка розраховується шляхом ділення обсягу капіталу на чисельність працівників, тобто

$$k = \frac{K}{L}.$$

Оскільки обсяг доходу є функцією від капіталозабезпеченості, тобто

$$y = f(k),$$

то

$$\dot{i} = s' \cdot f(k),$$

де \dot{i} – інвестиції на одиницю праці; s' – гранична норма (схильність) до заощаджень.

У цій моделі вважається, що норма заощаджень є величиною сталою, тобто $s' = \text{const}$. Саме тому норма заощаджень визначає пропорцію, в якій дохід (продукт) розподіляється на споживання й інвестиції.

Отже, зростання капіталозабезпеченості може бути чинником економічного зростання не завжди.

Збільшення капіталозабезпеченості може перетворитися на фактор економічного зростання в ситуації, коли капіталозабезпеченість ще не досягла усталеного рівня.

Розкриємо вплив зміни норми заощаджень на стійкий рівень капіталозабезпеченості праці.

Варто зазначити, що в моделі Р. Солоу вплив зростання норми нагромадження на економічне зростання відбувається тільки в короткостроковому періоді при

переході на вищий, ситійкий рівень капіталозабезпеченості (рис. 9.8). У довгостроковому періоді зростання норми заощаджень на одинице праці не впливає на темпи економічного зростання. Модель економічного зростання Р.Солоу зображена на графіку 1.2.

Згідно із "золотим правилом" Фелпса, критерієм оптимальності темпів економічного зростання є *максимізація рівня споживання на одну особу (питомого споживання)*.

Щоб зрозуміти механізм визначення оптимального обсягу заощаджень, згадаймо тотожність $Y = C + I$, а для моделі Солоу вона має вигляд

$$y = c + i.$$

Із цієї тотожності визначимо обсяг споживання: $c = y - i$.

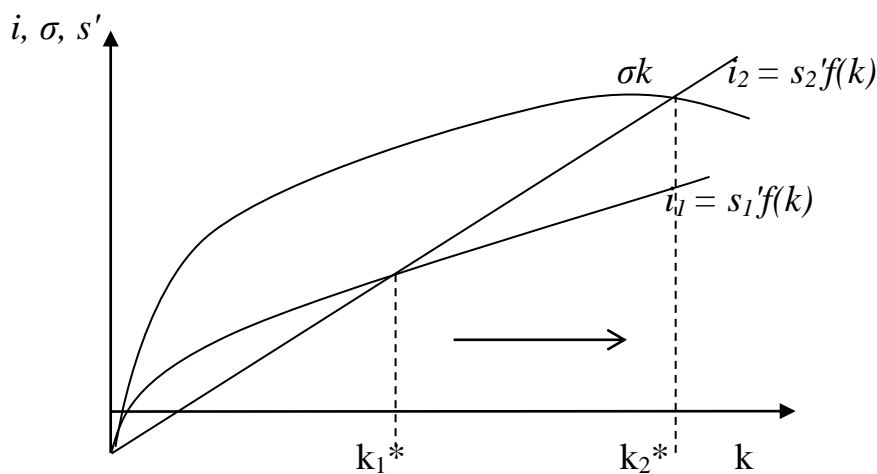

Рис .9.8. Модель економічного зростання Р.Солоу.

Зауваживши, що продукт (y) у стійкому стані рівноваги є функцією від стійкого рівня капіталозабезпеченості, тобто $y = f(k^*)$, а інвестиції дорівнюють обсягу капіталу, що вибув, тобто $i = \sigma k^*$. Підставивши значення y та i в рівняння $c = y - i$, матимемо

$$c^* = f(k^*) - \sigma k^*,$$

де c^* – споживання в розрахунку на одиницю праці за стійкого рівня капіталозабезпеченості; σ – норма амортизації.

Це рівняння показує суперечливий вплив зростання. Із нього видно, що, з одного боку, зростання капіталозабезпеченості збільшує значення $f(k^*)$, що відповідно збільшує й c^* , тобто $\uparrow k^* \Rightarrow \uparrow f(k^*) \Rightarrow \uparrow c^*$; з іншого боку, зростання стійкого рівня капіталозабезпеченості збільшує обсяг вибуття капіталу σk^* , що, у свою чергу, зменшує c^* .

Якщо, наприклад, стійкий рівень капіталозабезпеченості буде меншим, ніж того вимагає "золоте правило", тобто $k_1^* < k^{**}$, то зростання запасу капіталу зумовить збільшення обсягів виробництва (y) і споживання (c). І навпаки, коли стійкий рівень капіталозабезпеченості буде більший, ніж величина k^{**} , то запаси капіталу, обсяги виробництва (y) і відповідно споживання (c) зменшаться.

"Золоте правило" вимагає, щоб граничний продукт капіталу дорівнював нормі вибуття капіталу.

Якщо $MPK = \sigma$, то споживання буде максимальним.

Розкриємо вплив ще одного фактора – приросту населення (n) – на продуктивність одного працівника, а отже, на економічне зростання.

Зрозуміло, що для дослідження впливу цього фактора потрібно абстрагуватися від впливу двох інших. Це означає, що за інших рівних умов збільшення чисельності населення зменшує капіталозабезпеченість, оскільки на одиницю праці, за незмінного загального обсягу капіталу, припадає менша його кількість.

Зменшення капіталозабезпеченості працівників зумовить падіння рівня продуктивності їхньої праці, і, відповідно, обсягів виробництва й доходу. Щоб уникнути цих небажаних явищ, слід збільшити обсяг інвестицій, що зумовить зростання капіталозабезпеченості.

З'ясуємо проблеми економічного зростання з урахуванням дії двох факторів – праці (чисельності населення), приріст якої позначимо буквою (n), і приросту інвестицій на одного працівника.

Величина інвестицій, на яку потрібно збільшити обсяг капіталу для того, щоб капіталозабезпеченість одного працівника з урахуванням вибуття капіталу та приросту кількості працівників залишилася незмінною, називається *критичною величиною інвестицій*.

Ця величина виводиться з такого рівняння:

$$k = i - \sigma k - nk = s'f(k) - (\sigma + n)k,$$

де $(\sigma + n)k$ – критична величина інвестицій; i – інвестиції на одиницю праці.

У країнах з високими темпами приросту населення темп приросту обсягу національного виробництва на одну особу менші, ніж у розвинених країнах. Причина полягає в тому, що приріст інвестицій у цих країнах є недостатнім для того, аби компенсувати вибуття капіталу й приріст населення. Як наслідок, рівень капіталозабезпеченості одного працівника зменшиться, що, у свою чергу, зумовить падіння рівня продуктивності праці та зменшення обсягів виробництва на одну особу.

Чинником економічного зростання в моделі Р. Солоу є також технологічний прогрес, що визначає ефективність працівника (E). Тому з урахуванням технологічного прогресу виробнича функція модифікується, набуваючи такого вигляду:

$$Y = f(K, L, E),$$

де E – ефективність одного працівника.

У моделі Р. Солоу вихідна умова – твердження про те, що технологічний прогрес зумовлює зростання ефективності праці з темпом (q). У зв'язку з цим відбуваються зміни у формулах, які визначають продуктивність і капіталозабезпеченість праці.

Отже, продуктивність праці визначається за формулою

$$y = \frac{Y}{L \cdot E}$$

а капіталозабезпеченість

$$k = \frac{K}{L \cdot E}$$

З'ясуємо, як впливає зростання ефективності праці на капіталозабезпеченість. З формули $k = \frac{K}{L \cdot E}$ зрозуміло, що збільшення ефективності праці зменшує капіталозабезпеченість, і навпаки. Це означає, що ефективність впливає на капіталозабезпеченість подібно до вибуття капіталу та зростання чисельності населення.

Зміни капіталозабезпеченості, зумовлені цими чинниками, можна подати такими формулами:

$$k = I - (\sigma + n + q)k$$

$$k = s'f(k) - (\sigma + n + q)k.$$

Оцінюючи вплив трьох факторів на стійке економічне зростання, слід зазначити, що визначальну роль у підвищенні продуктивності праці, прирості загального обсягу виробництва та збільшенні добробуту населення відіграє технологічний прогрес. Саме він забезпечує постійне економічне зростання, у той час як перші два чинники мають тимчасовий вплив.

З урахуванням впливу технологічного прогресу модифікується "золоте правило". Максимізація споживання за цих умов відбувається, якщо дотримуватися рівняння

$$MPK = (\sigma + n + q),$$

тобто граничний продукт капіталу має дорівнювати сумі темпів зміни вибуття капіталу, приросту населення і темпові приросту ефективності праці.

Якщо від граничного продукту капіталу відняти норму амортизації, то отримаємо чистий граничний продукт капіталу. Для цього слід перенести а у ліву частину рівняння. Отримаємо

$$MPK - \sigma = (n + q)$$

Ця формула означає, що для максимізації споживання потрібно, аби чистий граничний продукт ($MPK - \sigma$) дорівнював сумі темпу приросту населення і темпу приросту ефективності праці, що він зумовлений технологічним прогресом ($n + q$).

Переваги неокласичної моделі Р. Солоу:

- описується механізм довгострокового рівноважного економічного зростання за умови повного використання всіх різновидів ресурсів;
- до цієї моделі вводиться чинник технологічного прогресу, який забезпечує постійне економічне зростання, що є надійною основою зростання добробуту;
- модель дає відповідь щодо критерію оптимального економічного зростання – максимізації споживання.

Визначають такі недоліки моделі:

- модель Р. Солоу як модель довгострокового економічного зростання не розглядає короткострокового зростання що є дуже важливим для економічної політики та популярності чи непопулярності уряду;
- такі екзогенно задані параметри, як норма заощадження (s'), норма амортизації (σ), темп приросту населення (n) темп приросту ефективності праці (q), зумовлений технологічним прогресом, досконалі моделі прагнуть перетворювати на ендогенні, оскільки вони тісно пов'язані з параметрами системи й можуть істотно впливати на економічне зростання;
- модель не враховує таких обмежень економічного зростання, як екологічні, інституційні, стохастичні, глобалізаційні тощо.

Тема 10. Держава в системі макроекономічного регулювання

1. Теорії державного регулювання економіки
2. Економічні функції держави
3. Роль уряду в кругообігу продуктів, ресурсів і доходів

1. Теорії державного регулювання економіки

Сучасна економіка більшості країн є за своїм характером змішаною – поряд з “невидимою рукою” ринку, регулювання національного господарства у цих країнах здійснює “видима рука” держави. Масштаби впливу на економіку з боку держави є різними. Як свідчить практика, ринково-регульований механізм збалансування національної економіки функціонує ефективніше, ніж чисто ринковий механізм.

У макроекономічній науці існують *різноманітні теорії державного втручання в економіку* – класична, марксистська, кейнсіанська, монетаристська, теорія економічної пропозиції, теорія раціональних очікувань тощо.

Першою є *класична теорія*, з якої власне й починається макроекономіка як наука. Цей напрямок виник у другій половині XVII ст. Його основоположниками є В. Петті, Бульгільбер, які оснували теорію трудової вартості. Подальший розвиток класична теорія одержала в працях Франсуа Кене й Анн Тюрбо. Найвидатнішими представниками є Адам Сміт (1723-1790), Давид Рекардо (1772-1820), Джеймс Міль, Жан Батист Сей, Альфред Маршалл, Артур Пігу, Леон Вальрас, Вільфредо Парето та ін.

Прихильники класичної теорії вважають, що ринковий механізм здатний автоматично забезпечувати повну зайнятість без державного втручання в економіку, тобо повна зайнятість є нормою для економіки з ринковими відносинами. Вони визнають, що інколи на економіку можуть негативно впливати зовнішні фактори, такі як війни, політичні перевороти, засуха, біржові крахи тощо які тимчасово виводять її зі стану повної зайнятості. Проте здатність ринку до автоматичного саморегулювання є достатньою, щоб через деякий час знову відновиш в економіці такий рівень виробництва, який відповідає умовам повної зайнятості. Це означає, що можливий відхід економіки від стану повної зайнятості, на думку представників класичної теорії, є не внутрішнім продуктом ринкової економіки, а лише результатом впливу на неї зовнішніх обставин.

Згідно з класичною теорією механізм ринкового саморегулювання економіки складається з декількох елементів. *Перший – ситуація*, коли величина сукупних витрат буде недостатньою для виробництва потенційного ВВП, є малоімовірна. Якщо навіть сукупні витрати за будь-яких обставин зменшаться порівняно з потенційною величиною, то досить швидко такі важелі ринкового регулювання як ціна і зарплата примусять економічних суб'єктів збільшити сукупні витрати до потенційної величини.

Неможливість виникнення в економіці дефіциту сукупних витрат спирається на закон Сея. Згідно з цим законом процес виробництва товарів створює доход, який дорівнює вартості вироблених товарів. Це означає, що процес виробництва є лише іншим виразом процесу їх споживання. Тому товарна пропозиція породжує адекватний собі попит. Такий закон діє на різних рівнях економіки. Так, на мікрорівні кожний підприємець формує на ринку свій попит на чужі товари такої ж

величини, як і та пропозиція, яку він створив своїм товаром, тобто його доходи від реалізації власного товару дорівнюють вартості товарів, на які він пред'являє попит. Якщо така рівність існує для кожного окремого виробника, то вона неминуче повинна мати місце і для всього суспільного виробництва.

Закон Сея спирається на передумову, що весь доход, отриманий виробниками товарів, повністю використовується на закупівлю інших товарів. У дійсності це не так, оскільки певна частка доходу може бути спрямована не на витрати, а на заощадження, що породжує невідповідність між виробництвом і споживанням, тобто між пропозицією і попитом. У цьому випадку сукупні витрати будуть недостатніми для закупівлі всієї маси вироблених товарів, у результаті чого скоротиться сукупний попит, фактичний ВВП відхилиться вниз від потенційного ВВП, що свідчить про виникнення в економіці неповної зайнятості.

Прихильники класичної теорії визнають дестабілізуючий вплив заощаджень на рівновагу між доходами і витратами. Проте, на їхню думку, дана обставина не вимагає державного втручання в економіку. Ринковий механізм здатний самостійно й досить швидко ліквідувати цей дисбаланс через взаємодію між товарним та грошовим ринками. У цьому полягає суть *другого елемента класичної теорії* про ринкове саморегулювання. Та частка доходів, яка спрямовується на заощадження, знову повертається на товарний ринок у вигляді інвестицій. Інвестиційні витрати підприємців компенсують ті вилучення із потоку «доходи-витрати», які відбуваються в формі заощаджень. Отже, якщо підприємці будуть інвестувати в економіку стільки ж, скільки домогосподарства мають намір заощаджувати, то закон Сея буде діяти і відповідність між доходами і витратами не буде порушена.

Необхідною умовою для досягнення відповідності між доходами і витратами в економіці є баланс між заощадженнями та інвестиціями. Згідно з класичною теорією ця умова забезпечується грошовим ринком через коливання відсоткової ставки під впливом попиту і пропозиції на цьому ринку. Суб'єктами грошового ринку є, з одного боку, домогосподарства як власники заощаджених грошей, з іншого – підприємці, які пред'являють попит на ці гроші з метою інвестування економіки. Рівновага між величиною запропонованих грошей і попитом на них досягається відсотковою ставкою.

Якщо запропонований обсяг заощаджених грошей перевищує попит на них з боку інвесторів або зменшується порівняно з ним, то відсоткова ставка знижується або піднімається і завдяки цьому урівноважує їх між собою. Це означає, що рівноважна відсоткова ставка вирівнює заощадження та інвестиції автоматично. За цих умов необхідність державного втручання в економіку не виникає.

Класики допускають тимчасове перевищення заощаджень порівняно з інвестиціями, що може викликати тимчасове відхилення сукупних витрат від потенційної величини. Але таке відхилення, на їхню думку, не обов'язково викличе падіння виробництва порівняно з потенційним рівнем, оскільки крім грошового ринку, велику регулюючу роль виконують ціни і зарплата.

Регулюючий потенціал цін і зарплати складає суть *третього елемента класичної теорії* про ринкове саморегулювання. Його суть полягає в тому, що обсяг сукупної продукції, яку можуть реалізувати її виробники, залежить не лише від величини сукупних витрат, а й від рівня товарних цін. Це означає, що навіть тоді,

коли відсоткова ставка за будь-якої причини нездатна привести у відповідність заощадження домогосподарств та інвестиції підприємств, падіння сукупних витрат буде компенсоване пропорційним зниженням цін. Отже, якщо домогосподарства тимчасово тимчасово заощадили більше, ніж підприємці мають намір інвестувати, то викликане цим зменшення сукупних витрат не приведе до тривалого скорочення реальних обсягів виробництва, оскільки ціни знизилися пропорційно зменшенню цих витрат.

Згідно з класичною теорією здатність економіки до цінового саморегулювання забезпечується конкуренцією між продавцями, яка породжує високу еластичність цін стосовно попиту. Оскільки падіння попиту на продукцію стає загальним, виробники під впливом конкуренції змушені знижувати ціни, щоб уникнути затоварювання. Отже, поява надмірних заощаджень викликає зниження цін, які збільшують реальну величину сукупних витрат і відновлюють сукупний попит на рівні повної зайнятості. Тому заощадження викликають зниження цін, а не зменшення обсягів виробництва і зайнятості.

Зниження товарних цін за інших незмінних умов може зменшити прибутковість виробництва товарів, що може стримати виробників від бажання збільшувати пропозицію до потенційного рівня. Але згідно з класичною теорією цього не відбудеться, оскільки падіння сукупного попиту викличе скорочення попиту на ресурси, і насамперед на робочу силу. Це викличе зниження цін на ресурси, в тому числі падіння заробітної плати. Конкуренція на ринку праці між робітниками примусить їх найматися на роботу за нижчими ставками заробітної плати, що знизить середні витрати і відновить нормальний рівень прибутку.

Отже, зниження товарних цін, доповнене зниженням ресурсових цін, відновить виробництво товарів на потенційному рівні і забезпечить повну зайнятість. Єдиним наслідком цього відновлення будуть більш низькі товарні та ресурсові ціни.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що економісти-класики, в тому числі найбільш відомий серед них А. Сміт, наголошували на здатності ринкової економіки у режимі саморегулювання забезпечити рівновагу економіки, причому у режимі повної зайнятості. Це, як вони вважали, відбувається внаслідок того, що попит і пропозиція на всіх ринках врівноважується за допомогою конкуренції. Ринковий механізм збалансовує економіку завдяки гнучкості цін та заробітної плати, еластичності попиту та пропозиції. Відтак класики визнавали *єдиним регулятором економічних процесів "невидиму руку" ринку і заперечували необхідність державного втручання в економіку*. Таке втручання може призвести, на їх думку, до порушення свободи підприємництва та стати перешкодою на шляху економічного розвитку. Таким чином, класики стверджували, що ринкова система – це саморегулюючий механізм, тому виключається необхідність державного втручання в економіку.

Класична модель загальної економічної рівноваги

Відповідно до принципу класичної дихотомії економіка поділена на два незалежних один від одного сектори: реальний і грошовий.

У реальній економіці відбувається рух реальних потоків товарів і послуг.

У грошовій економіці відбувається обіг грошей, що тільки обслуговує рух цих

потоків, не впливаючи на них безпосередньо.

У класичній моделі розглядаються три ринки: праці, капіталу (цінних паперів) і благ. На цих ринках взаємодіють два макроекономічних суб'єкти: домашні господарства і підприємці.

Формування рівноваги в реальному секторі економіки.

1. У формуванні умов рівноваги головна роль належить ринку праці. Оскільки на ринку праці рівновага досягається під впливом гнучких цін і ставок заробітної плати, то:

$$N_d\left(\frac{w}{p}\right) = N_s\left(\frac{w}{p}\right) \Rightarrow N^*\left(\frac{w}{p}\right)^*$$

де N^* – рівноважне значення зайнятості; $\left(\frac{w}{p}\right)^*$ – рівноважне значення ставки реальної заробітної плати.

Пропозиція на *ринку благ* визначається виробничою функцією, що у короткостроковому періоді залежить тільки від праці:

$$Y = Y(N) \text{ при } N = N^* Y^*$$

де Y^* - рівноважне значення національного доходу.

На ринку капіталу рівновага визначається гнучкою ставкою відсотка:

$$S = I(i) \quad Y = Y^* \Rightarrow i^*,$$

де i^* – рівноважна ставка відсотка

Оскільки кількість грошей впливає на показники, обумовлені в реальному секторі економіки, то рівень цін не визначає величини заробітної плати, тобто:

$$\frac{w}{p} = \frac{\partial Y}{\partial N^*}$$

Якщо рівновага досягнута на ринках праці й капіталу відповідно до закону Л.Вальраса, то вона буде досягнута і на ринку благ.

Закон Вальраса – у народному господарстві, що складається з n взаємозалежних ринків, на n -ому ринку завжди буде рівновага, якщо вона буде досягнута на всіх інших $(n - 1)$ ринках.

Формування рівноваги в грошовому секторі економіки.

У грошовому секторі економіки визначають:

величину сукупного попиту на товари та послуги як функцію ціни;

рівноважне значення рівня цін і величини номінальної заробітної плати.

Попит на товари й послуги як функція ціни виводиться з класичної концепції кількісної теорії грошей: $MV = PQ$

отже
$$Y^d = \frac{MV}{P}.$$

Графічна інтерпретація загальної макроекономічної рівноваги в класичній моделі представлена на рис. 10.1.

На ринку праці встановлюється рівноважне значення ставки реальної заробітної плати (w^*) і зайнятості (N^*).

На ринку благ визначається рівноважне значення національного доходу (Y^*) по виробничій функції $Y(N)$.

Зміна кількості грошей, що знаходяться в обігу, не впливає на рівноважні

значення реальних параметрів економіки, а змінюється тільки їх номінальне значення, змінюється поточний рівень цін (P). Тому графіки AD і W зрушуються від початку координат при зростанні грошової маси. Причому номінальна заробітна плата визначається як добуток реальної заробітної плати на рівень цін.

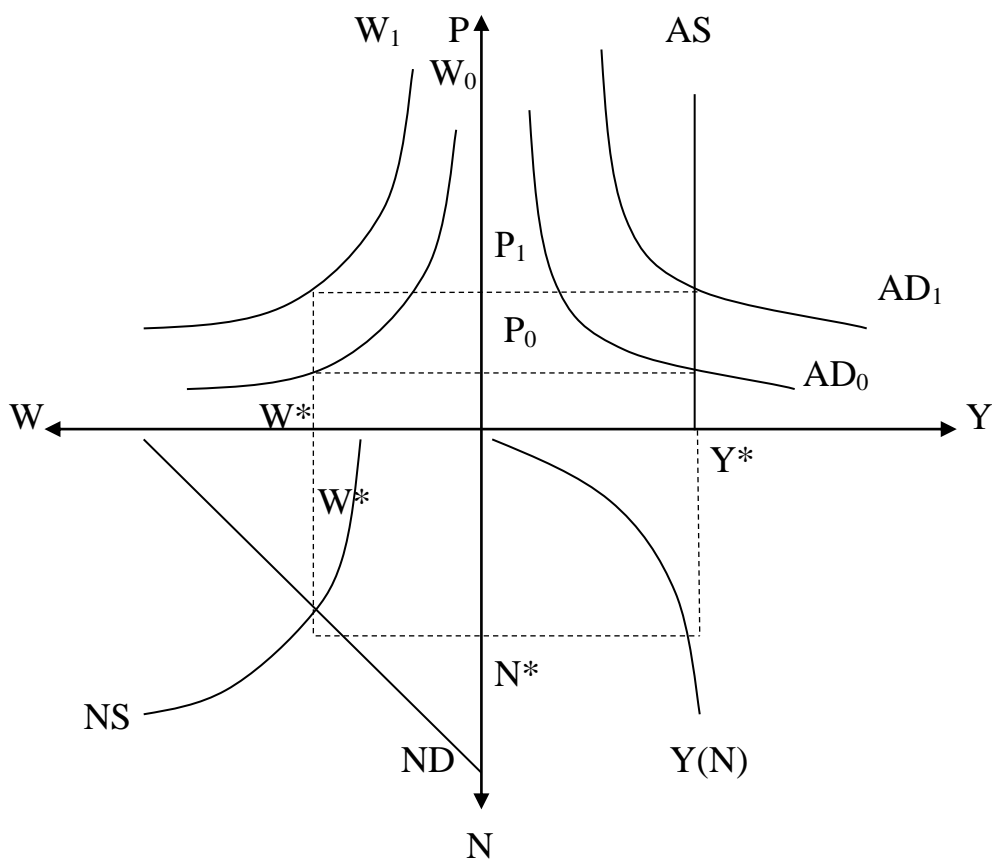

Рис. 10.1. Загальна економічна рівновага в класичній концепції

Марксистська теорія та її засновник К. Маркс наголошує на тому, що ринкова економіка є втіленням нестабільності, несправедливості, хаосу та експлуатації найманих працівників. Доктриною є утвердження централізовано планової економічної системи, де провідна роль належить державі. Державні плани повинні сприяти вирішенню основних завдань організації економіки – що, як і для кого виробляти. На думку марксистів, побудова такої економічної системи передовсім вимагає знищення приватної власності та заміни її державною.

Найбільш розробленою серед теорій державного регулювання економіки вважають теорію «регульованого ринку», яка виникла у 30-х роках ХХ ст. Засновником теорії «регульованого ринку» є Дж. М. Кейнс (1883-1946 рр.). У своїй праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.) Дж. М. Кейнс показав, що ринковому механізму притаманні певні невдачі у зв'язку з чим ринкова економіка може опинитися у стані глибокого, затяжного спаду. Саме тому Дж. М. Кейнс наголосив на необхідності переходу до змішаної економіки, у якій, поряд з ринком, регулювання господарських процесів здійснюватиме держава.

Вихідним пунктом аналізу Кейнс обрав проблему зайнятості. На відміну від класиків, прихильники кейнсіанської теорії відстоюють думку, що ринковий механізм самостійно не може гарантувати досягнення в економіці повної зайнятості.

Вони стверджують, що завдяки ринковим регуляторам економіка може бути врівноважена, тобто в ній може забезпечуватися рівновага між сукупним попитом і сукупною пропозицією, але водночас може існувати неповна зайнятість, вимушене безробіття та високий рівень інфляції. Повна зайнятість за рахунок лише ринкових регуляторів – це не закономірність, а випадковість. Для підтвердження цього положення кейнсіанці наводять кілька аргументів, які заперечують здатність ринкового механізму самозабезпечувати повну зайнятість.

Перший аргумент – кейнсіанською теорією відкидається положення про те, що відсоткова ставка гарантує забезпечення рівноваги між заощадженнями та інвестиціями. Її прихильники вважають, що власники заощаджень та інвестори – це зовсім різні економічні групи, які в процесі прийняття рішень про заощадження та їх перетворення в інвестиції керуються неоднаковими мотивами. При цьому відсоткова ставка не відіграє ролі єдиного чинника. Крім неї, на рівень заощаджень впливають також інші фактори, які не відображають прагнення людей одержувати доходи від заощаджень. Досить часто заощадження здійснюються для вирішення інших проблем: 1) з метою накопичення грошей для здійснення великих покупок, вартість яких перевищує розмір поточних доходів; 2) для створення резерву грошових засобів з метою здійснення непередбачених витрат, пов'язаних з лікуванням, безробіттям тощо; 3) з метою нагромадження грошей, щоб задовольнити майбутні потреби, наприклад, для сплати витрат за навчання.

Відсоткова ставка не є єдиним чинником і при вирішенні питання про необхідність інвестування. На думку кейнсіанців, важливим фактором, який визначає величину інвестицій, є також норма чистого прибутку, очікуваного від інвестування. В процесі економічних коливань оптимізм інвесторів стосовно отримання чистого прибутку може бути різним. Так, під час спаду виробництва перспективи отримання чистого прибутку можуть бути непереконливими і тому рівень інвестування буде падати, незважаючи на зниження відсоткової ставки. І навпаки, під час зростання виробництва, коли потреба в інвестиціях збільшується, зміна відсоткової ставки не справить на цей процес вирішального впливу.

Кейнсіанці вважають уявлення класиків про роль поточних заощаджень як джерела інвестицій надмірно спрощеними, оскільки вони не враховують інші джерела. На їхню думку, крім поточних заощаджень на грошовому ринку існують два інші джерела інвестицій: 1) готівкові заощадження, тобто населення зберігає гроші не лише в банківській системі, а й у готівковій формі на руках; 2) кредитні установи, які здатні мультиплікативно примножувати заощаджені гроші, внаслідок чого величина інвестицій може перевищити заощадження.

Другий аргумент – кейнсіанці ставлять під сумнів класичне погодження про високий рівень цін і заробітної плати, та особливо в бік зниження останньої при зменшенні сукупного попиту. Це пояснюється двома обставинами. По-перше, наявність монополій, які стримують зниження цін, і профспілок, які стримують зменшення зниженню цін і заробітної плати в короткостроковому періоді і протидіє відновленню сукупної пропозиції на рівні потенційного ВВП. По-друге, якщо навіть припустити можливість зниження заробітної плати внаслідок падіння сукупного попиту і попиту на ринку праці, то це не викличе зростання сукупного доходу працюючих і тому не забезпечить відновлення їхнього попиту на рівні потенційного

ВВП.

Спираючись на перелічені аргументи, кейнсіанці доходять висновку, що ринковий механізм не здатний самостійно відновлювати повну зайнятість і тому повинен доповнюватися державним регулюванням економіки. При визначенні об'єктів державного впливу на економіку кейнсіанці виходять із того, що головною причиною падіння виробництва є недостатність сукупного попиту. На їхню думку, відставання сукупного попиту від сукупної пропозиції породжують два головних фактори.

Перший – психологія споживачів, тобто домогосподарств. Зі збільшенням їхнього доходу зменшується та його частка, яка йде на споживання, і збільшується та, яка спрямовується на заощадження. Така тенденція в розподілі зростаючого доходу дістала назву основний психологічний закон Кейнса, згідно з яким зі збільшенням доходу домогосподарств їхня гранична схильність до споживання зменшується, а гранична схильність до заощаджень збільшується. Внаслідок цього споживання відстає від виробництва, що викликає падіння виробництва.

Другий – зниження ефективності капіталу. Зі збільшенням обсягів нагромадження капіталу норма прибутку падає відповідно до закону спадної продуктивності капіталу. Ця тенденція обумовлюється зниженням можливостей реалізувати вироблені продукти за достатньо високими цінами внаслідок зменшення граничної схильності до споживання. Отже, зменшення граничної схильності до споживання знижує інвестиційний попит як компонент сукупного попиту.

Таким чином, згідно з кейнсіанською теорією, не пропозиція створює попит, а навпаки, попит створює власну пропозицію. Тому головним об'єктом державного втручання в економіку повинен бути сукупний попит, який в кейнсіанській теорії дістав назву „ефективний попит“. Це означає, що збільшуючи сукупний попит, держава може ефективно впливати на рівень виробництва. Спираючись на концепцію „ефективного попиту“, кейнсіанці пропонують два методи активізації і стимулювання сукупного попиту:

1) зниження податків;

2) за рахунок зниження відсоткових ставок за кредит, що підніме „граничну ефективність капіталу“ і збільшить інвестиції приватного сектора економіки.

Розглядаючи роль фіскальних і грошово-кредитних інструментів в стимулюванні сукупного попиту, кейнсіанці віддають перевагу першим. Це пояснюється тим, що під час спаду виробництва інвестиції слабо реагують на зниження відсоткової ставки. Отже, за цих умов грошово-кредитна політика є неефективною. Тому головну увагу слід приділяти не зниженню відсоткової ставки, а фіскальній політиці на основі збільшення державних інвестицій, надання пільгових кредитів тощо.

Звичайно, використання державного бюджету для стимулювання сукупного попиту може породжувати бюджетний дефіцит. За цих умов кейнсіанці пропонують використовувати державні займи, податки і в певних межах грошову емісію.

Важливу роль в кейнсіанській теорії відіграє мультиплікатор інвестицій. Але ефект мультиплікатора за різних умов може бути різним. Найбільшу величину він має за умов наявності в економіці невикористаних потужностей і вільної робочої сили. При наявності резервних потужностей досягається „дешева“ нарощування

випуску продукції за рахунок незначних додаткових інвестицій. Тому в умовах недостатності сукупного попиту держава може за рахунок бюджетних витрат забезпечувати значний мультиплікативний ефект.

Таким чином, при аналізі макроекономічних процесів, Кейнс особливу увагу приділив споживанню, заощадженням, інвестиціям, зайнятості, відсотку та грошам. Це дало йому змогу показати тісні взаємозалежності між цими параметрами національної економіки і обґрунтувати висновок, що ринкова економіка може відхилятися від повної зайнятості. Таку ситуацію, на думку Кейнса, спричиняє *неефективний (недостатній) споживчий попит*. З метою забезпечення ефективного сукупного попиту, держава своєю політикою має сприяти збільшенню інвестиційного попиту з боку підприємств та споживчого попиту з боку населення. Державні видатки, на його думку, можуть сприяти збільшенню приватних інвестицій, якщо відбувається зниження норми відсотка, тобто здешевлення кредиту. Адже низька відсоткова ставка спонукає підприємців вкладати кошти у виробництво. Низький відсоток, до того ж, сприяє зменшенню невігідних заощаджень домогосподарств, а відтак стимулює зростання поточного споживання. Як і Кейнс, його послідовники вважають, що держава має регулювати не лише сукупний попит, а й сферу зайнятості та оплату праці. Підвищення зарплати повинно здійснюватися під контролем держави і паралельно з підвищенням цін. Зростання купівельної спроможності заробітної плати стимулює споживчий попит, а отже й збільшення обсягу національного виробництва. На думку кейнсіанців, держава має регулювати національну економіку за допомогою фіскальної політики, використовуючи паралельно такі інструменти, як інвестиції та процентні ставки.

Кейнсіанська модель загальної економічної рівноваги

У кейнсіанській моделі головна роль належить ефективному попиту, що формується в рамках моделі IS – LM.

У кейнсіанській моделі всі ринки взаємозалежні, класична дихотомія долається. Рівноважні значення національного доходу (Y^*), ставки відсотка (i^*), рівня цін (P^*), зайнятості (N^*), ставки номінальної заробітної плати (W^*) визначаються в результаті рішення системи рівнянь:

$$S_Y + T_Y + Z_Y = I_i + G + E,$$

$$M / P = kY + Li(i_{\max} - i) = y^*, i^*$$

$$AD(P) = AS(P) = P^*$$

$$Y^* Y(N) \Rightarrow N^*,$$

$$P \left(\frac{\partial Y}{\partial N} \right) = W \Rightarrow W$$

Кейнс і його послідовники розглядали різні випадки формування загальної економічної рівноваги. Існують кейнсіанські моделі загальної економічної рівноваги при завищеній ставці заробітної плати, при „природній” і заниженій ставках заробітної плати, при інвестиційних і ліквідних пастках.

Розглянемо графічне ілюстрування усунення „класичної дихотомії” в кейнсіанській концепції (рис. 10.2).

Нехай в економіці досягнута загальна рівновага при значенні ендогенних параметрів Y_0, P_0, N_0, w_0, i_0 .

Розглянемо модель IS-LM у верхній частині рис. 4.2. Точка перетинання кривих IS-LM показує величину ефективного попиту (Y_0) і рівноважну ставку відсотка (i_0).

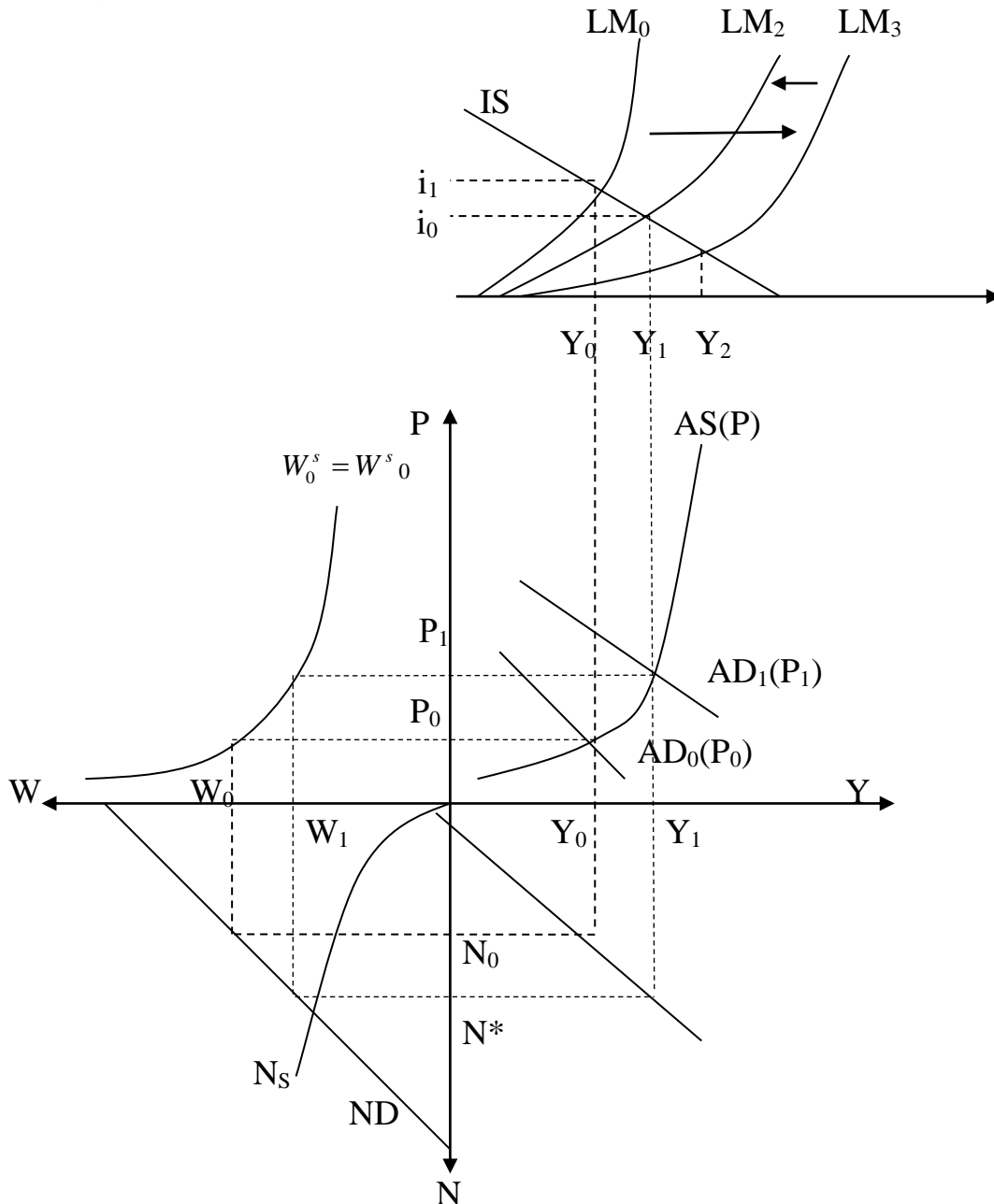

Рис. 10.2. Графічне ілюстрування усунення „класичної дихотомії” в кейнсіанській концепції

Неокейнсіанські та посткейнсіанські теорії А. Гансена, Д. Робінсон, Є. Домара обґрунтовують також можливість розв'язання соціальних проблем з допомогою державного регулювання економіки.

Глибока і затяжна світова криза 30-х років ХХ ст. (Велика депресія) підтвердила теорію Кейнса. Стало очевидним, що механізм ринкового саморегулювання не є досконалим, оскільки не може виконати усіх функцій, а саме:

забезпечити автоматичний вихід з кризи або не допустити до її виникнення. Саме це і зумовило перехід до державного регулювання економіки, яке практично було запроваджене у 1933 р. в США в ході реалізації так званого нового курсу Рузвельта.

З середини 70-80 рр. ХХ ст. економічна ситуація в західних країнах значною мірою погіршилася – стали частіше спостерігатися скорочення інвестицій, зростання інфляції та безробіття, посилилася соціальна напруга. Макроекономічна політика у цих умовах виявилася неспроможною подолати належним чином ці проблеми. У цих умовах економісти, які раніше причини нестабільності економіки пов'язували з невдачами ринку, почали висловлювати міркування, що джерелом нестабільності є сама держава. Відтак кейнсіанство втратило колишню роль провідного макроекономічного напрямку. З'явилися нові неокласичні концепції, прихильники яких виступають або проти державного втручання в економіку, або за його обмеження до мінімально можливих меж.

Починаючи з 70 років ХХ ст., у межах неокласичного напрямку сформувалися три відносно самостійні течії: монетаризм, школа теорії раціональних сподівань та школа теорії економіки пропозиції.

Концепція монетаристів, створена М. Фрідменом, базується на тому, що вирішальний вплив на ціни, доходи населення та темпи розвитку економіки справляє зміна грошової маси, яка перебуває в обігу.

Монетаристська теорія є найрішучішим виступом проти кейнсіанської теорії. Її засновником став Мілтон Фрідмен – американський економіст. Монетаристська теорія в літературі дістала назву “контрреволюція Фрідмена”. Монетарист, за словами М. Фрідмена, – людина, яка вірить у кількісну теорію грошей.

Якщо кейнсіанці спираються на рівняння сукупних витрат ($ВВП(Y) = C + I + G + NE$), то в основі монетаристської теорії лежить рівняння обміну (кількісної теорії грошей):

$$M \times V = P \times Q,$$

де: M – грошова маса; V – швидкість обігу грошей; P – рівень цін; Q – фізичний обсяг вироблених товарів і послуг.

Ліва частина рівняння обміну виконує роль причини, а права є наслідком тих змін, які відбуваються в лівій частині. Монетаристи, спираючись на емпіричні докази, стверджують: швидкість обігу грошей є стабільною – в тому розумінні, що чинники, які впливають на неї, можна передбачити і врахувати. За цих умов роль активного елемента монетаристського рівняння відіграє грошова маса. Це означає, що між грошовою масою та номінальним $Y (P \times Q)$ існує пряма й передбачувана залежність. Завдяки цьому держава, здійснюючи цілеспрямовану грошову емісію, може впливати на грошову масу й у такий спосіб регулювати номінальний ВВП.

Головна теза монетаристів – сталість грошей має виключне значення для нормального функціонування економіки. Звідси випливає два головних принципи монетаризму: 1) гроші мають значення, тобто зміни в грошово-кредитній сфері чинять вирішальний вплив на загальну економічну ситуацію в країні; 2) центральний банк зобов'язаний підтримувати сталий приріст грошової маси незалежно від зміни господарської ситуації.

М. Фрідмен вважає, що гроші відіграють головну роль у визначенні відтворювального процесу, оскільки впливають на рівень цін, величину процента за кредит, а тим самим – на рівень і темпи національного виробництва, зайнятість.

Основні концепції М.Фрідмена і його прихильників:

1. Монетаристи вважають, що *ринкове господарство прагне до стабільності, саморегуляції*. Якщо мають місце диспропорції, порушення рівноваги, то це відбувається в результаті зовнішнього втручання. Дане положення спрямоване проти ідей Д. Кейнса. Було висунуто гасло: «Назад до Сміта», що означало відмову від втручання держави в економіку. Відповідно до поглядів монетаристів гроші є головною сферою, що визначає рух і розвиток виробництва. Попит на гроші має постійну тенденцію до росту і, щоб забезпечити відповідність між грошовим попитом і пропозицією, необхідно жорстко контролювати кількість грошей в обігу.

2. *В якості головного регулятора*, що впливає на господарське життя, служить *грошова емісія*. М.Фрідмен стверджував, посилаючись на монетарну історію США, що між динамікою грошової маси й динамікою національного доходу існує тісний кореляційний зв'язок й що грошові імпульсисти – найбільш надійне настроювання економіки. Грошова маса впливає на розмір витрат споживачів, фірм; збільшення маси грошей призводить до зростання виробництва, а після повного завантаження потужностей – до росту цін.

3. *Оскільки зміни грошової маси позначаються на економіці не відразу*, а з деяким запізненням, що може призвести до невірних порушень рівноваги, *варто відмовитися від короткострокової грошової політики*. Її варто замінити довгостроковою політикою, розрахованою на тривалий, постійний вплив на економіку. Дане положення також спрямоване проти кейнсіанського курсу на поточне регулювання кон'юнктури, тому що кейнсіанські корективи запізняються й можуть призводити до протилежних результатів. Тривалість лагів М.Фрідмена визначає від 6 місяців до 2 років.

4. *Приріст грошової маси повинен відповідати росту ВВП з урахуванням змін у швидкості обертання грошей*. Фрідмен виходить з того, що грошова політика повинна бути спрямована на досягнення відповідності між попитом на гроші та їх пропозицією. Для цього необхідно, щоб відсоток приросту грошей в обігу відповідав приросту цін національного доходу або ВВП. У цьому полягає грошове правило Фрідмена. Практично стосовно США приріст грошової маси повинен здійснюватися на рівні 4-5% щорічного приросту.

5. *Монетаристи також вважають, що число державних регуляторів має бути скорочене до мінімуму*: виключає податкове, бюджетне регулювання.

Таким чином, монетаристи стверджують, що *найкраща макроекономічна політика – це така, яка спрямована на контроль грошової маси*. Державне регулювання грошово-кредитної сфери має шанс на успіх, якщо держава впливає через Центральний банк на масштаби функціонування приватного сектора. Держава повинна також звести до мінімуму свої соціальні видатки, здійснювати жорстке регулювання грошової маси відповідно до темпу зростання реального обсягу виробництва («монетарне правило»).

Теорія раціональних очікувань стала досить поширеною в середині 70-х років

XX ст. внаслідок використання методологічних принципів класичної економіки. Автором концепції раціональних очікувань професор Чикагського університету Роберт Лукас. Основоположниками теорії є також Т.Дж. Саргент, Н. Уолес.

Одна з центральних ідей неокласиків полягає в тому, що економічні агенти, використовуючи економічну інформацію, спроможні самостійно прогнозувати економічні процеси та приймати оптимальні рішення. При цьому споживачі прагнуть до максимізації корисності.

Іншим основним положенням теорії раціональних очікувань є ідея про те, що ринки товарів і чинників виробництва є високо конкурентними, і тому ставка на зарплати й ціни на товари і чинники виробництва гнучко реагують на зміни у сфері виробництва й обміну. Масштаби пропозиції і рівноважних цін швидко пристосовуються до змін у технологіях виробництва, ринкових потрясінь і перерв у економічній політиці держави. Під впливом нової ринкової ситуації споживачі й підприємці приймають адекватні економічні рішення, внаслідок чого ціни на товари й ресурси змінюються.

Подібна реакція споживачів, підприємців і власників чинників виробництва зводить нанівець результати дискретної стабілізаційної політики. Наприклад, центральний банк проводить політику „дешевих“ грошей, здатну викликати інфляцію. У відповідь робітники вимагають підвищення зарплати, підприємці підвищують ціни на товари й послуги, кредитори збільшують процентну ставку. В результаті стимулююча політика „дешевих“ грошей поглинається ростом цін і зарплати, а реальний обсяг виробництва й зайнятості не розширюється. Таким чином, раціональне поведіння споживачів, підприємців і власників чинників виробництва зводить до нуля дієвість стабілізаційної політики.

Однак економічні агенти можуть приймати й помилкові неправильні рішення через неадекватну оцінку наявної інформації. Наприклад, виробники можуть сприйняти загальний ріст цін як ріст попиту на конкретний товар і збільшать пропозицію товару. Оскільки ця помилка набуває повсякденного характеру, то через визначений час сукупна пропозиція починає перевищувати сукупний попит. В міру того, як це стає очевидним, виробництво скорочується.

Помилкова оцінка ситуації, на думку неокласиків, має місце у тому випадку, коли уряди приймають несподівані рішення, що впливають на перемінні, та беруть участь у визначенні обсягу сукупної пропозиції. Тому уряди повинні відмовитися від кон'юнктурної антициклічної політики. Така політика не в змозі забезпечити тривалу рівновагу в економіці. Це досягається шляхом прийняття оптимальних рішень господарюючими суб'єктами, якщо є стабільність умов, що регламентують економічне життя.

Не заперечуючи необхідності участі держави в економічних процесах, прихильники концепції раціональних очікувань вважають неефективною як кейнсіанську, так і монетаристську концепції. Неефективність кейнсіанської та в якійсь мірі монетаристська політика полягає в нестабільності, непередбачуваності чинників, що визначають прийняття рішень економічними агентами. Вони виступають за створення стабільних правил, відповідно до яких могли б приймати рішення й уряд, і економічні агенти. Серед цих правил, наприклад, пропонується прийняти закон, згідно з яким прийняті урядом рішення у сфері грошової і

фіскальної політики могли б вступати у дію тільки через два роки після їх прийняття. Це дозволило б запобігти прийняттю кон'юнктурних, несподіваних для економічних агентів рішень, що диктуються, крім іншого, й політичними мотивами, наприклад тактикою передвиборної боротьби тощо.

Отже, прихильники *теорії раціональних очікувань (сподівань)*, як і класики загалом, вважають, що зарплата та ціни достатньо гнучкі і здатні швидко змінюватися відповідно до ситуації на ринку. Суб'єкти ринку, завдяки комп'ютеризації поведуться раціонально, оперативно реагують на зміни в економічній діяльності. Наприклад, очікуючи зростання цін, ринкові суб'єкти збільшують попит, а відтак стимулюють нове зростання цін. У зв'язку з цим стабілізаційна політика є неефективною, а отже, непотрібною.

Представники школи *теорії економіки пропозиції* американські вчені, як М.Фельдштейн, Г.Гільдер та її засновник А. Лаффер вважають необхідною передумовою стимулювання заощаджень, підприємництва та інвестицій через м'яку податкову політику. На їх думку, збільшення податків призводить до росту витрат і цін, що у кінцевому рахунку перекладається на споживачів. Високі податки стримують інвестування, вкладення коштів у нові технології та в удосконалення виробництва. На відміну від Кейнса, прихильники економіки пропозиції стверджують, що податкова політика країн Заходу не стримує, а підсилює інфляцію, не стандартизує економіку, а підриває стимули до зростання виробництва. Прихильники цієї теорії виступають за скорочення податків з метою стимулювання інвестицій. Пропонується відмовитися від системи прогресивного оподаткування (одержувачі високих прибутків є лідерами у відновленні виробництва й підвищенні продуктивності), знизити податкові ставки на підприємництво, на зарплату й дивіденди. Зниження сприяє збільшенню пропозиції товарів, підвищенню продуктивності праці та рівня конкурентоздатності економіки, а в решті-решт, зростанню прибутків, збільшенню зайнятості, підвищенню доходів населення, зростанню інвестиції, поживленню та зростанню економіки. Для одержувачів зарплати зниження податків збільшить принадність додаткової роботи й одержання додаткових заробітків. Зростуть стимули до праці, збільшиться пропозиція робочої сили. Відтак, незважаючи на зниження податкових ставок, з часом в економіці виникають умови для збільшення доходів держави.

Розглянуті теорії державного регулювання економіки є досить суперечливими. Кожна з них має свій сильний і слабкий бік. Тому, при виборі конкретної моделі державного регулювання економіки, особливо для країн з перехідною економікою, потрібно враховувати позитивні можливості практичного застосування кожної з цих теорій – як кейнсіанської так і неокласичних.

Напрямок *неолібералізму* в економічній науці й практиці керування господарською діяльністю, прихильники якого відстоюють принцип саморегулювання економіки, вільної від зайвої регламентації. Вони, по-перше, виходять із того, що ринок, як найефективніша форма господарювання, створює найкращі умови для економічного росту і, по-друге, відстоюють пріоритетне значення свободи економічних агентів. Держава повинна забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де відсутні ці умови. До неолібералізму зазвичай відносять три школи:

- чикагська (М.Фрідман);
- лондонська (Фрідріх фон Хайек);
- фрайбурську (Вальтер Ойкен, Людвіг Ерхард).

Серед західних прихильників концепція неоліберального керування варто виділити Людвіг Ерхарда, за особистою участю якого Західна Німеччина наприкінці 40-х років була виведена з кризового стану. Ретельно підготовлена економічна реформа проводилася одночасно з реформою цін та перебудовою централізованого управління. Попередня система господарювання була зруйнована не відразу, а поступово. Успіх реалом забезпечувався і своєчасним коригуванням обмяного курсу національної валюти, наявністю сильної й авторитетної влади.

Концепція соціально-ринкового господарювання, розроблена Вальтером Ойкеном, свою популяризацію зобов'язана ефективній економічній політиці Л. Ерхарда. Це була політика середнього шляху. Вона спрямована на злагодження соціальних протиріч, всебічну підтримку підприємництва, створення умов для покращення життя середніх верств населення.

Одним із основоположників і теоретиків неолібералізму є Фрідріх фон Хайек. Він відстоював принципи максимальної свободи людини. З боку держави не повинно бути ніякого примусу і зовнішнього втручання. Основна вимога прихильників подібних поглядів полягає в організації діяльності уряду в усіх галузях.

Перелічені альтернативні концепції макроекономічного регулювання не знижують значення кейнсіанської теорії, а швидше доповнюють її, поглиблюють наші уявлення про складний механізм функціонування економіки. З практичного досвіду видно, що помилково надати перевагу лише кейнсіанській чи монетаристській концепціям. У процесі державного регулювання економіки найкращий ефект досягається за умов поєднання фіскальної та грошово-кредитної політики.

Ефективність урядового впливу на економіку досліджував у кінці ХІХ ст. німецький економіст **Альфред Вагнер**. На основі дослідження емпіричних даних він вивів і сформулював **закон**, який виражає зв'язок між урядовими витратами та обсягом національного виробництва, який отримав назву "закону Вагнера". Зміст закону Вагнера полягає в тому, що **соціальний прогрес зумовлює зростання ділової активності держави, що означає зростання урядових витрат**. Темпи зростання урядових витрат перевищують темпи приросту обсягів національного виробництва, зумовлених їх (витрат) зростанням.

А. Вагнер сформулював три причини, що зумовлюють дію цього закону:

- 1) відносне зростання витрат на державне управління, законність та правопорядок, а також на регулювання економічної діяльності відповідно до розвитку суспільства;
- 2) висока еластичність попиту за доходом на культурну та добродійну діяльність держави;
- 3) економічний розвиток супроводжується зростанням промислових монополій, що вимагає державного контролю.

Дія цього закону підтверджується і зараз практикою розвинених країн, хоча він виявився предметом досить жорсткої критики.

Головні теоретичні засади його критики ґрунтуються на тому, що А. Вагнер цей

зв'язок не вивів, а сформулював, адже в своїх дослідженнях він не використав теорії поведінки економічних суб'єктів і тому його теорію не можна використовувати як основу для прогнозування майбутнього.

Найпоширенішою сучасною теорією визначення ефективності урядової політики є парето-ефективність. Виходячи із того, що уряд здійснює економічну політику насамперед через розподільчі процеси, звертаються до парето-оптимального перерозподілу.

Італійський економіст, керівник кафедри економіки Лозаннського університету **Вільфредо Парето** був основоположником теорії суспільного добробуту. Він сформулював оптимальну ситуацію для максимізації добробуту, яка ввійшла в економічну теорію під назвою "**оптимум Парето**".

Оптимум Парето – це максимум добробуту, за якого неможливо покращити становище будь-кого шляхом зміни обсягу виробництва та обміну, не погіршивши становище інших.

Оптимальний парето-перерозподіл – такий перерозподіл, коли один індивід отримує задоволення при передачі корисності іншому індивіду (доброчинні пожертвування і т. ін.).

Парето-ефективною називають економіку, в якій ніхто не може збагатитися інакше, як за рахунок збіднення іншого. І хоча більшість змін урядової політики призводить до збагачення одних та обідніння інших, подекуди відбуваються і такі зміни, за яких певні групи людей збагачуються, але не за рахунок інших. Такі зміни, зумовлені урядовою політикою, називають **парето-вдосконаленнями**. Якщо не існує таких змін, які змогли б покращити добробут одних, не погіршивши добробут інших, вважають, що **розподіл ресурсів є парето-ефективним (парето-оптимальним)**.

Щодо урядового впливу на економіку слід зазначити, що подекуди окремі дії уряду можуть не бути парето-вдосконаленнями, тоді як пакети урядових змін будуть такими.

2. Економічні функції держави

Основним регулятором змішаної економіки є ринок, "невидима рука" якого регулює найважливіші параметри економічного розвитку. Ринковий механізм: 1) об'єднує виробників і споживачів у єдину економічну систему; 2) підпорядковує виробництво суспільним потребам в форму платоспроможного попиту; 3) сприяє ефективному розподілу ресурсів (спрямовує ресурси на виробництво тих товарів, які найбільш потрібні суспільству); 4) сприяє розробці та впровадженню нових, найефективніших технологій; 5) виконує велику селективну функцію серед товаровиробників, завдяки чому з товарного виробництва вибувають ті господарські суб'єкти, результати діяльності яких не відповідають умовам ринкової конкуренції.

Слід зазначити, що ринок не є ідеальною формою суспільного виробництва. Як суб'єкт макроекономічного регулювання ринок має певні недоліки:

Перший. Ринок не здатний протистояти економічній нестабільності (затяжний спад виробництва, високий рівень безробіття та інфляції).

Другий. Ринок не має механізмів, які здатні забезпечити людей суспільними благами (послуги державного управління, освіта, наука, культура, охорона здоров'я, оборона).

Третій. Ринок не може протистояти монополізму.

Четвертий. Ринок веде до надмірної нерівності в доходах, нерівномірного розвитку окремих регіонів, порушення екологічних умов життя людей.

Зазначені вище недоліки ринку можуть бути компенсовані лише з допомогою державного втручання в економіку. Тому сучасна держава об'єктивно змушена виконувати роль суб'єкта регулювання ринкової економіки через такі *економічні функції*:

- 1) визначення головних цілей і пріоритетів макроекономічного розвитку, виходячи зі стану економіки і перспектив її розвитку;
- 2) розробка і впровадження правових норм функціонування ринкової економіки;
- 3) здійснення цілеспрямованого впливу на економічну діяльність господарюючих суб'єктів через фінансові важелі;
- 4) контроль за дотриманням антимонопольного законодавства захисту й стимулювання конкуренції;
- 5) регулювання зовнішньоекономічних відносин;
- 6) соціальний захист громадян;
- 7) фінансування суспільних потреб.

Держава виконує свої економічні функції, застосовуючи різноманітні форми та засоби впливу на економіку. Серед *основних форм державного регулювання ринкової економіки* слід виділити:

- фінансове регулювання (через систему фіскальної політики);
- грошово-кредитне регулювання (через регулювання грошової маси та процентної ставки);
- цінове регулювання (корекція рівня цін товарного ринку);
- структурне регулювання (через зміну галузевої структури економіки та, відповідно, структури попиту і пропозиції на ринку);
- соціальне регулювання (соціальний захист населення через державний перерозподіл доходів);
- адміністративне регулювання (через застосування неекономічних методів впливу на економічне життя).

Найбільше значення сьогодні має фінансове, грошово-кредитне, структурне й соціальне регулювання економіки.

Державне регулювання економіки – це цілеспрямована діяльність держави щодо створення правових, економічних і соціальних передумов для найефективнішого функціонування ринкового механізму та мінімізації його негативних наслідків.

Слід зазначити, що в умовах ринку існують певні обмеження державного впливу на економіку. В принципі, повинні бути виключені будь-які дії держави, які розривають зв'язки в ринковому механізмі, руйнують його. Неприпустимі, зокрема, тотальне директивне планування (обов'язкове для виконання всіма суб'єктами економіки), декретування розподілу виробничих факторів і споживчих товарів (за фондами чи по талонах), всеохоплюючий державний контроль за цінами, попитом і пропозицією.

Водночас, це зовсім не означає, що держава в ринковій економіці повністю знімає із себе відповідальність, скажімо, за динаміку сукупного попиту чи цін або забороняє будь-яке планування. Навпаки, держава уважно стежить (через відповідні інститути) за рухом попиту й цін і, опираючись передусім на економічні методи регулювання, намагається уникнути інфляції чи неповної зайнятості. Вона не виключає планування, яке, однак, має індикативний (рекомендаційний) характер, виступаючи у формі національних цільових програм.

Сучасна ринкова економіка багато в чому є саморегульованою системою, тому найдоцільнішими є економічні методи державного впливу. Наприклад, такими є фінансове та грошово-кредитне регулювання. Проте це не означає, що у ринковій економіці не мають права на існування адміністративні методи регулювання (тобто вольові, командні), а тому й неекономічні, більше того, в ряді випадків така форма регулювання просто необхідна.

Можна виділити кілька основних напрямів адміністративного регулювання ринкової економіки:

1) державний контроль над монопольними ринками (антимонопольне регулювання);

2) державний контроль над небажаними ефектами системи вільного підприємництва (встановлення відповідних правил і норм ринкової поведінки, забезпечення екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів);

3) забезпечення мінімально допустимого рівня добробуту й соціального захисту населення (встановлення гарантованого мінімуму заробітної плати та пенсій, меж робочого дня, виплати по безробіттю й інвалідності, допомога багатодітним і малозабезпеченим тощо);

4) захист національного ринку (адміністративне регулювання експорту й імпорту, встановлення митних обмежень, тарифів і квот тощо);

5) реалізація цільових програм економічного, соціального та науково-технічного розвитку;

6) забезпечення дотримання національних стандартів усіма учасниками суспільного виробництва (“екологічна чистота” та якість продукції, санітарні норми тощо). Адміністративне регулювання стало невід’ємним атрибутом ринкового механізму, воно не перешкоджає зростанню ефективності виробництва й добробуту нації.

Адміністрування небезпечно не саме по собі, воно завдає відчутної шкоди лише тоді, коли починає заміняти необхідні економічні форми регулювання. Тому, хоча без адміністративного регулювання сучасне ринкове господарство уявляється неможливим, адміністративні форми й методи державного впливу на економіку мають суворо окреслені межі та функції. Основну роль все ж виконують економічні форми й методи регулювання.

Державне регулювання національної економіки втілюється у відповідних формах економічної політики. Економічна політика пов’язана з вибором державою певних форм і методів регулювання економіки з метою забезпечення збалансованого макроекономічного розвитку та добробуту нації. Держава може обирати різні форми й методи впливу на економіку, тому економічна політика

держави має різні напрями і пріоритети. Зокрема, виділяють фіскальну, монетарну, соціальну та зовнішньоекономічну політику.

Науковою основою державної економічної політики виступає економічна теорія (насамперед макроекономічна теорія). Вона формулює цілі економічної політики, найважливіші серед яких такі:

- 1) економічне зростання;
- 2) повна зайнятість;
- 3) економічна ефективність;
- 4) економічна свобода в ринкових межах;
- 5) справедливий розподіл доходів;
- 6) соціальний захист;
- 7) економічна рівновага;
- 8) відсутність інфляції;
- 9) екологічний захист;

10) збільшення вільного часу громадян як основи гармонійного розвитку особи;

- 11) оптимальний торговий і платіжний баланси країни.

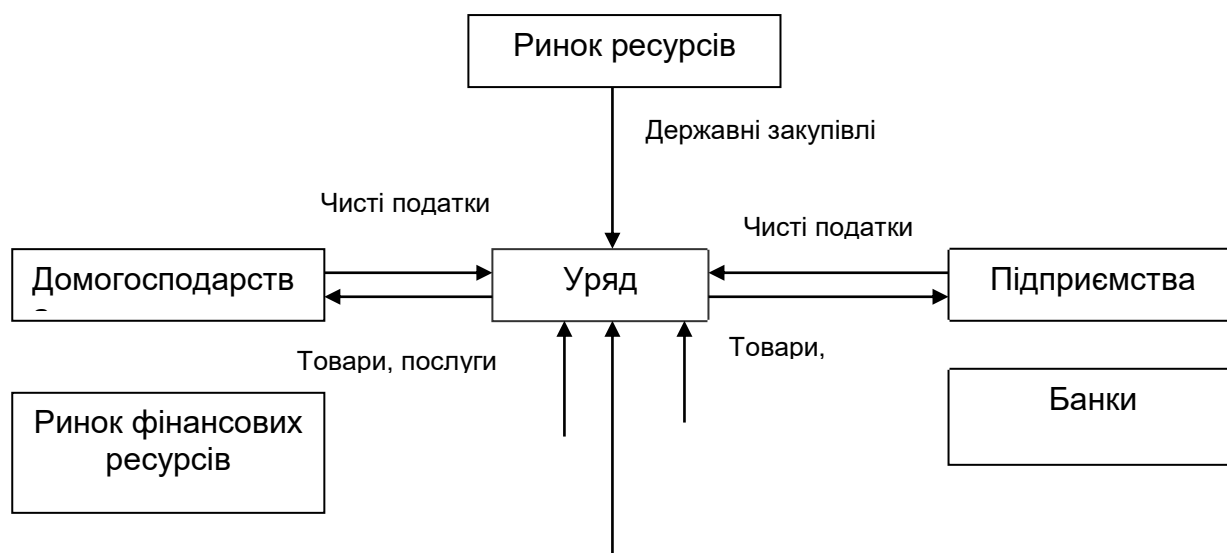
Усі ці цілі загальновідомі та загальновизнані і в тій чи іншій комбінації визначають напрями економічної політики різних країн.

Проте їх реалізація має багато варіантів, що викликано двома причинами: 1) не всі цілі визначено кількісно (зокрема, економічна свобода, соціальний захист, справедливий розподіл доходів тощо), тому допускають різні трактування й різні варіанти економічної політики; 2) цілі, що мають кількісний вираз (наприклад, економічне зростання, повна зайнятість, економічна рівновага та інші), часто становлять взаємноперечливе поєднання (скажімо, збільшення вільного часу суперечить цілі повної зайнятості, а повна зайнятість – безінфляційному розвитку тощо).

Таким чином, будь-яка розумна економічна політика має ґрунтуватися на чіткому визначенні оптимальних пріоритетів у постановці цілей і оцінці наслідків їх реалізації. А це не можливо без перевірки відповідності обраних цільових пріоритетів положеннями економічної теорії.

3. Роль уряду в кругообігу продуктів, ресурсів і доходів

Зміст цього питання розкрито за допомогою схеми кругообігу продуктів, ресурсів і доходів змішаної економіки (рис. 10.3).

Позики

Позики

Державні

Ринок продуктів

Рис. 10.3. Держава в економічному кругообігу

На цьому рисунку всі потоки, які відображають взаємовідносини між підприємствами і домогосподарствами, залишаються незмінними. Але тепер на ринку ресурсів і продуктів з'явився ще один суб'єкт – уряд. Це означає, що домогосподарства і підприємства взаємодіють уже не тільки між собою а й урядом, від заходів якого теж залежить рівновага в економіці.

У моделі економічного кругообігу уряд виконує три функції.

По-перше, він здійснює на відповідних ринках державні закупки ресурсів та продуктів і внаслідок цього несе відповідні витрати, які впливають на сукупні витрати економіки. На рис. 1 це відображають потоки по вертикалі.

По-друге, уряд надає домогосподарствам і підприємствам колективні (суспільні) блага, пов'язані із утриманням бюджетної сфери (освіти, науки, культури, медицини, національної армії, міліції тощо). Це відображають верхні горизонтальні потоки, які поєднують уряд із суб'єктами приватного сектора економіки.

По-третє, для здійснення своїх витрат уряд формує державні доходи за рахунок збирання податків: прибутковий податок з громадян, податки на прибуток підприємств, продуктові (непрямі) податки тощо. Це все є валові податки. Але поряд з цим уряд має справу з податками зворотними. До них відносяться трансфертні платежі (пенсії, стипендії, виплати по безробіттю та страхуванню, дотації, субсидії). Валові податки за мінусом трансфертних платежів є чистими податками.

В моделі економічного кругообігу доходи уряду показані за допомогою потоків податків (оскільки вони характеризують дійсну величину доходів, які уряд може використати для закупівлі ресурсів та продуктів на відповідних ринках), трансфертних платежів, державних закупівель і позики.

Податки є основним джерелом доходів державного бюджету і стягуються із суб'єктів приватної економіки: податок з доходів фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, продуктові (непрямі) податки тощо. Сума податкових платежів до державного бюджету – це валові податки. Але поряд із цим уряд має справу зі зворотними платежами приватному сектору економіки, які приймають форму трансфертних платежів. До них належать пенсії, стипендії, виплати безробітним, дотації, субсидії тощо. Валові податки за мінусом трансфертних платежів назвемо чистими податками:

$$T = AT - Tr,$$

де T – чисті податки; AT – валові податки; Tr – трансфертні платежі.

У наведеній моделі економічного кругообігу доходи уряду подано за допомогою чистих податків, оскільки лише вони характеризують дійсну величину коштів, які надходять у розпорядження уряду від приватного сектора економіки. Іншими словами, чисті податки – це наявний дохід уряду. Державні видатки в моделі економічного

кругообігу виступають у формі державних закупівель. Вони охоплюють платежі уряду за товари та послуги, які закуповуються у приватних підприємств на відповідних ринках (вертикальні стрілки) і надаються суб'єктам приватного сектору економіки (нижні горизонтальні стрілки). До товарів, які закуповує уряд, можна віднести військову техніку, будівлі, офісні меблі, канцелярські товари, комп'ютери. Серед послуг основними є послуги органів державного управління, армії, міліції, освіти, охорони здоров'я тощо.

Уряд взаємодіє не лише на ринку ресурсів та продуктів. Він є також активним учасником фінансового ринку. Це пояснюється тим, що він не завжди може збалансувати свій бюджет, тобто доходну і витратну частини державного бюджету. Внаслідок цього виникає бюджетний дефіцит, який повинен покриватися за рахунок позичок на фінансовому ринку. Зазвичай ці позички здійснюються через продаж державних облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо домогосподарствам. Інколи чисті податкові надходження до бюджету можуть перевищувати урядові витрати. За цих умов уряд повертає отримані позички більшою вартістю, ніж отримує нові, що забезпечує чистий приплив грошових ресурсів на фінансовий ринок. Отже, державні закупки товарів та послуг залежать не лише від доходів уряду, а й від його позичок у суб'єктів приватного сектора економіки.

Передусім позики можуть надаватися уряду приватним сектором економіки – безпосередньо домогосподарствами або фінансовими посередниками через механізм фінансових ринків. В особливих випадках уряд може запозичувати грошові кошти у банку за рахунок грошової емісії.

На рис. 1 державні позики показано стрілками, спрямованими від фінансових ринків і банку до уряду. Але інколи бюджетні доходи можуть перевищувати урядові видатки. За таких умов ці стрілки матимуть зворотний напрям. Це має означати, що уряд повертає борги за отриманими в минулому позиками в більшій мірі, ніж отримує нові позики. Отже, державні закупівлі, як і державні видатки в цілому, залежать не лише від доходів уряду, а й від обсягів чистого державного запозичення.

Із наведеної моделі економічного кругообігу можна побачити, яку роль виконує держава в системі макроекономічного регулювання. По-перше, вона виконує *перерозподільчу функцію* в економіці. Змінюючи рівень податків і трансфертів, держава перерозподіляє доходи між приватним сектором економіки і виробництвом суспільних благ. Крім того, стягуючи податки із заможних домогосподарств, держава за допомогою трансфертних платежів, що надаються незаможним домогосподарствам, зменшує розрив у доходах між окремими домогосподарствами. Отже, виконуючи перерозподільчу функцію, вона реалізує певну соціальну політику.

По-друге, потоки, що пов'язують уряд із суб'єктами приватного сектору економіки, подають інформацію про методи, за допомогою яких держава може виконувати *стабілізаційну функцію* в економіці. Наприклад, в умовах надмірного безробіття уряд може збільшити державні закупівлі. За незмінних податків і трансфертів цей захід збільшить сукупний попит і обсяг виробництва, що зменшить рівень безробіття. Аналогічно, за незмінного рівня державних закупівель зниження урядом податків або збільшення трансфертних платежів викличе збільшення наявного доходу приватного сектору економіки, що стимулюватиме зростання сукупного попиту та обсягів виробництва. В умовах високої інфляції уряд може вдаватися до

протилежних заходів: зменшити державні закупівлі, підвищити податки або скоротити трансфертні платежі.

Наведена модель економічного кругообігу показує, як уряд може впливати на параметри економічної рівноваги.

По-перше, змінюючи обсяг державних закупок товарів та послуг, уряд має можливість адекватно впливати на сукупний попит економіки і, як результат, на обсяги виробництва.

По-друге, уряд може впливати на попит приватного сектора економіки через величину чистих податків. Змінюючи рівень оподаткування або величину трансфертних платежів, уряд може зменшувати або збільшувати доходи суб'єктів цього сектора, від яких залежить їхній попит.

Тема 11. Фіскальна політика держави

1. Фіскальна політика та її цілі
2. Дискреційна фіскальна політика
3. Державний бюджет. Податки
4. Автоматична фіскальна політика. Автоматичні стабілізатори
5. Бюджетний дефіцит. Державний борг

1. Фіскальної політика та її цілі

Основною економічною функцією уряду полягає у стабілізації економіки завдяки законам фіскальної політики.

Фіскальна політика – це заходи уряду, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та виробництва не інфляційного ВВП шляхом зміни державних видатків та податків.

Слово “фіскальний” латинського походження і в перекладі означає казенний. Найчастіше вчені ототожнюють терміни фіскальна та бюджетно-податкова політика. Проте поняття фіскальної політики ширше, ніж бюджетної, оскільки бюджетна політика пов'язана лише з формування і використанням бюджетів, усіх рівнів цільових загальнодержавних фондів, а фіскальна використовує елементи бюджетної політики для впливу на економічне та соціальне становище в країні.

Основними *функціями* фіскальної політики у перерозподілі національного доходу являються:

- вплив на стан господарської кон'юнктури;
- перерозподіл національного доходу;
- нагромадження необхідних ресурсів для фінансування соціальних програм;
- підтримки належного рівня зайнятості;
- стимулювання економічного зростання.

Заходами фіскальної політики є боротьба з інфляцією, стабілізація економіки, повна зайнятість ресурсів, забезпечення економічного зростання. До інструментів фіскальної політики належать державні закупки, податки, трансфертні платежі.

Фіскальну політику може бути *стимулювальною* або *стримувальною* (обмежена), *дискреційною* та *недискреційною* (автономна).

Стимулювальна фінансова політика – це результат, збільшення сукупного попиту, що спричинене збільшенням державних витратів на товари і послуги, або зменшенням чистих податків, чи певним поєднанням обох цих заходів.

Стримувальна фінансова політика – це результат, зменшення сукупного попиту, що зумовлене скороченням державних витратів на товари і послуги, або збільшенням чистих податків, або поєднанням обох цих заходів.

Основним важелем фінансової політики держави є зміна податкових ставок відповідно до цілей уряду. Існує два підходи до податкової політики:

1. кейнсіанський підхід, який орієнтується на сукупний попит. Згідно з кейнсіанською теорією попит створює власну пропозицію. Тому її прихильники традиційно підкреслюють, що скорочення податків приведе до збільшення сукупного попиту, одночасно з яким зростає реальний обсяг ВВП й рівень цін, тобто прискорюються темпи інфляції. Крім того, відбувається скорочення надходжень до бюджету, і відповідно зростає бюджетний дефіцит;

2. підхід з позиції «економіки пропозиції», який орієнтується на сукупну пропозицію, стверджує, що пропозиція створює свій власний попит. За логікою прихильників цієї теорії виходить, що вплив скорочення податкових ставок на сукупний попит породжує збільшення доходів:

по-перше, у населення: в зв'язку з цим збільшаться заощадження домогосподарств, які перетворюються в інвестиції;

по-друге, у підприємців: в зв'язку з цим збільшиться прибутковість інвестицій, тобто підвищиться норма нагромадження капіталу й створяться передумови для зростання виробництва.

Отже, скорочення податків викличе зростання виробництва й доходу, що в свою чергу не тільки не зменшить податкові надходження до бюджету і не викличе бюджетного дефіциту, а й забезпечить ріст податкових надходжень до бюджету при менших ставках податку за рахунок розширення податкової бази. Ці причинно-наслідкові зв'язки ілюструє графік моделі «сукупний попит – сукупна пропозиція» (рис. 11.1).

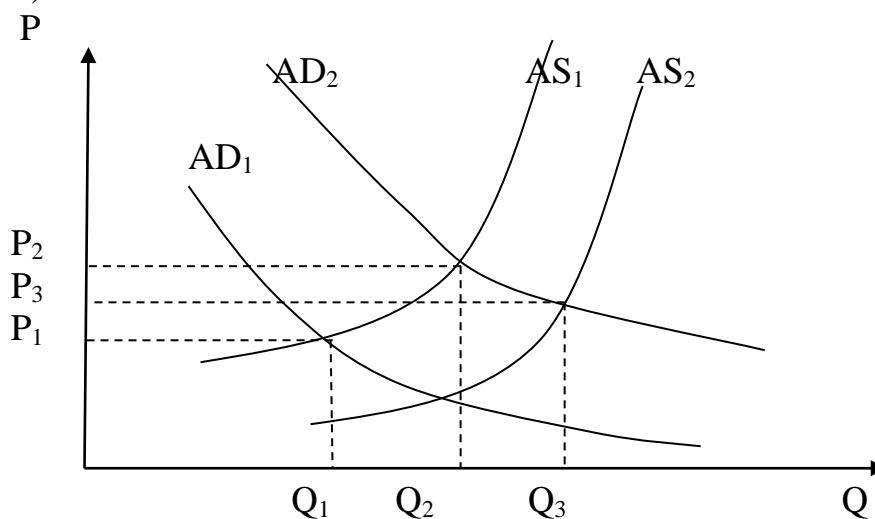

Рис. 11.1. Вплив фінансової політики на пропозицію

На цьому графіку криві AD_1 і характеризують відповідно сукупний попит і сукупну пропозицію до початку фіскальної політики. Зазначеним умовам відповідає рівноважний ВВП, який дорівнює Q_1 , і рівноважна ціна на рівні P_1 . Далі ми припустимо, що держава знизила рівень податкових ставок. Згідно з кейнсіанською теорією цей захід вплине на сукупний попит і викличе його збільшення. Внаслідок цього крива сукупного попиту переміститься вгору з AD_1 до AD_2 . Таке її переміщення збільшить рівноважну величину реального ВВП з Q_1 до Q_2 й одночасно підвищить рівноважну ціну з P_1 до P_2 , тобто викличе інфляцію.

Згідно з теорією економіки пропозиції, така фіскальна політика не обмежується цими наслідками, а доповнюється збільшенням сукупної пропозиції. Сукупна пропозиція переміститься вправо і вниз в положення AS_2 (див рис. 11.1). У результаті цього відбудеться подальше зростання реального ВВП, тобто від Q_2 до Q_3 . Одночасно знизяться ціни з P_2 до P_3 .

Отже, згідно з концепцією «економіки пропозиції», зниження податків викликає набагато більший стабілізаційний ефект, ніж це впливає із кейнсіанської теорії.

Слід зауважити, що вплив податків відчувається скоріше. В короткостроковому періоді зменшення податків безперечно призведе до збільшення сукупного попиту і зменшення податкових надходжень до бюджету. Вплив податків на сукупну пропозицію має довгостроковий характер. Прихильники теорії «економіки пропозиції» вважають, що зниження податків не завжди призводить до скорочення податкових надходжень та виникнення бюджетного дефіциту. На їхню думку, за певних умов зменшення рівня оподаткування до певної межі може викликати збільшення ВВП як податкової бази і тим самим забезпечить навіть зростання надходжень до бюджету. Залежність доходів держави від рівня податків в довгостроковому періоді описується за так званою «*кривою Лаффера*» (рис. 11.2). Артур Лаффер – американський економіст, що висловив цю гіпотезу. У відповідності із залежністю, яку описує ця крива, обсяг податкових надходжень (T) залежить від середньої ставки податку і величини доходу ($ВВП$).

Податкові надходження

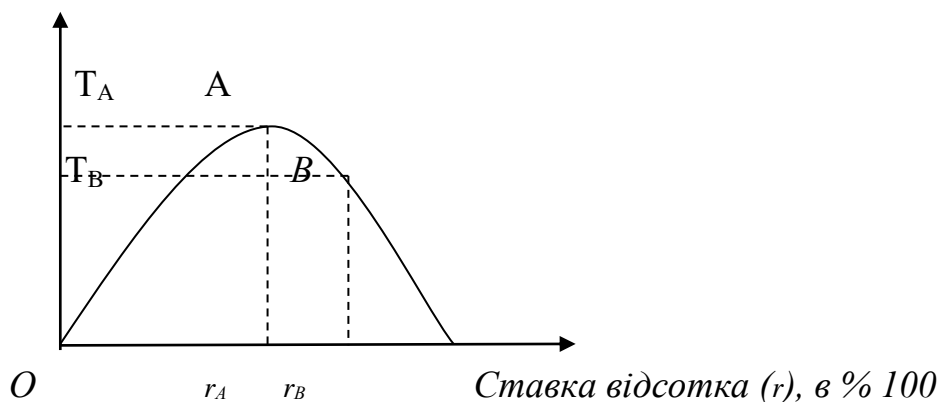

Рис. 11.2. Крива Лаффера

Основна ідея Лаффера полягає в тому, що за умови зростання податкової ставки від 0 до 100 % податкові надходження спочатку збільшуються від 0 до певної максимальної величини (А), а потім зменшуються знову до нуля. Точка В на кривій Лаффера відображає такий стан в економіці, коли діючі податкові ставки є надмірними. Це означає, що вони стримують ділову активність, тобто не створюють необхідних стимулів для збільшення ВВП як податкової бази. Підвищення ставки податку (від r_A до 100 %) супроводжується скороченням податкових надходжень до бюджету. Сумарна ставка оподаткування на рівні 100 % означає, що держава намагається вилучити у економічних агентів весь одержаний ними доход. За таких умов економічна діяльність втрачає сенс і припиняється, економіка стає «тіньовою», а держава залишається без доходів. Точка А показує:

а) при якому значенні r_A – досягається максимальна сума податкових надходжень (r_A – оптимальний рівень ставки податку);

б) при якому значенні T_A – досягається максимальна сума податкових надходжень. Згідно з кривою Лаффера, якщо податкові ставки знизити до оптимального рівня, то це викличе сприятливе для бюджету економічне зростання.

Нижчі податкові ставки створюють більш високі стимули до праці, заощаджень, інвестицій і прийняття, ділових ризиків, внаслідок чого збільшується ВВП як податкова база. Причому вона збільшується швидше, за цих умов, ніж зменшується рівень податкової ставки. Тому, незважаючи на зниження податкових ставок, податкові надходження не зменшуються, а зростають до свого максимального значення, тобто до T_A . При зниженні податкових ставок нижче T_B стимулюючий ефект, який справляє на економіку зниження податкових ставок порівняно з оптимальним рівнем істотно зменшується. Внаслідок цього податкова база зростає повільніше, ніж зменшуються податкові ставки. Тому податкові надходження зменшуються.

На практиці ідеї Лаффера важко впровадити. Це лише гіпотеза, певне логічне припущення. Для перетворення цієї гіпотези в теорію потрібно дати відповіді на такі питання: як знайти ту точку на кривій Лаффера, де знаходиться економіка країни в даний момент; як визначити той оптимальний рівень податкових ставок, який здатний забезпечити максимальну величину податкових надходжень. Застосування кривої Лаффера на практиці є певним політичним ризиком.

А хто ж має рацію – кейнсіанці чи прихильники економіки пропозиції? Однозначної відповіді поки що не має. Економічна теорія допускає існування конкуруючих між собою шкіл і течій, але використання тої чи іншої концепції залежить від конкретної економічної ситуації в країні і цілей національної економіки.

2. Дискреційна фіскальна політика

Дискреційна фіскальна політика – це цілеспрямоване регулювання податків і державних видатків з метою зміни реального обсягу національного виробництва та зайнятості, контролю за інфляцією та сприяння економічному зростанню. Термін “дискреційна” означає, що зміна в податках та державних видатках залежить від рішення уряду.

Дискреційна фіскальна політика використовує три інструменти:

1. *державні видатки*, які є інструментом прямої дії. Змінюючи державні закупки, держава безпосередньо впливає на сукупний попит і реальний ВВП;

2. *податки*, які змінюються за рахунок зміни податкових ставок. Змінюючи податкові ставки, держава впливає на реальний ВВП опосередковано через споживання як компонент сукупного попиту;

3. здійснення *перерозподільчих програм “трансфертного типу”*.

Зробимо деякі припущення, які спрощують аналіз впливу фіскальної політики на сукупний попит: фіскальна політика здійснює вплив тільки на попит, державні витрати не впливають на споживання та інвестиції, чистий експорт дорівнює нулю, враховується тільки вплив особистих доходних податків.

Розглянемо вплив *державних видатків* на сукупний попит. Згадаємо графік сукупних витрат (споживання плюс інвестиції). На рис. 11.3 по осі абсцис відкладено обсяг виробництва та доход, по осі ординат – сукупні витрати – $AE = C + I + G$. Пряма $Y = AE$ – бісектриса кута, яка відображає рівність обсягу витрат.

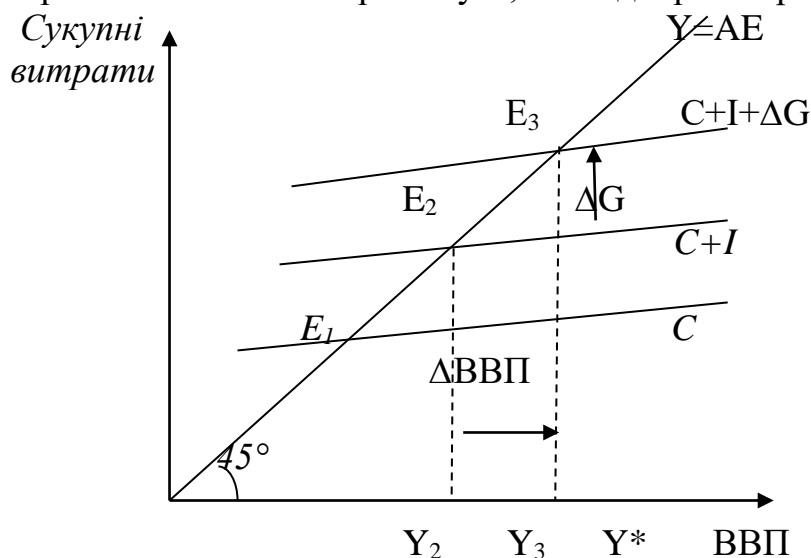

Рис. 11.3. Вплив державних витратів на обсяг ВВП (метод “витрати-випуск”)

На цьому рисунку сукупні витрати спочатку розглядаються в їх приватному варіанті ($C+I$), тобто без того компонента, яким є державні витрати. Перетин лінії сукупних витрат з бісектрисою в точці E_2 визначає рівноважний ВВП, який дорівнює Y_2 .

Тепер припустимо, що уряд прийняв рішення збільшити державні закупки (ΔG), то лінія сукупних витрат ($C+I$) переміститься вгору в положення ($C+I+\Delta G$) і викличе збільшення ВВП з Y_2 до Y_3 , який не досяг потенційного обсягу виробництва рівня (Y^*). Точка макроекономічної рівноваги (E_2) переміститься вгору по лінії у 45° (рис. 11.3) і перетне бісектрису в точці E_3 . Величина приросту ВВП буде дорівнювати: $\Delta Y = +\Delta G \cdot m_G$,

де m_G – мультиплікатор державних витрат.

Мультиплікатор державних витрат обчислюється за формулою:

$$m_G = \frac{\Delta Y}{\Delta G} = \frac{1}{1 - c'}$$

де c' – гранична схильність до споживання.

Якщо планові витрати враховуватимуть вплив прямих податків ($T = T(Y) \cdot Y$), то **мультиплікатор державних витрат** визначатиметься за формулою:

$$m_G = \frac{1}{1 - c'(1-t)},$$

де $t = \frac{\Delta T}{\Delta Y}$ – гранична податкова ставка, ΔT – приріст суми прибуткового податку, ΔY – приріст доходу.

Якщо в знаменнику формули $m_G = \frac{1}{1 - c'(1-t)}$ розкрити дужки, то отримаємо: $1 - c + c \cdot t$. Оскільки $1 - c = s$, то формула мультиплікатора витрат можна записати інакше:

$$m_G = \frac{1}{s + c \cdot t}.$$

Мультиплікатор державних видатків показує у скільки разів приріст ВВП перевищує збільшення державних видатків.

Прогресивна система оподаткування являється фактором, який ослаблює ефект мультиплікатора та стабілізацію рівня зайнятості і обсягу виробництва. Чим нижчою є ставка оподаткування, тим при інших рівних умовах, більш значний ефект мультиплікатора.

Нагадаємо, що державні видатки, подібно до інвестицій, можуть викликати не тільки збільшення обсягу ВВП, але й “працювати” на зменшення ВВП як результат їх скорочення.

Початкова зміна державних видатків спричиняє ланцюг вторинних видатків. Якщо уряд будує дорогу, то будівельники витрачають певну частину свого доходу на споживчі товари, причому ці видатки, в свою чергу, генерують додаткові доходи, частина яких знову витрачається. В простій економіці, яка розглядається, кінцевий вплив на ВВП додаткової грошової одиниці державних видатків такий самий, як і додаткової грошової одиниці зміни інвестицій.

Наприклад, якщо гранична схильність до споживання дорівнює (MPC) – 0,75, то мультиплікатор державних видатків дорівнюватиме $1/(1 - 0,75) = 4$. За таких умов зростання державних видатків на 1 грн збільшить рівень доходу на 4 грн.

Аналогічний результат буде і в тому випадку, коли аналіз впливу державних закупок на ВВП здійснювати за методом “вилучення-ін'єкції”.

Згідно з теорією мультиплікатора, якщо державні видатки зростають, то обсяг виробництва збільшується на величину зростання видатків помножену на мультиплікатор видатків. Отже, урядові видатки можуть потенційно стабілізувати або дестабілізувати обсяг виробництва протягом ділового циклу.

Проаналізуємо вплив податків на рівноважний ВВП. Для спрощення аналізу припускаємо, що держава вводить *акордний податок*, сума якого не залежить від обсягу ВВП (тобто податок постійної величини).

Запровадження такого податку призведе до зменшення використовуваного доходу, а відтак споживчих видатків. Це у свою чергу призведе до зменшення сукупних видатків.

За постійних валових приватних внутрішніх інвестиціях та державних видатків крива сукупних видатків переміститься вниз на відрізок, який дорівнює

різниці між $(C - C_1)$, де C – споживання до сплати податків; C_1 – споживання після введення сплати податків, і перетинає бісектрису в новій точці рівноваги (E_1), а рівноважний ВВП зменшується (див. рис. 11.4).

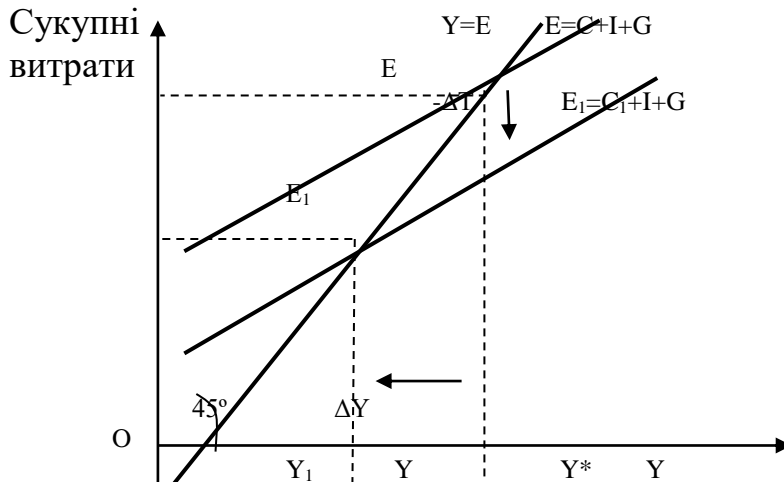

Рис. 11.4. Вплив податків на обсяг національного виробництва і доходу
Протилежні наслідки спричиняє скорочення податків.

Зіставляючи приріст доходу (ΔY) та зменшення податків ($-\Delta T$), не можна не помітити, що приріст доходу перевищує зменшення податків, що також пояснюється мультиплікативним впливом зміни величини податків на зміну обсягу доходу. Але мультиплікативний ефект має специфіку порівняно з впливом інвестицій та державних видатків. Справа в тому, що величина безподаткового доходу використовується не тільки на споживання, але й на заощадження населення. Тому зменшення доходу, що залишається після сплати податків, зменшує не тільки особисте споживання, але й заощадження.

Величина зменшення (приросту) ВВП буде дорівнювати: $\Delta Y = -\Delta T \cdot m_T$.

$$\Delta Y = -\Delta T \cdot \frac{c'}{1-c'}$$

де
$$m_T = \frac{\Delta Y}{\Delta T} = -\frac{c'}{1-c'}$$

де m_T – податковий мультиплікатор; c' – гранична схильність до споживання. Знак “мінус” означає зворотну залежність зміни обсягу виробництва і доходу від розміру податків на дохід.

Мультиплікатор податків (m_T) можна також визначити за допомогою мультиплікатора витрат (m_G) та граничної схильності до споживання (c'):

$$m_T = c' \cdot m_G$$

Наведена формула визначає співвідношення між двома мультиплікаторами. З цієї формули випливає, що мультиплікатор податків завжди менший від мультиплікатора витрат пропорційно граничній схильності до споживання:

$$m_T = m_G - 1$$

Крім розглянутих засобів впливу, держава може впливати на макроекономічну ситуацію, використовуючи ще один інструмент – **трансфери приватному сектору** (соціальні трансфери).

Соціальні трансфери (Tr) теж породжують мультиплікативний ефект, який діє так, як і податковий, і має такий самий спосіб визначення, але зі знаком "плюс". **Мультиплікатор соціальних трансфертів (Tr)** визначається за формулою:

$$m_{\Gamma} = \frac{c'}{1 - c'}$$

Виходячи з аналізу впливу фіскальної політики на рівноважний ВВП, можна спрогнозувати дискреційну фіскальну політику держави у різні періоди економічного циклу. Вона використовується державою для активної протидії циклічним коливанням.

У період спаду уряд починає проводити стимулювальну дискреційну фіскальну політику, яка передбачає:

- збільшення державних видатків;
- зменшення податків;
- поєднання збільшення державних видатків і зменшення податків (враховуючи, що мультиплікаційний ефект збільшення державних витрат є більший, ніж мультиплікаційний ефект зменшення податків).

Тим самим уряд стимулює сукупний попит, скорочення і падіння виробництва, і цілеспрямовано створює дефіцит державного бюджету, збільшуючи державні витрати (див рис. 11.5.) або знижуючи податки.

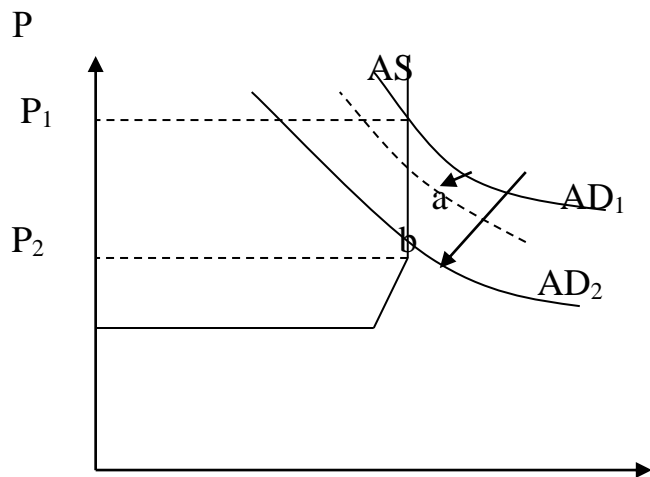
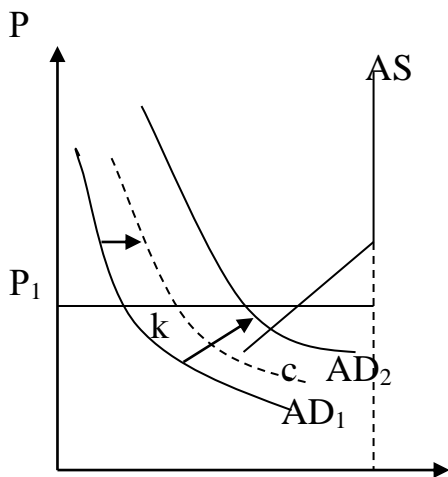

Рис.11.5а. Стимулювальна фіскальна політика Рис. 11.5б. Стримувальна фіскальна політика
к – початкове збільшення видатків, с – повне зростання сукупного попиту, а – початкове зменшення видатків, б – повне зменшення сукупного попиту

Відповідно, в період інфляції уряд цілеспрямовано створює бюджетний надлишок, здійснюючи стримувальну (рестрикційну) політику. Вона передбачає:

- зменшення урядових видатків;
- збільшення податків;
- поєднання обох цих напрямків.

Стримувальна фіскальна політика спрямована на подолання інфляції попиту і ґрунтується на зменшенні сукупного попиту через відповідні інструменти дискреційної фіскальної політики.

Стимулювальний ефект фіскальної політики залежить від того, як фінансується бюджетний дефіцит. Стримувальний вплив фіскальної політики залежить від способу використання бюджетного залишку.

Є два можливих способи фінансування урядом дефіциту бюджету:

1. отримання позики (через продаж облігацій, що приносять відсоток);

2. створення грошей (емісія грошей).

Отримання урядом позики від осіб та фірм (через продаж облігацій) може збільшити відсоткову ставку і «витіснити» частину приватних видатків на інвестиції та чутливі до відсотка споживчі видатки.

Витіснення приватних видатків можна уникнути, якщо профінансувати дефіцит бюджету за рахунок нових грошей. Державні видатки можна збільшити без жодного несприятливого впливу на інвестиції чи споживання. Створення нових грошей – більш стимулювальний спосіб фінансування дефіцитних видатків порівняно з отриманням позики.

Використання бюджетного надлишку залежить від того, що робитиме з ним уряд: чи направить на погашення боргу, чи вилучить ці надлишкові кошти з обігу, тобто не використовуватиме їх, а залишить бездіяльними. Вилучення бюджетного надлишку має більш стримувальний вплив, порівняно з використанням його для погашення державного боргу.

Збільшення державних видатків і податків на однакову величину призводить до збільшення рівноважного ВВП на таку ж суму, якщо бюджетний надлишок залишився незмінним за попереднього і нового рівня доходу. Це є результатом дії **мультиплікатора збалансованого бюджету** який завжди менший або дорівнює 1:

$$m_b = 1$$

m_b – мультиплікатор збалансованого бюджету.

Мультиплікатор збалансованого бюджету можна визначити як відношення між приростом ВВП і приростом державного бюджету.

$$m_b = \Delta \text{ВВП} / \Delta \text{ДБ} = 1$$

Існує залежність між мультиплікатором збалансованого бюджету, мультиплікатором видатків (m_G) та мультиплікатором податків (m_T):

$$m_b = m_G - m_T .$$

3. Державний бюджет. Податки

Бюджетна система – це сукупність бюджетів різних рівнів (державного, міського, районного, сільських та селищних бюджетів, бюджету АР), врегульованих нормами, що формуються на єдиних принципах під впливом державного устрою та адміністративно-територіального поділу.

Розрізняють такі види банківської системи:

дворівневу структуру для унітарних держав (складається з центрального банку та комерційних банків, така система існує в Україні);

трирівневу для федеральних держав (державний, місцевий бюджети, бюджети членів федерації).

Структура бюджетної системи залежить від державного устрою країни. В Україні вона містить державний бюджет та місцеві бюджети (бюджети адміністративно-територіальних одиниць).

Як економічна категорія **державний бюджет** досліджує економічні відносини між державою та економічними суб'єктами з приводу акумуляції та

централізованого використання фонду грошових ресурсів країни шляхом розподілу та перерозподілу ВВП.

Державний бюджет – це фінансовий план державних доходів і видатків за певний період (фінансовий рік) має бути затверджений у законодавчому порядку. Бюджетна політика держави включає принципи формування бюджету, визначення джерел його доходів і обсягів державних видатків, основних шляхів покриття бюджетного дефіциту.

Формування державного бюджету здійснюється в три етапи:

На першому етапі відбувається процес складання проекту держбюджету, Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня подає його на розгляд Верховній Раді України.

На другому етапі – розгляд і затвердження проекту бюджету на сесії Верховної Ради.

На третьому – виконання і складання звіту про виконання (покладено на Кабінет Міністрів України). Фактично виконання бюджету починається з 1 січня і завершується 31 грудня кожного календарного року.

Сутність держбюджету визначається соціально-економічним ладом, природою, задачами і функціями держави.

Функціями державного бюджету передовсім є:

регулювання сукупного попиту;

перерозподіл доходів;

стимулювання розвитку певних підприємств, галузей економіки або стимулювання розвитку інших.

З цією метою держава застосовує відповідну систему оподаткування та певні форми фінансування збиткових підприємств, якщо їхнє існування є доцільним з економічних та соціальних причин.

За державним бюджетом закріплені доходи та видатки.

Доходи державного бюджету – це грошові відносини, які складаються між державою та юридичними й фізичними особами в процесі вилучення і акумуляції частини вартості ВВП у загальнодержавному фонді з метою подальшого використання для реалізації функцій держави.

Доходи бюджету, як фонду грошових ресурсів держави, забезпечують надходження від сплати фізичними та юридичними особами податків, зборів, інших обов'язкових платежів, систему яких регулює податкове законодавство країни.

До основних джерел *доходів* відносять: податки; доходи держави від власної виробничої й інших форм діяльності; платежі за ресурсів (воду, землю), які згідно чинного законодавства належать державі; соціальні та бізнесові трансферти.

Бюджетні кошти використовуються для фінансування економіки, державного управління, національної оборони, державного сектора: освіти, науки, культури; програм обслуговування державного боргу.

Реалізація державою економічних функцій неможлива без певних фінансових ресурсів. Джерела фінансових ресурсів можуть бути внутрішні (національний дохід, національне багатство, податки) та зовнішні (позики за кордоном). Основним джерелом доходів є *податки*, які забезпечують близько 90% доходів держави.

Податки – фінансові відносини між державою та платниками податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, потрібних для виконання державою її функцій у порядку та на умовах, визначених законодавством.

Податки – це обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня платниками податків у порядку та на умовах зазначених законодавством.

Податки виконують такі функції: *розподільча* – є інструментом перерозподілу грошових доходів держави; *фіскальна* – формування державних фондів; *регулююча* – вплив податків на різні сфери життєдіяльності їхніх платників.

Їх надходження у бюджет забезпечує податкова система яка виступає також важливим інструментом економічної політики держави.

Податкова система має ґрунтуватися на таких принципах:

1. *Принцип обов'язковості сплати податків* передбачає встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства.

2. *Принцип рівності суб'єктів оподаткування та недопущення будь-яких виявів податкової дискримінації* забезпечується однаковим підходом до суб'єктів господарювання щодо визначення зобов'язань зі сплати податків.

3. *Принцип соціальної справедливості* означає організацію соціальної підтримки малозабезпечених верств населення запровадженням економічно обґрунтованого оподаткування, тобто встановленням неоподатковуваного мінімуму та диференційованого й прогресивного оподаткування доходів громадян.

4. *Принцип стабільності* означає незмінність податків та їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року.

5. *Принцип наукової обґрунтованості* передбачає встановлення податків на підставі реальних показників стану та фінансових можливостей національної економіки. При цьому враховується необхідність досягнення збалансованості видатків бюджету з його доходами.

6. *Принцип рівномірності сплати податків* забезпечується встановленням строків сплати, виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування видатків.

7. *Принцип компетенції* означає встановлення і скасування загальнодержавних податків, а також пільг щодо оподаткування тільки Верховною Радою України.

8. *Принцип єдиного підходу* передбачає забезпечення однакового підходу до розробки законів про оподаткування з обов'язковим визначенням платника податку, об'єкта оподаткування, податкової бази, строків і порядку сплати податку та підстав для надання податкових пільг.

9. *Принцип доступності* забезпечує відкритість норм податкового законодавства для платників податків.

Надходження податків до бюджету забезпечує податкова система, яка виступає важливим інструментом економічної політики держави.

Податкова система включає:

Суб'єкти оподаткування – ті, хто сплачує податки, фізичні та юридичні особи;

Об'єкти оподаткування – ресурси та доходи, з урахуванням яких держава стягує податок.

Податкові ставки – величина податку з одиниці оподаткування.

Одиниці оподаткування – одиниці вимірювання об'єктів оподаткування.

Податкова система є системою регулювання обов'язковим платежів юридичних та фізичних осіб, яка виступає основним каналом надходження доходів до державного бюджету. Кожна країна сама визначає структуру податкової системи та здійснює організацію податкових установ.

Частина податків надходить у державний бюджет (в Україні існує 19 видів загальнодержавних податків та зборів), а решта – у місцеві бюджети (14 місцевих податків та зборів). Перелік зборів та ставку оподаткування встановлює Верховна Рада України.

Залежно від способу стягування, податки поділяються на прямі та непрямі.

Прямі податки – накладаються на доходи юридичних та фізичних осіб та на їх майно. В Україні до прямих податків відносять податок на прибуток підприємств, прибутковий податок з громадян, податок із спадщини, плата за землю, податок на транспортні засоби, податок на нерухомість, рентні платежі тощо.

Одним з основних прямих податків є податок на прибуток підприємств, який залежить від сфери діяльності підприємства. Мінімальна його ставка – 25 %. До 1994 р. в Україні об'єктом оподаткування був валовий дохід підприємства. Починаючи з 1995 р. використовують податок на прибуток підприємств. Запровадження даного податку дозволило поставити усі підприємства в рівні умови щодо оподаткування. Ставки прибуткового податку з громадян не залежать від величини заробітної плати і не змінюються в міру зростання доходу. В Україні на відміну від розвинутих країн, частка прибуткового податку з громадян у дохідній частині бюджету значно менша, ніж податку на прибуток підприємств. Це зумовлено низьким рівнем заробітної плати та інших доходів населення.

Непрямі податки включаються у ціну товарів та послуг, відтак їх сплачує той, хто купує даний товар або послугу. До непрямих податків в Україні належать: податок на додану вартість, акцизний збір, мито, ліцензійні збори.

Податок на додану вартість (ПДВ) сплачують покупці, оскільки він включається в ціну усіх товарів і послуг. *Додана вартість* – це різниця між виручкою від реалізації продукції підприємством-виробником та вартістю сировини і матеріалів, куплених у постачальників. ПДВ використовують в Україні, починаючи з 1992 р. Ставка ПДВ становить нині 20 %, а його частка у доходах бюджету значно вища ніж частка інших непрямих податків (близько 14 %).

Акцизний збір – це податок у вигляді відсотка з вартості одиниці реалізованої продукції, який сплачують з високоприбуткових товарів. Такі товари називаються підакцизними. Ставки акцизного збору коливаються в межах 20-300 %. Акцизний збір стягується з тютюнових виробів, алкогольних напоїв, автомобілів, хутових виробів тощо. Наприклад, ставка акцизного збору на питний спирт становить 90 % його вартості.

Мито – це податок на товари, які імпортує країна. Розрізняють ввізне та вивізне мито, фіскальне та протекціоністське, антидемпінгове та компенсаційне, спеціальне та адвалерне.

Чим більш розвинута країна, тим більша частка надходжень припадає на прямі податки, і навпаки. Для податкової системи України характерне переважання непрямих податків та податку на прибуток підприємств у дохідній частині державного

бюджету.

Важливим и засобами фіскальної політики є податкова ставка і податкові пільги.

Податкова ставка – це законодавчо запропонований обсяг податку на одиницю оподаткування (одиниця виміру об'єкта оподаткування для земельного податку – гектар тощо).

• *Гранична податкова ставка* – це відношення приросту виплачуваних податків до приросту доходу:

$$T_{\text{гр}}(Y) = \frac{\Delta T}{\Delta Y}$$

де $T_{\text{гр}}(Y)$ – гранична ставка оподаткування; ΔT – приріст податкових надходжень; ΔY – приріст доходу.

• *Середня податкова ставка* – це відношення обсягу податків до величини доходу, який оподатковується:

$$T_{\text{сер}}(Y) = \frac{T}{Y}$$

де $T_{\text{сер}}(Y)$ – середня ставка оподаткування; T – величина податкових надходжень; Y – дохід.

• *Нульова ставка* передбачає звільнення від оподаткування на певний період.

• *Пільгова ставка* – зменшення ставки оподаткування для окремих господарюючих суб'єктів.

Податкові пільги – зменшення податкових ставок або повне звільнення від податків окремих підприємств або виробництв залежно від їхнього профілю, характеру виробленої продукції і виконаних робіт, використаної робочої сили, зони розміщення.

Залежно від розміру ставки податку, податки поділяють на пропорційні, прогресивні та регресивні.

Пропорційні ставки – це такі, величина яких не змінюється із зростанням доходу.

Прогресивні ставки – це такі, величина яких зростає при збільшенні доходу (наприклад, прибутковий податок з громадян).

Регресивні ставки – це такі, величина яких зменшується зі зростанням доходу.

Вище розглянуті прямі та непрямі податки є загальнодержавними.

До *загальнодержавних зборів відносять*: збір за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього середовища, платежі на обов'язкове соціальне страхування (на виплату державних пенсій, сплату лікарняних листів, допомогу безробітним), податок на прибуток; акцизи; ПДВ; прибутковий з громадян; мито; плата за землю; відрахування у пенсійний та соціальні фонди.

До *місцевих податків* належать передовсім податок з реклами та комунальний податок. Місцеві збори – це готельний збір, ринковий збір, збір за паркування автотранспорту, використання символіки тощо.

Податкова система виконує такі функції: фіскально-розподільчу та стимулюючу (сприяє підприємницькій діяльності, стимулює розвиток пріоритетних галузей, допомагає вирішувати комплекс завдань, пов'язаних з управлінням

економікою). Податки разом з іншими економічними інструментами державного регулювання (заробітна плата, ціни, позичковий процент, державні видатки) є важелями впливу держави

Іншою складовою державного бюджету є *державні витрати*.

Державні витрати як економічна категорія – це грошові відносини, пов'язані з розподілом та використанням централізованих і децентралізованих грошових фондів держави з метою фінансування загальнодержавних потреб соціально-економічного розвитку.

В Україні важливим напрямом державних видатків є фінансування доходів, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи. Частина бюджетних коштів держава витрачає на фінансування програм підвищення добробуту населення, охорони довкілля, ресурсозбереження, а також програм, які здійснюються спільно з іншими країнами

Класифікація державних витрат:

I. за терміном використання витрати є **поточні, капітальні**;

Поточні витрати – це витрати бюджету на фінансування підприємств, установ, організацій, органів державного управління, заходів соціального захисту населення. Складовими поточних витрат є: витрати на товари та послуги; оплата праці працівників бюджетних установ; нарахування на заробітну плату; витрати на відрядження; оплату послуг бюджетних установ; трансфертні платежі органам державного управління тощо.

Капітальні видатки (витрати розвитку) – це витрати бюджету на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності держави. До них відносять: інвестиції виробничого і невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови економіки; субвенції та інші витрати, пов'язані з розширенням, відтворенням.

II. за напрямом використання: державні витрати на споживання; державні інвестиції; трансферти приватному секторі; відсотки за державні позики.

Маніпулювання державними витратами призводить до зміни сукупного попиту, рівня цін, рівня зайнятості, обсягу виробництва, доходу.

Перевищення видатків над доходами називають *дефіцитом державного бюджету*, перевищення доходів над видатками – *профіцит*, а коли надходження та витрати бюджету врівноважуються – *збалансований (нормальний)*.

Сума, на яку за певний період видатки уряду перевищують його доходи становить **дефіцит бюджету**.

Причин бюджетного дефіциту є досить багато: спад національного виробництва; надмірна емісія грошей; необґрунтовані соціальні програми; значні непродуктивні витрати, крадіжки, приписи, втрати виробленої продукції та інше, що не піддається обліку; недосконала податкова система, що дозволяє платникам податків ухилятися від сплати податків; надмірний розмір державного сектору тощо.

В Україні у 2007 р. дохідна частина бюджету становила згідно плану 168 млрд 329 млн грн, а фактично надійшло 165 млрд 939 млн грн, видаткова відповідно – 186 млрд 141 млн грн та 174 млрд 254 млн грн, а відтак дефіцит бюджету – 8 млрд 315

млн грн. Бюджетний дефіцит в Україні зумовлений економічною кризою та надмірними видатками на підтримку неефективних галузей.

Рівень дефіцитності державного бюджету – це відношення суми дефіциту до ВВП у відсотках. Це один з найважливіших макроекономічних показників, що характеризує стан розвитку та стабільність економіки країни. Тому мета кожної держави – збалансований бюджет або незначний дефіцит (1-2%). *Способи збалансування бюджету* – це:

емісія та продаж державою власних цінних паперів на внутрішньому та зовнішньому ринках;

додаткова емісія грошей;

продаж державного майна;

підвищення податків;

зменшення державних видатків.

До кожного з названих способів слід підходити виважено. Наприклад, надмірний податковий тягар зменшує рівень ділової активності підприємств, стимулює тінізацію економіки, оскільки спонукає підприємства приховувати свої прибутки.

Податкова система виконує такі функції: фіскально-розподільчу та стимулюючу (сприяє підприємницькій діяльності, стимулює розвиток пріоритетних галузей, допомагає вирішувати комплекс завдань, пов'язаних з управлінням економіки). Податки разом із іншими економічними інструментами державного регулювання (заробітна плата, ціни, позичковий відсоток, державні витрати) є важелями впливу держави на поведінку суб'єктів, економічні зв'язки, в тому числі зовнішні, стан національної економіки. Важливим завданням держави в Україні є створення ефективною податковою системою, яка б сприяла економічному розвитку країни та оптимально регулювала господарські зв'язки. Існуюча податкова система перешкоджає відновленню економічного зростання, податковий тягар стимулює тінізацію економіки, а відтак звуження бази оподаткування, внаслідок приховування підприємствами своїх прибутків. Це зменшує надходження до бюджету і позбавляє державу значної частини необхідних для реалізації державних програм фінансових ресурсів.

3. Автоматична фіскальна політика. Автоматичні стабілізатори

Попередньо ми розглянули фіскальну політику, яка спирається на дискреційні державні заходи стосовно державних закупок і чистих податків. Але цим вплив фіскальної політики на ВВП не обмежується. Практика свідчить про те, що податки і видатки можуть автоматично (недискреційно) стабілізувати економіку.

Автоматичний стабілізатор – це будь-який економічний механізм, дія якого зменшує реакцію ВВП на зміни сукупного попиту, це механізм, який дозволяє зменшити циклічні коливання в економіці без проведення спеціальної фіскальної політики. Такими стабілізаторами є:

1. Автоматична зміна податкових надходжень.

а) Система податків прогресивно залежить від особистих доходів та доходів підприємців. Якщо обсяг виробництва падає, то податкові надходження

автоматично зменшуються так, що падіння особистих доходів і видатків послаблюється. У такому випадку випуск продукції зменшується не так відчутно.

б) В інфляційні періоди збільшення податкових надходжень зменшує особисті доходи, стримує споживчі витрати, скорочує сукупний попит і уповільнює зростання цін та заробітної плати.

2. Допомога по безробіттю, соціальна допомога та інші трансфери.

Трансфертні платежі (або «від'ємні податки») порівняно з податковими надходженнями змінюються у протилежному напрямі. Виплати допомоги по безробіттю або для підтримання рівня доходів та субсидії фермерам зменшуються у фазі економічного піднесення і зростають у фазі спаду.

Розглянемо механізм дії автоматичних стабілізаторів на економіку за допомогою рис. 10.6, який ілюструє, як податкова система забезпечує вмонтовану стабільність.

Державні видатки є стабільні, відповідно до припущення, бо вони визначаються законодавчим органом країни і не залежать від рівня ВВП. Законодавчий орган країни не встановлює й рівень податкових надходжень, а тільки податкові ставки. Податкові надходження змінюються пропорційно до рівня фактичного ВВП, ця пропорційна залежність відображена висхідною лінією Т на рис. 10.6. Економічне значення цієї залежності стає очевидним при врахуванні таких моментів:

- 1) податки зменшують видатки і сукупний попит;
- 2) з точки зору стабільності бажано зменшувати видатки, коли економіка втягується в інфляцію, і збільшувати їх у період спаду.

Отже, *податкова система*, що зображена на рис. 11.6., додає економіці стабільності, автоматично сприяє зміни податкових надходжень, а отже, і бюджету, які протидіють як інфляції, так і безробіттю.

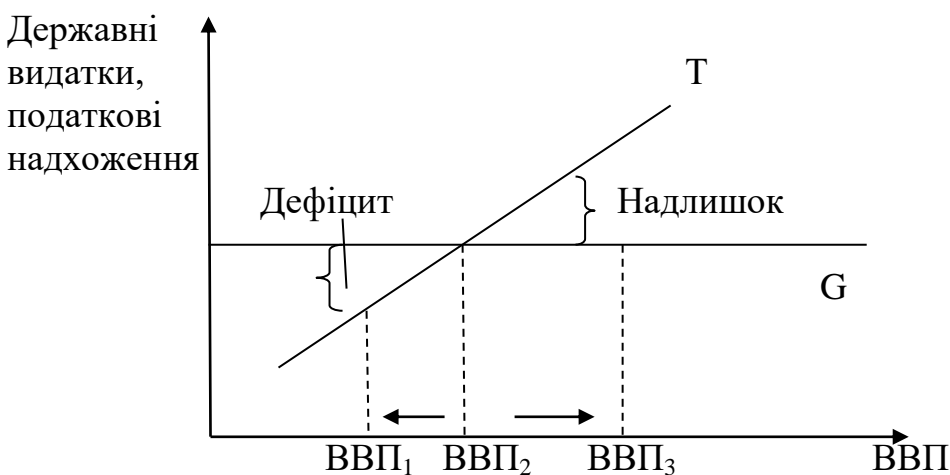

Рис. 11.6. Вмонтована стабільність

Чутливість податків до ВВП залежить від системи оподаткування, так само ж крутизна лінії Т на графіку залежить від чинної податкової системи.

За *прогресивної системи* оподаткування рівень податкових ставок зростає за певною шкалою в залежності від зростання доходу. Тому при зростанні ВВП, податки збільшуються швидше, ніж дохід. За *пропорційної системи* рівень податкових ставок не змінюється при зростанні ВВП. За *регресивної системи*

податкова ставка зменшується із збільшенням ВВП. Податкові надходження зростатимуть із збільшенням ВВП за прогресивної та пропорційної податкових систем і можуть збільшуватися або не змінюватися взагалі зі зростанням ВВП за регресивної системи. Слід пам'ятати, що, *чим прогресивніша податкова система, тим вища вмонтована стабільність* економіки. Певні трансферти теж залежать від динаміки ВВП і також є автоматичними стабілізаторами. Це стосується, наприклад, виплат по безробіттю, які під час зростання виробництва скорочуються і збільшуються під час його падіння.

Незважаючи на те, що автоматичні чисті податки (податки мінус трансфери і субсидії) виконують стабілізаційну функцію без спеціальних державних рішень, їх ефективність в кінцевому підсумку теж залежить від держави. Річ у тому, що *зміни в політиці або законах впливають на ступінь вмонтованої стабільності*. Роль держави полягає в тому, що вона вмонтовує, тобто впроваджує в економіку певну систему податків і трансфертних платежів. Такі зміни в податках і державних видатках хоча й мають стабілізаційний вплив, але не можуть повністю усунути економічну нестабільність. Отже, автоматичні стабілізатори лише зменшують, а не зовсім усувають мультиплікативний вплив податків та державних видатків на економіку. *Вмонтовані стабілізатори можуть лише послабити, але не скоригувати зміни рівноважного ВВП*. Питання, як боротися з інфляцією або економічним спадом залишається важливим завданням дискреційної фіскальної політики.

Для оцінки впливу фіскальної політики на бюджет використовуються концепції бюджету повної зайнятості та циклічного бюджету. *Бюджет повної зайнятості або структурний бюджет* визначає, яким був би дефіцит чи надлишок державного бюджету за наявної структури податків та урядових видатків, якби економіка впродовж року перебувала на рівні повної зайнятості. *Фактичний бюджет* відображає реальні видатки, надходження і дефіцити за певний період. Різниця між розмірами фактичного бюджету і бюджету повної зайнятості є циклічним компонентом бюджету (циклічний бюджет). *Циклічний бюджет* відбиває вплив ділового циклу на державний бюджет, тобто показує, яким чином фаза економічного циклу впливає на доходи, видатки і сальдо бюджету. *Фактичний дефіцит* державного бюджету складається під впливом дискреційної фіскальної політики (структурний дефіцит) і циклічних коливань в економіці (циклічний дефіцит).

$$Дфакт = ВВП факт \cdot СПС - ДЗ,$$

де *Дфакт* – фактичний дефіцит, *СПС* – середня податкова ставка, *ДЗ* – державні закупівлі.

Структурний дефіцит визначається як бюджетний дефіцит при діючих податкових ставках і потенційному рівні ВВП.

$$Дстр = ВВПп \cdot СПС - ДЗ,$$

де *Дстр* – структурний дефіцит, *ВВПп* – потенційний ВВП.

Перевищення фактичного дефіциту над структурним дає *циклічний дефіцит*, а перевищення структурного дефіциту над фактичним, навпаки – *циклічний надлишок*.

$$Дцикл = Дфакт - Дстр.$$

Зміна абсолютного розміру циклічного дефіциту визначається змінами в структурі податків і державних витрат, автоматична зміна яких відповідає змінам рівня реального обсягу виробництва, інфляції та безробіття залежно від фази економічного циклу.

Дефіцит за повної зайнятості, або структурний дефіцит – це різниця між державними видатками (G) та податковими надходженнями (T), яка мала б місце за повного обсягу виробництва. $ВВП_2$ є додатний, оскільки державні видатки перевищують податкові надходження за рівня $ВВП_2$. Циклічний дефіцит з'являється внаслідок того, що $ВВП$ опускається нижче рівня повної зайнятості до $ВВП_1$. На рівні $ВВП_1$ структурний дефіцит становить ab , а циклічний дорівнює нулю. За рівня $ВВП_2$ структурний дефіцит дорівнює eg ($=ab$), циклічний дефіцит = gc . Отже, як видно з рисунка 11.7, дефіцит за повної зайнятості, або структурний дефіцит, однаковий у роки 1 і 2 ($ab = eg$). Це дефіцит бюджету, який існував би у році 2, якби не було спаду в економіці. Його називають «структурним», оскільки він відображає вигляд ліній « G » і « T », що не залежать від спаду в економіці. У році 2 фактичний дефіцит бюджету перевищує дефіцит бюджету за повної зайнятості (структурного бюджету) на « gc » — величину дефіциту циклічного бюджету, уряд повинен повернути економіку до обсягу виробництва за повної зайнятості $ВВП_2$. Але це може потребувати тимчасового збільшення дефіциту за повної зайнятості, або структурного дефіциту через стимульовальну дискреційну фіскальну політику. Тобто уряд повинен зменшити податки (перемістити T вниз) або збільшити державні видатки (перемістити G вгору), щоб повернути економіку з положення $ВВП_1$ до $ВВП_2$. Після повернення до фази піднесення уряд може, якщо захоче, усунути структурний дефіцит через підвищення податкових ставок (перемістивши T вгору) або зменшення державних витрат (перемістивши лінію G вниз).

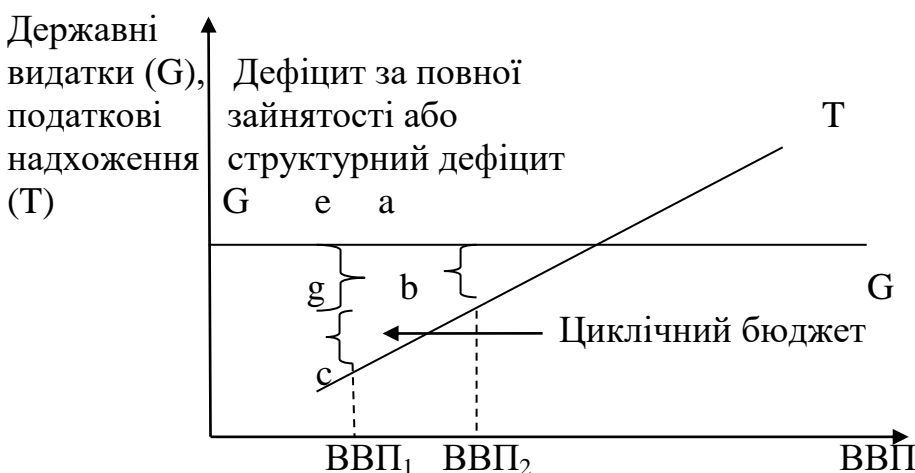

Рис. 11.7. Дефіцит за повної зайнятості (структурний) та циклічний дефіцит

Дискреційна фіскальна політика означає цілеспрямовані зміни дефіциту за повної зайнятості (структурного дефіциту), але не зміни циклічного бюджету. Оскільки дефіцит фактичного бюджету містить і структурний, і циклічний дефіцити, він є ненадійним вимірником ефективності урядової фіскальної політики. Щоб оцінити дискреційну фіскальну політику, потрібно проаналізувати зміну бюджету за повної зайнятості протягом даного року чи періоду, який є кращим показником дієвості фіскальної політики уряду.

Розмежування циклічного і структурного дефіциту, дозволяє краще зрозуміти краще розуміємо реальний вплив фіскальної політики. Щоб виміряти вплив фіскальної політики, необхідно визначити структурний дефіцит.

4. Бюджетний дефіцит. Державний борг

Бюджетний дефіцит та величина державного боргу – це важливі показники стану економіки.

Дефіцит бюджету – це та сума, на яку за певний рік видатки уряду перевищують його доходи. Бюджетний дефіцит відображає певні зміни у національній економіці, фіксує результат усіх змін.

Причин бюджетного дефіциту є досить багато:

- спад національного виробництва,
- надмірна емісія грошей,
- необгрунтовано «роздуті» соціальні програми,
- значні непродуктивні витрати, крадіжки, приписки, втрати виробленої продукції та інше, що не піддається обліку,
- недосконалість податкової системи, що дозволяє платникам податків ухилятися від сплати податків тощо.

Класифікація видів бюджетного дефіциту здійснюється за такими ознаками:

За *формою прояву* розрізняють бюджетний дефіцит відкритий і прихований.

Відкритий бюджетний дефіцит – це офіційно визначений дефіцит у законі про бюджет на певний рік.

Прихований бюджетний дефіцит виникає в результаті завищення обсягів планових доходів та включення у склад доходів джерел покриття бюджетного дефіциту.

За *причинами виникнення* бюджетний дефіцит буває вимушений і свідомий.

Вимушений бюджетний дефіцит є наслідком скорочення обсягів ВВП та обмеженості фінансових ресурсів країни. Прикладом вимушеного бюджетного дефіциту є *циклічний бюджетний дефіцит*. *Циклічний дефіцит бюджету* – це дефіцит, який є результатом циклічного падіння виробництва (скорочення національного доходу та обсягу виробництва) в наслідок кон'юнктурних коливань, що призводить до дії автоматичні фіскальні стабілізатори (скорочуються податкові надходження через зменшення ставок оподаткування при прогресивній системі оподаткування та збільшуються соціальні трансферти через зниження життєвого рівня населення).

Свідомий бюджетний дефіцит виникає внаслідок дискреційної фіскальної політики, яка передбачає цілеспрямовані зміни в розмірі державних витрат, податків і сальдо Державного бюджету. Він виникає за умов, коли для стимулювання скупного попиту в період економічного спаду уряд цілеспрямовано знижує ставки оподаткування і збільшує державні витрати. Відповідно, в період підйому цілеспрямовано створюється бюджетний надлишок.

За *напрямом дефіцитного фінансування* розрізняють активний і пасивний бюджетні дефіцити.

Активний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на інвестування економіки, що сприяє зростанню ВВП.

Пасивний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на покриття поточних видатків (соціальні трансферти, виплати зарплати у бюджетній сфері тощо).

Розрізняють також фактичний і структурний дефіцити бюджету.

Фактичний дефіцит державного бюджету – це величина дефіциту державного бюджету у відповідному році. Він складається під впливом дискреційної фіскальної політики (структурний дефіцит) і циклічних коливань в економіці. Отже, фактичний дефіцит відрізняється від структурного циклічною складовою, тобто частиною дефіциту, зумовленою лише тим, що економіка у поточному році не була на рівні ВВП повної зайнятості. Перевищення фактичного дефіциту над структурним дає циклічний дефіцит.

Структурні та фактичні дефіцити різняться між собою, бо заходи бюджету і урядові видатки систематично «реагують» на цикли ділової активності. За даних ставок оподаткування, коли зростає доход, збільшуються і надходження до бюджету. Та оскільки уряд виплачує допомогу безробітним, урядові видатки зростають, коли економіка входить у рецесію.

Емпіричний підхід дає можливість обрахувати приблизний вплив на бюджет стану ділової активності:

– сповільнення темпів зростання ВВП на 1 % скорочує базу оподаткування у будь-якому періоді у майбутньому порівняно з тим, якби такого сповільнення не було.

– підвищення безробіття «спрацьовує» майже так само, як сповільнене економічне зростання від скорочення бази оподаткування і збільшення суми виплат допомоги по безробіттю. Підвищення рівня безробіття на 1 % призводить до скорочення надходжень у бюджет (на суму, що становить приблизно 1 % від ВВП), отож це суттєво позначається на бюджеті;

– якщо податки індексуються, інфляція за такої умови фактично не впливає на бюджет. Якщо не індексуються податки, то інфляція може призвести до того, що платники податків частіше сплачували би їх за вищими граничними ставками, отже, сплачували б більше податків. Це називають “вповзанням” у вищі податкові ставки або *інфляційним податком*. Для його визначення використовується формула

$$IT = \Pi (M/P),$$

де IT – інфляційний податок, Π – темп приросту інфляції за рік (%), M/P – рівень запасів грошових коштів економічних агентів у реальному виразі.

– високі відсоткові ставки призводять до зростання суми процентних платежів по державному боргу. Підвищення відсоткових ставок на 1 % призводить до зростання дефіциту бюджету на 0,25 % від ВВП. Така приблизна оцінка циклічного впливу на бюджет вважається недосконалою, але результати такої оцінки все ж треба знати.

Дефіцит державного бюджету дорівнює сумі додатково випущених в обіг грошей та сумі позик, тобто:

$$DEF = \Delta M + \Delta B$$

де DEF – дефіцит державного бюджету; ΔM – додаткова емісія грошей; ΔB – сума приросту боргу.

Грошово-кредитна емісія використовується за умов жорсткого контролю щодо

використання грошей і виправдана, якщо спрямування коштів здійснюється у інвестиції, що забезпечує зростання ВВП і викликає невисокі темпи інфляції. Використання емісійних коштів на поточні витрати (зарплата, соціальні трансферти тощо) зумовлює прискорення інфляції.

Для фінансування дефіциту бюджету використовуються як *інфляційні*, так і *неінфляційні джерела*.

Неінфляційні джерела містять в собі: внутрішні та зовнішні позики на фінансових ринках:

кредити комерційних банків, іноземних урядів та міжнародних фінансових організацій, продаж державних цінних паперів комерційним банкам, фірмам та домогосподарствам;

трансферти-фінансування у вигляді безоплатної допомоги.

Зменшити дефіцит бюджету уряд може і шляхом нагромадження заборгованості прострочування платежів по боргах або за куплені товари, а також за рахунок підвищення податків. Ці заходи теж мають неінфляційний характер.

Інфляційним джерелом фінансування бюджетного дефіциту є *монетизація дефіциту*, яка відбувається в результаті позик центрального банку урядові та купівлі центральним банком державних цінних паперів.

Приріст державних витрат, здійснений за рахунок бюджетного дефіциту, за умов їх ефективного використання, через певний час може викликати збільшення виробництва. Отже автоматично зростуть податкові надходження до бюджету і його дефіцит самоліквідується. Але це не означає, що дефіцитне фінансування є чарівною палицею. При його застосуванні виникає проблема міжчасового вибору.

Неінфляційні джерела фінансування бюджетного дефіциту створюють державний борг (внутрішній і зовнішній), повернення якого викликає у майбутньому необхідність підвищення податків або скорочення державних витрат. Монетизація дефіциту не створює державного боргу, але є інфляційною і тому породжує інфляційний податок у поточному періоді.

Вибір раціонального співвідношення між окремими джерелами дефіцитного фінансування – гостра проблема фіскальної політики. Але загальновідомо, що найбільшою загрозою для економіки є грошово-кредитна емісія. Уряд особливо часто застосовує цей засіб у критичних ситуаціях – під час війн, тривалих криз. Таке джерело фінансування бюджетних дефіцитів породжує неконтрольовану інфляцію, підриває стимули до довгострокових інвестицій, розкручує спіраль «ціни – заробітна плата», знецінює заощадження домогосподарств, відтворює бюджетний дефіцит.

З метою збереження стабільності в розвинутих країнах світу конституційно закріплюється незалежність національних емісійних банків від уряду, що дозволяє обмежити грошово-кредитну емісію. Крім того, величина грошово-кредитної емісії регламентується парламентом.

Державні позики є безпечним для економіки джерелом фінансування бюджетних дефіцитів, але й вони спричиняють певний негативний вплив на економіку. По-перше, уряд застосовує в гострих кризових ситуаціях примусове розміщення державних цінних паперів і, таким чином, порушує ринкову мотивацію до інвестиційної діяльності з боку приватних фінансових інститутів. По-друге, якщо навіть уряд створює достатні стимули для купівлі юридичними і фізичними особами

державних цінних паперів, то це збільшує попит на ринку ресурсів, підвищує відсоткову ставку і викликає певний ефект витіснення приватних інвестицій.

Отже ідеальних джерел фінансування бюджетних дефіцитів не існує. Тому ефективною може бути лише зважена фіскальна політика, згідно з якою держава повинна постійно коригувати отримання доходів, а до державних позичок вдаватися лише за умов, якщо вони здатні в перспективі створювати джерела для їх повернення.

Кожна держава має обмеження стосовно використання бюджету.

Бюджетне обмеження – це обмеження витрат величиною доходу.

Державне бюджетне обмеження за змістом – це обмеження витрат держави, зумовлене наявними фінансовими можливостями. І в цьому аспекті його можна виразити математично так:

$$B_n^n = B_{n-1}^g + rB_{n-1}^g + T_n - Tr_n - (C_n^G + I_n^G)$$

де B_n^g – чисті фінансові активи держави в n -му році; B_{n-1}^g – чисті фінансові активи в $(n-1)$ -му році; r – відсотки по чистих фінансових активах B_{n-1}^g попереднього року; T_n – податки в n -му році; Tr_n – трансферти в n -му році; C_n^G – державні споживчі витрати в n -му році; I_n^G – державні інвестиційні витрати в n -му році.

Чисті фінансові активи визначаються як різниця між валовими фінансовими активами та золотовалютними резервами.

Бюджетне обмеження можна записати й іншим способом, через чистий державний борг:

$$D_n^g = D_{n-1}^g + rD_{n-1}^g + C_n^g + I_n^g + T_n,$$

де D_n^g – бюджетний борг в n -му році; D_{n-1}^g – державний борг в $(n-1)$ -му році, r – відсоток з боргу в $(n-1)$ -му році.

Виникає питання: чи може активна фіскальна політика виконувати стабілізаційну функцію і водночас забезпечувати збалансованість державного бюджету? Щоб відповісти на це запитання, слід розглянути три *концептуальні підходи до регулювання державного бюджету*.

збалансування бюджету на щорічній основі;

збалансування бюджету на циклічній основі;

концепція функціональних фінансів.

Збалансування бюджету на щорічній основі означає, що державні видатки повинні вирівнюватися з доходами в межах кожного року, тобто бюджет повинен бути щорічно збалансований. Але така концепція вступає в суперечність зі стабілізаційною функцією фіскальної політики. Припустимо, що економіка увійшла в фазу падіння. ВВП скорочується, тому автоматично зменшуються чисті податки, що породжує бюджетний дефіцит. Тепер припустимо, що нам потрібно збалансувати бюджет на щорічній основі. Для цього потрібно дискреційно підвищити чисті податки або зменшити державні видатки. Але ці заходи є стримуючими для економіки. Вони викличуть ще більше падіння ВВП, тоді як його потрібно збільшувати. Щорічно збалансований бюджет не є економічно нейтральним, така політика є проциклічною, а не антициклічною.

Збалансування бюджету на циклічній основі передбачає, що бюджет повинен балансуватися не щорічно, а в межах економічного циклу, тобто це означає, що уряд реалізує антициклічну програму і водночас збалансовує бюджет.

Логіка цього підходу проста, розумна і приваблива. Для того щоб нейтралізувати спад, уряд повинен знизити податки і збільшити видатки, свідомо спричиняючи дефіцит. Під час наступного інфляційного піднесення необхідно підвищити податки і скоротити державні видатки. Надлишок у бюджеті, що утворюється в цьому випадку, повинен використовуватися для покриття державного боргу, який виникає при фінансуванні видатків у роки спаду. Отже урядові фіскальні заходи повинні створювати позитивну антициклічну силу, а уряд при цьому збалансує бюджет, але не на щорічній основі, а за період в декілька або кільканадцять років.

Ключова проблема даної концепції полягає в тому, що зростання та падіння можуть бути неоднакові за глибиною і тривалістю. Тому завдання стабілізації можуть суперечити завданням збалансування бюджету упродовж циклу. Наприклад, довгий затяжний спад, за яким настає короткий і скромний період піднесення, означатиме виникнення значного дефіциту у фазі спаду, невеликий або нульовий надлишок у фазі піднесення і, отже, виникнення циклічного дефіциту бюджету.

Згідно з концепцією функціональних фінансів, питання про збалансування бюджету на щорічній або циклічній основі – другорядне. Основною метою є забезпечення неінфляційної повної зайнятості, тобто збалансування економіки, а не бюджету. Спираючись на цю концепцію функціональних фінансів, сучасна фіскальна політика допускає можливість застосування незбалансованого бюджету, великого державного боргу. Вважається, що ці проблеми є менш суттєвими, порівняно з небажаними альтернативними тривалими спадами або усталеною інфляцією.

Прихильники цієї філософії бюджету висувують такі три аргументи у відповідь тим, хто виражає стурбованість з приводу великого державного боргу:

податкова система, зазвичай така, що податкові надходження автоматично збільшуються, коли економіка перебуває у фазі піднесення. Отже за даного рівня урядових видатків дефіцит, що стимулює зростання рівноважного ВВП, частково само ліквідується;

за наданих прав встановлювати податки і спроможності випускати гроші можливість уряду фінансувати дефіцити практично безмежна.

ті, хто поділяє філософію функціональних фінансів, вважають, що великий державний борг насправді менш обтяжливий, ніж думає більшість людей (для нормальної економіки)

У 2000 р. вперше за останнє десятиріччя чітко виявили себе ознаки економічної стабілізації в Україні. В основному зупинено падіння ВВП. У жовтні 1994 р. дефіцит державного бюджету сягав майже 18 % ВВП, а у 2000 р. – 0 %.

За даними звіту Державного казначейства України від 25.10.2008: зведений бюджет виконано з профіцитом у сумі 11761,5 млн грн, а державний бюджет з профіцитом у сумі – 2895,2 млн грн. Наявність профіцитного бюджету в нашій країні свідчить про нераціональне використання дохідного фонду, а також

відчувається податковий тягар на суб'єкти національної економіки, що у свою чергу призводить до скорочення обсягів виробництва.

Щодо боргу, то у січні-вересні 2008 року погашення основної суми боргу державного бюджету становило 4056,0 млн грн. Погашення внутрішнього боргу дорівнювало 2301,0 млн грн, зовнішнього боргу 1755,0 млн грн.

Національний, або державний, борг – це загальна нагромаджена сума дефіцитів бюджету за вирахуванням надлишків, що існували в країні. Або державний борг – це загальний розмір нагромадженої заборгованості уряду власникам державних цінних паперів, який дорівнює сумі минулих бюджетних дефіцитів за вилученням бюджетних надлишків.

Державний борг зростає в різних країнах різними темпами. Перевищення державного боргу над ВВП більше ніж у 2,5 рази вважається дуже небезпечним для стабілізації економіки, особливо це загрозово для сталості грошового обігу.

Залежно від суб'єктів кредитних відносин державний борг складається із внутрішнього та зовнішнього боргу. *Внутрішній державний борг* – це заборгованість держави домогосподарствам і фірмам даної країни, які володіють цінними паперами (тобто, коли власниками державних цінних паперів є резиденти).

Внутрішній борг вимагає виплат відсотків власникам державних цінних паперів (облігацій), і з цією метою збираються податки. Проте, якщо людина обкладається податками, які забирають в середньому такий розмір її доходу, який вона отримує у вигляді відсотка, викликає *депресивний вплив податків на стимули* (людина буде не так старанно працювати і менше заощаджувати). Ці наслідки можна розглядати як падіння ефективності добробуту.

Зовнішній борг – це те, що держава винна іноземцям, тобто це заборгованість перед іноземними громадянами, фірмами, урядами та міжнародними фінансовими організаціями. Цей борг означає чисте віднімання від ресурсів країни – дебітора.

Залежно від структури боргових зобов'язань виокремлюють:

монетизований борг складається з боргів, опосередкованих кредитними відносинами держави з банками.

немонетизований борг, який складається із:

а) заборгованості держави по державних замовленнях та наданнях послуг державним установам;

б) заборгованості держави по виплаті заробітної плати працівникам державних установ;

в) заборгованості по виплатам соціальних трансфертів.

Залежно від суб'єкта – одержувача позики вирізняють:

прямий державний, який отримує уряд країни;

гарантований, який бере приватний сектор, але гарантом його повернення є уряд.

Якщо в країні дуже великий зовнішній борг або внутрішній борг, їй може бути оголошений дефолт. **Дефолт** – визнання країни як неплатоспроможної.

Основними причинами створення і збільшення державного боргу є:

війни,

збільшення державних видатків без відповідного зростання державних доходів,

циклічні спади й автоматичні стабілізатори економіки,

скорочення податків з метою стимулювання економіки без відповідного коригування державних витрат,

вплив політичних бізнес – циклів, надмірне збільшення державних видатків напередодні виборів з метою завоювання популярності виборців та збереження влади;

хронічний дефіцит Державного бюджету.

Між розмірами бюджетного дефіциту і державного боргу існує прямий зв'язок. Бюджетний дефіцит збільшує державний борг, а зростання боргу в свою чергу, потребує додаткових витрат бюджету на його обслуговування і тим самим збільшує бюджетний дефіцит.

Згідно міжнародних стандартів, бюджетний дефіцит до 3 % ВВП виконує активну функцію в економіці. Фінансові ресурси використовуються не на поточне споживання, а в якості додаткового джерела фінансування державних інвестиційних програм. Провідні країни Заходу, в тому числі країни ЄС, здійснюють емісію національної валюти в основному через механізми обслуговування бюджетного дефіциту, використовуючи відповідні ресурси на цілі економічного розвитку. Через відзначені канали формуються механізми «довгих» фінансових ресурсів.

В Україні у 1992-1997 рр. існував надвисокий дефіцитний державний бюджет (13,7-6,6 %), який був одним з визначальних факторів гіперінфляції і накопичення боргової піраміди. У 1999-2003 рр. у середньостатистичному вимірі мав місце фактично бездефіцитний бюджет, що стало одним з визначальних факторів послаблення боргової залежності держави і стабілізації гривні.

Економічними наслідками державного боргу є: зменшення споживання населення країни; витіснення приватного капіталу, що спричиняє обмеження зростання економіки; збільшення податків, які обслуговують державний борг, виступає антистимулом економічної активності; перерозподіл доходу на користь власників державних облігацій.

Стимулюючий вплив дефіциту бюджету на державний борг може бути зменшений такими процесами в економіці, як ефект «витіснення» та ефект чистого експорту.

Ефект «витіснення» виникає через підвищення ринкових відсоткових ставок, яке виникає тоді, коли уряд виходить на грошовий ринок і нарівні з приватним сектором конкурує за отримання необхідних коштів, (за допомогою випуску державних цінних паперів на відкритому ринку країни).

Відсоткові ставки найбільше зростають в тому випадку, коли поєднуються стимулювальна фіскальна і антиінфляційна грошово-кредитна політика при борговому фінансуванні бюджетного дефіциту. Таке фінансування дефіциту збільшує попит на гроші, в той час як центральний банк обмежує їхню пропозицію. Наслідок цього – швидке зростання відсоткових ставок, яке по-перше, призводить, до зменшення інвестицій у приватному секторі і частково до скорочення споживчих

витрат. Якщо економіка функціонує на рівні близькому до повної зайнятості, ефект «витіснення» стає дуже небезпечним і в довгостроковому періоді веде до зменшення темпів зростання. По-друге, більш висока відсоткова ставка за державними цінними паперами порівняно з приватними збільшує попит на них іноземних інвесторів. У результаті обмінний курс національної валюти підвищується і спричиняє зниження експорту та збільшення імпорту. Скорочення чистого експорту стримує економічний розвиток: в експортних і конкуруючих з імпортом галузях знижується зайнятість і випуск, зростає рівень безробіття. З іншого боку, притік капіталу збільшує фінансові ресурси і сприяє відносному зниженню відсоткових ставок на внутрішньому ринку, крім того цей потік може бути направлений на фінансування дефіциту. Але треба пам'ятати, що фінансування дефіциту збільшує зовнішній борг і погашення цих боргів у майбутньому скоротить можливе зростання національного виробництва. *Завдяки ефекту скорочення чистого експорту масштаби ефекту «витіснення» частково зменшуються.*

Як засвідчує рис. 11.8, ефект «витіснення» передбачає, що за заданої кривої попиту на інвестиції (I_{d1}) викликане бюджетним дефіцитом зростання відсоткових ставок, зменшить приватні інвестиційні видатки і, отже, зменшить розміри «національної фабрики», яку успадкують майбутні покоління. У цьому випадку збільшення відсоткової ставки (r) з 6 до 10% витіснить до 10 млрд грошових одиниць приватних інвестицій (I). Проте, якщо економіка спочатку перебуває у фазі спаду, дефіцит державного бюджету може поліпшити сподівання прибутків з бізнесу і крива попиту на інвестиції переміститься вправо з положення I_{d1} в I_{d2} . Це переміщення може повністю або частково нейтралізувати дію ефекту «витіснення». Реальна відсоткова ставка, r (%)

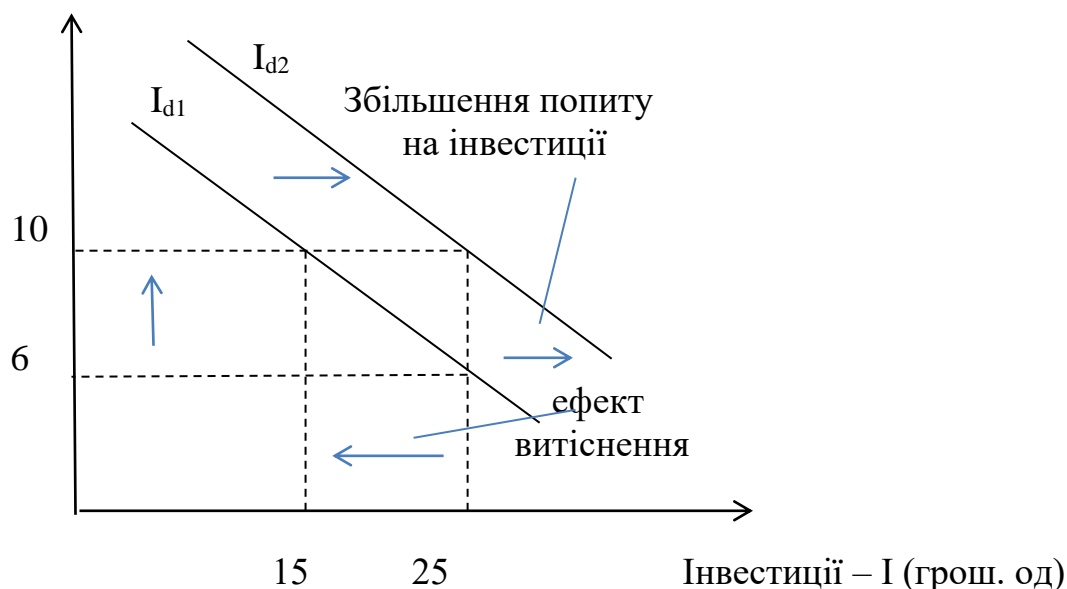

Рис 11.8. Крива попиту на інвестиції та «ефект витіснення»

Можна застосувати різні заходи до великих бюджетних дефіцитів і зростання державного боргу.

Найбільш раціональний – це законодавча заборона державних дефіцитів.

Збалансування бюджету можна досягти збільшенням податків або зменшенням видатків. Одним із таких шляхів збільшення доходів уряду є

ренаціоналізація (приватизація) державного сектора. Це джерело є дуже важливим для урядів, де частина державного сектора надзвичайно велика і процеси приватизації можуть значно збільшити доходи уряду. Виникає запитання чи може нагромадження державного боргу призвести до банкрутства нації? Чи борг накладає тягар на наших дітей і онуків?

Всі ці питання неточні і надумані. *Борг не призводить до банкрутства держави або нації.* Борг також, за винятком деяких специфічних умов, не накладає тягар на майбутні покоління.

Банкрутство держави неможливе з таких трьох причин:

1. Коли настане місячний термін платежу за певні частини боргу, уряд звичайно, не скорочує видатки і не підвищує податки, щоб отримати кошти для погашення облігацій, строк оплати яких настав. Уряд лише продає нові облігації і використовує виторг для погашення боргу, тобто уряд рефінансує свій борг;

2. Уряд, згідно з Конституцією, має право накладати і збирати податки. Приватні підприємства і корпорації, що відчують фінансову скруту – не можуть збільшити своїх доходів за рахунок збору податків, а уряд може.

Приватні одиниці можуть збанкрутувати, а уряд не може.

3. В розпорядженні уряду є друкарський верстат грошей і тому він може робити емісію грошей та розраховуватися ними за основну суму боргу і сплачувати відсотки за борг.

Не можна сказати, що державний борг на викликає стурбованості серед економістів. Бо *великий борг справді ставить деякі реальні і потенційні проблеми*, хоча різні економісти оцінюють важливість цих проблем неоднаково.

Якщо говорити про зовнішній борг – заборгованість країни громадянам або інституціям інших країн – то безперечно він є тягарем. Ця частина є «боргом самим собі», і виплата відсотків та основної суми боргу вимагає в даному випадку передачі частини реального обсягу продукції країни іншим державам. Особливість наших зовнішніх боргів – *короткостроковість*. Стандартним світовим показником середньозваженої заборгованості вважається 15 років, в Україні цей показник має переважно короткостроковий характер і перебуває у межах до 10 років (позитивним винятком є остання єврооблігаційна позика, яку було взято під досить низькі відсотки (7,65 % річних) і на 10 років).

Коли країна-боржник неспроможна обслуговувати зовнішню заборгованість у повному обсязі, зокрема здійснювати виплати з обслуговування накопиченої суми боргу відповідно до початкових угод, вона втягується в боргову кризу. Вихід з боргової кризи передбачає стабілізацію розмірів та зміну структури заборгованості, відтермінування сплати боргу або перегляд інших умов його повернення.

З початку нашого століття актуальними стають поняття економічної, фінансової та боргової безпеки держави. Для країн з різними темпами економічного розвитку, Світовий банк висуває відповідні показники боргової безпеки, ранжуючи ці країни відповідно до середньодушових показників ВВП (табл. 11.1)

Таблиця 11.1. Класифікація країн за рівнем зовнішньої заборгованості (за методологією Світового банку)

Рівень доходу	$NPV/XGS > 220\%$ або	$132\% < NPV/XGS < 220\%$ або	$NPV/XGS < 132\%$ або
----------------------	--	---	--

	NPV/GNI > 80%	48% < NPV/GNI < 80%	NPV/GNI < 48 %
Низький рівень доходу — ВВП на душу населення менший за 765 дол.	Держави з низьким доходом і великим боргом	Держави з низьким доходом і помірним боргом	Держави з низьким доходом і невеликим боргом
Середній рівень доходу — ВВП на душу населення від 765 до 9386 дол.	Держави з середнім доходом і великим боргом	Держави з середнім доходом і помірним боргом	Держави з середнім доходом і невеликим боргом

NPV – чиста приведена вартість зовнішнього боргу; XGS – експорт товарів і послуг; GNI – ВВП.

Платоспроможність економіки країни характеризуються співвідношенням планованих платежів з обслуговування боргу до експорту. Цей показник дає оцінку ліквідності боргу на найближчу перспективу. Для оцінки довгострокової платоспроможності часто використовується співвідношення дисконтної вартості боргу й експорту. Як переконає світовий досвід, ситуації, пов'язані з державною заборгованістю, часто виходять із-під контролю, якщо ці співвідношення досягають або перевищують діапазони відповідно 25 % та 200-250 %. Для України такі межі станом на 01.01.2003 р. становили відповідно 9 та 60 %. Тобто за цими показниками заборгованість України перебуває в безпечному секторі.

Світовий досвід управління зовнішнім боргом, використовує різноманітні моделі реструктуризації, що реалізуються залежно від типів кредиторів та боржників (рис. 11.9.).

Рис. 11.9 Можливі методи обслуговування зовнішнього боргу держави

Серед основних схем реструктуризації зовнішнього боргу заслуговують на увагу такі шляхи подолання боргової кризи: перенесення оплати минулих боргів, списання боргу, викуп боргу із дисконтом на вторинному ринку, обмін боргу на акції національних підприємств, обмін боргу на національну валюту, сек'юритизація (обмін боргу на облігації боржника).

Реструктуризація боргу, тобто перегляд умов його обслуговування (процент, сума, строки сплати). Найпоширенішою є реструктуризація офіційного боргу, яка відбувається в рамках «Паризького клубу» (об'єднання країн-кредиторів) або «Лондонського клубу» (об'єднання банків-кредиторів). Офіційні кредитори надають такі види допомоги: часткове анулювання боргу, подальше продовження термінів дії боргових зобов'язань; зниження відсотків за обслуговування боргу.

Політика реструктуризації боргу шляхом пролонгації має першочергове значення при розв'язанні проблеми заборгованості. Перенесення строків платежів дає змогу перетворити короткотермінові та середньо термінові борги у довготермінові, відклавши час оплати основної частини боргу. Але така реструктуризація боргів здійснюється під високі відсотки, і можливість зберегти фінансові ресурси сьогодні у подальшому призведе до підриву кредитоспроможності зі всіма негативними наслідками. Ще більш ризиковою є схема реструктуризації через залучення нових кредитів для оплати минулих боргів. Наступний варіант – списання боргів. Найчастіше подібні механізми застосовуються відносно найменш розвинутих країн, нездатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі.

Із середини 80-х років ХХ століття набули поширення ринкові методи регулювання заборгованості, серед яких провідне місце займає конверсія боргів. Конверсія боргу (борговий своп), яка може набирати таких форм:

викуп боргу – викуп власних боргових зобов'язань на вторинному ринку боргів за грошові кошти зі зниженням їх номінальної ціни;

капіталізація боргу, тобто обмін зовнішнього боргу на власність (акціонерний капітал) зі знижкою;

платежів (пролонгація), нові кредити з цільовим призначенням конверсія «борг-борг», тобто заміна боргових зобов'язань новими борговими зобов'язаннями при яких змінюються умови боргових зобов'язань: відсоток доходу за новими цінними паперами може бути нижчим, ніж за старими, при збереженні номінальної вартості облігацій; номінальна вартість нових зобов'язань може бути встановлена з дисконтом до номіналу старих боргових зобов'язань; може змінитися валюта і т. д.

Під конверсією розуміють усі механізми, що забезпечують заміну зовнішнього боргу перед іншими видами зобов'язань, менш обтяжливими для боржника (наприклад, конверсія боргу в акції, інвестиції, погашення товарними поставками, зворотний викуп боргу самим позичальником на вторинному ринку на особливих умовах, обмін на боргові зобов'язання третіх країн, взаємозалік та інше). Пік популярності схем конверсії боргів припадає на початок 90-х років ХХ століття. Серед конверсійних операцій найбільшу питому вагу має схема викупу боргу із вторинного ринку за ціною нижче ринкової (40 % усіх операцій) і конверсія в акції корпоративних підприємств (34 % усіх операцій).

Сек'юритизація. Основна ідея сек'юритизації полягає у тому, що країна-боржник емітує нові боргові зобов'язання у вигляді облігацій, які або безпосередньо обмінюються на старий борг, або продаються. У разі продажу отримані кошти використовуються на викуп старих зобов'язань. Якщо нові цінні папери торгуються на ринку з меншим дисконтом, така операція приведе до скорочення загального обсягу заборгованості.

Третій метод фінансування дефіциту державного бюджету – це збільшення податкових надходжень до державного бюджету. Даний метод виходить за рамки власне фінансування бюджетного дефіциту, оскільки реалізується у довгостроковій перспективі на базі комплексної податкової реформи, націленої на зниження ставок і розширення бази оподаткування. Жоден зі способів фінансування дефіциту державного бюджету не має абсолютних переваг перед іншими і не є повністю неінфляційним.

Зазначені методи зменшення боргового тягару мають певні недоліки, що пов'язані насамперед зі скороченням валютних резервів країни-боржника та з інфляційним тиском конверсійних операцій.

Управляти державним боргом передбачає: вивчення кон'юнктури на ринку позикового капіталу; випуск і розміщення нових боргових зобов'язань; погашення своїх боргових зобов'язань; виплату позикових відсотків; зміну позикових відсоткових ставок; анулювання боргу.

Випуск і розміщення боргових зобов'язань для розрахунку за давні борги називають *рефінансуванням боргу*.

На умови погашення державного боргу впливають такі чинники: зміна курсу національної валюти до долара США за зобов'язаннями зовнішнього боргу в доларовому еквіваленті; зміна відсоткових ставок за користування іноземними кредитами; частка суми заборгованості, яка сплачується за плаваючого відсотковою ставкою; рівень відсотків за облігаціями внутрішньої державної позики.

Тема 12. Монетарна політика

1. Грошово-кредитна система: зміст, структура, об'єкти, суб'єкти
2. Цілі та інструменти монетарної політики
3. Аналіз фіскальної та монетарної політик на основі моделі "IS-LM"

1. Грошово-кредитна система: зміст, структура, об'єкти, суб'єкти

Грошово-кредитна система – це форма організації грошового обігу, яка історично склалася в певній країні та законодавчо закріпилася державою.

Вона складається з таких елементів: назва національної грошової одиниці; вид грошових знаків і характер їхнього забезпечення; порядок грошової емісії, тобто порядок друкування грошей і випуску їх в обіг; встановлення курсу національної валюти і порядок її обміну на іноземну; наявність державних фінансових інститутів, які здійснюють регулювання грошового обігу в країні.

Історія знає два основних типи грошових систем. *Перший тип* – **металевий обіг**. Він виступає у двох формах: *біметалізм*, коли роль загального еквівалентна законодавча закріплюється на рівних правах за двома благородними металами –

золотом і сріблом, та монометалізм, коли роль грошей виконує один метал (золото або срібло).

Другий тип – **паперово-кредитна** система грошового обігу, в основі якої лежать паперові та кредитні гроші.

Таблиця 1. Змісовна структура грошової системи

Елементи системи металевого грошового обігу	Елементи паперово-кредитної системи грошового обігу
Грошова одиниця (гривня,долар, рубль тощо) мають речове втілення	Грошова одиниця у готівковій (тілесній) та безготівковій (нетілесній) формах
Масштаб цін (ваговий вміст грошового металу в грошовій одиниці)	Масштаб цін у формі вагового вмісту грошового металу відсутній
Види державних грошових знаків (металевих або паперових), що мають законну платіжну силу	Види державних грошових знаків та характер забезпечення їхньої платіжної сили
Регламентация грошової емісії банкнот та монет	Регламентация готівкового та безготівкового обігу
Визначення валютних курсів на основі зіставлення золотого (срібного) вмісту національних грошових одиниць	Визначення та забезпечення певного порядку обміну національної валюти на іноземну (валютний паритет і регульований державою валютний курс)
Інститути, що здійснюють емісію та регулюють грошовий обіг	Інститути, що здійснюють емісію та регулюють грошовий обіг

Як видно з таблиці 1 структура сучасної грошової системи дещо змінилась. Деякі з елементів (золотий паритет) уже стали історією, деякі (механізм встановлення курсів валют) видозмінилися, з'явилися нові елементи (регламентация безготівкового обігу, характер забезпечення платоспроможної сили готівкових та безготівкових грошових знаків тощо).

Витіснення з обігу повноцінних металевих грошей пояснює закон Ніколя Орезма (1360 р.), який в сучасну економічну науку ввійшов під назвою закону Грехема. Закон Грехема стверджує, що будь-який ти грошей, який є цінни у будь-якій іншій, відмінній від грошей якості, поступово зникає з обігу.

У популярній формі цей закон формулюють так: "погані" гроші витісняють "хороші" гроші з обігу. Наприклад, якщо функцію грошей виконує худоба, яка не диференціюється за якістю, то власники худоби намагаються розрахуватись гіршою худобою, залишаючи собі кращу для отримання від неї транспортних послуг, м'яса, шкіри, молока.

Аналогічна ситуація спостерігалась у країнах з біметалічною грошовою системою. Якщо функції грошей виконують водночас золоті й срібні монети, перерахунок одних в інші підтримується на одному рівні, а ціна вагової одиниці немонетарних золота та срібла відрізняється від цінової пропорції монетарних золота та срібла, то "хороші" гроші зникнуть з обігу і будуть замінені "поганими"

грошима. Прикладом дії цього закону можуть слугувати події, що відбулися в 60-70-ті рр. XIX ст. У цей час відбулося зниження вартості срібла порівняно з золотом. Так, якщо в 1866- 1870 рр. співвідношення ціни золота до ціни срібла становило 15,5 : 1, то в 1876 р. вже 17,8 : 1. Але в деяких європейських країнах (Франція, Швейцарія, Італія, Бельгія) співвідношення ціни монетарного золота до ціни срібла залишалося на рівні 15,5 : 1.

Це означає, що золото було оцінене законом нижче його ринкової вартості, а срібло – вище його ринкової вартості. Така ситуація спонукала до обміну золота в злитках на срібло в злитках за ринковою вартістю (17,8 кг Ag за 1 кг Au). Потім із срібла карбували монети й міняли їх на золоті в пропорції 15,5 : 1. Це призвело до вилучення золотих монет з обігу. їх переплавляли в злитки, а знецінене срібло заповнювало грошові канали в обігу. Виникала загроза повного витіснення золотих грошей з обігу, що спонукало відмову держав від біметалізму. З часом золоті гроші були витіснені з грошового обігу паперовими та кредитними грошима.

Об'єктами грошово-кредитної системи є гроші, що в процесі історичного розвитку змінюють свої форми, види та функції. У загальному вигляді еволюційні форми грошей можуть бути представлені так:

Продуктові гроші – представлені певними споживчими продуктами, які виступали матеріальними носіями вартості, яка дорівнювала витратам виробництва цих продуктів.

Металеві гроші виготовлені із золота та срібла – це такі гроші, матеріальне тіло яких виготовлено з дорогоцінного металу, а загальним еквівалентом вони стають завдяки великим витратам виробництва на видобуток цього металу і виконують всі функції грошей.

Білонні монети – розмінна монета, яка виготовлена з недорогоцінних металів, номінальна вартість якої перевищує вартість вміщеного в неї металу та витрат на її виготовлення.

Паперові гроші – це такі гроші, які виготовленими з паперу, і які заміщують в обігу певну кількість повноцінних грошей, випускаються державним казначейством і законодавчо забезпечені певною купівельною спроможністю.

Кредитні гроші – це знаки вартості, які функціонують на основі майнових зобов'язань приватних осіб і держави.

Світові гроші – найбільш ліквідні активи, які створені спеціальними світовими фінансовими організаціями і визнані ними як законні платіжні засоби розрахунках між країнами світу.

Розвиток ринкової економіки ускладнюється зв'язками між суб'єктами господарювання, що зумовлює зростання часу між виробництвом та реалізацією продуктів та послуг. У зв'язку з цим розповсюдженою формою грошей стають кредитні гроші.

Кредитні гроші – це знаки вартості, які функціонують на основі кредитної угоди й виражають відносини між кредитором і боржником.

Існують такі види кредитних грошей: *вексель, депозитні гроші, банкнота, чек, кредитна картка, електронні гроші.*

Вексель – це письмове боргове зобов'язання суворо встановленої законом форми, в якому вказані величина грошового боргу, строки його сплати, а також право

його власника (векселетримача) вимагати від боржника (векселедавця) сплати боргу при настанні встановленого строку.

Депозитні гроші – це система спеціальних розрахунків між банками на основі банківських переказів з одного рахунка на інший.

Банкнота – це вексель банку, за яким пред'явник може в будь-який час одержати гроші і яким банк замінює комерційний вексель.

Чек – це письмове розпорядження власника поточного рахунка в банку про виплату готівки або перерахування з його рахунка на інший рахунок певної суми грошей.

Кредитна картка – це іменний платіжно-розрахунковий документ, який засвідчує особу власника рахунка в банку і надає йому право на придбання товарів і послуг у кредит без оплати готівкою.

Електронні гроші – це магнітні носії платіжної інформації, які замінюють паперові гроші, чеки та інші грошові документи у безготівкових розрахунках між клієнтами і банками за допомогою електронно-інформаційних систем.

Сучасний грошовий обіг здійснюється у двох формах: *безготівковій* та *готівковій*.

Готівка, як правило, використовується при виплаті заробітної плати, пенсій (тобто при утворенні доходів населення), а також при купівлі товарів і послуг у роздрібній торгівлі, розміщенні коштів у банківських внесках тощо (тобто при витрачанні доходів населення). У сфері готівкового обороту гроші рухаються поза банками, на підтримку цієї сфери доводиться здійснювати значні витрати: на друкування, рахування, сортування, упаковку, інкасацію готівки тощо.

Готівкові гроші (символічні або декретні гроші) – це засоби обігу у формі банкнот (паперових грошей) і розмінних монет, монопольне право на випуск яких законодавчо закріплене державою. Монети чеканяться, як правило, казначейством і вводяться в обіг Національним банком. Банкноти початково випускалися всіма банками як вексель. Згодом вони набули сили національних грошей. Їх емісію здійснює Національний банк.

Для того, щоб "декретні" гроші виконували свої функції, необхідне дотримання таких вимог: суспільне визнання таких грошей; правова гарантія держави щодо обігу цих грошей; здатність держави підтримувати стабільність їх *купівельної спроможності*.

Купівельна спроможність грошей визначається кількістю товарів і послуг, які можна купити на грошову одиницю.

Безготівкові гроші (кредитні або депозитні) – засоби обігу, які є борговими зобов'язаннями депозитних інститутів. Вартість депозитних грошей визначається їхньою купівельною спроможністю.

Кредитні гроші є приватними грошима, бо їхньою основою є *транзакційні депозити* комерційних банків.

У сфері безготівкового грошового обігу рух грошей здійснюється у вигляді перерахування сум через банківські рахунки.

За цією формою здійснюється переважна більшість грошових операцій в економіці: розрахунки між самими підприємствами; між підприємствами та органі-

заціями; між підприємствами, організаціями і населенням; окремі операції з бюджетними коштами тощо.

Таблиця 2. Порівняльна характеристика безготівкових та готівкових розрахунків

Критерії	Розрахунки готівкові	Розрахунки безготівкові
Суб'єкти	Платник і отримувач	Платник, комерційний банк і отримувач
Відносини між суб'єктами	Товарно-грошовий обмін	Грошово-кредитні відносини
Операції	Обіг готівки	Кредитні операції
Спосіб передачі грошей від платника до отримувача	Безпосередньо готівкові	Розрахунки шляхом записів на рахунках платника і отримувача

Безготівковий грошовий обіг виявляє себе не тільки через описану вище форму, а й через заміщення готівки цінними паперами (насамперед векселями). Специфіка таких операцій полягає в тому, що, по-перше, в них участь комерційного банку необов'язкова; по-друге, учасники цих операцій беруть на себе повну відповідальність за погашення боргового зобов'язання (векселя).

Названа вище операція може здійснюватись за відсутності грошей на ринку платника в комерційному банку.

Крім безготівкового грошового обігу, який здійснюється на основі заміщення руху готівки кредитними операціями, використовують ще й рахункові гроші, які застосовують при взаєморозрахунках у бартерних операціях.

Безготівковий грошовий обіг значно дешевше обходиться суспільству. Завдяки йому економляться кошти і прискорюється рух грошей. Він здійснюється на основі кредитних операцій і тому породжує мультиплікацію грошей.

Готівковий оборот вимагає значних затрат коштів на друкування, підрахунок, сортування, упакування, інкасацію, охорону тощо.

Сфери безготівкового і готівкового грошового обігу взаємопов'язані та взємообумовлюють одна одну. Безготівковий грошовий обіг невіддільний від готівкового. Безготівкові гроші перетворюються на готівку, і навпаки.

І готівка, і безготівкові гроші створюють єдиний грошовий обіг країни, в якому функціонують єдині гроші певного найменування. *Безготівкові гроші та готівка утворюють грошову масу (M), що перебуває в обіг.*

Суб'єктами грошово-кредитної системи можуть бути: НБУ, комерційні банки, небанківські фінансові установи, підприємницький сектор, сектор домогосподарства, міжнародні фінансові організації, грошово-кредитні інституту та ін.

До особливостей грошово-кредитної системи слід віднести:

1. основою їх є паперові та кредитні гроші;
2. перевищення питомої ваги безготівкових грошей над готівковими;
3. наявність постійних інфляційних процесів;
4. посилення ролі держави у стабілізації грошового обігу;
5. посилення впливу світових фінансових ринків на функціонування грошово-кредитної системи держав.

2. Цілі та інструменти монетарної політики

В економічній літературі застосовується кілька підходів до визначення сутності грошово-кредитної політики:

- Представники одного з них трактують монетарну політику надто вузько – як урядову політику впливу на кількість грошей в обігу. У цьому випадку механізм монетарної політики впливає лише на кількість грошей і лише цим обмежуються її результативні можливості.

- Представники іншого підходу визначають її надто розширено – як один із секторів економічної політики вищих органів державної влади, але у них не визначено специфічного характеру монетарної політики, її відмінностей від інших секторів економічної політики, і не визнається особливості механізму впливу на економічні процеси.

Найбільш повно відповідає змісту *монетарної політики* її визначення як комплексу взаємозв'язаних заходів, скоординованих на досягнення попередньо визначених суспільних цілей з регулювання грошового обігу, які проводить центральний банк на користь держави.

Згідно із законом України “Про Національний банк України” **монетарна політика** – це комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, направлених на регулювання економічного зростання, стримання інфляції та забезпечення стабільності грошової одиниці України, забезпечення зайнятості населення та вирівнювання платіжного балансу.

Монетарна політика, особливо з часів Бреттон-Вудської угоди, займає своє важливе місце у складі важелів державного регулювання ринкової економіки. В останні роки ця політика набула певного визнання навіть у кейнсіанців, традиційних прихильників фіскальних методів державного впливу на процес грошового обігу. Загальноновизнаними перевагами монетарної політики вважають її гнучкість і оперативність, дієвість у боротьбі з інфляцією. Багато економістів немонетариського спрямування схиляються також до думки, що за допомогою монетарної політики можна долати неглибокі кризи в економіці.

Вона інституційно реалізується через грошовий ринок і дворівневу банківську систему і тому є: організаційно оформленим регулятивним механізмом зі своїми специфічними цілями, інструментами та роллю в економічному регулюванні.

Об'єктами впливу монетарної політики, на які спрямовуються регулятивні заходи, є такі змінні грошового ринку:

- пропозиція (маса) грошей;
- облікова ставка;
- валютний курс;
- швидкість обігу грошей та ін.

Залежно від економічної ситуації в країні об'єктом монетарного регулювання може бути один чи одночасно навіть кілька грошових показників.

Головним *суб'єктом* грошово-кредитної політики в Україні є **Національний банк**. Поряд з ним, у виробленні грошово-кредитної політики беруть участь інші органи державного регулювання економіки – Міністерство фінансів, міністерство

економіки, безпосередньо уряд, Верховна Рада. Органи виконавчої та законодавчої влади визначають основні макроекономічні показники, які слугують орієнтирами для формування цілей грошово-кредитної політики (обсяг ВВП, розмір бюджетного дефіциту, платіжний та торговельний баланси, рівень зайнятості та ін.). Верховна Рада, крім того, регулярно заслуховує доповіді Голови НБУ та одержує інформацію банку про стан грошово-кредитного ринку в Україні, але її роль носить скоріше дорадчий, аналітично-консультаційний характер. Вирішальна роль у розробленні та реалізації монетарної політики належить Національному банку, оскільки він несе відповідальність перед суспільством за стан монетарної сфери. *Національний банк* – це державна інституція, яка відповідає за пропозицію грошей. Як передбачено Конституцією України (ст. 100), Рада НБУ самостійно розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Отже основні цілі Центрального банку такі:

1. забезпечення стабільності грошового обігу;
2. реалізація урядової політики в області кредиту, грошового обороту, розрахунків і валютних відносин.

Центральний банк держави виконує такі функції:

1. здійснює емісію грошей, тобто йому надано монополічне право емісії банкнот і розмінної монети, забезпечує виготовлення грошей, регулює їх обсяг, вилучає фальшиві гроші, забезпечує стабільність національної грошової одиниці тощо;
2. є банком банків, оскільки здійснює операції з банками держави (зберігає їх касові резерви, надає їм кредити, контролює їх діяльність).
3. являється банком уряду, тобто підтримує державні економічні програми, розміщує цінні папери, надає кредити уряду і виконує розрахункові операції для уряду, обслуговує державний бюджет, зберігає золотовалютні резерви, формує грошово-кредитну та валютну політику держави;
4. є головним розрахунковим центром держави та посередником між іншими банками країни при виконанні безготівкових розрахунків тощо.
5. контролює діяльність комерційних банків щодо виконання законодавства, веде книгу реєстрів банків, валютних бірж та інших фінансово-кредитних установ.
6. регулює економіку за допомогою грошово-кредитних механізмів тощо.

Банк – це юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії НБ здійснювати у сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб, розміщення зазначених коштів від свого імені на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

В Україні започатковано дворівневу банківську систему в 1991 р. Законом “Про банки і банківську діяльність”. За своєю будовою і механізмом функціонування вона подібна до банківської системи країн з ринковою економікою. Банком першого рівня є Національний банк України (НБУ), банками другого рівня є комерційні банки і небанківські фінансово-кредитні установи. До складу НБУ входять: державна Скарбниця України, де зберігаються резерви національних грошових знаків та золотовалютний запаси країни; валютна біржа; зовнішекономбанк, через який встановлюється прямий зв'язок з іноземними банками; мережа управлінь, регіональних відділень та розрахунково-касових

центрів. Національний банк здійснює контроль за грошовою масою з метою забезпечення стабільності гривні як передумови сталого економічного зростання.

Центральний банк не зможе повністю контролювати пропозицію грошей, тому що комерційні банки самі визначають величину надлишкових резервів, що впливає на норму банківського резерву і мультиплікатор. Він не має змоги з прогнозувати обсяг кредитів, який може бути виданий комерційними банками. Коефіцієнт депонування визначається поведінкою населення або іншими причинами і не зв'язаний з діями Центрального банку.

Комерційні банки – кредитні установи, що здійснюють універсальні банківські операції для фізичних і юридичних осіб, за рахунок грошових коштів, залучених у вигляді внесків і депозитів.

Комерційні банки класифікуються за різними критеріями: формою власності, організаційною формою, розміром капіталу, діапазоном операцій, сектором ринку, де вони функціонують, тощо.

Комерційні банки виконують такі функції:

- приймають та розміщують банківські вклади;
- заволюють та надають кредити;
- здійснюють розрахунки за дорученнями клієнтів і банківських кореспондентів та їх касове обслуговування;

Комерційні банки виконують активні та пасивні операції.

Пасивні операції комерційних банків полягають у мобілізації та формуванні своїх грошових ресурсів шляхом прийому депозитів, продажі акцій, облігацій та інших цінних паперів.

Активні операції комерційних банків пов'язані із розміщенням і використанням власних ресурсів шляхом надання кредитів, купівлі акцій і інших цінних паперів.

Монетарна політика має цільову спрямованість, яка полягає в усвідомленні завдань, що ставляться владними структурами і вирішуються монетарними методами. Ці завдання називаються цілями монетарної політики та поділяються на три групи:

- стратегічні,
- проміжні,
- тактичні.

Стратегічними є цілі, що визначені пріоритетними в загально-економічній політиці держави. Ними можуть бути зростання виробництва, підвищення зайнятості, стабілізація цін, збалансування платіжного балансу. Але часто вирішення одних проблем суперечить розв'язанню інших. Тому центральний банк, залежно від конкретної економічної ситуації, вибирає одну із стратегічних цілей. Нею, як правило, є стабілізація цін (чи зниження інфляції), оскільки вона найбільше відповідає головному призначенню центрального банку – підтримувати стабільність національних грошей. Із розв'язанням цього завдання, центральний банк сприяє досягненню інших стратегічних цілей.

Але в Україні, через клановість інтересів та дублювання владної вертикалі, постійно виникає складна проблема узгодження стратегічних цілей монетарної та

загальноекономічної політики. У ринковій економіці стабілізація цін повинна бути пріоритетною у загальноекономічній політиці, а монетарна політика має орієнтуватись на забезпечення економічного зростання. Якщо цього не відбувається, то центральному банку доводиться або змінювати свою стратегічну ціль, або відстоювати її ціною загострення відносин зі структурами виконавчої та законодавчої влади.

Про важливість правильного, узгодження стратегічних цілей переконливо вчить гіркий досвід України у 1991-1993 рр., коли одночасно цілями загальноекономічної та монетарної політики, визнавалося стримування темпів падіння виробництва шляхом емісійного підтримання економіки, яка привела до гіперінфляції.

З 1994р. НБУ, усвідомивши особливу відповідальність за стан монетарної сфери, почав послідовно відстоювати, як свою стратегічну ціль, подолання інфляції та стабілізацію цін. Проте ця ціль не була належним чином узгоджена з іншими стратегічними завданнями економічної політики. Уряд та Верховна Рада, визнаючи на словах антиінфляційну стратегію НБУ, фактично не залучили інструментів конкурентної та структурної політики, гальмуючи процеси приватизації та реструктуризації виробництва. Цілі економічного зростання не були підтримані немонетарними заходами, що призвело до хронічного падіння виробництва, зайнятості, поглиблення платіжної кризи, погіршення фінансового стану економіки на тлі істотного зниження темпів інфляції, забезпеченого переважно монетарними заходами НБУ.

Проміжні цілі монетарної політики полягають у впливі на такі економічні процеси, які сприятимуть досягненню стратегічних цілей. Оскільки в ринкових умовах економічне зростання, зайнятість, динаміка цін, стан платіжного балансу та інші макроекономічні показники визначаються передусім станом ринкової кон'юнктури, проміжними цілями монетарної політики є зміна сукупного попиту чи сукупної пропозиції в напрямі, який визначається стратегічною ціллю.

Зокрема, якщо сьогодні, метою загальноекономічної політики є відродження економічної ситуації, скорочення безробіття та вихід з фінансово-економічної кризи, то проміжною ціллю може бути поживлення ринкової кон'юнктури, повернення в населення довіри до банківської системи. І навпаки, якщо стратегічною ціллю є стабілізація цін, то проміжною має бути стримування сукупного попиту і пропозиції.

До *тактичних цілей монетарної політики* належать оперативні завдання банківської системи відносно регулювання ключових економічних змінних: грошової маси, облікової ставки та валютного курсу. Для досягнення проміжних цілей відносно кожного з цих показників може ставитися одне з трьох завдань: зростання, стабілізація або зниження.

Характерними ознаками тактичних цілей є їх негайність до реалізації, виключно оперативними заходами центрального банку, враховуючи багатоаспектність, взаємопоєднаність та певну суперечливість їхнього взаємозв'язку. Ці особливості істотно ускладнюють вибір та механізми реалізації тактичних цілей. Тому успіх розв'язання багатьох регулятивних завдань залежить від правильного поєднання визначених тактичних цілей. Залежно від економічних

змінних та пов'язаних з ними тактичних цілей визначаються методи монетарної політики. Вибір методів та інструментів монетарної політики є прерогативою центрального банку. У цьому полягає одна з важливих відмінностей тактичних цілей від проміжних і стратегічних цілей монетарної політики.

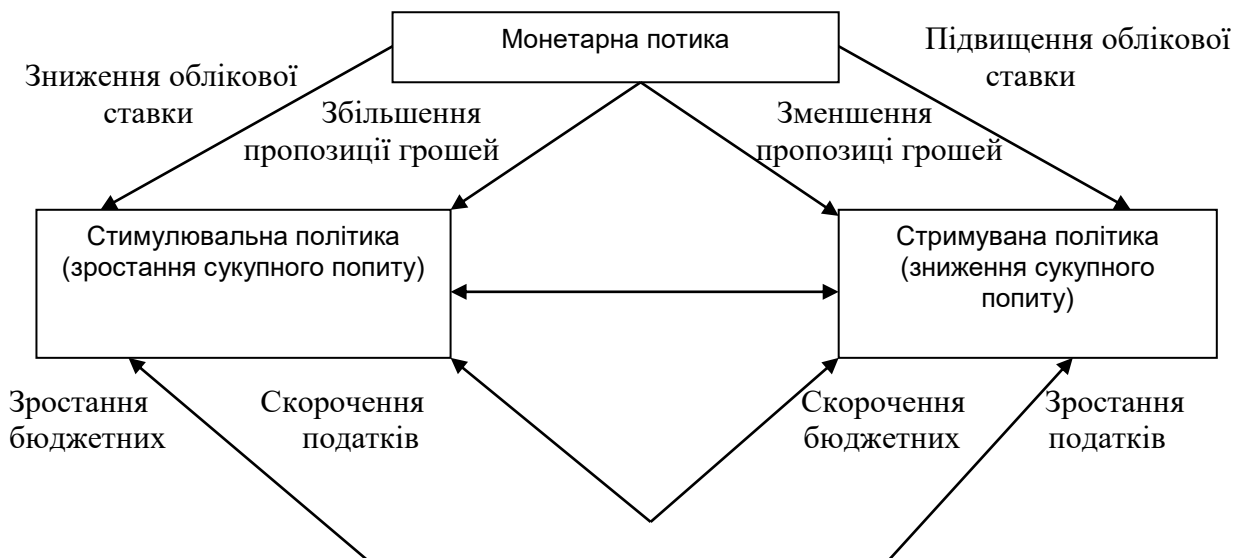
Монетарна політика, як і фіскальна політика, *спрямована* на регулювання *макроекономічної кон'юнктури* через зміну величини *сукупного попиту*. Але на відміну від фіскальної політики, знярядям якої є державний бюджет, монетарна політика використовує *такі економічні важелі*, як грошово-кредитна маса і облікова ставка. *Тому, даючи визначення монетарної політики, кажуть, що це сукупність засобів впливу на обсяги грошово-кредитної маси та облікову ставку.*

Якщо за фіскальну політику відповідальність несе уряд, то за монетарну – центральний банк країни, *суб'єкт* її здійснення. **Мета монетарної політики** фактично та сама, що і фіскальної. Вона покликана:

1. сприяти збалансованому розвитку економіки;
2. стимулювати виробництво і зайнятість;
3. запобігати інфляції.

Збалансований розвиток економіки – це співвідношення сукупного попиту і сукупної пропозиції. Оскільки сукупний платоспроможний попит формується і реалізується в грошовій формі у процесі виробництва, розподілу і використання національного доходу, кон'юнктурна політика забезпечується насамперед державним регулюванням грошового обороту.

Через регулювання окремих грошових потоків, маси грошей, облікової ставки, швидкості обігу грошей держава має можливість впливати не тільки на зміну попиту, а й на зміну пропозиції на товарних ринках. Наприклад, при збільшенні пропозиції грошей знижується облікова ставка, що стимулює зростання інвестицій і розширення виробництва. А переорієнтація коштів завдяки зниженню рівня оподаткування з потоків чистих податків і державних закупівель у потоки інвестицій скорочує шлях надходження їх у сферу реальної економіки і теж сприяє розширенню виробництва. Подібними регулятивними заходами в грошовому обігу держава має можливість активно впливати на всі процеси в економіці – на виробництво, розподіл, обмін і споживання, що робить кон'юнктурну політику універсальним, глобальним способом досягнення цілей загальноєкономічної політики і пояснює взаємозалежність і взаємообумовленість монетарної і фіскальної політик, що ілюструє рис. 12.1.

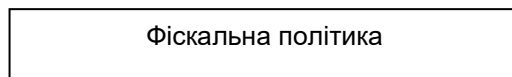

Рис. 12.1. Механізм взаємозв'язку монетарної та фіскальної політики

В арсеналі монетарної політики налічується декілька інструментів проведення грошово-кредитного регулювання економічних процесів. Усіх їх можна поділити на дві групи:

1. Інструменти опосередкованого впливу на грошовий ринок та економічні процеси:

- операції на відкритому ринку,
- регулювання норми обов'язкових резервів,
- зміна облікової ставки,
- рефінансування комерційних банків,
- регулювання курсу національної валюти

2. Інструменти прямого впливу:

- встановлення прямих обмежень на здійснення емісійно-касових операцій;
- введення прямих обмежень на кредитування центральним банком комерційних банків; встановлення обмежень чи заборони на пряме кредитування центральним банком потреб бюджету;
- прямий розподіл кредитних ресурсів, що надаються комерційним банкам у порядку рефінансування, між пріоритетними галузями, виробництвами, регіонами тощо.

Інструменти першої групи опосередковано створюють *ринкові умови, за яких посилюються чи послаблюються стимули економічних суб'єктів по вибору певної поведінки*. Регулювання грошового ринку при допомозі таких інструментів належить до економічних методів державного управління, воно має істотні переваги перед застосуванням інструментів прямої дії, вплив яких має переважно директивний характер.

Із запровадженням в Україні ринкових відносин застосування інструментів опосередкованої дії неухильно розширюється, а інструментів прямої дії, скорочується. У перехідний період останні застосовувались досить часто, оскільки цього вимагали особливі, часто критичні ситуації, що виникали на грошовому ринку і вимагали негайного втручання з боку регулятивних органів.

Для досягнення цілей монетарної політики центральний банк застосовує заходи, що пов'язані з використанням певних інструментів. *Серед цих інструментів головними є:* операції на відкритому ринку, операції на валютному ринку, облікова ставка, нормативи обов'язкового резервування.

Операції на відкритому ринку – це купівля-продаж центральним банком цінних паперів на відкритому ринку. В Україні ринок цінних паперів почав функціонувати з 1995 р. у вигляді облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). Емітентом державних облігацій є Міністерство фінансів України, а його генераль-

ним агентом щодо обслуговування, розміщення державних облігацій та проведення відповідних платежів – Національний банк України. Крім операцій з облігаціями внутрішньої державної позики, які є казначейськими зобов'язаннями, Національний банк України може здійснювати купівлю-продаж власних цінних паперів у вигляді депозитних сертифікатів, а також облігацій зовнішньої державної позики та інших боргових зобов'язань. Покупцями цінних паперів є вітчизняні комерційні банки, юридичні та фізичні особи, а також нерезиденти. Операції на відкритому ринку проводяться з метою регулювання пропозиції грошей. Купуючи або продаючи цінні папери, центральний банк отримує можливість впливати на резерви комерційних банків як компонента грошової бази і в такий спосіб з урахуванням грошового мультиплікатора змінювати пропозицію грошей в економіці. Якщо центральний банк купує цінні папери у комерційних банків на 1000 грн, то останні збільшують свої резерви на цю суму. Якщо, навпаки, центральний банк продає комерційним банкам цінні папери на 1000 грн, він зменшує їхні резерви на цю суму. В обох випадках грошова база збільшується на величину чистої купівлі цінних паперів, а пропозиція грошей змінюється з урахуванням грошового мультиплікатора за відомою формулою: $\Delta M^S = \Delta H \cdot m_m$.

Розрізняють два типи операцій на відкритому ринку – динамічні та захисні. Динамічні операції застосовуються з метою цілеспрямованої зміни величини банківських резервів і пропозиції грошей. Захисні операції покликані нейтралізувати дію чинників, які можуть викликати небажані зміни в банківських резервах і пропозиції грошей.

Операції на валютному ринку – це валютні інтервенції, які здійснюються у формі купівлі-продажу центральним банком іноземної валюти на валютному ринку. Якщо центральний банк виходить на валютний ринок як покупець іноземної валюти, то на певну суму він збільшує обіг національної валюти. І навпаки, якщо центральний банк виступає на валютному ринку як продавець іноземної валюти, то він вилучає з обігу певну суму національної валюти. Аналогічно операціям на відкритому ринку, операції на валютному ринку справляють прямий вплив на банківські резерви, грошову базу і пропозицію грошей.

Проте основною метою операцій на валютному ринку є регулювання курсу національної валюти та валютних резервів. Зміна банківських резервів є похідним наслідком валютних інтервенцій. Якщо ці наслідки небажані для банківських резервів, то центральний банк має змогу застосувати захисні операції на відкритому ринку, про що йшлося раніше.

Облікова (дисконтна) ставка – це відсоткова ставка, за допомогою якої центральний банк надає кредити комерційним банкам. Кредити центрального банку надаються комерційним банкам для рефінансування їхньої діяльності. Тому ставки процента, за якими вони надаються, також називаються ставками рефінансування. Облікова ставка відіграє серед них провідну роль. Так, згідно з чинним законодавством України облікова ставка є найнижчою серед ставок рефінансування і водночас слугує орієнтиром для всієї системи процентних ставок.

Крім облікової ставки до ставок рефінансування належать такі ставки: за кредитними аукціонами, за ломбардними кредитами (овернайт), за операціями репо тощо. Зі зниженням облікової ставки знижуються інші ставки рефінансування,

зростає попит комерційних банків на кредити центрального банку, що збільшує резерви банківської системи та обсяги кредитування економіки і в кінцевому підсумку – пропозицію грошей. Підвищення облікової ставки спричинює протилежні наслідки.

Для визначення рівня облікової ставки враховуються різні чинники, найважливішими серед яких є рівень інфляції та темпи приросту ВВП. Світова практика показує, що у разі підвищення рівня інфляції на 1 %, облікова ставка зростає на 1,5 %, а у разі зниження темпів приросту ВВП на 1 % – зменшується на 0,5 %. При цьому незалежно від рівня інфляції облікова ставка має підтримуватися на позитивному реальному рівні. Це означає, що облікова ставка має бути на кілька пунктів вище за інфляцію.

Нормативи обов'язкового резервування – це мінімальні норми депозитів комерційних банків, які вони зобов'язані зберігати на безпроцентних рахунках центрального банку. Нормативне регулювання обов'язкових резервів має подвійне значення: з одного боку, воно гарантує мінімальний рівень ліквідності комерційних банків, з іншого – виступає як інструмент, за допомогою якого центральний банк впливає на здатність комерційних банків збільшувати пропозицію грошей, тобто створювати гроші.

На здатність комерційних банків створювати гроші зміна нормативів обов'язкового резервування впливає у два способи. Перший – впливаючи на величину надлишкових резервів у складі загальних банківських резервів. Чим нижчою є норматив обов'язкового резервування, тим меншим є відрахування в обов'язкові резерви і більшими є надлишкові резерви, а отже, більше кредитів може надати банківська система, що збільшує величину новостворених депозитів. Другий – змінюючи рівень грошового мультиплікатора, який знаходиться в оберненій залежності від нормативів обов'язкового резервування.

Нормативи обов'язкового резервування можуть установлюватися єдиними для всіх банків і депозитів або диференційованими по окремих групах банків і видах депозитів. Наприклад, в Україні з 2002 р. норматив обов'язкового резервування за короткостроковими депозитами юридичних осіб у національній валюті становить 6 %, у іноземній – 12 %; за депозитами фізичних осіб – 2 % у національній і 12 % в іноземній валютах. Для довгострокових депозитів застосовуються трохи вищі нормативи обов'язкового резервування.

Зміна нормативів обов'язкового резервування справляє на пропозицію грошей потужний вплив. Проте застосування цього інструмента викликає певні труднощі в роботі комерційних банків і зменшує їхню прибутковість. За цих обставин нормативи обов'язкового резервування, як правило, не використовуються для вирішення поточних проблем грошового ринку, а є інструментом досягнення довгострокових цілей монетарної політики.

Типи монетарної політики:

– *стимулююча (експансія)*, спрямована на зростання сукупних витрат, діє через розширення грошової бази і зниження ставки відсотка. Таку політику називають ще політикою "дешевих грошей";

– *стримуюча (рестрикція)*, спрямована на зменшення сукупних витрат, діє через звуження грошової бази і підвищення ставки відсотка, її також називають політикою "дорогих грошей".

В іншій класифікації виділяють такі типи монетарної політики:

- *жорстка*, спрямована на фіксацію грошової маси;
- *гнучка*, спрямована на підтримку ставки відсотка.

Інструменти контролю пропозиції грошей є одночасно інструментом регулювання *облікової ставки*, яка в свою чергу визначатиме відсоткову ставку. Оскільки *відсоткова ставка* – це ціна позики (грошей), вона буде змінюватись під впливом кон'юнктури грошового ринку. Із зростанням пропозиції грошей на ньому, внаслідок відповідної монетарної політики центрального банку, відсоткова ставка буде знижуватись. Обмеження пропозиції грошей буде підвищувати відсоткову ставку. Тут діє такий же механізм, який діє на ринках звичайних товарів, де із зростанням пропозиції товару його ціна знижується, і навпаки. Тобто залежність між відсотковою ставкою і масою грошей в обігу є *обернено пропорційною*.

Ця обернена залежність робить монетарну політику *суперечливою*, не дозволяє домогтися синхронного руху грошової пропозиції і відсотка в потрібному для конкретної ситуації напрямку. Прикладом такої суперечливості є реальна практика України. В 1994-95 роках НБУ повів жорстку боротьбу з галопуючою інфляцією, задіявши всі інструменти політики дорогих грошей. Мети було досягнуто. У 1997 році темп інфляції скоротився до прийнятних 10 % на рік. Але жорстка монетарна політика Національного банку підвищила відсоткові ставки до рівня 90 % річних, що не сприяло розвитку виробництва і торгівлі, виходу економіки із затяжної кризи. Від НБУ все наполегливіше почали вимагати пом'якшення монетарної політики, зниження відсотків з метою стимулювання вітчизняного виробництва. Якби у 1997-98 роках Національний банк пішов на суттєве збільшення грошової маси для зниження облікової ставки до пропонованого рівня, то в кризовій, з високим ступенем інвестиційних ризиків, неструктурованій українській економіці імовірно за все піднялася б нова потужна хвиля гіперінфляції.

Об'єктивна неможливість одночасного контролю пропозиції грошей і відсоткової ставки через їх обернену залежність створює ситуацію, за якої центральний банк, концентруючи свої зусилля на регулюванні однієї з величин, втрачає контроль над іншою. Перед ним постає проблема вибору об'єкта регулювання. У розвинутих країнах в період панування кейнсіанської школи таким об'єктом монетарної політики була відсоткова ставка, бо згідно кейнсіанської концепції саме вона стимулює інвестиції, а через них виробництво і зайнятість. В умовах лідерства у світовій економічній думці монетаристської школи основна увага спрямовувалась на контроль за грошовою масою, оскільки монетаристи переконані, що рівень ділової активності визначає виключно пропозиція грошей. В наш час центральні банки прагнуть тримати в полі своєї уваги одночасно і грошову масу, і облікову ставку. При цьому свої зусилля безпосередньо спрямовують на той об'єкт, корегування якого вимагає конкретна ситуація. В цьому одна з головних складностей регулюючої діяльності центральних банків. Вже надто виваженою, «ювелірною» вона повинна бути, щоби стабілізуючи одну величину, не викликати дестабілізуючі сили з боку іншої.

Розглядаючи монетарну політику, не можна залишити поза увагою проблему регулюючої спроможності її видів, яка зовсім не тотожна. Політика дорогих грошей, як зазначалось, є надзвичайно дієвою. Проводячи її, центральний банк здатний згорнути грошовоутворюючу діяльність комерційних банків до будь-якого потрібного рівня. Політика дешевих грошей таких перспектив не дає. Її інструментами змусити комерційні банки розгортати кредитування, а господарюючих суб'єктів брати кредити, неможливо. Такою політикою центральний банк здатний створювати сприятливі умови для кредитної діяльності і то лише ті, що від нього залежать. А підвласні йому важелі можуть захопити кредиторів і дебіторів здійснювати кредитні угоди тільки тоді, коли загальна макроекономічна ситуація не загрожуватиме їм можливими відчутними втратами від подібних господарських кроків. Тому під час незначних спадів кон'юнктури політика дешевих грошей ще здатна досягати мети. В періоди ж глибоких економічних потрясінь потенційних суб'єктів кредитних відносин, наляканих негараздами реальної практики (падінням цін, відсутністю збуту, банкрутствами тощо) не можна захопити до кредитно-інвестиційної діяльності жодними грошово-кредитними важелями. Тоді ці важелі перестають діяти. Єдиним шляхом збільшення сукупного попиту в подібній ситуації залишаються канали бюджетної системи, що виявляє зв'язок між монетарною і фіскальною політиками. Загальні обриси механізму грошово-кредитної політики, внутрішнього зв'язку між її окремими цілями та інструментами можна подати у вигляді схеми (рис. 12.2).

В господарській практиці монетарна і фіскальна політики тісно взаємозв'язані і в сукупності з політико-правовими відносинами виступають головними засобами державного втручання в економіку. Взаємозв'язок монетарної і фіскальної політики виявляється у їх взаємозалежності, в тому, що кожна з них спирається на іншу. Варіант зв'язку монетарної політики з фіскальною зазначено вище. Виявом іншого варіанту є спосіб фінансування дефіциту державного бюджету.

Бюджетний дефіцит представляє собою різницю між державними доходами і видатками. Це означає, що держава стає позичальником фінансових коштів у населення, банків і підприємств або іншої держави, у міжнародних фінансових організацій. Форми залучення позичкових коштів для фінансування витрат бюджету можуть бути такими, як випуск і розміщення державних зобов'язань, різноманітні позики.

Економісти вважають, що небезпеку для економіки представляє не дефіцит як такий, а джерела фінансування та природа дефіциту. Рівень бюджетного дефіциту визначається як відношення обсягу дефіциту до валового внутрішнього продукту, виражене у відсотках. Допустимим або відносно безпечним рівнем бюджетного дефіциту визнається його значення в межах 2-3 %. Основна небезпека для економіки, що виходить з дефіциту державного бюджету, пов'язана з проблемою інфляції. За природою бюджетний дефіцит може бути активним і пасивним. Активний обумовлений законом зростання вартості, пасивний – зростанням темпів інфляції.

Цілі
монетарної політики

Інструменти монетарної
політики

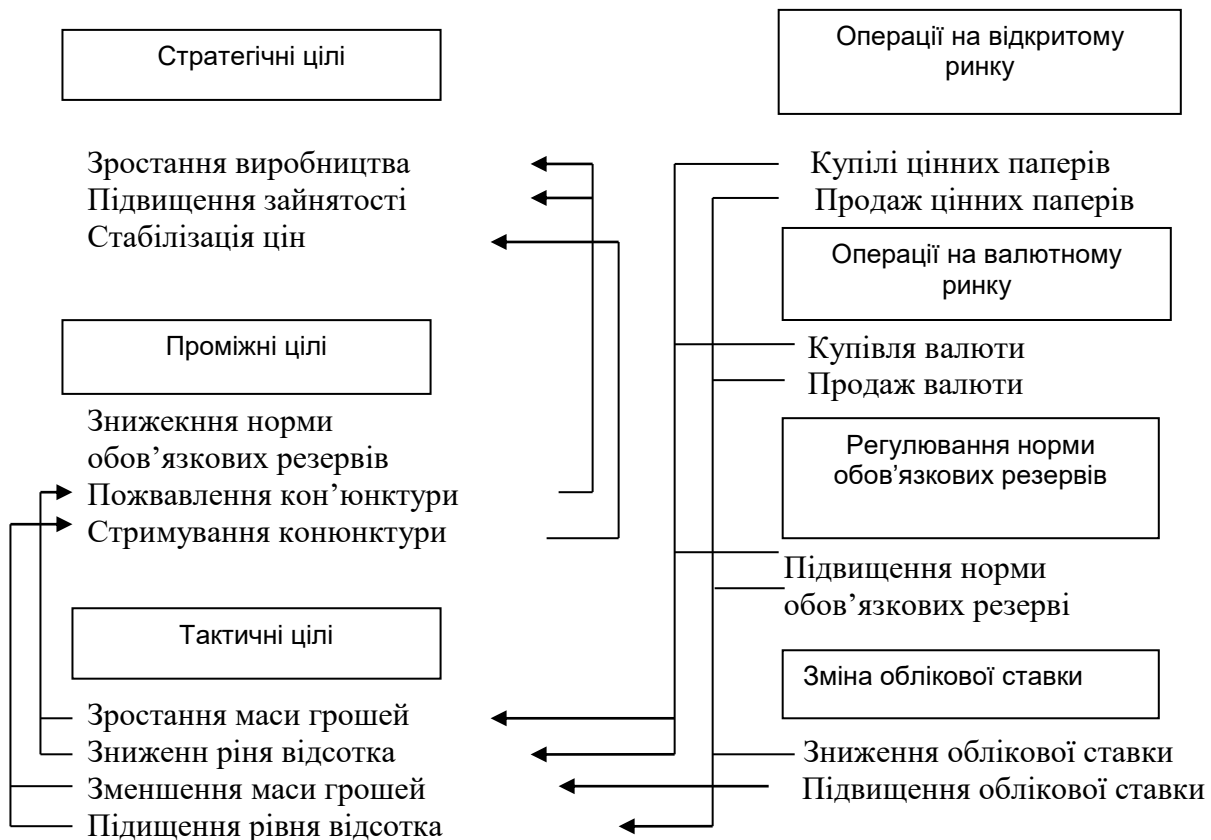

Рис. 12.2. Зв'язок між цілями та інструментами монетарної політики

Коли виникає такий дефіцит, кошти, яких не вистачає, уряд може купити (позичити) в обмін на свої зобов'язання: 1) у центрального банку або 2) безпосередньо на грошовому ринку.

В першому випадку, якщо центральний банк погодиться про-кредитувати уряд і одержить на це згоду парламенту, то фіскальна політика спиратиметься на монетарну політику і відбудеться емісія грошей: тобто центральний банк свідомо піде на збільшення їх пропозиції.

Коли позичені у центрального банку гроші будуть розподілені Мінфіном і каналами фінансової системи дійдуть до кінцевих споживачів, а ті почнуть їх використовувати у функціях засобу обігу і платежу, грошова маса в обігу зросте. Далі гроші додаткової емісії, що надійшли в обіг, будуть акумульовані і мультипліковані банківською системою. У підсумку в обігу з'явиться в декілька разів більша, від позиченої уряду центральним банком, кількість інфляційних грошей.

У разі відмови центрального банку повністю або частково про-кредитувати бюджетний дефіцит, щоб запобігти інфляції, уряд зможе розмістити свої зобов'язання на грошовому ринку. Поява такого потужного позичальника порушить кон'юнктуру грошового ринку, що спричинить зростання відсоткової ставки. Підвищення процентної ставки супроводжуватиметься «*ефектом витискання*» з грошового ринку середніх і дрібних підприємств. З огляду на значення середнього і дрібного бізнесу в сучасних ринкових економіках, по-перше, другий шлях фінансування бюджетного дефіциту розглядається фахівцями менш бажаним. По-

друге, центральний банк змушений буде вживати заходи зі стабілізації відсоткової ставки, і в цьому ще раз виявиться зв'язок монетарної політики з фіскальною. Але домогтися такої стабілізації йому буде дуже складно, якщо він прагне зберегти стабільними гроші, тим більше в умовах подальшого збереження бюджетного дефіциту.

Головною хобою державних позик є зростання державного боргу, оскільки його необхідно виплачувати з відсотками. Говорять, що сьогоднішні державні позики – це завтрашні податки.

Якщо дефіцит бюджету фінансується за допомогою випуску державних запозичень, то збільшується середня ринкова ставка відсотку, що приводить до зниження інвестицій у приватному секторі, падіння чистого експорту і частково – до зниження споживчих витрат. У підсумку виникає ефект витіснення, який значно послаблює стимулюючий ефект фіскальної політики.

Боргове фінансування бюджетного дефіциту нерідко розглядається як антиінфляційна альтернатива монетизації дефіциту. Однак борговий спосіб фінансування не усуває загрози зростання інфляції, а тільки створює тимчасове відтермінування для цього зростання, що є характерним для багатьох перехідних економік. Якщо облігації державної позики розміщуються серед населення і комерційних банків, то інфляційна напруга виявиться слабшою, ніж при їх розміщенні безпосередньо в Національному банку. Однак Національний банк може скупити ці облігації на вторинному ринку цінних паперів і розширити, таким чином, свою квазифіскальну діяльність, що сприяє зростанню інфляційного тиску.

У випадку обов'язкового (примусового) розміщення державних облігацій у позабюджетних фондах під низькі (і навіть від'ємні) відсоткові ставки, боргове фінансування бюджетного дефіциту перетворюється, по суті, у механізм додаткового оподаткування.

Якщо борг досягає великих розмірів, то може виникнути стрімке зростання відсоткових виплат і величина коштів на обслуговування боргу може стати настільки великою, що перетворюється на основну статтю витрат держбюджету.

Базовим показником, на підставі якого у Міністерстві фінансів України приймається рішення про управління державним боргом, є відношення державного боргу до ВВП (критичним рівнем для цього встановлюється діапазон від 60 % (за методологією МВФ та Маастрихтськими критеріями) до 80-100% (за методологією МБРР). На 01.01.2003 р. цей показник перебував на рівні 35%.

Монетарна політика в Україні в роки її незалежності відзначається своєю різноспрямованістю. В період 1992-93 років характер монетарної політики визначали багатомільярдні позики НБУ уряду для покриття його потреб у додаткових коштах. Такий виключно емісійний шлях фінансування дефіциту державного бюджету, поєднавшись з дією ряду інших негативних чинників, викликав в країні потужну гіперінфляцію, за якої ціни щодобово зростали у 1992 році в середньому на 5-6 %, а в 1993 році – більше як на 30 %. Подібної інфляції світ не знав за всі роки після другої світової війни.

Галопуюча інфляція, яка набрала стрибкоподібного характеру, зробила непередбачуваною майбутню вартість грошей, що унеможливило виконання ними функції міри вартості, а з цим і всіх інших функцій. Такий стан грошей позбавив

економічних суб'єктів орієнтирів і мотивацій господарської діяльності. Більше того, внаслідок швидкого знецінення обігових коштів і прибутків підприємств, значного обмеження банками кредитних операцій і підвищення відсоткової ставки, виробництво і зайнятість почали прискорено згортатись. Руйнування грошової системи, виробництва і обміну, значне зниження життєвого рівня людей і зростаюча соціально-політична напруженість наочно засвідчили, що невиважена монетарна політика, ігнорування закону грошового обігу здатні спричинити небажані, дуже обтяжливі для країни наслідки.

Запобігаючи цілковитому занепаду економіки, НБУ з 1994 року вдається до жорсткої антиінфляційної політики. Завдяки рішучим монетарним заходам, які з кінця 1995 року включали активний продаж ОВДП, що означало перехід до беземісійного фінансування дефіциту державного бюджету, гіперінфляцію вдалось поступово приборкати. За весь 1996 рік ціни зросли лише на 40 %. Причому на початок третього кварталу того року середньомісячний темп інфляції скоротився до 2 %. Це створило умови для заміни тимчасового українського купоно-карбованця гривнею. Протягом наступних вісімнадцяти місяців гривня демонструвала високу стабільність. Але перманентна криза виробництва, що поглиблювалась, здійснювала негативний вплив на результати стабілізуючої монетарної політики.

Не одержуючи реально зміцнюючого її товарного підґрунтя, гривня набувала все більшої чутливості до дестабілізуючих внутрішніх і зовнішніх чинників. Коли під впливом фінансових криз в Азії (1997 р.) та Росії (1998 р.), а також паливної кризи в самій Україні (1999 р.) формувався потужний тиск девальвації на гривню, НБУ змушений був задіяти весь наявний в його розпорядженні арсенал важелів (аж до адміністративних включно), щоб запобігти катастрофі національної грошової одиниці. Національний банк впорався з надскладним завданням. Неконтрольованого обвалу гривні не відбулось. Але вона від початку 1998 року до осені 1999 року подешевшала стосовно до долара США в 2,5 рази. Подібне внутрішнє знецінення гривні в цей період стримувалось високими процентними ставками, жорсткими резервними вимогами, значною заборгованістю із зарплати та соціальних виплат, втратою НБУ валютних резервів.

Історії відомі непоодинокі приклади, коли стабілізація грошей через грошову реформу відновлювала повноцінний товарообмін, який стимулював виробництво, сприяв виходу економіки з кризи. В Україні майже дворічний період високої стабільності грошей не супроводжувався бажаними змінами у виробництві. Це дало підстави багатьом економістам виступити з різкою критикою політики Національного банку. З нею пов'язуються демонетизація і бартеризація української економіки, погіршення фінансового стану підприємств і поглиблення кризи неплатежів, скорочення інвестицій і зубожіння населення, формування величезного для України державного боргу тощо.

Зауваження, що висловлюють відносно стримуючої монетарної політики її критики, треба визнати справедливими. Але при цьому не можна не пам'ятати і руйнування вітчизняної економіки високоінтенсивною інфляцією початку 90-х років. І те, що саме в цей період відбувалось надзвичайно швидке і значне падіння рівня життя переважаючої частини українського суспільства. Тому непереконливими виглядають заклики відмовитись від стабілізуючої гривню

політики, на користь її стимулюючого варіанту. Це в умовах нераціональної поки що структури української економіки лише збудить інфляцію, яка має неприємну здатність швидко прискорюватись, помножуючись на інфляційні очікування. Отже, доведеться знову вдаватись до політики стримування, тільки за ще гірших соціально-економічних позицій.

Чергування стабілізуючої і стимулюючої монетарної політики в реаліях сьогодення України є блукання по чарівному колу, що стискається. Досягнення загальноекономічної стабілізації за нестабільних грошей є завданням дуже проблематичним. Тому стабільні гроші виступають обов'язковою, але недостатньою умовою економічного поступу. Стабілізуюча монетарна політика тут повинна супроводжуватись заходами, спрямованими на розкріпачення, підтримку, стимулювання виробництва.

Дерегуляція економіки, реформування її аграрного сектора і податкової системи, скасування податкових пільг і дотацій окремим господарюючим суб'єктам, обмеження бартерних операцій, адміністративна реформа, більш активне використання антимонопольного законодавства, інші кроки держави, започатковані в 1999-2000 роках, спрямовані саме на усунення перешкод на шляху розвитку вітчизняного виробництва, формування дієвого ринкового механізму його стимулювання. Недопущення спотворення цих кроків, їх швидкість і завершеність, доповнення іншими узгодженими заходами визначатимуть загальний стан української економіки. Інакше кажучи, рішучість, наполегливість, глибина і виваженість подальших ринкових перетворень визначатимуть чи перетвориться монетарна політика із знаряддя порятунку національних грошей з усіма її негативними наслідками у засіб забезпечення умов сталого економічного зростання, а також яким буде режим цієї політики вже у найближчій перспективі.

3. Аналіз фіскальної та монетарної політик на основі моделі «IS-LM»

Відомий англійський економіст Джон Хікс та американський економіст Елвін Ханкен на базі кейнсіанської теорії розробили стандартну модель ринкової рівноваги, яка відображає одночасну рівновагу на товарному та грошовому ринках. Загальна ринкова рівновага досліджується за допомогою кривих *IS* та *LM*.

Крива *IS* (де *I* – інвестиції, а *S* – заощадження) характеризує умови рівноваги на ринку товарів та послуг, відображаючи взаємозв'язок між заощадженнями, інвестиціями, відсотковою ставкою та доходом. Між відсотковою ставкою та доходом не існує безпосереднього зв'язку. Крива *IS* здатна пов'язувати їх між собою опосередковано, через інвестиції, які залежать від відсоткової ставки та впливають на дохід. Рівняння кривої *IS* можна записати, відображаючи рівновагу на товарному ринку: $Y = C + I + G$.

Для побудови моделі *IS* (сектор *I* на рис. 12.3) використовуються три графічні моделі:

- 1) функція заощаджень, що показує прямо пропорційну залежність заощаджень (*S*) від доходу (*Y*) (сектор *II* на рис. 12.3);
- 2) графічна модель, що відображає рівність між інвестиціями (*I*) та заощадженнями (*S*) (сектор *III* на рис. 12.3);

3) функція інвестицій, яка відображає обернено пропорційну залежність між інвестиціями (I) та реальною відсотковою ставкою (r) (сектор IV на рис. 12.3)

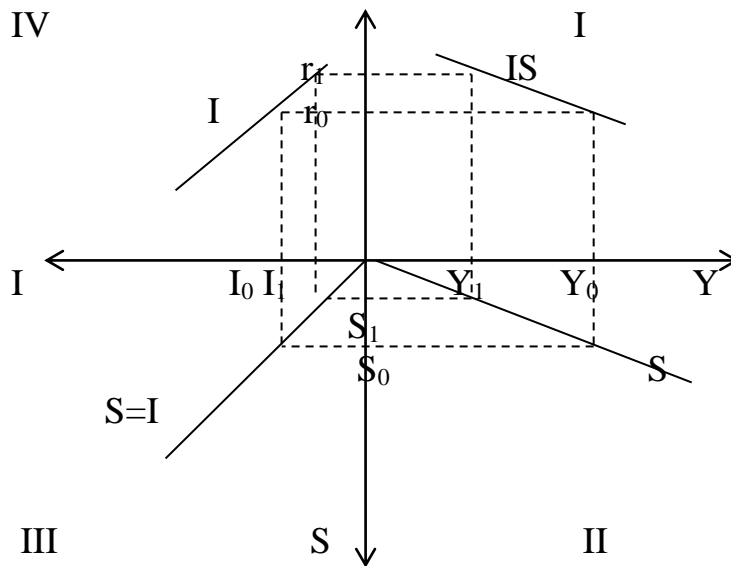

Рис. 12.3. Побудова кривої IS

Крива IS показує залежність між реальною відсотковою ставкою та доходом за умов рівноваги на ринку товарів та послуг, тобто тотожності між реальним ВВП та сукупним попитом. Будь-яка точка на кривій IS відображає рівноважний рівень заощаджень та інвестицій, тобто збалансований товарний ринок при різних співвідношеннях реальної відсоткової ставки та доходу. Спадаюча траєкторія кривої IS або її від'ємний нахил означають, що зі зростанням відсоткової ставки, рівень доходу в національній економіці зменшується. Підвищення рівня доходу сприятиме вищому рівню заощаджень, що, в свою чергу, знизить відсоткову ставку.

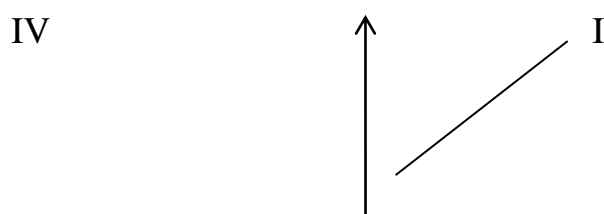
Крива LM (L – ліквідність, M – гроші) показує різні комбінації між реальною відсотковою ставкою та доходом за умов рівноваги на грошовому ринку. Рівняння кривої LM можна записати наступним чином: $M/P = L(r, Y)$. Тобто, пропозиція грошей (яка визначається обсягом реальної грошової маси) дорівнює попиту на гроші (який залежить від реальної відсоткової ставки та доходу).

Для побудови кривої LM (сектор I на рис. 12.4.) використовуються три графічні моделі:

1) графік операційного попиту на гроші (або трансакційного попиту – M_T), що показує прямо пропорційну залежність між попитом на гроші, які використовуються для купівельних операцій, та реальним доходом (сектор II на рис. 12.4);

2) графічне відображення співвідношення між операційним попитом на гроші (M_T) та попитом на гроші як активи (або спекулятивним попитом – M_{SP}) в межах сукупного попиту (сектор III на рис. 12.4);

3) графік попиту на гроші як активи (M_{SP}), який показує, що попит на гроші, які виконують функцію нагромадження, перебуває в оберненій залежності від реальної відсоткової ставки (сектор IV на рис. 12.4).

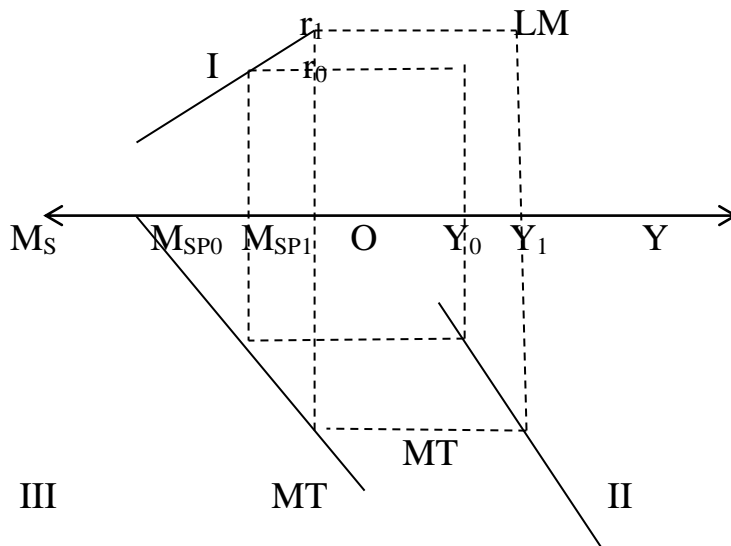
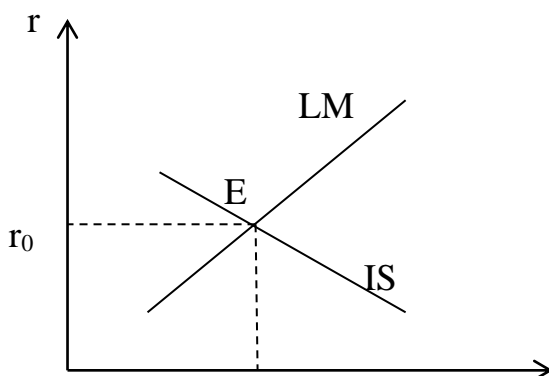

Рис. 12.4. Побудова кривої LM

Крива LM має висхідну траєкторію, оскільки для забезпечення рівноваги на грошовому ринку, зростанню реального доходу має відповідати збільшення реальної відсоткової ставки. У кожній точці кривої LM сукупний попит на гроші дорівнює наперед визначеній фіксованій пропозиції грошей.

Крива LM показує таку зміну реального доходу при зміні відсоткової ставки, яка дозволяє підтримувати рівновагу на грошовому ринку. Вищий рівень доходу збільшує попит на реальну грошову масу, а це, в свою чергу, збільшує відсоткову ставку. При збільшенні відсоткової ставки попит на гроші зменшується, але зростає швидкість обігу грошей. Для збереження рівноваги на грошовому ринку необхідно, щоб реальний дохід підвищився. Це сприятиме підвищенню попиту на гроші, компенсуючи в свою чергу спад попиту на ліквідність внаслідок зростання відсоткової ставки. Таким чином, рівновага на грошовому ринку не порушиться.

Модель " $IS-LM$ " можна успішно використовувати для аналізу результатів проведення макроекономічної політики та для визначення чинників, які впливають на рівень національного доходу. Точка E – точка перетину кривих IS та LM , яка відображає одночасну рівновагу у товарному і грошовому секторах економіки (див. рис. 12.5). Цій точці відповідають такі значення рівноважного доходу (Y_0) та рівноважної відсоткової ставки (r_0), за яких досягається рівновага як на ринку товарів та послуг, так і на грошовому ринку (за умов фіксованих цін, державних видатків і податків). Модель " $IS-LM$ " відображає взаємозв'язки на товарному та грошовому ринках у національній економіці закритого типу у *короткостроковому періоді*.

О Y_0 Y

Рис. 12.5. Графік моделі “IS-LM”

Розглянемо за допомогою моделі «IS-LM», як різні варіанти макроекономічної політики впливають на зміни рівноважного стану в економіці.

Метою макроекономічної політики держави є збільшення реального ВВП. Для цього проводиться стимулювальна фіскальна та монетарна політики. Їх ефективність визначається здатністю справляти стимулюючий вплив на економіку, тобто спричиняти зростання доходу. Саме модель «IS-LM» дає можливість проаналізувати, як зміняться національний дохід та відсоткова ставка (ендогенні змінні) під впливом зміни державних закупівель, податків або пропозиції грошей (екзогенних змінних).

Якщо держава проводить стимулювальну фіскальну політику, збільшуючи державні закупівлі та знижуючи податкові ставки, крива IS буде переміщуватися вправо (див. рис. 12.16). Внаслідок мультиплікативного ефекту незначне зростання державних закупівель призведе до значного збільшення ВВП. Проте, зі зростанням доходу,

буде спостерігатися надмірний попит на гроші, що спричинить зростання відсоткової ставки. Нова ринкова рівновага (в т. E_1) на товарному та грошовому ринках буде досягтися за вищого рівня відсоткової ставки та доходу.

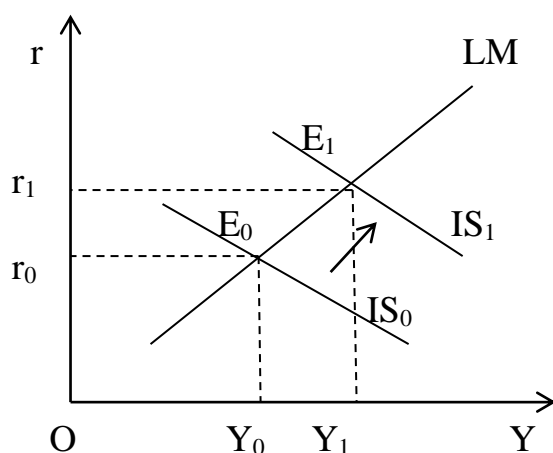

Рис. 12.6. Стимулювальна фіскальна політика в моделі “IS-LM”

Зростання відсоткової ставки призведе до скорочення приватних інвестицій. Тобто, частково буде спостерігатися ефект витіснення, який не дозволить мультиплікатору сукупних видатків проявитися на повну силу. Отже, стимулювальна фіскальна політика є ефективною, якщо приріст доходу, внаслідок збільшення державних закупівель, перевищує зменшення доходу, внаслідок зростання відсоткової ставки (тобто, коли має місце незначний ефект витіснення інвестицій).

Якщо держава проводить стимулювальну монетарну політику, збільшуючи пропозицію грошей чи знижуючи облікову ставку, то крива LM переміститься вправо (див. рис. 12.7.). Збільшення грошової пропозиції за стабільних цін спричинить зростання реальних запасів грошових засобів і, згідно теорії переваги ліквідності, призведе до зниження відсоткової ставки з r_0 до r_1 . Отже, нова точка

рівноваги буде досягтися за нижчого рівня відсоткової ставки та вищого рівня доходу.

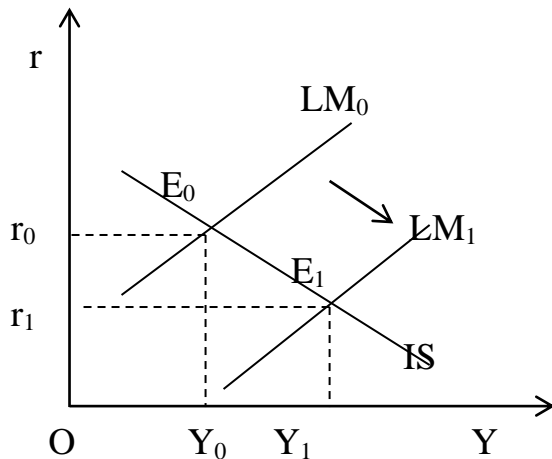

Рис. 12.7. Стимулювальна монетарна політика в моделі «IS-LM»

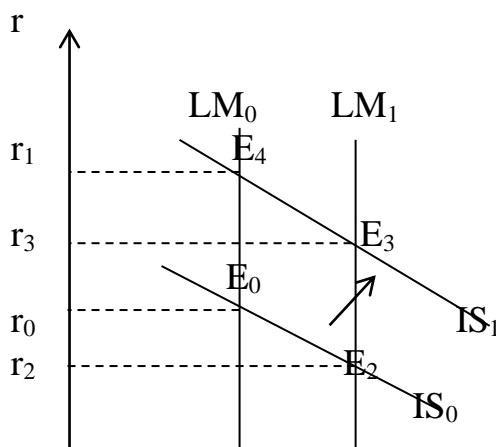
Отже, стимулювальна монетарна політика є ефективною, якщо при збільшенні пропозиції грошей і зниженні відсоткової ставки досягається зростання інвестицій і доходу.

Ступінь ефективності фіскальної та монетарної політик залежить від чутливості інвестицій та попиту на гроші до змін відсоткової ставки. Ці показники чутливості визначають нахил кривих *IS* та *LM*. Фіскальна політика є ефективною, якщо крива *IS* є крутою, а крива *LM* – пологою, а монетарна політика є ефективною, якщо крива *LM* є крутою, а крива *IS* – пологою.

Розглянемо деякі крайні випадки зміни рівноваги в моделі «*IS-LM*».

Якщо попит на гроші не залежить від відсоткової ставки, то крива *LM* буде мати вигляд вертикальної лінії. Такий випадок відображає погляди монетаристів стосовно того, що рівень реального доходу залежить виключно від реальної пропозиції грошей, отже отже фіскальна експансія є абсолютно неефективною.

На рисунку 12.8. видно, що, внаслідок переміщення вправо кривої *LM* в результаті проведення стимулюючої монетарної політики, рівень реального доходу зросте з Y_0 до Y_1 . На відміну від монетарної, стимулювальна фіскальна політика в даному випадку не буде ефективною. Вона спричинить лише ефект витіснення (тобто зростання державних закупівель буде дорівнювати зменшенню інвестицій), і не призведе до зростання реального доходу.

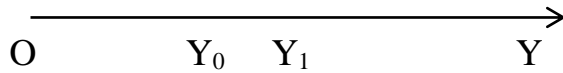

Рис. 12.8. Ефективність економічної політики у випадку вертикальної кривої LM

Якщо крива LM буде мати вигляд горизонтальної лінії, то це означає, що попит на гроші буде абсолютно еластичним за відсотковою ставкою. У цьому випадку збільшення пропозиції грошей не призведе до зростання реального доходу, а буде повністю поглинати спекулятивним попитом на гроші (як на засіб нагромадження вартості). Дана ситуація виникає тоді, коли відсоткова ставка досягає критично-мінімального рівня і надалі перестає знижуватись. За низької відсоткової ставки економічні суб'єкти не виявлять бажання вкладати гроші в альтернативні активи (акції, облигації), а віддадуть перевагу ліквідності, тобто зберіганню свого багатства у формі готівкових грошей. Таку ситуацію економісти називають «*пасткою ліквідності*». Інвестиції та дохід не зміняться, тому монетарна експансія залишиться безрезультатною. Ефект витіснення тут відсутній, отже, лише фіскальна політика здатна вивести економіку з кризи (див. рис. 12.9.).

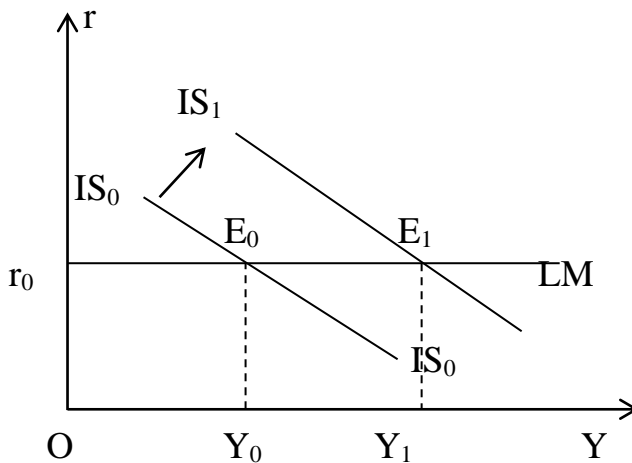
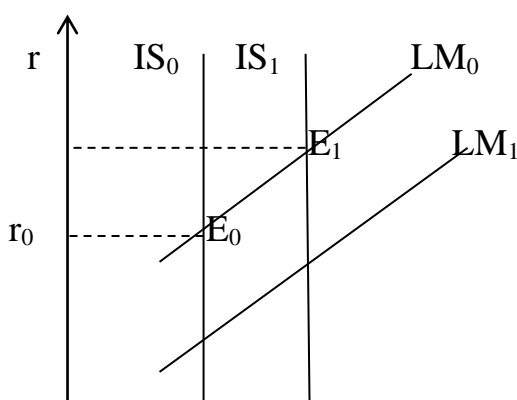

Рис. 12.9. Ефективність економічної політики у випадку горизонтальної кривої LM

Якщо крива IS має вертикальний вигляд, це означає, що інвестиції не реагують на зміну відсоткової ставки (їх еластичність дорівнює нулю). Така ситуація в економіці можлива, коли економічна кон'юнктура оцінюється потенційними інвесторами як безперспективна. Тоді зростання відсоткової ставки не може зменшити інвестиційний попит. Спостерігається так звана «*інвестиційна пастка*».

На рисунку 12.10 видно, що за даних умов лише фіскальна політика буде виключно ефективною. Внаслідок підвищення державних закупівель і зниження податкових ставок крива IS зміститься вправо, а реальний дохід зросте з Y_0 до Y_1 . Ефект витіснення тут відсутній, а мультиплікатор сукупних витратків діє на повну силу. Монетарна політика в цьому випадку буде неефективною.

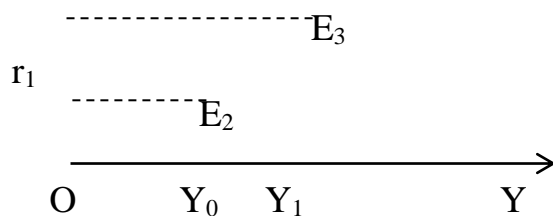

Рис. 12.10. Ефективність економічної політики у випадку вертикальної кривої IS

Отже, при проведенні державою фіскальної та монетарної політик шляхом зміни таких економічних параметрів, як державні видатки, податки, грошова маса, доцільно на базі моделі «*IS-LM*» аналізувати та оцінювати наслідки тої чи іншої макроекономічної політики. Це дасть можливість уникнути «ліквідних» та «інвестиційних пасток», послабити циклічні коливання та забезпечити стабільність економічного розвитку.

Тема 13. Зовнішньоекономічна діяльність

1. Національна економіка у системі світового господарства
2. Міжнародна торгівля як основна форма зовнішньоекономічної діяльності
3. Платіжний баланс
 - 3.1. Суть і структура платіжного балансу
 - 3.2. Рівновага платіжного балансу та фактори, що на неї впливають
 - 3.3. Регулювання платіжного балансу
4. Валюта і валютний курс

1. Національна економіка у системі світового господарства

Друга половина ХХ століття характеризується не просто подальшим збільшенням масштабів господарської діяльності як окремих країн, так і всієї світової економіки в цілому, але й розширенням зв'язків між різними країнами, поглибленням міжнародного поділу праці.

Вже практично не залишилося країн, які не взаємодіяли б між собою економічно, не були б включені у систему міжнародних (зв'язуючих декілька країн) виробничих відносин і взаємозалежностей. У теперішній час весь світ є ареною взаємопов'язаної господарської діяльності людей. І в науковій літературі, і в повсякденному житті широко використовуються поняття «Міжнародна економіка», «Глобальна економіка», «Світове господарство».

Очевидно, що світ – при всій його складності і суперечливості – являє собою певну цілісність, єдність.

І саме з цих позицій ми повинні розглядати сучасну світову економіку, тобто обов'язково враховувати його цілісність як його невід'ємну рису.

Сприйняття терміну «Світова економіка» неможливе без попереднього вивчення сутності національної економіки.

Національна економіка окремого господарства – це відповідні галузі господарства і економічні відносини господарюючих суб'єктів даної держави,

спрямовані на реалізацію внутрішніх (національних) соціально-економічних цілей та інтересів.

Ще кілька десятків років тому все видавалося цілком чітким і зрозумілим в такому визначенні: в кожній країні були свої, власні соціально-економічні цілі, які до певної міри могли (або, навпаки, не могли) перетинатися з внутрішніми цілями іншої країни, мати що-небудь спільне.

Однак зараз, на початку третього тисячоліття, неможливо так чітко розділити, розмежувати чисто національні цілі соціально-економічного розвитку окремих держав, які тепер настільки переплетені, взаємопов'язані одна з одною і взаємозалежні, що практично жодна країна не може в теперішній час ставити для себе які-небудь автономні цілі, без їх певного узгодження зі своїми країнами-партнерами, зі світовим співтовариством в цілому. Центральною проблемою розвитку національної економіки завжди залишається її конкурентоспроможність на світовому ринку. Після вступу України до Світової організації торгівлі у 2008 році ця проблема ще більше загострилася, адже наша країна отримала не лише доступ до ринків інших держав, а й зобов'язана відкрити свій ринок для іноземних товарів. Але оскільки Україна має дуже слабкі позиції у багатьох галузях своєї економіки, то це може створити серйозні проблеми для їх подальшого розвитку. Зокрема, це стосується в першу чергу агропромислового комплексу, металургійної, хімічної, вугільної та багатьох інших галузей. Так, досвід Польщі, як члена СОТ свідчить, що очікуваного ефекту «відкритих дверей» для експорту її сільськогосподарських товарів вона не отримала. Якщо дотації сільгоспвиробникам України буде обмежено, то її АПК може залишитися не модернізованим і демонструватиме стійке відставання від своїх іноземних партнерів по СОТ.

Необхідно також нагадати, що СОТ обмежує дотації держав у певні галузі економіки, не зважаючи на обставини та умови. Робиться це для того, щоб ціна була відносно однаковою на всій території ринку, що формується країнами-членами СОТ. Тому нові члени цієї організації, як правило, переживають складний період адаптації, що спричиняє до зміни галузевих структур їх економік.

Отже, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є комплексний багаторівневий процес, який передбачає залучення різноманітних інструментів державної економічної політики. Тому, цілком очевидно є об'єктивна неможливість одночасної реалізації всього комплексу завдань держави по забезпеченню конкурентоспроможності її національної економіки. З цього випливає необхідність пошуку послідовних заходів, які могли б забезпечити поетапну реалізацію відповідних завдань національної економічної політики.

Намагання одразу вирішити всі нагромаджені в економіці країни проблеми призводитимуть переважно до неефективного використання економічних ресурсів та виникнення суттєвих макроекономічних

диспропорцій, сумарний вплив яких на конкурентоспроможність національної економіки може бути протилежним від очікуваного. Разом з тим зволікання з реалізацією заходів щодо зміцнення конкурентоспроможності національної економіки та освоєння її сучасних чинників у глобалізованому середовищі вкрай небезпечні, оскільки призводять до втрати можливостей реалізації навіть наявних конкурентних переваг.

Етапи реалізації підвищення конкурентоспроможності національної економіки можна визначити у такий спосіб: першочерговими завданнями стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є, безумовно, підвищення рівня продуктивності праці та наближення його до рівня високо розвинутих країн світу, створення ефективної системи функціонування економіки країни та її суб'єктів, яка була б здатна в умовах жорсткої конкуренції забезпечити стабільний розвиток і зростання, сформувати стабільне конкурентне середовище за міжнародними нормами і стандартами, яке спонукає до продуктивної конкуренції на глобальному рівні та надає можливості для ефективної конкурентної поведінки вітчизняних суб'єктів господарювання.

Економічні вигоди, отримувані країнами з різним рівнем продуктивності, інтенсивності та складності праці, спонукають їх до участі у світовій системі господарювання через міжнародний поділ праці. Формування і розвиток світового господарства є об'єктивним процесом, який означає включення всіх національних економік у цей процес. Ступінь інтегрованості різних країн у світову господарську систему визначають не лише економічна вигода, яку країна може отримати від цього процесу, а також рівень відповідності її економіки вимогам світової спільноти.

Вивчення і всебічне дослідження багатьох проблем світового господарства має неабияке теоретичне і практичне значення для правильного розуміння процесів, що відбуваються в сучасному світі, окремих його регіонах та осмислення тенденцій загальносвітового розвитку.

З множини існуючих нині визначень світового господарства виділимо наступне:

Світове господарство становить єдність двох його складових понять:

1) сукупність національних господарств, пов'язаних одне з одним системою міжнародного поділу праці (МПП), і

2) міжнародні економічні відносини (МЕВ), які об'єднують ці господарства у єдине ціле.

Переваги цього визначення в тому, що тут чітко видно самі елементи світового господарства (його матеріальна база, продуктивні сили) і зв'язки між ними (МЕВ або виробничі відносини на міжнародному рівні). Однак в цьому визначенні не відображено, чи йде вироблена національними господарствами продукція на їх внутрішній або зовнішній ринок, в той час, як цей фактор є в теперішній час найважливішим, тим, що визначає місце і роль національних господарств у світовій економіці. Тому більш повним можна вважати таке визначення:

Світова система господарювання – це сукупність взаємодіючих національних економік окремих країн та економічних відносин, що складається між ними.

Отже, **світове господарство** – це система, що передбачає цілісність. А цілісність передбачає економічну взаємодію всіх складових частин системи на досить стійкому рівні. Лише в цьому випадку можлива циркуляція відтвореного продукту в глобальному масштабі.

Така єдність світового господарства, циркуляція відтвореного продукту забезпечується за допомогою національних і світових ринків з притаманними їм товарно-грошовими відносинами і множинністю цін.

Основою системи світового господарства є:
світове виробництво обмежене рамками окремих держав;
національне виробництво матеріальних і нематеріальних благ, їх розподіл,
обмін і споживання.

Світове господарство як економічна система має загальну кінцеву мету – все більш повне задоволення попиту населення національних держав у матеріальних та духовних благах.

Міжнародні економічні відносини існують у таких формах: міжнародна торгівля, міжнародні валютні відносини, міжнародна трудова міграція, міжнародні перевезення, міжнародне науково-технічне співробітництво, вв'їзх капіталу і міжнародний кредит, міжнародний туризм.

2. Міжнародна торгівля як основна форма зовнішньоекономічної діяльності

Міжнародна торгівля існувала з давніх часів, але світовий ринок товарів починає формуватися лише з XV століття. З того часу і виникає потреба науково обґрунтувати і довести необхідність не лише її існування, а також і динамічного розвитку.

Теорії міжнародної торгівлі

Сучасні теорії міжнародної торгівлі мають свою історію. Питання – чому країни торгують одна з одною? – було поставлене вченими одночасно з виникненням на початку XVII століття першої школи економічної теорії – меркантилізму. Зовнішня торгівля стала центром їх наукових досліджень, якому вони надавали першочергову увагу.

Меркантилізм – це перша цілісна теорія міжнародної торгівлі, яка обґрунтувала необхідність стимулювання експорту, щоб забезпечити його перевищення над імпортом з метою припливу грошей (золота) в країну. Оскільки багатство країни представники цієї школи пов'язували з кількістю золота і срібла, які вона має, то для зміцнення її позиції держава на їх думку повинна:

1) підтримувати позитивне сальдо торговельного балансу (вивозити товарів більше, ніж ввозити), що забезпечить надходження золота, а це дозволить збільшити внутрішні витрати, виробництво і зайнятість;

2) заборони або обмежити вивіз сировини і дозволити її безмежне ввезення;

3) заборонити будь-яку торгівлю колоній з іншими країнами крім метрополії, яка єдина може продавати колоніальні товари за кордон і заборонити колоніям виробляти готові товари.

З висунутих тверджень меркантилістів випливає, що економічна система держави функціонує в умовах неповної зайнятості, тому додаткове золото, що надійде в країну від експорту товарів, поєднуючись із незайнятою робочою силою, збільшить виробництво, а отже і багатство країни.

Але на думку англійського економіста *Д. Х'юна* (1711-1776 рр.) неможливо в реальному житті нескінченно нагромадити запаси золота, бо це призведе до зростання зарплати і цін, що у свою чергу знизить конкурентоспроможність країни.

Аналізуючи вільну торгівлю окремих держав *А. Сміт* (1723- 1790 рр.) у своїй книзі «Дослідження про природу та причини багатства народів» розробив *теорію*

абсолютних переваг. Згідно з цією теорією країни, що володіють природними і набутими перевагами у виробництві тих чи інших товарів, можуть виготовляти їх більш ефективно, ніж інші. Обмін між країнами надлишками своєї спеціалізованої продукції є вигідним для кожної країни, оскільки: а) дозволяє реалізувати ці надлишки; б) придбати на отриманий дохід більшу кількість імпортного товару, ніж вона сама могла б виготовити. Це дозволило А. Сміту зробити головний висновок: багатство нації залежить не від золота, а від здатності нації виробляти кінцеві товари. Отже, головне завдання держави – не придбання золота, а розвиток виробництва за рахунок міжнародного поділу праці та кооперації. Таке, на його думку, можливо, якщо виробники є абсолютно вільні і можуть обирати в межах закону будь-який вид діяльності. Основними положеннями теорії А. Сміта є наступні припущення:

- 1) всі наявні трудові ресурси використовуються на виробництво товарів;
- 2) в міжнародній торгівлі беруть участь дві країни, що торгують лише двома товарами; ціна одного товару визначена у витратах праці, яка необхідна для виробництва другого товару;
- 3) транспортні витрати дорівнюють нулю;
- 4) обмежень на торгівлю не існує.

За твердженнями А. Сміта виглядало, що фактори виробництва є абсолютно мобільні всередині країни, тобто скеровуються в ті райони, де вони отримують найбільшу абсолютну перевагу. Внаслідок таких пересувань абсолютна перевага колись зникне, а отже міжнародна торгівля повинна припинитися.

Д. Рікардо (1772-1823 рр.) розвинув теорію абсолютних переваг А. Сміта довівши, що абсолютні переваги є лише частковим випадком з загального правила. Він показав, що торгівля вигідна кожній з двох країн, навіть якщо одна з них має абсолютні переваги у виробництві обох товарів. Для підтвердження своїх доказів *Д. Рікардо* ввів принципи відносної переваги, що лежить в основі його *теорії порівняльних переваг*. Згідно цієї теорії міжнародна торгівля є вигідна для будь-якої країни: як для тієї, котра ні в чому не має переваг, так і для тієї, котра має переваги абсолютно для всіх товарів. Це означає, що країна може імпортувати якийсь товар, навіть тоді, якщо вона в стані його сама виробляти при умові, що інші товари вона виробляє ще з більшою ефективністю, які і повинна експортувати.

Теорія *Д. Рікардо* пояснює переваги міжнародної торгівлі, враховуючи в основному міжнародні відмінності у природнокліматичних умовах виробництва товарів. Але з розвитком промисловості, насамперед обробної, їхня роль як фактора виробництва помітно зменшилася. Вирішальну роль стали відігравати виробничі фактори суспільного походження.

Вплив цих чинників на міжнародну торгівлю знайшов своє відображення в *теорії Хекшера-Оліна*. Згідно з цією теорією два основні фактори – матеріальні та людські ресурси – розподілені між країнами нерівномірно. Тому в умовах відкритої економіки кожна країна прагне спеціалізувати свій експорт на тих товарах, стосовно яких вона має надлишкову кількість виробничих факторів, і, як наслідок, порівняно низькі ціни. І навпаки, країна буде прагнути імпортувати ті товари, на які у неї відчувається дефіцит виробничих факторів, а тому й порівняно високими є ціни.

Згідно з теорією Хекшера-Оліна (1933 р.), у процесі міжнародної торгівлі ціни факторів виробництва вирівнюються, і відповідні країни втрачають початкові переваги. Це пояснюється тим, що з розвитком експортних галузей кожної країни її виробничі фактори перестають бути надлишковими, попит на них порівняно з пропозицією вирівнюється і ціни зростають до рівноважного рівня.

Вирівнювання цін факторів виробництва ліквідує порівняльні переваги окремих країн, розширює коло країн-експортерів певних видів товарів і сприяє виникненню міжнародної конкуренції за отримання порівняльних переваг на вищому рівні економічного розвитку.

Ці процеси викликали необхідність модифікації двофакторної моделі Хекшера-Оліна. Спочатку вона була доповнена таким фактором, як кваліфікація праці. Тому спеціалізація країни на експорті трудомістких товарів частково враховує переваги в рівні кваліфікації робочої сили. Подальше доповнення моделі іншими факторами перетворило її в багатфакторну модель.

Таким чином, теорія Хекшера-Оліна базується на тому, що всі країни мають приблизно однакові технології, але по різному забезпечені факторами виробництва (землею, робочою силою, природними ресурсами і капіталом). Ці відмінності в надлишкових і дефіцитних факторах виробництва різних країн і є передумовою їх спеціалізації і розвитку міжнародної торгівлі.

У другій половині ХХ ст. значний вплив на розвиток міжнародної торгівлі почав справляти науково-технічний прогрес. Це знайшло своє відображення в моделях технологічного розриву, автором однієї з яких є англійський економіст *М. Познер*. Її суть полягає в тому, що міжнародна торгівля може виникати навіть за однакової наявності у країнах виробничих факторів, але за умов технологічного розриву між ними.

Нові технології, що використовуються у будь-якій країні, дають їй можливість виробляти товари з меншими витратами або випускати нові товари. В обох випадках країна, що першою застосувала технічне нововведення, одержує порівняльні переваги і спеціалізується на експорті високотехнологічних, науково містких товарів, ліцензій та прямого інвестування чи на експорті порівняно дешевих традиційних товарів.

Технологічний розрив між країнами в окремих галузях виробництва невічний. Він поступово долається, але може виникати знову, проте в інших галузях, між іншими країнами і на більш високому рівні науково-технічного прогресу.

У 1966 р. *Раймонд Вернон* запропонував *теорію життєвого циклу товару*, яка виходить з того, що всі товари проходять свій життєвий цикл за такою схемою: 1-ий етап – поява нового товару на ринку; 2-ий етап – вдосконалення товару; 3-ій етап – випуск стандартизованого продукту. У світових межах виробництво цих товарів переміщується залежно від етапу циклу. Цією теорією Р. Вернон прагнув пояснити, чому саме США займає лідерські позиції у виробництві нових і перспективних товарів. Оскільки попит на ці товари на ринках США з'являється раніше, ніж на ринках інших країн, то це і забезпечує США технологічні переваги.

Але ця теорія не поширюється на:

- 1) товари з коротким життєвим циклом;
- 2) предмети розкоші;

- 3) товари, відносно яких фірма застосовує стратегію диференціації з метою підтримання споживчого попиту без використання цінової конкуренції (реклами);
- 4) товари, що виробляються одночасно ТНК як на вітчизняному ринку, так і у закордонних філіях.

Суть міжнародної торгівлі, її види, форми та закономірності розвитку

Міжнародна торгівля – це торгівля між країнами, яка складається з обміну продуктами праці (товарами і послугами) з одного боку, та міжнародних товарно-грошових відносин, які при цьому розвиваються, з другого боку. Її суть полягає у тому, що кожна країна має порівняльні переваги у виробництві певного товару, на виготовленні якого вона спеціалізується і який обмінює на інші товари других країн, котрі ця країна не може ефективно виробляти.

Міжнародна торгівля – це особлива сфера міжнародних економічних відносин. Вона має ряд специфічних рис, котрі відрізняють міжнародну торгівлю від торгівлі всередині країни. До цих специфічних рис міжнародної торгівлі можна віднести:

- 1) наявність різних валют;
- 2) контроль держави за її здійсненням;
- 3) мовні та культурні бар'єри;
- 4) особливості конкурентної боротьби на зовнішньому ринку та інші.

Головна відмінність міжнародної торгівлі від внутрішньої полягає в тому, що в міжнародній торгівлі задіяні різні валюти між якими існують певні цінові співвідношення. Саме вони і створюють додаткові труднощі в просуванні національних товарів на світові ринки. В кожній країні є також не лише своя власна валюта, але і свій власний уряд, який активно втручається і піддає жорсткому контролю свої торговельні операції з іншими країнами і пов'язані з ними валютно-фінансові відносини. Це втручання і контроль значно відрізняються від аналогічних адміністративних заходів, що застосовуються по відношенню до внутрішньої торгівлі. Уряд кожної країни формує власну систему мита, податків, експортних субсидій, обмежень на імпорт, що регулюють її зовнішньоторговельні відносини з іншими державами.

Мовні і культурні бар'єри також створюють додаткові перешкоди на шляху просування товарів з однієї країни в іншу. Їх наявність разом з іміграційними законами різних держав значно уповільнюють, а часто і блокують розвиток міжнародної торгівлі, яка в умовах нинішньої глобалізації світової економіки є важливим чинником економічного зростання будь-якої країни.

Особливістю міжнародної конкуренції є її інтернаціональний характер, який визначає стратегію конкурентної боротьби на світовому ринку. Він залежить безпосередньо від загального стану світового господарства, соціально-економічного

становища різних країн, від їх політичної ваги у вирішенні багатьох міжнародних проблем.

Основними видами міжнародної торгівлі є:

- 1) імпорт;
- 2) експорт;
- 3) реімпорт;
- 4) реекспорт.

Імпорт – це ввезення в країну з-за кордону товарів для їх реалізації на внутрішньому ринку. Він передбачає витрати окремих осіб, фірм та уряду даної країни на придбання товарів і послуг, що вироблені в інших країнах. Імпорт включає також завезені товари іноземного походження для проведення міжнародних виставок, аукціонів і ярмарок. Якщо ж має місце зворотнє ввезення з-за кордону вітчизняних товарів, що раніше були вивезені туди, то такий вид міжнародної торгівлі називають реімпортом.

Експорт – це вивезення товарів, вироблених чи перероблених в даній країні, за її межі. Особливим різновидом експорту є реекспорт- на операція. Вона являє собою вивезення товарів, що були раніше завезені з-за кордону.

Експортно-імпортні операції вважаються здійсненими, якщо товар перетнув державний кордон країни. Ці операції передбачають попереднє виконання митних процедур і носять винятково комерційний характер. Гуманітарна допомога, подарунки інших держав до вартості експорту та імпорту не включаються, а в торговельному балансі країни враховуються окремо.

Крім величини загального обсягу експорту та імпорту до показників міжнародної торгівлі, що її характеризують, відноситься:

- 1) торговельне сальдо країн;
- 2) питома вага (частка) експорту (імпорту) даного виду продукції;
- 3) величина експорту (імпорту) даного виду продукції;
- 4) торговельне сальдо країн з даного виду продукції;
- 5) питома вага експорту (імпорту) країни у світовому експорті (імпорті) даного виду продукції.

Обсяг міжнародної торгівлі визначається в натуральних і вартісних показниках. Вартісні показники розраховуються у національній валюті і переводяться для порівняння у долари США. Фізичний обсяг світової торгівлі оцінюється у вагових одиницях (тоннах, кілограмах, барелях) або у специфічних одиницях вимірювання (мішках, барелях, бушелях). Торговельне сальдо країни показує співвідношення між її експортом та імпортом. Воно може бути позитивним (активним) і від'ємним (пасивним). У першому випадку експорт перевищує імпорт, а в другому – навпаки.

Основними формами міжнародної торгівлі є:

- 1) *торгівля товарами* – промисловою продукцією, сировиною, паливом, напівфабрикатами, продуктами харчування;
- 2) *торгівля послугами* – туристичними, банківськими, ліцензійними, транспортними, біржовими, страховими, рекламними тощо. В ролі продавців і покупців у міжнародній торгівлі виступають держави, державні та недержавні

організації, окремі особи, приватні, акціонерні та кооперативні підприємства і фірми.

В останні десятиліття для міжнародної торгівлі характерними є наступні закономірності в її розвитку:

По-перше, випереджаюче зростання торгівлі готовими виробами порівняно з товарами, що відносяться до сировини і матеріалів. Так, за останні 30-40 років частка готових виробів у світовій торгівлі зросла з 50 % до 70 %, а товарів сировинної групи скоротилася з 50 % до 30%.

По-друге, випереджаюче зростання торгівлі послугами порівняно з темпами міжнародної торгівлі. Так, якщо для подвійного зростання обсягів торгівлі послугами потрібно менше 8 років, то для відповідного зростання міжнародної торгівлі – приблизно 15 років.

По-третє, поступове зростання торгівлі напівфабрикатами, окремими деталями, виробами для складання кінцевого продукту. Це пояснюється переважанням одиничної форми міжнародного поділу праці. Так, на початку ХХІ століття близько 60 % світової торгівлі машинами й устаткуванням припадало на комплектуючі деталі та вироби.

По-четверте, збільшення у світовій торгівлі частки внутрішньо- фірмового обміну: за останні три десятиліття вона зросла з 20 % до 35 %. Це зумовлено зростанням кількості транснаціональних компаній, збільшенням кількості їх філіалів. Крім того, ТНК все більше монополізують сферу послуг, що зумовлює зростання внутрішньофірмової торгівлі.

По-п'яте, нерівномірність розвитку міжнародної торгівлі, як результат нерівномірного економічного розвитку країн. Так, у загальному обсязі світової торгівлі частка торгівлі розвинених країн складає 70 %, частка слаборозвинених країн становить 22-24 %, а колишніх країн з командною економікою – 6-8 %.

По-шосте, зростання в експорті економічно розвинених країн світу частки продукції, виробленої за допомогою інтелектуальної праці (робототехніки, мікроелектроніки та ін.). В експорті деяких країн вона складає від 15 до 20 %.

По-сьоме, поступовою лібералізацією міжнародної торгівлі. Так, якщо в середині 50-х років минулого століття середня величина митних тарифів становила у розвинених країнах світу до 33 %, то в кінці 90-х років – менше 5 %.

Названі закономірності діють протягом значного періоду часу – упродовж кількох десятиліть. Водночас у коротких часових періодах вони можуть бути ослаблені, загальмовані й навіть зупинені.

За сучасних умов важлива роль в міжнародній торгівлі належить такій її формі як торгівля послугами. Основними видами послуг у світовій торгівлі є:

- 1) транспортні, страхові послуги, що обслуговують зовнішню торгівлю;
- 2) послуги, пов'язані з обміном технологією – торгівля ліцензіями, «ноу-хау», інжиніринговими, управлінськими послугами;
- 3) обмін соціальними і культурними послугами (надання туристичних послуг);
- 4) банківські послуги, що забезпечують здійснення міжнародних розрахунків.

На міжнародному ринку соціальних послуг найважливішу роль відіграє туризм. Завдяки міжнародному туризму зростає кількість зайнятих у народному господарстві країн, які приймають туристів, державний бюджет їх отримує значну

частину доходів, реалізується певна кількість товарів. Так, у Франції загальна кількість осіб, що обслуговують міжнародний туризм — понад 5 млн, доходи від нього складають третину всіх доходів від експорту товарів.

Дуже поширеною соціальною послугою в останні 50 років стала освіта у формі підготовки зарубіжних спеціалістів, обміну досвідом, викладачами, науковими працівниками, студентами. Так, на початок XXI століття за кордоном навчалося біля 1 млн студентів, більшість з яких належать до країн, що розвиваються. Значна частина з них після закінчення навчання залишається працювати за кордоном у розвинених країнах, де набагато вища заробітна плата. Це призводить до виснаження інтелектуальних ресурсів слаборозвинених країн, втрати ними значної частки національного багатства.

Державне регулювання міжнародної торгівлі

Обмін товарів і послуг між різними країнами у міжнародній торгівлі здійснюється на основі міжнародного поділу праці. Але жодна країна у світі не дозволить перевозити через свої кордони нерегульовані потоки товарів. На їх ввіз та вивіз держава накладає певні обмеження, застосовуючи різні види державного регулювання міжнародної торгівлі, що поділяються на: 1) одностороннє; 2) двостороннє і 3) багатостороннє.

Одностороннє регулювання зовнішньої торгівлі полягає у застосуванні методів впливу урядами країн в односторонньому порядку без їх погодження з своїми торговими партнерами. Так, наприклад, США у 2001 році обмежила імпорт сталі і текстильних виробів з України на територію своєї держави. До таких заходів вдаються переважно під час загострення політичних відносин між країнами.

Двостороннє регулювання міжнародної торгівлі передбачає, що заходи торговельної політики попередньо узгоджуються між державами, що є торговими партнерами. Кожна країна у цьому випадку має попередити свого торгового партнера, яким є інша країна, про свої наміри змінити обсяг або

умови торгівлі тим, чи іншим товаром у найближчий час. Так, у 2002 році Росія попередила Україну про зменшення обсягу імпорту з нашої країни металевих труб великого діаметру на територію своєї держави. Цьому рішенню передували переговори між урядами обох країн, які закінчилися досягненням компромісу по цьому питанню.

Багатостороннє регулювання міжнародної торгівлі передбачає узгодження і регулювання торговельної політики одночасно між багатьма країнами на основі попередньо укладених між ними багатосторонніх угод. Важливу роль у багатосторонньому регулюванні зовнішньої торгівлі відіграють міжнародні економічні організації. Основною серед них у свій час була Генеральна угода з тарифів і торгівлі. Договір про створення ГАТТ був підписаний 23 країнами 1947 року, а вступив у дію 1948 року. ГАТТ – це багатостороння угода, яка закріпила принципи, правові норми, правила ведення та державного регулювання взаємної торгівлі країн-учасниць. ГАТТ була однією з найбільших міжнародних економічних організацій, сфера діяльності якої охоплювала 94 % обсягу світової торгівлі. Правовий механізм ГАТТ базувався на таких принципах і нормах:

– Недискримінація в торгівлі, що забезпечувалося, з одного боку, взаємним наданням прав, переваг та пільг, режимом найбільшого сприяння відносно

експортних, імпорتنих і транзитних операцій та пов'язаних з ними митних зборів, а з іншого – національним режимом, який прирівнює в правах товари імпортного та вітчизняного походження щодо внутрішніх податків і зборів, а також правил, які регулюють внутрішню торгівлю.

– Взаємне надання сторонами, що домовляються, тих прав, переваг та пільг, якими користується (чи буде користуватися) у них будь-яка третя держава, – тобто надання режиму найбільшого сприяння. Цей принцип поширювався на ввезення та вивезення товарів, митні збори, промисловість, мореплавство, правове становище юридичних та фізичних осіб.

– Використання переважно митних засобів захисту національного ринку, усунення імпорتنих квот та інших нетарифних обмежень.

– Прогресивне зниження митних тарифів шляхом проведення багатосторонніх переговорів.

– Розв'язання торговельних суперечок шляхом переговорів.

– Взаємність у наданні торговельно-політичних поступок.

– Надання преференційного режиму в торгівлі з країнами, що розвиваються.

ГАТТ вела свою діяльність за допомогою багатосторонніх переговорів, які об'єднувались у раунди. Від початку роботи ГАТТ було проведено вісім раундів переговорів. Ці раунди привели до скорочення у 10 раз середнього митного збору. Після другої світової війни він становив 40 %, а тепер – близько 4-5 %.

З початку 1996 року ГАТТ замінила Світова організація торгівлі (СОТ), яка використовує структуру та положення про торгівлю попередньої міжнародної торговельної організації. Нині членами цієї організації є понад 150 країн світу, серед них і Україна. Хоча СОТ і є правонаступницею ГАТТ, в той же час вона включає на відміну від ГАТТ ряд інших угод, а саме:

– генеральну угоду про торгівлю послугами;

– угоду з торговельних проблем права на інтелектуальну власність.

СОТ намагається знизити середньозважену ставку митних тарифів розвинутих країн. Адже під час функціонування ГАТТ багато держав компенсували зменшення митних бар'єрів за допомогою нетарифних методів регулювання зовнішньої торгівлі (дотацій, сертифікації товарів, запровадження різноманітних норм та стандартів). Зі створенням СОТ її головним завданням стало забезпечення повної свободи торгівлі через можливість запроваджувати певні форми протекціоністської політики з одночасною лібералізацією імпорту інших товарів. СОТ контролює політику своїх країн-учасниць щодо виконання ними взятих на себе зобов'язань.

Регулювання міжнародної торгівлі здійснюється як на національному, так і на міжнародному рівнях. На національному рівні зовнішня торгівля кожної країни здійснюється у відповідності з національним нормативно-правовим забезпеченням зовнішньоекономічної діяльності. Міжнародний рівень зовнішньої торгівлі функціонує на основі торговельних угод, укладених між країнами. Торговельні відносини між країнами регулюються з допомогою як економічних, так і неекономічних методів. До економічних методів відносяться тарифні і нетарифні методи. Тарифні методи використовуються при державному регулюванні імпорту і є головним інструментом торговельної політики держави, яка базується на митних

тарифах. **Митні тарифи** – це систематизований перелік товарів, що обкладається спеціальним податком-митом, під час перетину митного кордону держави.

Мито виконує такі функції:

- 1) захисну – воно захищає національних товаровиробників від іноземної конкуренції;
- 2) фіскальну – є джерелом надходження коштів до державного бюджету;
- 2) стимулюючу – виступає засобом покращання умов доступу національних товарів на світовий ринок.

Мита бувають:

за способом збору – адвалорні і специфічні; перші стягуються з ціни товару (наприклад, 10 % від його вартості), другі – з ваги, обсягу чи іншої фізичної одиниці товару (наприклад, 20 грн. за тонну).

за об'єктом обкладання – імпортні, експортні і транзитні; перші стягуються при ввезенні товарів в країну, другі – при їх вивезенні з країни і треті – при перевезенні товарів через територію країни.

за характером стягнення – сезонні (для регулювання торгівлі сезонною продукцією), антидемпінгові (на імпортні товари, що ввозяться за демпінговими цінами), компенсаційні (на імпортні товари, вироблені з використанням субсидій).

за типами ставок – постійні (що не змінюються залежно від обставин) і змінні (що можуть змінюватися урядом залежно від обставин).

за способом обчислення – номінальні (тарифні ставки вказуються у митному тарифі) і ефективні (встановлюються на готову продукцію з врахуванням мита на проміжні товари).

за характером надходження – автономні (вводяться на основі рішень уряду), конвенційні (вводяться на основі дво- або багатосторонніх угод) і преференційні (пільгові мита на товари з країн, що розвиваються відповідно до багатосторонніх угод).

Деколи для регулювання зовнішньої торгівлі використовують тарифну квоту, яка являє собою різновид змінних мит, ставки яких залежать від обсягу імпорту товару. Якщо обсяг імпорту цього товару більший від деякої його визначеної кількості, то тоді встановлюється підвищена ставка тарифу на цей товар.

До нетарифних методів регулювання міжнародної торгівлі відносять квотування, ліцензування та «добровільні» обмеження експорту. Вони призначені для прямого обмеження експортно-імпортних операцій з метою захисту і регулювання розвитку різних галузей національної економіки на певний період.

Так, зокрема, *квотування* передбачає встановлення обмежень по кількості або вартості, які вводяться на експорт або імпорт певних товарів навизначений період. Квоти поділяються за напрямом дії на експортні та імпортні, а також за охопленням – на глобальні та індивідуальні.

Ліцензування передбачає надання державним органом влади дозволу (ліцензії) експортеру або імпортеру на вивезення або ввезення протягом визначеного періоду певного товару. Є такі види ліцензій:

1. генеральна, яка надає дозвіл на вивезення або ввезення протягом року певного товару з визначенням країни експортера чи імпортера;

2. індивідуальна, яка надає дозвіл експортерам чи імпортерам на вивіз чи ввіз товарів на протязі одного місяця;
3. разова, яка надає дозвіл суб'єктам міжнародних економічних відносин на проведення лише одноразової експортно-імпоротної операції.

«Добровільне» обмеження експорту передбачає зобов'язання експортера добровільно зменшити або не збільшувати обсяг експорту свого товару на певний період, визначений угодою. Наприклад, у 2001 році Україна «добровільно» погодилася зменшити експорт труб великого діаметру до Росії з 900 тис. тонн до 600 тис. тонн на 2002 р. Це була вимушена згода України тому, що Росія інакше погрожувала ввести імпортне мито на цей товар. В результаті такої дії уряду Росії українські труби були б неконкурентоспроможні на російському ринку.

Нетарифних методів регулювання міжнародної торгівлі є багато більше сотні. Але найбільш поширеними з них є наступні: 1) державні закупівлі, 2) технічні бар'єри, 3) внутрішні податки і збори, 4) вимоги про вміст місцевих компонентів.

Метод державної закупівлі зобов'язує державні органи і підприємства купувати певні товари лише у національних виробників, навіть якщо вони дорожчі за імпортні. *Технічні бар'єри* встановлюються для перевірки відповідності імпортної продукції міжнародним і національним стандартам, галузевим нормам та технічним вимогам. *Внутрішні податки і збори* вводяться з метою підвищення ціни імпортного товару і тим самим зниження його конкурентоспроможності на внутрішньому ринку. Сюди відноситься податок на додану вартість, збір на митне оформлення, акцизний збір та інші. *Вимоги про вміст місцевих компонентів* передбачають законодавчо встановлену частку кінцевого продукту, що має бути вироблена національними виробниками для продажу на внутрішньому ринку.

Розглянуті вище методи регулювання міжнародної торгівлі призначені переважно для обмеження імпорту. Що ж стосується *регулювання експорту*, то для цього використовуються такі методи торговельної політики як *експортне кредитування, субсидії і демпінг*.

Експортне кредитування передбачає надання урядових кредитів експортеру за більш низькими ставками та тривалий період для стимулювання його експорту.

Експортні субсидії виступають у формі грошових виплат, що направляються на підтримку національних товаровиробників. Вони дозволяють експортерам знизити ціну на свої товари і зробити їх достатньо конкурентоспроможними на світовому ринку.

Демпінг служить методом стимулювання експорту товарів за цінами, нижчими, ніж на світовому і внутрішньому ринках. Він є можливим як за рахунок надання державних субсидій експортерам, так і за рахунок самих фірм, що зацікавлені у експорті своїх товарів. Метою демпінгу є проникнення на зовнішні ринки і витіснення з них конкурентів.

Розрізняють такі види демпінгу:

прямий – це продаж товарів на зовнішньому ринку по ціні нижчій, ніж на внутрішньому;

зворотний – це підвищення цін на експорт порівняно з цінами цих товарів на внутрішньому ринку;

одиничний – це епізодичний продаж надлишкових товарів на зовнішній ринок за зниженими цінами;

взаємний – це зустрічна торгівля двох країн одним і тим самим товаром за зниженими цінами.

Види торговельної політики

Зовнішньоекономічна політика *проводиться державою з метою врегулювання платіжного балансу, завдяки торговельній політиці, яка здійснюється у двох формах: протекціонізм і лібералізм.* Ключову роль в зовнішньоекономічній політиці держави відіграє **торговельна політика**. Слід розрізняти два типи торговельної політики: вільна **торгівля** і протекціонізм.

Вільна торгівля (торговий лібералізм) – це міжнародна торгівля без обмежень, тобто без державного втручання. Відповідно до політики вільної торгівлі не держава, а ринок регулює експорт та імпорт товарів і послуг. Вільна торгівля стимулює конкуренцію і обмежує монополію. Конкуренція з боку іноземних підприємств примушує вітчизняні підприємства впроваджувати передові технології, підвищувати якість продукції і зменшувати середні витрати, що сприяє економічному зростанню.

Протекціонізм – це політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції. Вона реалізується через фінансову підтримку національного виробництва, стимулювання експорту, обмеження імпорту. Недолік протекціоністської політики полягає в тому, що захищаючи національну економіку від зовнішньої конкуренції, вона сприяє виникненню в ній застійних явищ, зниженню конкурентоспроможності національних товарів, посиленню монополістичних тенденцій на внутрішньому ринку.

Політика протекціонізму веде до економічної автаркії, тобто до функціонування економіки на засадах самозабезпеченості. Така політика позбавляє країну можливості використовувати переваги міжнародного поділу праці, вигоди від передових науково-технічних досягнень інших країн. Тому протекціонізм може бути доцільним лише за умов, якщо він є тимчасовим.

З часом на захист протекціонізму було висунуто багато оригінальних доказів. Численні аргументи за протекціонізм можуть бути поділені на чотири групи: *помилкові аргументи, спірні аргументи, обґрунтовані аргументи, витончені аргументи.*

1) **Помилкові аргументи** базуються швидше на емоційних закликах, ніж на економічній логіці.

Аргумент *«тримайте гроші вдома»*. Його суть така: коли внутрішні резиденти купують імпортні товари, то країна отримує товари, а іноземці – гроші. Помилковість даного аргументу полягає в тому, що гроші, заплачені за імпорт, повинні раніше чи пізніше повернутися або у формі платежів за експорт, або як інвестиції.

Аргумент *внутрішнього ринку* наступний: зменшуючи імпорт, країна може виробити більше товару, створити більше робочих місць і як результат забезпечити вищий рівень економічної активності. Помилковість його заключається в тому, що будь-яке переключення країни з імпорту на внутрішнє виробництво повністю перекидається обмеженням експорту.

Аргумент *вирівнювання витрат на виробництво*. Його суть наступна: коли витрати стають однаковими, то зникає саме підґрунтя міжнародної торгівлі.

Аргументи *низької заробітної плати*. Деякі протекціоністи твердять, що для того, щоб захистити своїх робітників від конкуренції з боку низькооплачуваних іноземних робітників, країна з високим рівнем заробітної плати повинна запровадити митні тарифи на дешеві товари імпорту. Існує думка, що країна може тільки втратити від торгівлі з бідною країною, оскільки остання може збувати свій товар за зниженими цінами. Але поки структурні витрати різні, торгівля між країнами буде прибутковою незалежно від абсолютних рівнів заробітної плати.

Аргумент *запобігання збиткам*, на думку прихильників, повинен використовуватись для зменшення вразливості економіки від зростаючого імпорту. Але на практиці він означає усунення зовнішньої конкуренції.

2) **Спірні аргументи** базуються на недостатньо обґрунтованих доказах необхідності захисту національного виробника. Аргумент *зайнятості* – введення тарифу у періоди безробіття призводить до скорочення імпорту і заохочення внутрішнього виробництва, а, отже, відповідно до створення робочих місць і збільшення національних доходів. Цей аргумент був особливо переконливим під час великої депресії 1930-х р. р., але він базується на сумнівних припущеннях:

- а) повна зайнятість є першочерговою;
- б) для досягнення повної зайнятості міжнародна торгівля повинна бути принесена в жертву;
- в) міжнародні наслідки політики внутрішньої зайнятості можна проігнорувати.

Аргумент *антидемпінгу* передбачає реалізацію товарів за демпінговими цінами в імпортуючій країні, яке може бути вигідним або збитковим залежно від обставин.

Аргумент *переговорів та відплатних заходів* – країни із захисними тарифами знаходяться у кращому становищі, щоб торгуватися з іншими країнами. Але такі заходи можуть легко викликати контрзаходи.

3) **Обґрунтовані аргументи** протекціонізму не викликають ніяких заперечень навіть у прихильників вільної торгівлі між країнами.

а) Аргумент національної безпеки свідчить про необхідність захисту національної економіки, що виключає її залежність від імпорту.

б) Аргумент молодих галузей-спирається на необхідність підтримки державою нової галузі, яка може не вистояти, якщо їй не надавати тимчасового захисту проти зарубіжних конкурентів.

в) Аргумент диверсифікації спонукає захист імпорту як одного із засобів диверсифікації експорту з метою зменшення нестабільності експортного доходу. Цей аргумент висувається головним чином представниками неіндустріальних країн, що розвиваються.

4) **Витончені аргументи захисту** – це аргументи умов торгівлі і оптимальних тарифів, теорія кращої політики і політика стратегічної торгівлі.

Перший з цих аргументів передбачає використання положення національної монополії (або монополії); другий – встановлення тарифів як іншої кращої політики, коли перша краща політика (вільна торгівля) неможлива; третій – урядову

допомогу внутрішнім олігополіям для забезпечення переходу до них економічних прибутків від іноземних олігополістичних конкурентів.

Аналіз аргументів захисту політики протекціонізму показує їхню вразливість до економічного аналізу. Однак, боротьба за вільну торгівлю або більшу вільну торгівлю є нескінченною хронологією перемог та поразок без будь-якого кінцевого результату.

В реальній практиці зовнішньоторгівельна політика кожної країни є змішаною. Вона поєднує елементи як протекціонізму, так і вільної торгівлі. Елементи протекціонізму в міжнародній торгівлі переважають в періоди економічного спаду, послаблення експортного потенціалу. Елементи вільної торгівлі переважають в періоди економічного піднесення, збільшення експортних можливостей країни.

Вплив чистого експорту на зміну ВВП

Сукупні витрати у відкритій економіці описуються рівнянням:

$$AE = C + I + G + NE$$

Чистий експорт є елементом сукупних витрат і визначається різницею між експортом та імпортом.

$$NE = T - Z.$$

Співвідношення між експортом та імпортом визначає, чи чистий експорт буде додатнім, чи від'ємним. Кожна країна зацікавлена у проведенні політики, спрямованої на збільшення експорту та зменшення імпорту. Якщо чистий експорт зростає, то це означає, що іноземці витрачають більше коштів на закупівлю вітчизняної продукції, що викличе зростання сукупних витрат, сукупного попиту, рівня зайнятості та обсягу ВВП. Чистий експорт впливає на обсяг ВВП мультиплікативно, тобто незначна зміна величини чистого експорту призводить до значної зміни ВВП. Вплив чистого експорту на ВВП покажемо графічно за допомогою моделі “витрати-випуск” (див. рис. 13.1).

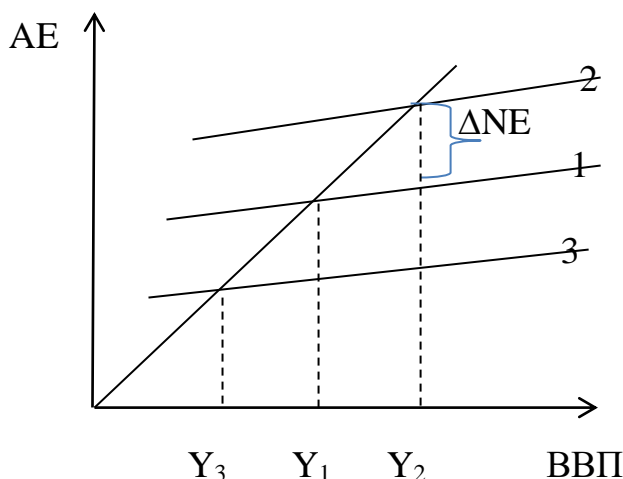

Рис.13.1. Вплив чистого експорту на ВВП

На рис. 12.1 лінія 1 відповідає сукупним витратам у змішаній закритій економіці, які описуються рівнянням: $AE = C + I + G$. Лінії 2 і 3 відповідають сукупним витратам у змішаній відкритій економіці. За умов, коли NE є додатнім, сукупні витрати будуть визначатися: $AE = C + I + G + NE$ (лінія 2 на графіку), а

коли NE є від'ємним, сукупні витрати будуть визначатися: $AE = C + I + G - NE$ (лінія 3 на графіку). Збільшення сукупних витрат за рахунок зростання чистого експорту перемістить лінію сукупних витрат вгору у положення 2 на величину ΔNE . Це викличе збільшення ВВП з Y_1 до Y_2 . Причому $\Delta BВП > \Delta NE$. Мультиплікативне зростання ВВП можна обчислити за допомогою формули:

$$\Delta BВП = \Delta ME \cdot m_G.$$

У відкритій економіці мультиплікатор витрат змінює свою величину. Мова йде про повний мультиплікатор, який є менший за мультиплікатор закритої економіки, бо в умовах відкритої економіки з'являється ще одне вилучення з потоку «витрати-доходи», а саме імпорт. Вплив імпорту на мультиплікатор витрат відображається за допомогою граничної схильності до імпорту ($ГСІм$ або im), яка показує, на скільки збільшиться імпорт зі зростанням безподаткового доходу ($Y - T$) або $Y(1 - t)$ на одну одиницю.

$$ГСІм = \frac{\Delta IM}{\Delta Y(1 - t)}.$$

Отже, формула повного мультиплікатора витрат (m_G) в умовах відкритої економіки:

$$m_G = \frac{1}{1 - (1 - t) \cdot (c - im)}.$$

3. Платіжний баланс

Відомості про взаємозв'язки національної економіки з іншими країнами світу систематизуються в її платіжному балансі. Він відображає результати зовнішньоекономічної діяльності будь-якої країни за певний період часу (як правило, рік).

3.1. Суть і структура платіжного балансу

Особливості участі кожної країни у міжнародному поділі праці можна охарактеризувати за допомогою сукупності її зовнішньоекономічних зв'язків. Для кількісного відображення складного комплексу міжнародних економічних відносин, що включає різноманітні за своїми масштабами, структурою та характером зовнішньоекономічні зв'язки держави, застосовується балансовий рахунок міжнародних операцій, який називається платіжним балансом. Предметом зовнішньоекономічних операцій є товари, послуги, доходи, зовнішні фінансові активи і зобов'язання. Операції з товарами, послугами і доходами відображають передачу реальних ресурсів. Операції із зовнішніми фінансовими активами та зобов'язаннями економіки виникають у процесі створення або ліквідації зовнішніх фінансових активів і зобов'язань, чи переході прав власності на них.

Платіжний баланс – це статистичний звіт, у якому в систематизованому вигляді відображається весь комплекс світогосподарських зв'язків даної країни у формі вартісного співвідношення надходжень та платежів за певний період часу (рік, квартал, місяць).

За визначенням Міжнародного валютного фонду, **платіжний баланс** – це систематичні записи усіх економічних угод між резидентами даної країни та рештою країн світу протягом певного періоду. Отже, платіжний баланс дає можливість підсумувати результати платіжних операцій між окремими особами,

фірмами і урядом однієї країни з цими ж суб'єктами інших країн.

Міжнародний валютний фонд у 1993 році опублікував нове (п'яте) видання Керівництва з платіжного балансу. Необхідність перегляду попереднього видання (1977 року) була зумовлена наступними причинами:

- змінами в характері міжнародних операцій;
- диверсифікацією міжнародних фінансових ринків;
- збільшенням кількості та урізноманітненням структури трансакцій;
- створенням нових фінансових інструментів;
- зміною механізмів реструктуризації зовнішньої заборгованості;
- збільшенням обсягів міжнародної торгівлі послугами. Платіжний баланс

виконує інформаційну, наукову та практичну функції.

Інформаційна функція полягає у тому, що платіжний баланс дає змогу описати масштаби зовнішньоекономічної діяльності країни, ступінь її інтегрованості у світовий економічний простір.

Наукова функція платіжного балансу полягає у тому, що його характеристика дає можливість моделювати процеси макроекономічного розвитку відкритої економіки.

Практична функція означає, що стан платіжного балансу є орієнтиром для прийняття державними органами відповідних рішень у ході економічної політики.

Зовнішньоекономічні операції, які відображаються в платіжному балансі, поділяють на обмінні та односторонні.

Обмінні операції передбачають, що один учасник угоди передає іншому учаснику економічну цінність (товари, послуги, доходи, патенти, авторські права, фінансові ресурси тощо) і отримує її вартісний еквівалент.

Односторонніми є операції, згідно з якими один учасник угоди передає економічні цінності іншому без отримання натомість вартісного еквіваленту.

Платіжний баланс складається з двох підрозділів – надходжень і платежів.

Надходження (кредит) – це операції, які забезпечують країну додатковою іноземною валютою, тому у платіжному балансі перед ними ставлять знак «плюс». Кредит відповідає поняттю «доходи» і означає відплив за кордон цінностей, за які мають надійти платежі в дану країну. Кредитова частина відображає експорт товарів та послуг, одержані доходи та трансферти, приплив іноземної валюти (тобто її пропозицію), зменшення матеріальних та фінансових активів, збільшення пасивів.

Платежі (дебет) – це операції, пов'язані з використанням запасу іноземної валюти, тому в платіжному балансі перед ними ставлять знак «мінус». Дебет відповідає поняттям «зобов'язання», «витрати» і означає приплив цінностей з інших країн до даної країни, за які резиденти повинні сплачувати за кордон. Дебетова частина відображає імпорт товарів і послуг, сплачені доходи та трансферти, використання іноземної валюти (тобто попит на неї), зменшення пасивів або збільшення активів.

При складанні платіжного балансу необхідно звернути увагу на основні його принципи.

Принцип резидентства. Встановлення одиниць-резидентів є визначальним з точки зору реєстрації та класифікації операцій у межах конкретної економіки.

Економічна одиниця класифікується як резидент, якщо центр її економічного інтересу знаходиться на економічній території певної країни. Усі підприємства та компанії, які функціонують на території країни вважаються її резидентами навіть тоді, коли вони частково або повністю належать іноземцям. У той же час, у категорію резидентів не входять фізичні особи чи установи, які є офіційними представниками своїх держав.

Принцип подвійного запису. При складанні платіжного балансу, кожна операція фіксується двічі, тобто використовується метод подвійного бухгалтерського запису. Один раз операція реєструється як кредит з додатнім знаком, другий – як дебет з від'ємним знаком. Особливим видом міжнародних трансакцій є подарунки, оскільки вони не вимагають обміну активами і виступають односторонніми переказами товарів та послуг (в натуральному виразі) або фінансових активів (грошові подарунки). Односторонні перекази включають подарунки з місіонерськими або благодійними цілями: особисті подарунки, державні перекази, такі, як гранти іноземним державам для допомоги їм в економічному розвитку. Незважаючи на цю односторонність подарунки заносяться до платіжного балансу двічі для збереження бухгалтерської системи подвійного запису. Один запис відображає фактичний односторонній переказ, інший робиться на рахунок односторонніх переказів для позначення відсутньої сторони трансакції.

Принцип одноманітності оцінки всіх операцій. При оцінці зовнішньоторговельних угод переваги надаються ринковим цінам. Ринкові ціни відрізняються від поточних цін, цін світового ринку, біржових цін. Ринкова ціна – це сума грошей, яку покупець добровільно сплачує продавцеві за придбаний товар, послугу або фінансовий актив, при цьому обидві сторони є незалежними і обмін між ними відбувається на комерційних засадах. Ринкова ціна встановлюється для кожної окремої операції купівлі-продажу, оскільки вона змінюється від однієї угоди до іншої.

Принцип одночасної реєстрації зовнішньоторговельної операції. Обидві сторони операції (кредит і дебет) мають бути відображені в платіжному балансі одночасно і учасники угоди повинні реєструвати цю операцію числом, що відповідає даті її здійснення (це, як правило, момент юридичної зміни власника активу).

Незалежно від того, в якій валюті виконуються міжнародні платежі і надходять кошти, всі вони реєструються у платіжному балансі у національній валюті. Будь-яка операція, виражена в іноземній валюті, має бути переведена в національну валюту за поточним валютним курсом.

У структурі платіжного балансу, залежно від характеру операцій, можна виділити два основні розділи. Перший розділ – «Рахунок поточних операцій», другий розділ – «Рахунок капіталу і фінансів». Кожен з цих розділів поділяється на підрозділи (див. рис. 13.2).

	Кредит	Дебет	Сальдо
I. Рахунок поточних операцій			
A. Товари і послуги			
1. Експорт та імпорт товарів			Торговельний баланс

2. Експорт та імпорт послуг			Баланс послуг
			Баланс товарів та послуг
Б. Доходи від факторних послуг			
1. Оплата праці			
2. Доходи від інвестицій			
В. Поточні перекази (трансфери)			Баланс поточних міжнародних операцій
			Баланс рахунку поточних операцій
II. Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій			
А. Рахунок капіталу			
1. Експорт та імпорт капіталу			
2. Рух нефінансових активів			
			Баланс рахунку переміщення капіталу
Б. Фінансовий рахунок			Баланс загального рахунку
1. Прямі інвестиції			
1.1. За кордон			
1.2. В економіку, для якої складається звітність			
2. Портфельні інвестиції			
2.1. Активи			
2.2. Зобов'язання			
3. Інші інвестиції			
3.1. Активи			
3.2. Зобов'язання			
4. Резервні активи			
			Підсумковий баланс
Статистичні розбіжності			
Баланс			Баланс офіційних рахунків

Рис. 13.2. Схема платіжного балансу

У першому розділі «Рахунок поточних операцій» відображається рух товарів, послуг, доходів між даною країною та іншими країнами. Цей розділ включає два підрозділи – рахунок видимої та невидимої торгівлі.

1. Рахунок видимої торгівлі – це **торговельний баланс**, що відображає торговельні зв'язки країни з іншими країнами і розраховується як різниця між експортом та імпортом товарів. До категорії товари включають: готові товари, товари для подальшої обробки, ремонт товарів, немонетарне золото. Експорт призводить до припливу іноземної валюти, тому його записують у кредит зі знаком «+», а імпорт спричиняє використання іноземної валюти, тому його записують у дебет зі знаком «-».

2. Рахунок невидимої торгівлі включає три статті:

2.1. науково-технічним та виробничим досвідом, культурні та наукові обміни. Це операції, об'єктом яких є нефізичний (нематеріальний) продукт. Вартість наданих послуг відображають в кредиті, а вартість отриманих – в дебеті.

2.2. Чисті факторні доходи. Ця стаття відображає доходи резидентів країни, які вони отримали за свої економічні ресурси за кордоном (зарплата, дивіденди, проценти тощо), а також доходи, які виплачені резидентам інших країн. Отримані доходи записуються у кредиті, а виплачені – у дебеті.

2.3. Баланс поточних міжнародних переказів. Ця стаття відображає перекази, одержані резидентами з інших країн (записуються у кредиті) та перекази резидентів в інші країни (записуються у дебеті). Прикладом таких міжнародних трансфертів є:

а) державні виплати (пенсії, субсидії, внески до міжнародних організацій, гуманітарна допомога тощо);

б) приватні виплати (перекази іноземних працівників, родичів на батьківщину, приватні подарунки, тощо).

Баланс невидимої торгівлі – це чиста вартість експорту послуг за вирахуванням їх імпорту плюс надходження від інвестицій за кордоном з вирахуванням виплат за надані інвестиції плюс сальдо трансферних платежів.

Підсумувавши торговельний баланс та баланс невидимої торгівлі отримаємо **баланс рахунку поточних операцій**. Поточними їх стали називати для того, щоб відокремити світову торгівлю товарами та послугами від міжнародного руху фінансових ресурсів у формі капіталів і кредитів.

Другий розділ платіжного балансу «Рахунок капіталів і фінансів» відображає результати операцій з фінансовими активами. Він враховує міжнародний рух підприємницького та позичкового капіталів, показує співвідношення ввезення та вивезення державного та приватного капіталів, а також отриманих та наданих міжнародних кредитів. Даний розділ відображає переміщення короткотермінового та довготермінового капіталів.

Короткотерміновий капітал – це фінансові вимоги та пасиви, зокрема грошові, з початковим терміном оплати один рік і менше. Він включає міжнародні перекази банківських депозитів і короткотермінових цінних паперів, банківських позик і комерційних вимог та пасивів, які виникають внаслідок фінансування переказів поточних рахунків.

Довготерміновий капітал – це фінансові вимоги та пасиви з початковим терміном оплати понад один рік. Він поділяється на прямі та портфельні інвестиції.

У структурі другого розділу виділяють два підрозділи: рахунок руху капіталу та рахунок руху фінансів.

Рахунок руху капіталу враховує перекази капіталу (передання прав власності на активи, списання боргів, грошові перекази) та придбання і продаж нефінансових активів (авторських прав, ліцензій, патентів).

При розгляді рахунків руху капіталу необхідно звернути увагу на те, що надання кредитів за кордон хоча і називають «експортом капіталу», насправді відображається у статті дебету, оскільки ця операція означає зменшення резервів іноземної валюти. Отримання позик з-за кордону називають «імпортом капіталу», однак відображається у статті кредиту, оскільки ця операція збільшує запаси іноземної валюти. Отже, якщо експорт товарів та послуг відображають у

платіжному балансі зі знаком «+», як надходження, то експорт (відплив, вивіз) капіталу – зі знаком «-», як видатки. І навпаки, якщо імпорт товарів і послуг відображається у платіжному балансі зі знаком «-», як видатки, то імпорт (приплив, ввіз) капіталу – зі знаком «+», як доходи. Перекази капіталу та обсяг нематеріальних активів, одержані резидентами, відображаються у кредиті, а одержані нерезидентами – у дебеті.

Рахунок фінансів відображає прямі інвестиції, портфельні інвестиції, інші інвестиції та резервні активи.

Прямі інвестиції – це капіталовкладення у підприємства інших країн, які забезпечують інвесторові безпосередній контроль над ними і здійснюються з метою отримання відповідного прибутку. Сюди звичайно відносять володіння філіями і відділеннями материнських компаній за кордоном.

Портфельні інвестиції – це капіталовкладення в підприємства інших країн, які здійснюються з метою отримання відповідного прибутку, але не дають права контролю над підприємствами.

Інші інвестиції охоплюють довгострокові кредити МВФ, аванси, комерційні кредити постачальників тощо.

До **резервних активів** належать активи, що перебувають у власності або під контролем центрального банку країни: золотий запас країни (монетарне золото), активи в іноземній валюті, кредити МВФ, резервна позиція у МВФ, спеціальні права запозичення. Спеціальні права запозичення – це міжнародна грошова одиниця, яка існує у вигляді записів на рахунках країн, які входять до складу МВФ. Іншими словами – це кредити, квота на які залежить від обсягу імпорту країни. Вони надаються і контролюються МВФ, обмінюються лише між центральними банками та конвертуються в інші валюти.

Центральний банк використовує резервні активи для усунення диспропорцій платіжного балансу або для регулювання валютного курсу. Сальдо статті «Резервні активи» називають **балансом офіційних розрахунків**.

Джерела інформації, через які надходять дані до урядових структур, різняться між собою за повнотою та надійністю. Таким чином, вписані статті дебету та кредиту ніколи не рівні між собою. Для забезпечення такої рівності і збереження системи подвійного запису у платіжному балансі існує спеціальна стаття «Статистичні розбіжності», яка фіксує відомості про допущені помилки, пропуски та відсутність збігу даних в результаті різних джерел отримання інформації, неоднорідності цін, різниці в часі реєстрації угод тощо.

Механізм запису трансакцій до платіжного балансу є наступний. Розглянемо, наприклад, як відобразиться у платіжному балансі експорт українських товарів, оцінених у 1000 грн. Дана трансакція вноситься один раз до поточного рахунку як кредит, оскільки експорт товарів зменшує українські запаси товарів і є джерелом грошових надходжень для українських резидентів. Іноземний резидент, який купує цей товар, може оплатити його вартість в гривнях або у будь-якій іноземній валюті. Обидві форми оплати є короткотерміновими фінансовими переказами, що вносяться до рахунку руху капіталу платіжного балансу. Даний платіж є записом дебету,

оскільки він або зменшує гривневі зобов'язання перед іноземними резидентами (виплати в гривнях), або збільшує претензії в іноземній валюті цих резидентів (виплати в іноземній валюті).

Український імпорт товарів записується як дебет у поточний рахунок і як кредит у рахунок короткотермінового капіталу.

Відповідно до принципів побудови платіжного балансу, він завжди має бути збалансований, тобто загальна сума кредиту повинна дорівнювати загальній сумі дебету і платіжний баланс має дорівнювати нулю. Сальдо окремих частин платіжного балансу може бути активним, якщо валютні надходження перевищують платежі, і пасивним, якщо платежі більші за надходження.

3.2. Рівновага платіжного балансу та фактори, що на неї впливають

Платіжний баланс завжди є бухгалтерським балансом, але він не завжди знаходиться в стані рівноваги. Якщо платіжний баланс є в стані порушення рівноваги, то для відновлення його збалансованості необхідно змінити певні показники національної економіки (наприклад, рівень цін, валютні курси, рівень доходів). Концепція рівноваги платіжного балансу є концепцією вирівнювання ринку.

Стан платіжного балансу можна охарактеризувати за допомогою співвідношення між надходженнями з-за кордону платежів та здійсненими країною платежами за кордон.

Актив і пасив торговельного балансу пов'язаний з підвищенням або зниженням попиту на товари даної країни на світовому ринку, тобто економічної кон'юнктури світового ринку. Перевищення експорту над імпортом (позитивне сальдо торговельного балансу) показує зростання світового попиту на товари даної країни і переважання попиту на товари вітчизняного виробника всередині країни. І навпаки, дефіцит (від'ємне сальдо торговельного балансу) свідчить про недостатню конкурентоспроможність товарів даної країни на світовому ринку і переважанні попиту на імпортовані товари всередині країни.

Для аналізу платіжного балансу особливе значення мають три баланси: баланс поточного рахунку, базисний баланс, баланс офіційних розрахунків. Дані баланси підраховується шляхом підведення підсумків у певних розділах платіжного балансу і підрахунку всіх записів, що знаходяться вище цього підсумку.

Баланс поточного рахунку — це частина платіжного балансу, що відображає співвідношення руху за кордон та з-за кордону товарів, послуг, доходів і поточних трансфертів. Дефіцит поточного рахунку означає, що країна постачала на ринок більше вітчизняної валюти, ніж був на неї попит.

Базисний баланс визначається як сума балансу поточного рахунку і чистого переміщення довготермінового капіталу. Він є показником довготермінової міжнародної економічної стабільності країни, оскільки відображає забезпеченість економічними ресурсами, конкурентоспроможність на світовому ринку, ставлення до економіки в аспекті надійності інвестицій тощо.

Для простеження тенденцій цих балансів необхідно проаналізувати платіжний баланс країни протягом кількох періодів – короткотермінового (до одного року), середньотермінового (3-5 років) та довготермінового (десятиліття).

Довготермінова рівновага вимагає, щоб чистий баланс товарів і послуг поточного рахунку був нульовим протягом довготривалого періоду часу.

Середньотермінова рівновага передбачає нульовий баланс за базовими рахунками.

Короткотермінова рівновага означає нульовий чистий баланс рахунку офіційних резервів, а також рівновагу на ринку іноземних валют.

Сальдо поточного рахунку показує, чи країна є нетто-кредитором (при активному балансі), чи країна є боржником (при пасивному балансі). Дефіцит балансу поточних операцій означає, що імпорتنі операції по першій частині платіжного балансу створили попит на іноземну валюту більший, ніж експортні операції забезпечили її пропозицію.

Сальдо рахунку капіталу і фінансів фактично становить дзеркальне відображення сальдо поточного рахунку, бо показує фінансування потоку реальних ресурсів. Друга частина платіжного балансу, як і перша, показує співвідношення попиту на іноземну валюту та її пропозицію. Приплив капіталу збільшує надходження іноземної валюти, а відплив – зменшення іноземної валюти.

Якщо іноземці купують акції, облігації, нерухомість в Україні, то це приплив капіталу і попит на гривні. Якщо відбувається протилежна транзакція, то це відплив капіталу і пропозиція гривень. Отже, джерелами попиту на гривні є експорт і приплив капіталу, а джерелами пропозиції гривень – імпорт і відплив капіталу.

Баланс поточного рахунку і баланс рахунку руху капіталу взаємопов'язані. Дефіцит балансу поточного рахунку покривається в основному за рахунок припливу капіталів. І навпаки, при активному балансі поточного рахунку надлишкові кошти використовуються для купівлі нерухомості або цінних паперів в інших країнах.

Сальдо балансу офіційних розрахунків свідчить про зміну офіційних резервів країни в іноземних ліквідних активах. Цей баланс часто називають компенсаційним, оскільки він нейтралізує дефіцит або надлишок підсумкового балансу. Скорочення офіційних резервів (додатне значення у статті офіційних резервів) показує масштаби дефіциту платіжного балансу за основними статтями; зростання офіційних резервів (від'ємне значення у статті офіційних резервів) означає активне сальдо платіжного балансу країни.

Баланс поточного рахунку разом із балансом рахунку капіталу та фінансів (без статті «Резервні активи») є **підсумковим платіжним балансом**. Якщо підсумковий платіжний баланс дорівнює нулю, то платіжний баланс країни врівноважений. Підсумковий платіжний баланс є пасивним, якщо видатки іноземної валюти перевищують її надходження. І навпаки, підсумковий платіжний баланс є активним, коли надходження іноземної валюти перевищують її використання резидентами країни. Підсумковий платіжний баланс врівноважується за рахунок офіційних резервів іноземної валюти центральних банків, позик у іноземних урядів або МВФ. За пасивного підсумкового платіжного балансу центральний банк зменшує валютні резерви, компенсуючи нестачу іноземної валюти в країні. Ця операція відображається у кредиті статті «Резервні активи», оскільки це пропозиція іноземної

валюти, тобто операція експортного типу. За активного підсумкового платіжного балансу приплив іноземної валюти у країну компенсується збільшенням валютних резервів центральним банком. Ця операція відображається у дебеті статті «Резервні активи».

Підсумковий платіжний баланс дорівнює балансові офіційних розрахунків із протилежним знаком. Сальдо усіх рахунків платіжного балансу дорівнює нулю.

Зміни у платіжному балансі можуть бути викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Ці зміни зумовлюються дією ринкового механізму, а також державним втручанням.

Основними факторами, які можуть спричинити порушення рівноваги платіжного балансу є:

1. **Надзвичайні обставини.** До них можна віднести неврожаї, епідемії, землетруси, повені тощо. Наприклад, неврожай у сільському господарстві може призвести до сезонної незбалансованості платіжного балансу, внаслідок зменшення експорту та збільшення імпорту сільськогосподарської продукції. Природні катаклізми часто спричиняють одноразове та короткотермінове порушення рівноваги платіжного балансу. Загалом, природні катастрофи, як правило, негативно впливають на стан платіжного балансу, спричиняючи його дефіцит.
2. **Військові конфлікти та мілітаризація економіки.** Війни, революції, громадянські заворушення можуть чинити тривалий вплив на економічну ситуацію, в тому числі на міжнародні відносини. Мілітаризація економіки призводить до збільшення частки військово-стратегічних товарів у структурі експортно-імпортних операцій. У результаті, скорочуються можливості країни, щодо розширення меж зовнішньої торгівлі товарами цивільного призначення, оскільки експортні галузі завантажені військовими замовленнями.
3. **Циклічні коливання економіки.** Періодичні зміни обсягів реального ВВП, рівня цін, зайнятості та доходів певної країни можуть призвести до циклічної незбалансованості платіжного балансу цієї країни. Як правило, такі зміни спричиняють серед-ньотермінове порушення рівноваги, що триває понад один рік. Наприклад, інфляція може знизити конкурентоспроможність вітчизняних товарів, ускладнюючи їх експорт, заохочувати імпорт і сприяти відпливу капіталу.

4. **Структурні зміни у зовнішній торгівлі.** Ці зміни можуть бути породжені чинниками, що впливають на формування попиту та пропозиції в ході експортно-імпортних операцій. До таких чинників можна віднести зміну смаків і уподобань, зниження цін на товари-замінники, новий розподіл доходів, зростання населення, технологічні інновації, підвищення продуктивності. Щоб національна економіка швидко пристосувалася до таких змін, необхідні зміни структури виробництва за допомогою розвинутої цінової конкуренції, перерозподілу виробничих потужностей, змін у використанні економічних ресурсів.

5. **Втеча капіталу та посилення міжнародної фінансової взаємозалежності.** Залежність між країнами у фінансовій сфері часто зумовлена залученням однією країною позичкових коштів інших країн для покриття Дефіциту платіжного

балансу, а також зростанням обсягів прямих та портфельних інвестицій, що спрямовуються за кордон у пошуках вищих прибутків.

6. **Коливання валютного курсу.** Очікування зниження курсу валюти може спровокувати втечу капіталу та дестабілізуючу спекуляцію. Невеликий розрив у термінах міжнародних розрахунків внаслідок змін курсу національної валюти може викликати значний відплив коштів з країни. Підвищення курсу валюти скорочує експорт і збільшує імпорт, тобто є основою дефіциту торговельного балансу.
7. **Інтернаціоналізація виробництва.** Поглиблення обміну між різними групами країн, міжнародної конкуренції на світовому ринку, посилення виробничо-комерційної взаємозалежності країн, розширення ТНК – усі ці чинники призводять до помітних змін в міжнародній торгівлі, а отже впливають на стан платіжних балансів країн-учасників світового господарства.

3.3. Регулювання платіжного балансу

У зв'язку з впливом низки чинників, що викликають порушення рівноваги платіжного балансу, він стає об'єктом державного регулювання. Оптимальний платіжний баланс (активний підсумковий платіжний баланс) є одним з основних завдань економічної політики держави, поряд із забезпеченням економічного зростання, боротьбою з інфляцією та безробіттям.

Відновлення рівноваги платіжного балансу вимагає цілеспрямованих державних заходів. Існує чимало причин, які обумовлюють необхідність державного регулювання платіжного балансу: нестабільність балансу негативно впливає на динаміку валютного курсу, міграцію капіталів, грошовий обіг, стан економіки країни, її місце в системі світового господарства. Так, різке зростання позитивного сальдо сприяє збільшенню надходжень валюти, тим самим збільшуючи грошову масу в країні, що генерує інфляцію. І навпаки, різке збільшення негативного сальдо викликає падіння курсу національної валюти.

Країни з дефіцитом підсумкового платіжного балансу використовують засоби, спрямовані на стимулювання експорту і стримування імпорту, обмеження вивезення капіталу, залучення іноземного капіталу.

Країни з активним підсумковим платіжним балансом намагаються розширити імпорт і стримати експорт товарів, збільшити вивіз капіталу і обмежити його ввезення. Позитивне сальдо використовується для погашення зовнішньої заборгованості країни, надання кредитів іноземним державам, збільшення золотовалютних резервів.

Статті платіжного балансу поділяються на основні і збалансовуючі. До основних належать статті, в яких відображаються операції, що впливають на остаточний результат платіжного балансу та є відносно самостійними. Наприклад, статті поточного рахунку та рахунку руху довгострокового капіталу є основними. До збалансовуючих статей належать операції, які не мають самостійності або мають обмежену самостійність. Саме ці статті характеризують методи та джерела регулювання сальдо окремих розділів платіжного балансу, відображають зміну активів, рух валютних резервів, зовнішні позики держави, види іноземної допомоги, кредити міжнародних фінансових організацій тощо.

Формально платіжний баланс є зрівноважений, оскільки сальдо, яке утворюється за основними статтями покривається за допомогою збалансовуючих статей.

Державне регулювання платіжного балансу – це сукупність методів, спрямованих на формування основних статей платіжного балансу.

Методи зрівноваження платіжного балансу можуть бути національними (внутрішніми) та міждержавними (зовнішніми). У свою чергу національні методи поділяються на:

- 1) ринкові;
- 2) неринкові (адміністративні) методи.

Ринкові методи бувають фінансові, валютні, грошово-кредитні. Вони передбачають зміни валютних курсів, цін, доходів, процентних ставок, грошової маси тощо. До ринкових методів можна віднести:

- продаж іноземних та національних цінних паперів за іноземну валюту (наприклад, розміщення облігацій державної скарбниці у центральних банках інших країн);
- вплив на темп інфляції в країні через зміну процентних ставок, контроль за заробітною платою та рівнем цін;
- зміни в структурі експорту (шляхом урізноманітнення товарного асортименту та перерозподілу ресурсів на користь продукції, конкурентоспроможної на світовому ринку);
- зміни валютного курсу (зниження курсу національної валюти сприяє здешевленню вітчизняної продукції на міжнародних ринках і подорожчання імпортованих товарів, тому девальвація призводить до розширення експорту та скорочення імпорту);
- використання країною своїх золотовалютних резервів (в певних межах, щоб не призвести до їх вичерпання та негативних наслідків в макроекономічному середовищі).

Регулювання платіжного балансу за допомогою ринкових методів передбачає поєднання двох протилежних комплексів заходів:

рестрикційних – кредитні обмеження, у т. ч. підвищення процентних ставок, стримування росту грошової маси;

експансіоністських – стимулювання експорту, девальвація.

Неринкові методи передбачають регламентацію зовнішньоекономічних операцій за допомогою нормативних актів і органів державного контролю. Наприклад, вплив на потоки зовнішньої торгівлі та рух капіталу між країнами може здійснюватися за допомогою протекціоністської політики уряду, яка включає запровадження тарифів, квот, ліцензій, субсидій тощо.

До міждержавних (зовнішніх) методів зрівноваження платіжного балансу відносять:

- позики інших країн та використання світового ринку позичкових капіталів (кредити банківських консорціумів, облігаційні позики);
- ввезення підприємницького капіталу;
- позики міжнародних фінансових організацій (МВФ надає країнам-учасникам резервні кредити у межах 25 % їх квот);

- іноземна допомога (пільгові кредити, подарунки, субсидії, надані іншими країнами).

У випадку недостатньої ефективності національного регулювання в умовах інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків новим явищем у міжнародній економіці стало міждержавне регулювання платіжних балансів. Такий метод колективного регулювання використовується розвинутими країнами через те, що тривале порушення рівноваги платіжного балансу однієї країни може спричинити диспропорції в економічному розвитку інших, пов'язаних з нею країн, або в світовому господарстві загалом.

Кожна країна обирає свої методи регулювання платіжного балансу, з метою скорочення зовнішнього державного боргу, зниження ризику залежності перед іншими країнами, обмеження втручання кредиторів і міжнародних організацій у внутрішні економіко-політичні проблеми.

4. Валюта і валютний курс

Валюта – це не новий вид грошей, а особливий спосіб їхнього функціонування, коли національні гроші опосередковують міжнародні торгові і кредитні відносини. Таким чином, гроші, використовувані в міжнародних економічних відносинах, стають валютою.

Розрізняють поняття «національна валюта» і «іноземна валюта».

Під **національною валютою** розуміється встановлена законом грошова одиниця даної держави. Національна валюта – основа національної валютної системи. У міжнародних розрахунках звичайно використовується іноземна валюта – грошова одиниця інших країн. До **іноземної валюти** відносять іноземні банкноти і монети, а також вимоги, виражені в іноземних валютах у виді банківських вкладів, векселів і чеків. Іноземна валюта є об'єктом купівлі-продажу на валютному ринку, зберігається на рахунках у банках, але не є законним платіжним засобом на території даної держави (за винятком періодів сильної інфляції). Категорія «валюта» забезпечує зв'язок і взаємодію національного і світового господарства.

Крім того, важливим є поняття **«резервна валюта»**, під якою розуміється іноземна валюта, у якій центральні банки інших держав накопичують і зберігають резерви для міжнародних розрахунків по зовнішньоторговельних операціях і іноземних інвестиціях. Резервна валюта служить базою визначення валютного паритету і валютного курсу для інших країн, широко використовується для проведення валютної інтервенції з метою регулювання курсу валют країн-учасниць світової валютної системи. До резервних валют, наприклад, відносять долар США, японську ієну, фунт стерлінгів, євро.

Міжнародна валютна ліквідність (МВЛ) – це здатність країни (чи групи країн) забезпечити своєчасне погашення своїх міжнародних зобов'язань прийнятними для кредитора платіжними засобами. З погляду світового господарства міжнародна валютна ліквідність означає сукупність джерел фінансування і кредитування світового платіжного обороту і залежить від забезпеченості світової валютної системи міжнародними резервними активами, необхідними для її нормального функціонування.

Структура МВЛ містить у собі наступні компоненти:

- офіційні валютні резерви країн;
- офіційні золоті резерви;
- резервну позицію в МВФ (право країни-члена автоматично одержати безумовний кредит в іноземній валюті в межах 25 % від її квоти в МВФ);
- рахунок в СПЗ і євро.

Важливим елементом світової валютної системи є **валютний курс**. Це мінова вартість національних грошей однієї країни, виражена в грошових одиницях інших країн.

Валютний курс виконує такі функції:

1. За його допомогою долається економічна обмеженість тієї чи іншої грошової одиниці. Відбувається перетворення її локальної цінності в інтернаціональну. Відповідно до цього валютний курс виступає як засіб інтернаціоналізації грошових відносин, утворення цілісної світової системи грошей.

2. На основі валютного курсу здійснюється порівняння цінних структур окремих країн, умов і результатів виробничого відтворення продуктивності праці, витрат виробництва, заробітної плати, темпів економічного зростання, а також торговельного і платіжного балансів.

3. За допомогою валютних курсів порівнюються національні ціни та національні умови виробництва, зокрема, національні вартості товарів і послуг з інтернаціональними цінами та інтернаціональною вартістю. Валютний курс є структурною ланкою механізму реалізації інтернаціональної вартості товарів і послуг. На його основі національні витрати прирівнюються до єдиного вартісного еквівалента – суспільно необхідних інтернаціональних витрат праці і відповідно до цього – до інтернаціональної вартості.

4. Через механізм валютних курсів перерозподіляється національний продукт між країнами, що здійснюють зовнішньоекономічні зв'язки. ,

Валютні курси можуть бути **фіксованими** (твердими) і **плаваючими** (гнучкими). В основі **фіксованого валютного курсу** лежить монетний паритет (ваговий вміст золота в національних грошових одиницях). **Плаваючі валютні курси** не зв'язані з монетними паритетами, а визначаються шляхом зіставлення паритетів купівельної сили валют, тобто оцінки в національних грошах вартості однакового «кошика» товарів.

Розвиток зовнішньоекономічних відносин вимагає особливого інструмента, за допомогою якого суб'єкти, що діють на міжнародному ринку, могли б підтримувати між собою тісні фінансові взаємозв'язки. Таким інструментом виступають банківські операції по обміну іноземної валюти. Найважливішим елементом у системі банківських операцій з іноземною валютою є обмінний валютний курс, тому що розвиток МЄВ вимагає виміру вартісного співвідношення валют різних країн.

Валютний курс необхідний для взаємного обміну валютами при торгівлі товарами, послугами, при русі капіталів і кредитів, для порівняння цін світових і національних ринків, а також вартісних показників різних країн, виражених у національних чи іноземних валютах. Експортер обмінює виручену іноземну валюту

на національну, тому що валюти інших країн не можуть функціонувати в якості законного купівельного і платіжного засобу на території даної держави. Імпортёр обмінює національну валюту на іноземну для оплати товарів, куплених за кордоном, для погашення заборгованості і виплати відсотків по зовнішніх позиках;

Гіпотетично існують п'ять систем валютних курсів:

- вільне («чисте») плавання;
- кероване плавання;
- фіксовані курси;
- цільові зони;
- гібридна система валютних.

Так, у системі вільного плавання валютний курс формується під впливом ринкового попиту та пропозиції. Валютний ринок при цьому найбільш наближений до моделі досконалого ринку: кількість учасників як на стороні попиту, так і на стороні пропозиції величезна, будь-яка інформація передається в системі миттєво і доступна всім учасникам ринку. Роль центральних банків тут незначна і непостійна.

У системі керованого плавання, крім попиту та пропозиції, на величину валютного курсу впливають центральні банки країн, а також різні тимчасові ринкові перекручування. Прикладом системи фіксованих курсів є Бреттон-Вудська валютна система 1944-1971 рр.

Система цільових зон розвиває ідею фіксованих валютних курсів. До цього типу можна віднести режим функціонування курсів валют країн-учасниць Європейської валютної системи.

Нарешті, прикладом гібридної системи валютних курсів є сучасна валютна система, у якій існують країни, що здійснюють вільне плавання валютного курсу, мають зони стабільності і т. п. Докладне перерахування режимів курсів валют різних країн, що діють у даний час, можна знайти, наприклад, у виданнях МВФ.

Одним з найбільш важливих понять, використовуваних на валютному ринку, є поняття *реального і номінального валютного курсу*.

Реальний валютний курс можна визначити як відношення цін товарів двох країн, узятих у відповідній валюті.

Номінальний валютний курс показує обмінний курс валют, що діє в даний момент часу на валютному ринку країни.

Валютний курс, що підтримує постійний паритет купівельної спроможності – це такий номінальний валютний курс, при якому реальний валютний курс є незмінним.

Встановлення валютного курсу в переважній більшості країн є прерогативою центрального банку. Основою обчислення валютного курсу є паритет купівельної спроможності окремих валют, який визначається співвідношенням вартості певного набору товарів і послуг («ринкового кошика») у двох країнах. Формулою це можна записати наступним чином:

$$BK = ЦРК_n / ЦРК_i,$$

де BK – валютний курс; $ЦРК_n$ – ціна «ринкового кошика» в національній валюті; $ЦРК_i$ – ціна «ринкового кошика» в іноземній валюті.

Згідно з ПКС валютний курс змінюється настільки, наскільки це потрібно для того, щоб компенсувати різницю в динаміці цін у різних країнах. Інакше кажучи,

ціна одиниці одного й того самого товару в одній країні має відповідати ціні на цей товар в іншій країні, перерахованій на поточний валютний курс.

Наприклад, при зниженні курсу японської ієни відносно американського долара японські товари в США будуть коштувати дорожче, а американські в Японії – дешевше. З відтоком доларів за кордон відбувається кордоном з одночасним збільшенням попиту на товари на внутрішньому ринку. Це, в свою чергу, буде сприяти підвищенню цін або підвищенню курсу валюти. Такий процес може відбуватися доти, доки обидві валюти не досягнуть певної пропорції, яка б відображала збалансованість цін на один і той самий товар у різних країнах.

У сучасних умовах валютний курс формується, як і будь-яка ринкова ціна, під впливом попиту та пропозиції. Зрівноважування останніх на валютному ринку призводить до встановлення рівноважного рівня ринкового курсу валюти. Це так звана «фундаментальна рівновага».

Розмір попиту на іноземну валюту визначається потребами країни в імпорті товарів і послуг, витратами туристів даної країни, що виїжджають в іноземні держави, попитом на іноземні фінансові активи і попитом на іноземну валюту в зв'язку з намірами резидентів здійснювати інвестиційні проекти за кордоном.

Розмір пропозиції іноземної валюти визначається попитом резидентів іноземної держави на валюту даної держави, попитом іноземних туристів на послуги в даній державі, попитом іноземних інвесторів на активи, виражені в національній валюті даної держави, і попитом на національну валюту в зв'язку з намірами нерезидентів здійснювати інвестиційні проекти в даній державі.

Так, чим вищий курс іноземної валюти стосовно вітчизняної, тим менша кількість національних суб'єктів валютного ринку готова запропонувати вітчизняну валюту в обмін на іноземну і навпаки, чим нижчий курс національної валюти стосовно іноземної, тим більша кількість суб'єктів національного ринку готова придбати іноземну валюту.

Валютний курс як базове співвідношення цін двох валют може встановлюватися законодавчо або визначатися в процесі їх взаємного котирування.

Котирування валют – це встановлення валютного курсу на основі ринкових механізмів.

Кількісне значення валютного курсу розраховується (котирується), як правило, з точністю до 1/10 000, тобто визначається до 4-го знака після коми.

Котирування курсів валют буває **прямим та непрямим**. **Пряме котирування** визначає кількість національної валюти за одиницю іноземної. Як правило, валюти порівнюють з американським долларом: кількість національної валюти за один доллар США (тут доллар є базою котирування, а інша валюта – котирувальною). У вигляді прямого котирування офіційно визначаються курси більшості валют світу.

Непряме (зворотне) **котирування** визначає кількість іноземної валюти, що виражається в одиницях національної валюти (доллар є валютою котирування, а інша валюта – базою котирування). Як правило, це менш поширений вид встановлення валютного курсу, який має місце в Англії.

Валютний курс є одним із ключових параметрів зовнішньоекономічної діяльності. Будь-які його зміни впливають практично на всю систему макро- та мікроекономічних показників тієї чи іншої країни, на її конкурентні позиції у

світовій економіці, перерозподіл ресурсів, збалансованість платіжного балансу тощо. Тому визначення валютного курсу та управління ним є важливим елементом економічної політики кожної держави.

Етапи розвитку міжнародної валютної системи

Економіка кожної країни певним чином інтегрована в міжнародну економіку. Це стосується і національних валют. Вони є елементами міжнародної валютної системи, в основі якої лежать загальновизнані правила, в тому числі й правила курсоутворення. Сучасна міжнародна валютна система виникла не відразу, а пройшла у своєму розвитку ряд етапів, кожному з яких був притаманний свій режим курсоутворення.

Перший етап – **система золотого стандарту** – охоплює період з 1870-х років до початку Другої світової війни (1939). За цією системою курс національної валюти визначався на основі золотого паритету, тобто з урахуванням офіційно встановленого золотого вмісту валют, що обмінювалися між собою. Наприклад, на початку системи золотого стандарту 1 дол. США містив 23,22 г золота, а золотий вміст британського фунта стерлінгів становив 113 г золота. Звідси один британський фунт стерлінгів коштував 4,87 американських доларів (113: 23,22).

За системи золотого стандарту національні банки були зобов'язані обмінювати паперові гроші на відповідну кількість золота. Але з розвитком міжнародної торгівлі, у зв'язку зі збільшенням її обсягів і кількості паперових грошей, для багатьох країн почали виникати труднощі щодо золотого забезпечення цих грошей. Тому з часом обмін паперових грошей на золото припинився.

Другий етап – **Бретон-Вудська валютна система**, принципи якої були закладені в угоді, підписаній 44 країнами у 1944 р. під час конференції у Бретон-Вудсі (США). За цією угодою всі країни-підписанти запроваджували фіксований валютний курс до американського долара за допомогою фіксації в своїх валютах золотого вмісту. Іншими словами, кожна країна, визначаючи самостійно вміст золота в своїй валюті, вирішувала, яким має бути курс її валюти відносно американського долара на умовах золотого паритету. Але на відміну від системи золотого стандарту від країн не вимагалось обмінювати свої валюти на золото. Конвертованість у золото зберігалася лише за американським долларом – за ціною 35 дол. за одну унцію (480 г). Система золотофіксованих валютних курсів, запроваджена в Бретон-Вудсі, була чинною до початку 70-х років 20 ст. У 1971 р. США офіційно заявили про відмову від конвертації долара в золото. Але це був наслідок, а не причина. Головною причиною припинення дії Бретон-Вудської валютної системи стала нестабільність курсу американського долара, за допомогою якого визначався курс усіх інших валют.

Третій етап – **Ямайська валютна система**, започаткована у 1976 р., коли члени Міжнародного валютного фонду підписали Ямайську угоду. За цією угодою замість золотофіксованих валютних курсів запроваджувалася система плаваючих валютних курсів. За таких умов курс національної валюти в кожній країні був поставлений в залежність від стану національної економіки та конкурентоспроможності її товарів на міжнародних ринках. Правила, визначені Ямайською угодою, лежать в основі сучасних міжнародних валютних відносин, які допускають кілька різновидів плаваючого валютного курсу: вільне плавання,

кероване плавання, спільне плавання тощо.